

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Vlaho Bogišić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Gojko Tešić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Naslov rada: NR	Miroslav Krleža u srpskoj književnosti – Problem književnosti kao identiteta u srpskoj i hrvatskoj kulturi XX stoljeća
Jezik publikacije: JP	Hrvatski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2016.
Izdavač: IZ	Autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Filozofski fakultet, 21000 Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja 10 / stranica 300 / slika 0 / grafikona 0 / referenci 629 / priloga 0)
Naučna oblast: NO	Srpska književnost XX veka
Naučna disciplina: ND	Historija književnosti
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srpska književnost, hrvatska književnost, identitet, Krleža
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Odseka za srpsku književnost, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	Doktorska disertacija <i>Miroslav Krleža u srpskoj književnosti</i> izrađena je na temelju istraživanja zasnovanog na proučavanju književnih tekstova, arhivske građe i dokumentacije koja reflektira pripadni kulturni kontekst. Pristupno je utvrđena pojmovna i metodološka osnova, s obrazloženjem naslovnih punktova razumijevanja Miroslava Krleže kao autora, odnosno srpske književnosti kao umjetničkog sistema. Istraživanje je tome odnosu pristupilo prema hipotezi o književnosti kao identitetu, prateći razvoj toga fenomena u srpskoj i hrvatskoj kulturi XX stoljeća, posebno s obzirom na relevantnu ulogu naslovne autorske funkcije u promjeni te vrste. U sedam interpretativnih poglavlja – dva biografska, obrade prostora i narativa, kanoničnosti i sintetičnosti djela, te suodnosa s piscima u srpskoj književnosti – razgradnjom kulturnih sklopova, posebno usmjerenošću na indikativne parenteze, radnom dekonstrukcijom prethodnim prinosima i relacijama iznimno prožetog istraživačkog polja, izvodi se zaključak o poticajnoj uzajamnoj upućenosti srpske i hrvatske kulture u promatranom razdoblju, pri čemu je referencijalnost književnosti u središtu neposrednog razumijevanja kao samostalan okvir, prije jugoslavenskog i evropskog konteksta. Književno(jezični) identitet kakav je u tom smislu u XX stoljeću profiliran mimo kanonskih književnih rasporeda i javnih kulturnih politika, kao duhovna i spoznajna matrica koja u zajednici prodire „odozdo“, imao je u Miroslavu Krleži glavnoga

	<p>zagovornika čiji se prinos može promatrati i zasebno ovjeriti u iskustvu srpskog književnog modernizma. Krležinu utvrđenom položaju u književnohistorijskom razmjeru, prema recepcijskom dosegu djela i književnim krugovima kojima kao pripadnik ili antagonist pridonosi, ovdje se dodaje i čitanje prema kojemu je – živeći sa srpskom kulturom, otkad je 1912. došao u Srbiju, odnosno otkad je 1922. u srpskoj javnosti prepoznat kao autentičan glas potencijalne promjene, pa do svoje smrti 1981. – memoriran u općem vrijednosnom katalogu iz kojega se ona razumijeva u sebi i kao historijsko biće.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>15. 1. 2009.</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Vlaho Bogišić
Mentor: MN	Gojko Tešić, PhD, full time professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad Ivana Živančević Sekeruš, PhD, full time professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Title: TI	<i>Miroslav Krleža in Serbian Literature</i>
Language of text: LT	Croatian
Language of abstract: LA	Eng. / serb.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Faculty of Philosophy, 21000 Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2
Publication year: PY	2016
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Novi Sad
Physical description: PD	(number of chapters 10 / pages 300 / illustrations 0 / graphs 0 / references 629 / appendix 0)
Scientific field SF	Serbian Literature
Scientific discipline SD	History of Literature

Subject, Key words SKW	Serbian literature, croatian literature, identity, Krleza
UC	
Holding data: HD	The Library of the Department of Serbian literature, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>PhD thesis <i>Miroslav Krleza in Serbian Literature</i> has been written based on a research grounded in studying literary texts, archive materials and documentation that reflects the cultural context he belonged to. The introduction determines conceptual and methodological basis, with explanations of understanding Miroslav Krleza as an author and Serbian literature as an art system, respectively. The research approached this relationship according to a hypothesis about literature as an identity, following the development of that phenomenon in Serbian and Croatian culture of the 20th century, especially given the relevant role of the author in changing it. In seven interpretive chapters – two biographical, interpretation of the context and narrative, canonicity and syntheticity of the work, and co-relation with writers in Serbian literature – through dissolution of cultural assemblies, especially by focusing on indicative parenthesis, deconstructing of previous contributors and relations of exceptionally rich research field, a conclusion can be drawn about inspiring mutual cooperation of Serbian and Croatian culture in the observed period, whereby the referentiality of literature is in the center of immediate understanding as an independent framework, before the Yugoslavian and the European contexts.</p> <p>Literary (language) identity that was in that sense created in the 20th century, apart from literary canons and public cultural policies, as a spiritual and cognitive matrix that enters into the community “from above”, had in Miroslav Krleza the main proponent whose contribution can be observed and verified separately, in the experience of Serbian cultural modernism. Besides Krleza’s determined position in literary and historical dimension, given the receptive range of his work and literary circles he</p>

	<p>contributed to, as a member or an antagonist, we add here a reading based on which he was memorized in general value catalogue since he came to Serbia in 1912, or since 1922 when he was recognized in Serbian public as an authentic voice of potential change, until his death in 1981.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>15. 1. 2009.</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>president: member: member:</p>

Sadržaj

I. Pristup	8
II. Biografija	35
III. Protubiografija	80
IV. Prostor	112
V. Narativ	147
VI. Kanon	178
VII. Pisci	206
VIII. Sinteza	239
IX. Zaključak	265
X. Literatura	286

I. Pristup

Kada je 1981. u Zagrebu umro Miroslav Krleža, državna novinska agencija apostrofirala ga je kao „najistaknutijeg suvremenog hrvatskog i jugoslavenskog književnika“¹, a sličnom se formulacijom koriste i novine u svijetu koje tu vijest smatraju važnom.² Pa ipak, već se u tom trenutku, dok su se dosljedno društvenoj važnosti takva događaja pripremale pogrebne i komemorativne svečanosti, pokazao čitav kompleks nesigurnih značenja u spektru pojmova kojima se s obzirom na dotično autorsko djelo, ali i književnost općenito, govori, odnosno postupa u sažimanju međusobno upućenih modernih kultura jugoslavenskoga kruga. Za svaku se od šest južnoslavenskih nacija što su se etablirale kroz dvije jugoslavenske državne konstitucije tijekom XX. stoljeća drži kako su emancipirane prema srednjoeuropskom *kulturnom* modelu³, pa

¹ Tanjug, *Umro Miroslav Krleža*, Vjesnik, 42/1981, br. 12336, str. 1.

Tanjug ističe i da je riječ o „velikanu pisane riječi“, akademiku, direktoru Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, članu Komunističke partije Jugoslavije od njezina osnutka i članu Savjeta federacije.

² „Londonski 'Times' u posmrtnom slovu ukazuje na značenje književnog stvaralaštva Miroslava Krleže. List ističe da je Krleža bio dominantna figura u suvremenoj *hrvatskoj i jugoslavenskoj* literaturi.“ – *Vjesnik*, 43/1982, br. 12338, str. 3.

³ Moderna je nacija oblik samorazumijevanja zajednice koje podrazumijeva sposobnost održivog društvenog razvitka: nacija ne mora imati unutrašnje ni vanjske atribute državnosti, ali razina prepoznavanja zajedništva, *uključivosti*, mora biti iznad subjektivnog osjećaja pojedinca o pripadnosti narodu. Pri teorijskom razlikovanju *državnih* i *kulturnih*, odnosno *starih* i *novih* nacija,

poseban položaj što ga je književnost zadržala u njihovu *samo*, ali i *međusobnom* razumijevanju nije neočekivan. Premda je, za razliku od jezika, književnost nosila i referentni potencijal prema *drugima* izvan spomenutoga jugoslavenskoga, pa i kao supstrat kanonske provjere unutar *zapadnoga kruga*, te iako se rastom kulturnih standarda sam pojam književnosti iz općeg raslojavao u razvedena značenja, književnost i književnici doživljajno su kao zasebne i cjelovite funkcije, figure, zadržani u kulturi sjećanja zajednica kakvu se za Krležina života održavalo među onima kojima se neposredno obraćao i koji su se stoga njegovim djelom vrijednosno trebali pozabaviti u svojim rasporedima.

Fenomen sjećanja na mrtve u ishodištu je kulture sjećanja, odnosno razumijevanja prošlosti, posebice s obzirom na identitet kao *imaginaciju* i strukturiranje trajanja kao *tradiciju*. Pamćenje i tradicija razlikuju se utoliko i kao *biografsko* i *fundirajuće* sjećanje, što uključuje prijelaz iz *živoga sjećanja* u zapisani, fiksirani memorijski trag.⁴ Komemorativni diskurs potaknut Krležinom smrću također operira pretpostavkom da književnik zapravo nije umro⁵, otkada se svaki od

paradigmatičan je poljski „slučaj“: „poljska nacija ima pradavno porijeklo, dok istovremeno njeno postojanje kao države nije bilo kontinuirano“, pa je „stupanj do kojega je iznova nastajuća poljska država 1918. bila rezultat očuvanja ili izmišljanja“ spekulativno delikatan. Usp. Stephen Welch, *Koncept političke kulture*, Zagreb: Politička kultura, 2009, str. 178–186. – I doktrina Kominterne na razini *pitanja o naciji* polazi od shvaćanja kako se „problem ograničavalo“ na „'kulture' nacionalnosti“, pri čemu se uz Poljake ekspliciraju Irci, Mađari, Finci i Srbi: „princip samoopredjeljenja nacija...svodio se na pravo nacija na autonomiju... tj. u pravo ugnjetanih nacija da imaju svoje kulturne ustanove, a da politička vlast ostane u rukama vladajuće nacije“. Josif Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb: cdd, 1981, str. 50–55. Razlikovanje koncepta „formalnog gledišta“, odnosno „apstraktnih prava“, naspram revolucionarne logike, posebno s obzirom na projekciju da bi „proletarijat ugnjetačkih nacija direktno i odlučno pomagao oslobodilački pokret ugnjetanih nacija“, trajno će zaokupljati i Krležu.

⁴ Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, Zenica: Vrijeme, 2005, str. 18, 75–77.

⁵ U izjavi povodom Krležine smrti Aleksandar Vučo tako kaže da „Miroslav Krleža nije umro. Telo njegovo po neminovnim zakonitostima prirode pretvoriće se u prah i pepeo, ali njegove misli... i reči njegove biće nebrojeno

imaginativnih refleksa ugrađuje u ono što se *mora tumačiti*. Usporednim čitanjem dvije Krležine oporuke, prve i posljednje⁶, dokumentira se gesta, doduše selektivna, živoga sjećanja, srodna tumačenju koje preuzima pravo na autorizaciju, što potkrjepljuje i legitimnost promjenjivog kuta u razumijevanju testamentarnog kao potencijalno *vlastitog*. Krleža je doista „poput mnogih misionara modernoga doba i propovednika“ *novoga* „bio prinuđen da se kreće samo onim prostorima koje mu je sudbina bila odredila, dosuđujući mu da ga poštuju oni koje nije voleo, i da ga potcenjuju oni kojima je verovao i služio“⁷, pa je

puta izgovorene“. *Politika*, 78/1981, 30. XII, str. 6. A na komemoraciji u Novom Sadu Božidar Kovaček je ustvrdio da dok „smrt čovjeka Krleže danas pretužno oplakujemo, smrt Pisca i mislioca nikada nitko neće spomenuti...“. *Vjesnik*, 43/1982, br. 12339, str. 5.

⁶ Svoju prvu oporuku Krleža je datirao 3. III. 1939. i u njoj se između ostaloga kaže: „Molim sprovod bez svećenika, bez vijenaca i bez govora. Ja bi se sigurno prevrnuo u lijesu da čujem bilo kakav govor nad svojim otvorenim grobom. Osim toga: molim da moj grob bude jednostavan, bez kamena, bez križa i bez ikakvog natpisa. Zemlju koja se vratila k sebi, treba ostaviti da bude zemlja, a ne grob. Molim Vas, dakle, ostavite me u grob trećega razreda i pustite da me preraste trava, jer je, eto, tako moja posljednja želja u momentu kada mislim na svoju smrt.“ *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, Zagreb: NSK, 2003, C/a, 26. [Nastavno će se pri citiranju Krležine rukopisne građe koja se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu koristiti skraćeni oblik – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, s pripadajućim brojem dokumenta ili drugom uputnicom, kada je korištena građa u njemu tako precizirana Neobjavljena prepiska Miroslava i Bele Krleže, koja se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, citirat će se u ovome radu kao *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži*, odnosno *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži*, s pripadajućom godinom, s pozivom na *Katalog*].

U posljednjoj oporuci, datiranoj 26. IX. 1981. i proglašenoj nakon njegove smrti, Krleža ne govori ništa o grobu, što je razumljivo, jer ga je za suprugu Belu i sebe netom bio podigao, ali ni o sprovodu [usp. bilj. 10]. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, sv. I, Zagreb: Globus, 1985, str. 325–328. [Nastavno će se dnevnički zapisi Enesa Čengića objavljeni u seriji od četiri sveska *S Krležom iz dana u dan*, odnosno u dva sveska *Krleža post mortem* (Sarajevo/Zagreb: Svjetlost/Mladost, 1990) citirati prema skraćenom naslovnom formatu (*S Krležom iz dana u dan*, I–VI), s pripadajućim sveskom i stranicom].

⁷ Predrag Palavestra, *Krleža u Beogradu i drugi ogledi*, Beograd: Beogradska knjiga, 2005, str. 42.

trenutak napuštanja „sudbinskih prostora kojima se kretao“ zahvalno polazište za razumijevanje problema pripadnosti onoga što je pritom stvorio.

Krležina smrt predstavljena je kao značajan gubitak za društvo u cjelini, sjednica državnog vodstva započela je minutom šutnje njemu u čast.⁸ Sigurniji i ozbiljniji od zajedničkog sjećanja bili su povodi svake od kultura jugoslavenskoga kruga da se osvrne na dodir s Krležom⁹, što se u različitim formama i dogodilo, ali su pritom ne samo cjelina, već i pristup Krležine generativne, hrvatske sredine ostali nedorečeni: „Bilo je mnogo razumljivih prigovora na način, stil i sadržaj pogreba pokojnog Krleže. S pravom, jer ni meni nije to ono što dolikuje Krleži ni kao osobi,

⁸ „U utorak (30. XII) je u Beogradu, pod predsjedanjem predsjednika Sergeja Kraighera, održana sjednica Predsjedništva SFRJ. Prije početka sjednice, predsjednik Sergej Kraigher pozvao je članove Predsjedništva SFRJ i ostale prisutne da minutom šutnje odaju poštu preminulom Miroslavu Krleži.“ (Tanjug) *Vjesnik*, 42/1981, br. 12336, str. 16.

⁹ Krležino prepoznavanje identitetske premreženosti južnoslavenskog, odnosno balkanskog prostora, datira iz početnog razdoblja njegova javnog angažmana kada se očituje i u zagovaranju koncepcije tzv. podunavske federacije (sovjetskih) republika, da bi u povijesno ostvarenoj jugoslavenskoj federaciji, posebno razradom u *Enciklopediji* koju je pokrenuo i vodio, disperzivnost u shvaćanju toga kulturnog spektra postala važno orijentacijsko pa i argumentacijsko polje *nacionalnih* republika. To se posebno odnosi na rast kulturne i nacionalne svijesti u tri *ustavne* zajednice koje za prve jugoslavenske konstitucije nisu bile *vidljive*: Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju. Već pri početnim pripremama za izradu Enciklopedije, uprava Leksikografskog zavoda tako donosi zaključak da će u „enciklopediji muslimani biti obrađeni kao muslimani, a ne kao Hrvati ili Srbi“. – *Zapisnik sjednice Uprave Leksikografskog zavoda FNRJ od 1. lipnja 1951*, Arhiv Leksikografskog zavoda koncepcija Miroslav Krleža.

I kada Krležina iz programatske prijede u nasljedovnu dimenziju „njegova će upozorenja“ u tim sredinama zadržati polazišnu vrijednost: Krležino načelo „negacije samozaglupljujućih uzajamnih negacija“ tumačilo se i kroz hipotezu kako „ima indicija da je Krleža“ pri pokretanju Enciklopedije „bio ubijeden da je po prirodi stvari najprije trebalo prirediti enciklopedije pojedinih naših naroda, dakle nacionalne enciklopedije, pa da Enciklopedija Jugoslavije bude njihova sinteza“. – Sreten Perović, *Krleža i enciklopedije*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, 3/1985, br. 10, str. 189–192.

ni kao velikanu hrvatske kulture, te društvene i političke uloge u hrvatskoj povijesti“.¹⁰ Krleža je pokopan po državnom ceremonijalu, pri čemu je osobitu kontroverziju poticala crvena, zastava Komunističke partije kojom je lijes, do grobnice prevezen na vojnom lafetu, bio prekriven. To se moglo razumjeti kao eksplicitno simboličko odmicanje uspomene na pokojnika od ishodišnog nacionalnog, pa i književnog kanona. S druge strane, dan žalosti, koji je iznimno rijetko bio oglašavan za koju od federalnih jedinica zasebno, Krleži je bio posvećen samo u Hrvatskoj. Od Krleže se po protokolu posljednji oprostio predstavnik republičkog a ne državnog vodstva, štoviše u ime državnog predsjedništva pogrebu je prisustvovao njegov član Cvijetin Mijatović, a ne predsjednik Kraigher ili zastupnik toga tijela iz Hrvatske Bakarić.

I pjesnik Jure Kaštelan pozvao se u taj prigodi na „neku čvrstu vjeru“ da Krleža „nije mrtav“ – „prevladali ste granice vremena i prostora i uspostavili razgovor između mrtvih i živih“ – dotičući pritom i korijen očitoga otklona: „Vaše djelo otkrilo nam je dubinu i smisao jedne riječi – Ne“. Tu dimenziju odlazećeg Krleže naglašava u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti Predrag Palavestra, kao „kritički otpor pobunjenog uma protiv dogmatizma i nasilja“: „U istorijskoj perspektivi, ti doprinosi za čitavu ljudsku meru nadržastaju Krležinu i inače sjajnu i raskošnu književnu karijeru – tvorac novog jezika istovremeno je prkosna 'svjetiljka u tmini', koja u času pesnikove smrti, postaje deo očinskog amaneta“. Krleža ni u srpskoj književnosti „nije delovao *spolja*,

¹⁰ Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady*, Zagreb: Profil, 2011, str. 180–181. Milka Planinc (1924–2010), političarka koja je prema rasporedu utjecaja u tadašnjem jugoslavenskom poretku kao vodeća osoba komunističke nomenklature u Hrvatskoj (1971–1982) bila upućena u Krležin društveni položaj, pa i pripremu njegova pokopa. Njezino *tumačenje* da je Krleža, „kao i drugi značajni ljudi“ [!] bio član Savjeta federacije, pa mu je i pogreb priređen s obzirom na taj *položaj*, odnosno da „Republika nije mogla to mijenjati“ drži se formalne razine, kakva joj ni samoj nije uvjerljiva kada ističe da „poznavajući Krležu, mislim da je njemu bilo neugodno, čak i odbojno o takvim stvarima razmišljati ili odbijati“.

kao nosilac uticaja sa strane, nego je delovao *iznutra*, u punoj saživljenosti svoga jezika i svoje svesti sa pokretačkim težnjama te književnosti“.¹¹ Krležinom smrću sišao je sa „jugoslovenske književne pozornice poslednji u nizu velikana, pripadnika generacije pisaca čija je uloga u formiranju“ srpske i hrvatske literature „XX veka bila presudna, nezamenjiva“, kaže u to vrijeme Jovan Deretić, ističući uz Krležu Iva Andrića, Miloša Crnjanskog i Tina Ujevića: „oni su literaturu oslobodili uskih provincijalnih okvira“, pri čemu Krleža u „literaturi nije tražio spasonosno pribježište od bura i potresa vremena, već je njegova moćna stvaralačka reč bila neprekidno na otvorenoj sceni, u stalnom rvanju sa protivnicima“, protiveći se onima koji su „hteli da zakoče napredak“.¹²

¹¹ Predrag Palavestra, *Miroslav Krleža*, Beograd: Godišnjak SANU, sv. LXXXIX, 1982, str. 351–355. „Kao što je bio u radnom sastavu Srpske akademije nauka i umetnosti, Krleža je bio u *radnom sastavu* nove srpske književnosti“. – Palavestra je govorio na komemorativnom skupu koji je u SANU održan 13. januara 1982, a organiziralo ga je Odeljenje jezika i književnosti. Prema podacima iz godišnjaka komemorativni skup je „otvorio potpredsednik SANU akademik Antonije Isaković“.

Sudjelovanje književnika Antonija Isakovića (1924–2002) u *komemoracijama*, sa sekretarom Odeljenja Miroslavom Pantićem bio je i u protokolu zagrebačkog ispraćaja logično je proizlazilo iz njegova s Krležom zajedničkoga članstva u *radnom sastavu* Odeljenja i njegova položaja u upravi srpske Akademije, koju je kao predsjednik netom bio preuzeo biolog Dušan Kanazir. Posebno je takva Isakovićeva uloga, međutim, zanimljiva s obzirom na pismo što ga Krleži uputio 19. IV. 1973: „Dragi Miroslave Krležo, Pokazali su mi fragment Tvoje Dnevnika o našem susretu u Zagrebu – kada sam, na Tvoj poziv, bio Tvoj gost. Zgražaju se: 'u koju svrhu'?! Ja se naravno ne čudim. Pozdravlja Te [potpis je ćirilичnim rukopisom na predlošku latiničnog strojopisa]. Sanjaš li koji put šta će se o Krleži pisati kada on jednom prestane da piše? Ne bih voleo da to dočekam, kao što ne volim da bilo tko mogne ono što se Krleži može, danas i ovdje“. Isakovićeva pisma čuva se u zbirci dokumenata Memorije Bele i Miroslava Krleže koja djeluje kao muzejska jedinica/postav Muzeja grada Zagreba [Nastavno će se građa iz te zbirke navoditi u skraćenoj citatnoj formi Memorija Bele i Miroslava Krleže]

¹² Cit. prema izvještaju sa „komemorativne sednice na Kolarčevom narodnom univerzitetu“ u Beogradu „kojoj su prisustvovali istaknuti društveno–politički, naučni i kulturni radnici“. – *Politika*, 79/1982, 3. I, str. 10.

Premda i sam ne dvoji da je modernistički izraz u jugoslavenskom književnom krugu s Krležinim djelom dosegnuo vrhunac, Milorad Živančević upućuje i na okolnost da je sam pisac toga djela „za života postao *mit*“, zapažajući da će uobičajene kritičke „klasifikacije“ za tumačenja Krležina „fenomena“ biti nedostatne već i stoga „što će se otvarati „novi problemi i novi horizonti“.¹³ Poziva se pritom na Krležina francuskog urednika Manesa Sperbera¹⁴: između mnogo svjetskih pisaca, Krleža je bio „najinteresantniji *l'homme d'esprit*“. Njegovo djelo „u suštini pripada literaturi baroka. Razume se da ovde pojam barok i barokno uzimamo uslovno, ne misleći na pravac koji se tako naziva u literaturi, već na barokno u smislu krajnjeg apsurd. Istom tom niti kojom je Krleža vezan za barokno, vezan je i za Austriju, razume se ne za ono što je austrijska nacija, već za ono što predstavlja austrijski svet,

¹³ Milorad Živančević, *Miroslav Krleža u slavistici*, Zbornik za slavistiku Matice srpske, 1983, sv. 24, str. 157. Pretpostavka da bi se u kritičkoj obradi Krležina djela mogli događati obrati pokazala se točnom. Premda standardno izdanje cjelokupnih Krležinih djela nije objavljeno, tome je opusu posvećeno posebno enciklopedijsko izdanje (*Krležijana*, I–II, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993, 1999), i to prije nego je rukopisna građa iz piščeve ostavštine postala dostupna, a Stanko Lasić je izradio *Krležologiju / Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, I–V, Zagreb: Globus, 1989–1993. Otvaranje „novih problema“ promijenilo je i položaj Krležina djela kada je riječ o temeljnoj recepciji i studijskim prioritetima. Građa iz dostupne rukopisne ostavštine tek je rubno obrađena i publicirana, a i kulturna vidljivost kanonskih naslova je oslabila. Poslije Krležine smrti, s izuzetkom također rijetkih školskih izdanja (*Povratak Filipa Latinovitza, Gospoda Glembajevi*) u Srbiji do 2012. (*Na rubu pameti*, Zrenjanin: Agora) nije objavljen ni jedan Krležin naslov.

¹⁴ Manes Sperber (1905–1984), pisac židovskoga podrijetla iz Galicije (i sam, dakle, baštinik *austrijskog* duha), koji je, povlačeći se početkom 1930-ih iz Berlina, gdje je studirajući psihologiju pristupio komunističkom pokretu, do odlaska u Pariz 1934. boravio u Zagrebu. Zanimanje za Krležu, kojega je tada upoznao i čije ga je djelo privuklo, obnavlja znatno kasnije, potkraj 1950-ih, kada kao urednik pariškog nakladnika (Calmann–Levy), čini se, sudeći po prepisci Irine Aleksander s Krležom, (i) na poticaj zajedničkih prijatelja, potpisuje francuska izdanja tri Krležine knjige. S Krležom je ostao u komunikaciji do kraja, sudjelujući, u razdoblju na koje se citat referira, u pripremi kolokvija koji mu je u Parizu posvećen.

univerzum koji je iščezao i još ostao da živi samo u Krležinu delu i u delima nekih mlađih austrijskih pisaca... A za baroknu literaturu je karakteristična akumulacija svega što je neobično i nesvakidašnje“. Živančević korigira Sperberovo tumačenje Krleže kao vezanosti za jedan „omeđen svet“, no kada *apsurdu* priznaje svojstvo „prikazivanja u najdubljem smislu“ drži se strategije prema kojoj je Sperberova skica klasifikacijski poticajna: Krležin je *mit* u vremenskom stapanju i kontrastiranju vremena i svjetova na crti apsurdna koja je iznad barokne ili koje druge poetičke *igre*.¹⁵

Kada je riječ o Krleži, preciznije nego o *austrijskoj* naciji bilo bi uputiti na austrijski, ili *habsburški* kulturni i politički kompleks. Kao što se i problem *jugoslavenske* nacije, pa dosljedno i kulturni, uključivo književnih izvedenica, tako shvaćenoga *kompleksa* tumači teorijski, a i kao moguću tradiciju.¹⁶ Pojam *književnosti* s obzirom na naciju kao povijesno stanje razlikuje se, između ostaloga, u primjerima hrvatske, srpske ili koje druge nacije *prethodnoga* povijesnoga pamćenja u odnosu spram modernoga doba (naspram austrijske, jugoslavenske ili njima srodnih *nacija*) upravo po tome što se one ne samo pozivaju na predmoderni kulturni slijed vlastite egzistencije, već takav osjećaj nasljeđuju i promiču kao ostvarenje povijesne težnje. Dok se, tako, i hrvatske i srpske, kao što ističe i vijest o Krležinoj smrti, bez posebnoga

¹⁵ Bratko Kreft, *Buntovan memento*, Vjesnik, 42/1981, br. 12336, str. 5. Krležina su djela „nadnacionalna i po mnogočemu nadvremenska“: „Čitav Krležin opus je monumentalno kritičan i protestno buntovan, memento katkad manje – katkad više opipljivog inferna koji traje permanentno i *proždire narode i nacije*“.

¹⁶ Andrew B. Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture, 2001: „Ovo je knjiga o Jugoslaviji. Ne o državi Jugoslaviji koja je nastala 1918. godine... već o ideji 'jugoslovenske nacije', o viziji takve zajednice Južnih Slovena koja će biti suštinski jedinstvena, usprkos razlikama u jeziku, religiji i istorijskom iskustvu“.

tumačenja (pod)razumijevalo (i) kao jugoslavenske pisce¹⁷, simultana pripadnost nacionalnim književnostima, posebno u doba njihova modernog profiliranja i osobito s obzirom na srpsko–hrvatsku identitetsku graničnost, počevši od *prostora* i *jezika*, posve suprotno zahtijeva precizna tumačenja. Identitetski ključ takva tumačenja je napose važan jer je naspram različitim teorijskim osnovama identiteta sam pojam u načelu jednoznačan kada je riječ o pojedincu.¹⁸

Ovaj rad počiva na pretpostavci da je književno djelo takva pojedinca – Miroslava Krležu – moguće, i potrebno, razumjeti (i) iz sustava srpske književnosti, načina na koji se ta književnost razumijeva i klasificira, njezine unutrašnje logike, njezinih vrijednosti i postupaka. Razlozi koji s gledišta istraživanja na to upućuju proizlaze iz odnosa cjeline, dakle Krležina djela, koje se spram srpske književnosti kao načina njezina razumijevanja i participacije u njoj mogu obrazložiti samo ako se pokušaju odrediti razmjeri i određujući aspekti oba naslovna toposa, Krležina djela i srpske književnosti, u promatranome razdoblju, XX. stoljeću. Književnost je „pojam koji je u suvremenoj književnoj

¹⁷ Klasificiranje autorskih književnih opusa kao *jugoslavenskih* pomaknulo se promjenom političkoga konteksta iz socijalne podloge, uključujući tu sociolingvistički aspekt, prema estetskoj dimenziji, odnosno onom tipu historo-filozofske zajednice koja se retrospektivno i po potencijalu nasljedovanja raspoznaje kao zaseban kulturni sadržaj. Taj proces studijski prate tradicionalni filološki (*komparativna jugoslavistika*) i *novi* kulturalni studiji, ali se sam pojam i autopoeitički te kritički diskurzivno obnavlja.

¹⁸ Iz korelacije „identiteta kao kolektiviteta“ i „identiteta kao individualiteta“ „obrazuje se razgranata struktura velike složenosti, čiji su gotovo svi elementi društveno konstruisani i tako podložni promjenama; vrlo je malo toga dano od Boga ili Prirode“. Iz toga, odnosno identiteta samodeskripcije naspram socijalnoj askripciji, „zaokružuje se jedna bazična tipologija zasnovana na četiri pitanja (1) kako ja vidim druge? (2) kako ja vidim sebe (3) kako drugi vide mene (4) kako drugi vide sebe, pri čemu „upotreba zamjenice za prvo lice jednine“ implicira između ostaloga, a što je u ovom razmatranju Krležina položaja bitno, „da moje vrednovanje identiteta drugih osoba u velikoj meri odražava vrednosti kojima i sam pripadam“. Ranko Bugarski, *Jezik i identitet*, Beograd: XX vek, 2010, str. 12–19.

teoriji izgubio samorazumljivost i uslijed toga, zajedno s drugim sličnim 'prirodnim pojmovima', prestao biti analitički nedodirljiv¹⁹, pa nije nepoznato ni nerazrađeno da se književnost „prikazuje kao odnos teksta i čitateljske svijesti pri čemu posljednju obdaruje bilo horizontom ili sklopom kodova odnosno konvencija koji u nju, u obliku 'strukturnog nesvjesnog', utiskuje određena zajednica“. Hrvatska i srpska književnost su za XX. stoljeća u prostoru vlastitih kulturnih zajednica, a i u međuprostoru u kojem su specifično interferirale, u jezičnome standardu i praksama pojedinih izvedbi po vrstama, kreirale supstrat i razlikovnost identiteta, neposredno, u „čitateljskoj svijesti“, ali i posredno, tako da su kriterijski opusi, poput Krležina, uzimani za raspravni model. U toj je dijaloškoj aktivnosti sam Krleža sudjelovao u obje književnosti, a i u „međuprostoru“.

Krleža je autor najznačajnijih tekstova hrvatske književnosti XX. stoljeća i pokretač mnogih kulturnih procesa zasnovanih na kritičkom osvješćivanju hrvatskog društva, pa se njegov opus, u za hrvatsku književnost neusporedivoj stručnoj recepciji²⁰, može smatrati središnjom misli moderne Hrvatske.²¹ U prilikama izrazite društvene podijeljenosti, s obzirom na temeljne probleme zajednice, uspio je, ne izbjegavajući prijepore, uobličiti svoju polaznu, estetsku poziciju kao nedvojbenu za pobornike i osporavatelje, što je za integralnost njegova djela i misli značilo presudnu konzekvenciju. Ni kada je to djelo u smislu onoga što zastupa osporavano u osnovi, nije dovođena u pitanje kreativna, supstancijalna izvornost slike svijeta iz koje je izvedeno. Polemično i

¹⁹ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000, str. 250–253.

²⁰ Davor Kapetanić, Gojko Tešić, *Literatura o Miroslavu Krleži (1914–1993)*, Bibliografija, sv. 15, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999, str. 211–403. Usp. također Stanko Lasić, *Krležologija / Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži (1914–1990)*, I–VI, Zagreb: Globus, 1989–1993.

²¹ *Hrvatska enciklopedija*, VII, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005, str. 543–545.

kooperativno, to se djelo, premda ukorijenjeno u vlastitu sredinu kao osobno i povijesno iskustvo, nije zadržalo na promicanju novih poetičkih usmjerenosti, ono je svoj razmjer tražilo i u „drugome“, dobivši u perspektivi srpske kulture poseban okvir. Gotovo da nema slične usporedbe da bi neko djelo tako izrazito (samo)određeno u kulturnom smislu, kao Krležino u hrvatskom, istodobno samostalno egzistiralo u drugoj kulturi, ma kako inače bila bliska, posebno s obzirom na postulat „malih razlika“ kao uvriježen kriterij identiteta.

U razdoblju na koje se istraživanje odnosi značajno se mijenjalo određenje pojmova Hrvatska i Srbija,²² iz unutrašnjih perspektiva i kontekstualnih čitanja. Mladi Krleža prvi put dolazi u Srbiju u vrijeme kada se europski politički i kulturni reljef na prostoru koji one pojmovno obasežu reflektira na način da ga na „prelazak“ motivira upravo stanje u kojem se nalazi ono što on tada doživljava Hrvatskom, osobna potreba da se s tim u vezi nešto učini. Za pregled društvenog i kulturnog razvoja u XX. stoljeću utoliko je iznimno važno odrediti početne, koncentracijske pozicije Zagreba i Beograda na prijelazu stoljeća. Krleža nije ni prvi, ni

²² Leksikon *Sveznanje*, Beograd: Narodno delo, 1937, definira Srbiju: „do osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) samostalna država na Balkanskom poluostrvu“. Hrvatska (i Slavonija) je: „pokrajina između Dalmacije, Bosne, Srbije, Dunava, Drave, Mure i Slovenije“. Prema takvu opisu supstancijalno svojstvo Srbije je *državno*, a Hrvatske *pokrajinsko*, ali ni kao takva deskripcija nije dosljedna jer se upućuje da se Hrvatska nalazi između Srbije i drugih (pokrajina i prirodnih granica), a da pritom nije jasno ni toliko *gdje* je točka njihova dodira. Nadalje se za Hrvatsku implicira *drugost* Dalmacije, ali neizravno i za Hrvatsku i za Srbiju *drugost* Bosne. Leksikon *Minerva*, Zagreb: Minerva, 1936, pojmove Srbija i Hrvatska ne obrađuje zasebno, već unutar natuknica o Srbima i Hrvatima, i to dijakronijski, navodeći da 1918. „počinje hist. Jugoslavije“, da se ni *unutar* Jugoslavije pojmovno ne bi razrađivali Hrvatska ni Srbija. Za Hrvatsku i Srbiju kakvima se percipiraju u modernim nacijama, srpskoj i hrvatskoj, *graničnost* 1918. nikada nije definirana kao *početak* ili *kraj*, „društveno sjećanje“ nije ni u kojemu od tih povijesnih organizama, pa onda logično ni u zajedničkoj tvorbi artikuliralo *mit* iz *prevratnog* sadržaja *početka*, pa čak ni kada je (1943/1945) ideja početka *obnovljena*. O „društvenom sjećanju“ usp. Paul Connerton, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: AGM, 2004.

usamljen u pokušaju da osobnom gestom, s druge strane, demonstrira kulturni stav,²³ dok je istodobno Zagreb stjecište ozbiljnih potencijala građanskoga zamaha srpske inteligencije još nepovezanih s Beogradom kao podrazumijevajućim središtem²⁴. Uloga koju je književnost imala u društvenom životu u to doba ostat će za Krležin diskurzivni horizont nepromijenjena, s čime istraživanje računa kao s paradoksom koji se kani obrazložiti: dok je njegovo djelo inzistiralo na promjeni i zagovaralo krizu, diskurzivni horizont se drži govorne pozicije čiji su zbiljni akteri nestali, pretvarajući ih u figure unutarnjega dijaloga, koji pritom upućuje i na to da autor nema nema poticajnog sugovornika u svome vremenu.

U istraživanju kako je zamišljeno i na kojemu se zasnivaju zaključci nije ponajprije riječ o Krležinu odnosu spram srpske književnosti, kao tradicije s kojom je stajao u produktivnom dijalogu, ili

²³ Studijske skice A. G. Matoša, koji je u Beogradu živio (usp. bilj. 88, 175), zasnovane na kontrastiranju hrvatskoga i srpskoga mentaliteta posebno su važne jer fiksiraju razlike iz srodnosti. Matoš tako smatra da su Srbi i Hrvati braća u „jeziku“, jer su „isti“. Ali ne tek po tome što bi govorili *istim* jezikom, već stoga što tada čine „iste pogreške“. S druge strane, „u Zagrebu ima bolje muzike i boljeg slikarstva nego u Beogradu“, kaže Matoš, „Hrvatska ima mora, starih dvorova i parkova, manje zločina i više administracije, ali sve to nije ništa prema onome što Srbija nadasve ima i čega mi možda nikad imati nećemo, a to je Sloboda...“. – A. G. Matoš, *Misli i pogledi*, Zagreb: Globus, 1988², str. 361–362. Pojam *slobode* tipična je psihološka, identitetska odrednica u razumijevanju pred sobom stečenih prava, *duha* neke sredine.

²⁴ Dejan Medaković, *Srbi u Zagrebu*, Novi Sad: Prometej, 2004. – Medaković zapaža da su „ekonomski osnaženi, prosvetom osvešćeni, Srbi u Zagrebu tokom druge polovine XIX veka postepeno postali srpsko duhovno središte zrelo da preuzme primat od Novog Sada“, kakav će položaj, glavnog središta srpskog društvenog života u habsburškim zemljama, zadržati do prevrata 1918, pa i prvih godina jugoslavenskoga Kraljevstva. Medaković pritom, za razliku od poglavlja o štampi, muzičkom životu, pozorištu ili likovnim umjetnostima, književni život posebno ne razrađuje. Gojko Tešić, međutim, upozorava upravo na „srpske pisce koji su u Zagrebu stvorili važan segment srpske književne avangarde“ te su po tome i „važna književna činjenica istorije hrvatske književnosti“. – Gojko Tešić, *Srpska književna avangarda*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 313.

suvremenika s kojima je dijelio iskustvo - problem odnosa cjelovitosti i fragmentarnosti tiče se uz autorsku poveznicu iznimno zahtjevne pozadine u građi i procesima, geste po kojoj se to djelo odvažilo uzeti ulogu u njoj. Za pojedini je Krležin tekst, roman ili dramu, knjigu eseja ili zbirku pjesama mnogo teže pokazati da pripada (i) srpskoj književnosti nego za djelo u cjelini. No da pritom ipak nije riječ o sociokulturnoj projekciji nego o održivim i obrazloživim poveznicama postaje očito kada se u genezu i recepciju uvedu okolnosti u kojima to djelo i kao tekst i kao cjelina nastaje. Njegova intencija i njegov postupak u reprezentativnom opsegu primjera tiču se posebnoga iskustva srpske književnosti i kulture, pa ono bez te dimenzije ne bi odražavalo pravu egzistenciju hermeneutičkoga projekta kojemu je težilo. Miroslav Krleža nije bio srpski pisac na način da bi tako sebe nazvao, nije pretendirao na takvo što u statusnom smislu.²⁵ Krleža je i srpski pisac postao značenjem svoga djela u drugim djelima srpske književnosti, pa i u otklonu koji je od njega u sebi ta književnost činila kada se na to osjećala potaknutom.

²⁵ Predsjednik SANU Dušan Kanazir podsjetio je u trenutku Krležine smrti da ga je ta akademija „izabrala za redovitog člana i to u radnom sastavu“, a to je učinila *osećajući ga svojim*. Kanazir odabire precizan, identitetski oblik *osećajući* (a ne: smatrajući), oblik *smatramo* koristi kada kvalificira gubitak: „...mi njegovu smrt smatramo i našim krupnim gubitkom koji će biti moguće ublažavati samo daljim, živim posvećivanjem pažnje njegovim knjigama i istraživanjem značaja njegova dela“. *Politika*, 78/1981, 30. XII, str. 6.

Dušan Kanazir (1921–2009), molekularni biolog i profesor beogradskog Univerziteta, na mjestu predsjednika SANU naslijedio je 19. XI. 1981. Pavla Savića. Pripadanje *radnom sastavu* srpske Akademije doista je u smislu formalnoga identiteta podrazumijevalo simboličko svojstvo o kojem Kanazir govori. U drugoj polovici Krležina tridesetogodišnjeg članstva *radni* se atribut pokazao otpornim, jer poslije 1966. u Beograd, pa ni u Akademiju, nije dolazio. Krležine reminiscencije povezane sa SANU u tome su razdoblju obično ironične: „Poslije pet godina doznao sam tako iz Godišnjaka SAN da je Akademiji upućeno jedno pismo koje se tiče mene, a za pet godina doznat ću eventualno, ako poživim, o čemu je bila riječ u pismu...“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 519 (fragment dnevnika od 11. II 1969). Nije, tako, po sebi jasno ni kada se Akademija obraća Krleži 1980. da upravo kao njezin član otvori skup o leksikografiji, koji je suorganizirala, (ili da se to učini u njegovo ime) krije li se u tom prijedlogu kakva pozadina ili tek izražava suptilnu etiketu s uporištem srodnim komemorativnim iskazima.

Krležino razumijevanje vlastitoga položaja u srpskoj književnosti proizlazi iz njegova shvaćanja što je književnost, kako se književnost kulturno percipira, te može li književnost, kao umjetnost, mijenjati svijest društva, pomicati je nabolje. Od ranih programatskih iskaza, u duhu optimalne projekcije avangardističke poetike²⁶, do završnih, dijaloških sumiranja²⁷, tumačenje književnosti, uključujući njezinu historičnost i društvenu relaciju pripada autorskoj problemskoj osnovi koja kohezijski prožima žanrovsku difuznost, ali i cjelinu djela. Prividno bez definirane formalne naobrazbe, Krleža je već u doba kada kao pisac ulazi u kulturni

²⁶ Takva se Krležina gesta obično potkrjepljuje tekstem pamfleta *Hrvatska književna laž*, objavljenom u prvom broju *Plamena*, časopisa što ga je Krleža početkom 1919. u Zagrebu pokrenuo s Augustom Cesarcom. U istom je duhu, ali sa znatno preciznijom dikcijom, *Plamen* u prilogu 10-og broja donio nepotpisani prospekt, zapravo manifest Svima koji misle i osećaju u sebi čoveka. U tome (i) Krležinu tekstu govori se o *identitetu*, obraćanju onima „koji bez predrasuda misle i *osećaju* u sebi Čoveka“, pa se teza o *spaljivanju* tradicije iz *Laži* tumači kao „raskrsnica u historiji jugoslavenske književnosti koja do danas većim svojim delom nije bila do književnost provincijalna“. *Plamen* je, kaže se, „trn u oku svih jugoslavenskih nazadnjaka“, a uz pojam Jugoslavije vezuje ga se i kao „jedinu internacijonalnu reviju u njoj“.

²⁷ Miloš Jevtić priredio je s Krležom 1980. studijsku razgovornu formu, većim dijelom zasnovanu na autorovim objavljenim (ili koncipiranim) memoarskim i esejističkim zapisima, objavljenju pod naslovom *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim djelom* na Drugom programu Radio Beograda. Predložak toga razgovora u kojemu je nakon Krležina tonskog uvoda njegove *odgovore* Jevtiću čitao glumac Rade Šerbedžija, dostupan je kao manuskript u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu, a Jevtić ga je priredio i kao (Krležinu) knjigu (Miroslav Krleža, *Mnogopoštovanoj gospodi mravima*, Zagreb: Naprijed, 2009). Fragmenti su simultano s radijskim emitiranjem 1980, a dijelom i posthumno 1982. objavljivani u *Borbi*, a u Krležinoj bibliografiji taj *Dijalog* zauzima iznimnu, finalnu poziciju. Krleža se, tako, nesumnjivo ambicioznom *summom* obratio javnosti iz Beograda, što je u kontekstu ovoga istraživanja, a i inače, važan spekulativni trag. Učinio je to neposredno nakon Titove smrti, a i u doba kada je hrvatska javnost bila obilježena „šutnjom“, kao posljedicom represivnih političkih diferencijacija. Kada se ovdje citiraju Krležina zapažanja iz *dijaloga* s Jevtićem, nastavno se stoga, bez obzira na njihovu eventualnu prethodnu varijantu, navode prema Jevtićevoj kompoziciji i naslovu [*Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim djelom*], te pripadajućoj stranici izdanja u knjizi.

život, komparativno, u odnosu na kulturni standard sredine kojoj se obraća, ali i apsolutno, prema širem evropskom razmjeru, u svojevrsnoj povlaštenoj poziciji: aktivno se snalazi u glavnim jezicima europske tradicije, njemačkome i francuskome, a neposredno, ali i preko „zajedničke“ mađarske društvene poveznice iznutra prima srpske kulturne poticaje²⁸. U eseju *Magistra vitae* Krleža kaže da je „govoriti o jednoj ili jedinoj 'historiji kao takvoj' potpuno apstraktno, kao što je isprazno govoriti i o jednoj jedinoj ispraznoj filozofiji, jer raznih historija i raznih filozofija postoji čitava serija, nepregledna, zapravo, kroz vjekove, a jedina mudrost koja se iz historijskog vrtloženja može nazrijeti jeste da će nam historijat svih tih historija pokazati kako smo još uvijek na početku historije“²⁹, što je dosljedno njegovom protivljenju

²⁸ Konstitucijski je srpska zajednica u *ugarskom* dijelu dvojne Habsburške monarhije nakon Hrvatsko–ugarske nagodbe (1869) dijelom upućena izravno na Peštu, a dijelom na Zagreb, kao društveno i političko središte, tim više jer je prema Nagodbi u Kraljevini Hrvatsku i Slavoniju integrirana upravna cjelina Srijema. Vrlo složen pravni, upravni i politički, sustav (s razlikovanjem državljanstva, tzv. zemaljske pripadnosti, pa zavičajnosti) reflektirao je preko središnjega, mađarskoga kompleksa mnoge, nerijetko proturječne i promjenjive konstelacije. U vojnim zavodima, kakve je u Pečuhu i Budimpešti pohađao Krleža, formalno se, tako, narodnost nije ni evidentirala, podrazumijevao se *državni* politički identitet. No u društvenoj zbilji kadetskoga sastava narodnosni raspored, posebno po diferenciji jezika, a i *hijerarhiji* skupina, ostajao je *vidljiv*. Štoviše, na Krležinoj molbi za prijem u vojnu akademiju dopisano je crvenom olovkom kako je „hrvatske nacionalnosti“. – Usp. Đorđe Zelmanović, *Kadet Krleža*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987, str. 47. U takvu ambijentu identitetsko profiliranje ne potiče tek osjećaj uzajamnosti po srodnosti podrijetla i jezika, već i simbolički sadržaj što ga egzemplarno poprima neki kulturni sadržaj, kao u Krležinu slučaju „knjiga pjesama Vojislava Ilića, na srpskom jeziku, ćirilicom“. Prema vlastitoj, memoarskoj rekonstrukciji, disciplinske istrage oko njegove posjete Beogradu (1912), kada mu je ta knjiga i oduzeta, Krleža se na raportu objašnjava s habsburškim oficirima o tome jesu li hrvatski i srpski jedan jezik i od koga je „to čuo“. Njihov zaključak kako argumenti u tom pitanju nisu filologija, nego politika, i to „veleizdajnička“ sadržavali su znatan potencijal razlikovne, *identitetske* poruke. – Miroslav Krleža, *Izlet u Mađarsku 1947*, u: Miroslav Krleža, *Putovanja, sjećanja, pogledi*, Sarajevo: Oslobođenje, 1985, str. 184–185.

²⁹ Miroslav Krleža, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb: Zora, 1972, str. 310.

determinizmu, odnosno prihvaćanju kaosa kao „ontološkoga svojstva“. U Krležinoj sklonosti da „i u intelektualnu prosudbu unese estetski doživljaj povijesne cjeline“, na Nietzscheovu tragu, polazište je mnogih prijepora, ne samo povezanih s „isključivo materijalistički zasnovanim pristupom povijesti“³⁰, već i s obzirom na modernističke književne prakse³¹. Pojednostavljenje prema kojemu bi i Krležino djelo bilo usmjereno na dilemu epohe o „alternativama angažmana“ zapravo je u suprotnosti s njegovim shvaćanjem „nove književnosti“: njeni se izgledi ne ogledaju tek u tome „da inovira izraz i pjesničku tehnologiju, nego u tome da počne na nov način društveno funkcionirati“³². Svojim je *pjesničkim* radovima, ali i uopće, Krleža nastojao demonstrirati da *angažman* nije u korijenu odnosa književnosti i društva, pri čemu se također previđa da je u revaloriziranju tradicije zastupao gledište kako to književnost ne čini tek za sebe, vlastitu „obnovu“, „nego za društvo, za kulturu kojoj i sama pripada“: pored toliko oštrih, malo tko je kao Krleža iznio toliko „sudova tako strasno afirmativnih“, pa i o književnosti, kako hrvatskoj, tako i srpskoj.

³⁰ Viktor Žmegač, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1994, str. 89–119.

³¹ Usp. npr. Krležin dnevnički zapis u kojem implicitno polemizira s Jožom Javoršekom („Usoda poezije“): „...prijelaz na nadrealističku revoluciju sa tezama o ekspresionizmu“; „...što se tiče uvođenja sna i snova, bilo je prije Bretona i drugih. Već davno prije Hieronimus cardanus, doktor medicine i čitava medievala, a da ne spomene na kraju i Freuda, prema tome“. Krleži je pritom stalo i do vlastitog poetičkog luka: „Vidi 'Plamen', ako je riječ o trasiranju kojim smjerom ima da krene literatura“, u smislu „autohtonosti“, pa je onda „apologija srbijanskog nadrealizma samo jedan detalj“. – Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 288–289.

³² Pavao Pavličić, *Književnost i društvo u novom odnosu*, Vjesnik, 43/1982, br. 12338, str. 10.

Razmatranje Krležine integriranosti u srpsku književnost ovdje se ne izvodi da bi se taj fenomen dodatno ili razmjerno utvrdio³³ koliko s obzirom na problem književnosti kao identiteta u kulturi, i to srpskoj i hrvatskoj kulturi u razdoblju kada je Krleža participirao u ciklusima estetske kreacije, ali i kulturne kodifikacije. Budući da je opći okvir i tako suženoga raspravnoga polja odveć širok, a i opsežan za pojedinačno istraživanje, potrebno je precizirati kako se na zatvorenom krugu *identitetskih* indicija kakve proizlaze iz *interkulturalnog* čitanja Krležinih tekstova i djela nastoji prepoznati cilj prema kojemu se to djelo razumijeva kao vrijednosni supstrat kulturno važan i književno integrativan. Delikatnost takva istraživanja posebno je osjetljiva, ali i prioritetna, s obzirom na slabljenje „interesovanja za visoku, umetničku kulturu koja je doskora bila privilegovani generator evropskog kulturnog identiteta“³⁴. Europsko *mjerilo* bilo je doista izrazitije „u onim oblastima

³³ Standardni srpski književnopovijesni priručnici (Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti* [ćir.], Beograd: Prosveta, 2004⁴; Predrag Palavestra, *Istorija srpske književne kritike* [ćir.] I–II, Novi Sad: Matica srpska, 2008) lociraju Krležino djelo u razvojnu putanju modernizma u srpskoj književnosti. Krleža je uvršten i u *Srpski biografski rečnik. Srpski biografski rečnik* [ćir.], Novi Sad: Matica srpska, 2011, V, str. 358–360. Usp. također Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika, 1945–1991* [ćir.], Beograd: Zavod za udžbenike, 2012. Važan oblik prepoznavanja integriranosti je i *osporavanje*. Oспорavanje Krleže u srpskoj kulturi posebno je došlo do izražaja u doba dezintegracijske kampanje jugoslavenske federacije potkraj 1980-ih. Raspravu je delegatskim pitanjem s tezom da *Enciklopedija Jugoslavije* koju je pokrenuo i do smrti uređivao Krleža „sadrži falsifikate protiv srpskog naroda“ potaknuo poslanik, profesor beogradskog Univerziteta Miloš Laban. Usp. Sava Dautović, *Krleža, Albanci i Srbi* [ćir.], Beograd: Narodna knjiga, 2000. Za Labanova gledišta usp. npr. Branka Čuljić, *Originali falsifikata* [razgovor s Milošem Labanom], Duga, 5. VIII. 1989, str. 75–77.

³⁴ Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, str. 9. Odlika *identiteta* je i njegova „refleksivnost, tj. usmerenost na promišljanje sveta ali i sebe samoga. Dok se u tradicionalnim društvima svet doživljava kao sam po sebi razumljiv i 'prirodan' jer je i jedini moguć, u modernom društvu već sama činjenica prisustva različito uređenih svetova upućuje na njihovo propitivanje i sučeljavanje... istovremena otvorenost, mnogostrukost, i upitnost predstavlja osnovu za naglašenu individualnost

umetničkog stvaralaštva čiji je jezik neverbalan“, za razliku od „književnosti koja je bila prioritetni medij nastajanja nacionalne svesti“, no ni u cjelini nema dvojbe kako je „umetničko nasleđe kristalizacija europskog kulturnog identiteta“ prema kojemu se i književnosti srpska i hrvatska u moderno doba manifestno referiraju. Pojam *identiteta* ne bi za predmetnu raspravu bio zahvalan već prema svojoj općoj razgovornoj učestalosti kakva ga odmiče od stručne upotrebe, odnosno traži rigorozno (re)definiranje, kada književnost ne bi i sama, znatno prije, došla u sličan kulturi problem, pa se književni identiteti umjesto da spram kulture, civilizacije ili nacije gube samorazumljivost svojom inherentnom *slabošću* očituju zamjetnim dijakronijskim potencijalom.

Načelno uzevši „nacionalni identitet jedne književnosti bio bi skup osobina koje tu književnost čine književnošću tog naroda“, ali kako je teško zamisliti bilo koje „umetničko svojstvo koje bi pripadalo bilo kojoj literaturi posebno, koje bi predstavljalo njenu privilegovanu oblast“ to su „nacionalne komponente književnosti često nesigurne, fluidne teško odredljive. One spadaju u sferu značenja, a ne u oblast činjenica, te zato podležu različitim interpretacijama“³⁵. Kada Deretić pritom kaže da se „srpska književnost obnavljala i menjala uvek sa punom svešću o nacionalnom identitetu“, pa se utoliko može svrstati u „literature s naglašenim osećajem vlastitog identiteta“, referira se zapravo na dva od inih spomenutih značenjskih aspekata: tradiciju i nacionalnu atribuciju identiteta književnosti – kao postupak, odnosno gestu, učitavanja. Obnavljanje i mijenjanje *književnosti* kao kanonske formacije, ali u pretpostavci i autorske kreacije, napose se očituje pri *diskontinuitetima* i

identiteta koji – suočen s relativnošću pluralizovanog sveta – pokušava da nađe oslonac u sebi i svojoj subjektivnosti“. Krležin doživljaj *samoće*, potenciran u lirskim zapisima i dijaloški očitovan komplementaran je toj pretpostavci.

³⁵ Jovan Deretić, *Put srpske književnosti: identitet, granice, težnje* [ćir.], Beograd: Srpska književna zadruga, 1996, str. 34–46, 124.

dvojtstvima kakvima srpsko i hrvatsko kulturno iskustvo unutar sebe³⁶, ali i uzajamno, obiluju. Krleža je u svome matičnom, hrvatskom kulturnom okruženju došao u glavni prijemor upravo oko shvaćanja *nacionalnog* karaktera *kulture*. Baveći se u podtekstu i tim prijeporom, glavni nositelj institucijske svijesti o tom pitanju i Krležin oponent Filip Lukas³⁷ raspravlja hipotezu „u čemu se sastoji hrvatska kultura i koja joj je jezgra i sadržaj“, te tko je „stvaralac te kulture: pojedinci, stalež ili cijela narodna zajednica“. Ustrajući na ozbiljnim kulturnim razlikama između Srba i Hrvata, Lukas ističe kako oni „inače govore istim jezikom“, da bi pri definiranju *sadržaja* nacionalnim inzistirao na „nacionalnom pravu

³⁶Usp. Tihomir Brajović, *Komparativni identiteti*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 22–24. Posebno je *kulturno* indikativna *pokretljivost*, pa i *drugost* središta u tradiciji srpske i hrvatske pismenosti, potom i književnosti sve do etabiliranja Beograda i Zagreba kao nacionalnih *metropola* u XX. stoljeću. Dovoljno je u moderno doba u tom smislu uputiti na *institucionalizaciju* književnoga života kroz *matice*, akademije i umjetnička društva. Matica srpska, osnovana u Pešti, *zadržala* se u Novom Sadu, Matica dalmatinska stopila se s Maticom hrvatskom u Zagrebu, *akademija* u Zagrebu utemeljena je pod *jugoslavenskim* nazivom, a kao i ona u Beogradu reprezentativnost je zasnivala na koncentracijskom kriteriju; srpska i hrvatska umjetnička udruženja od osnivanja su upućena jedna na druge.

³⁷ Filip Lukas (1871–1958), zvanjem svećenik a po struci geograf, profesor na ekonomskom studiju zagrebačkog Sveučilišta, dolazi iz kruga katoličke inteligencije koja se postupno udaljavala od prihvaćanja *jugoslavenske* ideje, zastupajući ekskluzivno nacionalno načelo. Lukas pritom postaje posebno *vidljiv* zahvaljujući stručnoj upućenosti u konzervativne europske teorije o *narodnosnom* kriteriju modernih nacija, ali i okolnosti da od 1928. predsjedava Maticom hrvatskom (sve do 1945). Do toga je položaja i došao u prijeporima sredinom 1920-ih oko profiliranja *matica* u novom društvenom (SHS) okruženju, kada je u Matici hrvatskoj prevladalo otklanjanje integracijskoga modela. Lukas je u tom smislu i rodonačelnik tumačenja Krležina položaja u hrvatskoj kulturi kao dvojbenog, s obzirom na *nacionalno* načelo. On u raspravi *Ruski komunizam spram nacionalnog principa* (1933) nastoji postaviti teorijsku osnovu prema kojoj nije sporno da je Krleža „istaknuti hrvatski književnik“, ali kako se Krležino *mišljenje* zasniva na pretpostavci *ruskog komunizma* o internacionalizmu to mu Matica ne može objavljivati djela, jer bi „pritom uništavala samu sebe“, drugim riječima Krležina djela su po sebi *vrijedna*, ali ipak ne trebaju biti *vidljiva*, jer *služe* potencijalno opasnoj, revolucionarnoj praksi.

cijele nacije kao organizma i najviše socijalne ličnosti“, jer ono to ne bi bilo kao „rezultat a posteroiori većine zbroja individua“³⁸. I sam zaokupljen „svešću o nacionalnom identitetu“ kao *kulturnom* a ne tek *jezičnom* kodu Krleža postojano ostaje u biću pojedinca: „Očima književnosti narod sebe gleda kroz vjekove i da mu se pamćenje ne rasplina kao oblak na vjetru, književnost ne zaboravlja ništa“.³⁹

Na retoričko pitanje – Može li se književnost osloboditi kulture, Vladimir Biti zaključuje da umjesto jednostavno kazanoga „od kulture natrag ka književnosti“ treba reći 'od književnosti strukturirane kulture natrag ka kulturno strukturiranoj književnosti': „izgleda da se književnost može osloboditi kulture samo u istoj onoj ograničenoj mjeri u kojoj se kultura može osloboditi književnosti“⁴⁰. Predloženi raspravni model dolazi iz odnosa komparativne književnosti i kulturalnih studija, pa „ukoliko je unutar komparativne književnosti potajno osnaživala prevladavajuća i samo-potvrđujuća *kultura*, tada unutar kulturalnih studija podređena i samo-podrivajuća *književnost* obesnažuje koncept *kulture*“. Na zasadama kulturalnih studija granice *književnosti* ponovo su iscertane da bi „uz fikciju, uključivale još čitav niz načina pisanja, kao što

³⁸ Filip Lukas, *Problem hrvatske kulture*, Zagreb: Matica hrvatska, 1938, str. 32, 86. Lukas ustraje da gledištu da su „ličnosti (koje stvaraju) viša kulturna djela“ samo „stanice socijalnoga života, pa su shvatljive jedino kao učinak i protuučinak posebne cjeline“; „s rođenjem su već po prirodi primili svoju osobnost, prema tome ne mogu, sve kad bi i htjeli svoje objektivne veze sa zajednicom prekinuti“. Kada se već bavi *kolektivom* kao *ličnošću* Lukas previđa bitno polazište upravo svoga, *etnografskog* registra, naime „pre nego što, uostalom, postane vreme, historija je najpre – prostor. Da bi postojala, ona stvara prostor u kome će se odvijati“. Usp. Mirjana D. Stefanović, *Kratki uvod u istoriju srpske kulture*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, str. 99. Likovi na historijskim freskama, zapaža Stefanović, „upravljaju pogled izvan jasnih dimenzija i granica slike“, oni nisu fokusirani na svoje vrijeme kao *vrijeme* zajednice kojoj pripadaju.

³⁹ Miloš Jevtić, *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim delom*, 156.

⁴⁰ Vladimir Biti, *Od književnosti do kulture – i natrag?*, Quorum, 25/2009, 5–6, str. 381–391.

su znanstveni, povijesni i autobiografski“. Nasuprot „nasilju kulturnog stereotipiziranja“ Timoty Clark je uveo pojam „poetike singularnosti“⁴¹, prema kojemu Hanah Arendt zagovara „van odredivost“, „koja je tako tipična za današnje kulturne mehanizme, da pokazuju odbojnost spram agresivnog prisvajanja, jer u sebi sadrže određenu mjeru potpune arbitrarnosti“. Modernistička književnost, koju „poetika singularnosti promovira kao tobože univerzalnu mjeru moralne egzistencije“, a na kakvoj *modernističkoj* arbitrarnosti se zasniva i Krležina kulturna *gesta*, također je kulturno i povijesno omeđena. Studij kulture formativno je povezan s književnom kritikom: „'Čitanje kulture' je specifičan metod, koji se još od ranih dana neprekidno nadograđivao...“, premda bi se moglo reći „da je zajednički podtekst svih oblasti studija kulture vezan za problem *identiteta*“⁴². Kulturalni studiji razlikuju se od srodnih, pa i istodobnih teorijskih projekata u humanistici. S njima je, što je za ovo istraživanje važno, postalo očevidno da „kultura nije jedinstvena cjelina“: „Čim smo je uspostavili kao elitnu i popularnu, visoku i nisku, već smo uputili na dinamiku društvene moći, na njezin različit raspored. S druge pak strane kultura jest 'sveukupan način života', ali veoma teško može biti sveukupan način života društva u cjelini, ako u njemu djeluju mehanizmi zakinutosti i povlaštenosti, otvorenoga pristupa i nedostupnosti, ako postoje dominantne i potčinjene klase ili interesne grupe“⁴³. Proizvodnja značenja obuhvaća tako i „društvenu konstrukciju subjekta“ s promicanjem tvorbe „društvenog identiteta“, premda

⁴¹ Gledište Timoty Clarka (*The Poetics of Singularity*, Edinburgh: Edimburgh University Press, 2005) navodi se ovdje prema raspravi Vladimira Bitija (v. bilj. 40), str. 388–389.

⁴² Jelena Đorđević, *Uvod*, u: *Studije kulture* [zbornik], Beograd: Službeni glasnik, 2008, str. 31. „Ljudska priroda kao nešto univerzalno i identitet pojedinca kao nešto što je dano rođenjem pripadaju konceptima modernizma čiji je cilj da fiksira i normira, što studije kulture, oslanjajući se na postmodernističku kritiku modernizma, na konkretnim slučajevima i analizama teže da ospore“.

⁴³ Dean Duda, *Kulturalni studiji*, Zagreb: AGM, 2002, str. 24.

društvena okružja kulture modernizma nisu organske cjeline, već složena mreža klasno, rodno, rasno, nacionalno, religijski, politički i na druge načine podijeljenih skupina.

U doba konkurentnog dijaloga humanistike i kulturalnih studija na europskom horizontu, književna kritika u jugoslavenskim akademskim zajednicama zatečena je, pored ideoloških obzira, i evidencijskim poslovima: književnopovijesni priručnici, antologijski pregledi i leksikografska sortiranja „književnosti u kojoj se decenijama sva pažnja usmjeravala na preocjenjivanje zatečene baštine, ali se kraj toga nije ništa ili gotovo ništa učinilo da se ta baština najprije istraži“⁴⁴. Krležino je djelo gotovo radikalno primjer postojanosti takva kulturnog okvira, iznimno opsežnu interpretativnu građu neusporedivo više prožima spekulativni nego dokumentacijski predtekst. Takvo je stanje predmeta tim neočekivanije s obzirom na pokretljivost Krležina teksta⁴⁵,

⁴⁴ Davor Kapetanić, *Dokumentacijska istraživanja u studiju novije hrvatske književnosti*, Umjetnost riječi 11/1967, br. 3, str. 264.

⁴⁵ Karakter tih promjena, njihovu stilsku, ali i kulturnu pozadinu, pokazuje primjerice rad na noveli *Hodorlahomor Veliki*, prvi put objavljenoj 1919, pa tako rečenica “Onu groznu, crvenu revoluciju, koja je kao divovski vjetar odunula sve ove kraljevske gmazove u zlatnim kaputima sa belim naprašenim perikama.” 1937. mijenja u – “Baš onu groznu, jakobinsku revoluciju, koja kao div skida sve ove jakobinske gmazove u zlatnim kaputima s bijelim naprašenim perikama”, što je i poslije ostalo nepromijenjeno. U tri rečenice prve verzije upotrebljena je kvalifikativna izvedenica Židov: “Hodali su u ono vreme po kućama neki židovi”; “Kod nekog jevrejskog zlatara u opernoj aveniji prodao je Orlić jedan žuti dragulj u bescenu”; “Stoje oni naprimer koje pretpodne pred berzom, a niz skaline i po kolonadi vrzu se hiljade i hiljade senzala, židova, berzijanaca, igrača, svi u cilindrima i viču mešetari i tutuču i cvile auti...”. Rečenica u kojoj se spominje “jevrejski zlatar” ostala je nepromijenjena. U prvoj rečenici imenica “židovi” promijenjena je 1937. u “čifuti”, a 1948. u “kramari”. Treća rečenica je prerađena: “Stoje oni na primjer koje pretpodne pred burzom, a niz skaline i po kolonadi vrzu se hiljade u cilindrima i viču mešetari i tutuču auti...”, što je opet ostalo nepromijenjeno osim oblika “pretpodne” stiliziranog u “prijepodne”. Pripovjedni ritam na nekim je mjestima ubrzan umetcima, pa tako već u početku novele umjesto “Dakle u Pariz ide ovaj jaki, crveni, tusti čovek! U Pariz! A što je to Pariz?” dolazi “ Dakle u Pariz ide

s različitim konzekvencijama varijanti. Bilo bi također za očekivati da bi opus takve nominalne *važnosti* po sebi poticao proširenje i *zatvaranje* pojedinih žanrovskih područja: u dostupnoj, a neobrađenoj i nepubliciranoj građi, egzistiraju razmjerno dorađeni predlošci pjesama, pripovjedne proze, političkih eseja, autobiografskih i dnevničkih zapisa. Krležino integriranje u srpsku književnost, kao i njegova usmjerenost spram srpske kulture (i njezinih središta), ne bi bez konzultacije te i s njome povezane druge arhivske građe bila vjerodostojna, „jer je u samoj prirodi takvih istraživanja da se ona nikad ne obavljaju jednom za svagda: upoznavanje i poznavanje činjeničnog materijala trajni je proces koje proučavanje književnosti neprestano traži i potiče bilo da se radi o pojavama već obrađivanim ili o onima koje to istom postaju“. Suočavanje s tim, *nevidljivim* dijelom Krležina opusa dovodi do proučavanja Krleže, a i inače, već postavljenog problema: „Zašto se baviti književnošću koja to *nije*... koja to tek eventualno tu i tamo postaje?“⁴⁶ Lasićeva teza da „na planu duha, postoje samo vrijednosti duha, a ne i vrijednosti granica“ dala bi se uvođenjem u duh epohe, kako ga povodom Krleže tumači Sperber, dalekosežno provjeravati, no ovdje se zadržavamo na radnoj pretpostavci izrečenoj u dodatnom pitanju: „Krije li se iza svega toga neka tajna koju mi – zaglušeni bukom – ne vidimo?“ Problem Krležina *identiteta* u srpskoj književnosti sadržan je u *tajni* da se *srpski* Krleža kao *književnost* ne razlikuje od *hrvatskoga* Krleže, to jest da Krležina kontroverzija ne počiva u toj razlici, kao ni u razlici u jeziku, objavljenom ili neobjavljenom tekstu, već da razliku, kao promjenu i potrebu za *drugošću*, kao slobodu (da se *ode*), ali i kao nesigurnost treba tražiti u *nedovršenosti* njegovih objavljenih tekstova.⁴⁷

ovaj jaki, crveni, tusti čovjek! U Pariz ide taj Švaba?”. Usp. u: Miroslav Krleža, *Novele*, Zagreb: Ljevak, 2001.

⁴⁶ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici*, Zagreb: Liber, 1970, str. 9–14.

⁴⁷ O psihološkoj pozadini takve autorske geste Krleža govori nakon što je napisao roman *Povratak Filipa Latinovicza* (1932): „Nakon nepunih četrnaest

Predloženi način razumijevanja problema ne stremi prema suspendiranju „primene *filološkog kriterijuma*, principijelno gledano znatno egzaktnijeg u odnosu na idejne, tematske (duhovno)istorijske i ostale kriterijume razumevanja pojma nacionalnog književnog identiteta“⁴⁸, tim prije što se filološki aspekt ne iscrpljuje u *lingvističkoj identifikaciji* već je konzistentan i po predodžbenoj naravi *priče*, njezinu narativu upravo u *jeziku*. Ma koliko *identitet* književnosti svojom diskurzivnom nestabilnošću književnoj znanosti kao *historiji* značio poteškoću, graničnost *priče* u narativu povijesti *umjetnosti* i *povijesti* civilizacije vraća cjelinu njezinu *subjektivnom* polazištu, do čega je Krležinoj *sintezi* bilo posebno stalo. Mogući postulat književnopovijesne metode je u „poznavanju zajedničkoga, kako bi se moglo posmatrati ono što diferencira. Upravo zbog toga komparativno proučavanje doprinosi pre svega osvetljavanju karakterističnih odlika nacionalnih književnosti. Najviše zajedničkih odlika nalazimo u pitanjima koja se tiču književnih postulata i književne norme, dok će se pri vlastitom rešavanju književnih problema javiti determinantna snaga imanentnog razvitka nacionalne književnosti kao činilac diferencijacije“, književnost time i dolazi „u središnji položaj u kulturnoj istoriji nacionalne celine“.⁴⁹ Historičnost Krležine pozicije u srpskoj književnosti ne proizlazi utoliko tek iz

radnih dana, napisao sam oko dvijestotine i pedeset stranica proze: do sada sigurno najbolje proze što sam je napisao. Mnogo probdivenih noći, bilo je lijepo i ja sam zadovoljan. Da imam samo vremena, da stvar leži pola godine, pak da mogu da je iz nova preradim, bila bi sto posto dobra. Međutim: u tih pola godine ja se spremam napisati još mnogo toga, te nema smisla zaustavljati se. To će ići odmah u štampu, čim prepis bude gotov“. – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1932), *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, B/a. Baveći se u toj prepisci jednom od svojih velikih a nerealiziranih tema, Krleža (1967) iz Sibira, kao njezina toposa, kaže: „Trebalo je, dakle, i to vidjeti, a Križanića mogao sam napisati i bez toga“.

⁴⁸ Tihomir Brajović, *Komparativni identiteti*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 15.

⁴⁹ Feliks Vodička, *Problemi književne istorije* [ćir.], Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987, str. 95–100.

diferenciranih *oblika* u kojima bi se pokazala njegova participacija ili utjecaj koliko prema njezinu suvremenom razumijevanju vlastitoga *mjesta* u korelaciji s projekcijom kakvu je promicao.

Težište u procjeni toga odnosa, u izboru metode, teorijskoga modela i pripadnoga interpetativnog, deskriptivnog i pojmovnog sustava⁵⁰ – nastojeći se ne izmaknuti od vlastitoga predmeta – Krležina djela – i samo je podložno *historičnosti*, retoričnosti historiozofskih modela i zaokupljenošću prednosti pristupa kakvih se, s kritičkom provjerom ili kreativnim probojem, držao pisac. U obranu iz toga proizašlih ograničenja važno je podsjetiti da kretanje imaginarnim reljefom podrazumijeva respektiranje usmjerenja iz historijske stvarnosti. Rekonstrukcija kakvu istraživanje nastoji utemeljiti pritom se opire narativu *historiografske fikcije*, ali ne uzmiče u dekonstrukcijski azil koji bi diferencirao djelo kao predmet istraživanja od njegovih estetskih i socijalnih konteksta. Krleža se početkom 1930-ih *zadržao* u Beogradu ne samo, pa ni ponajprije, prema logici svoga *izbora*, koliko s obzirom na *imanentni razvitak* situacije u kojoj se zatekao⁵¹. Kao i u književnosti

⁵⁰ O „sustavu korelacija i književnoznanstvenom metajeziku“ usp. Zvonko Kovač, *Interpretacijski kontekst*, Rijeka: ICR, 1987, str. 11–20. – Kovač pritom upućuje na zaključak Svetozara Petrovića „kako se moderna znanost o književnosti – premda potrebna i daljnje obnove – ne prestaje oslanjati o pojmove što su i dosad pokazivali svoju valjanost u opisu strukture, značenja i smisla književnih djela“, odnosno skepsu Stanka Lasića spram „teorija literature“ koje su „više zauzete obrazlaganjem svoje koncepcije nego uključivanjem struktura u svoje krilo“.

⁵¹ Krleža je potkraj 1931. napustio Zagreb i godinu dana, do početka 1933. Zadržao se u Europi, pokušavajući osigurati književnu egzistenciju: radi na prijevodima svojih djela, traži izdavače i kazališta koja bi ga izvodila. Sudeći po prepisci sa suprugom Belom, koja je ostala u Zagrebu, ali traže način da mu se pridruži, usmjeren je pritom ponajprije na njemačko govorno područje. Rast Hitlerova utjecaja u Berlinu preusmjerava ga u Pariz, odakle Beli piše i to „da je Agram ladanje to smo znali i prije, a naročito iz moga neprekidnoga i dugogodišnjega naricanja i pisanja o tome ladanju. Ne budi dakle ogorčena, ne padaj u potištenost, nego uznastoj da ovaj moj mlin izmelje što više stranica: Ti vrlo dobro znaš i uviđaš da Kitovi ne mogu plivati u Bednji i da se treba preseliti u dublje vode i to je stara tema“. Na povratku joj u pismu od 18. XII.

samoj, tako i u govoru o njoj, idejni predtekst *djela*, odnosno diskurzivne platforme o identitetskom transferu njegova supstrata u *epohu*, počiva na etici, „ona je prapočetak naše svesti i delanja, utemeljenje naše stvarnosti“. Etičnost pisma, koje je „prevashodno odluka o delanju“ dolazi uz „moral, koji je delanje samo“, ali i ideologiju „koja je naknadni sud o delanju“. Etika je utoliko „biranje stvarnosti“, njome „određujemo sebe“⁵², dok je *moral* kod za kulturnu i socijalnu konfiguraciju. Stoljeće srpsko–hrvatskog *korigiranja* svodi se u znatnoj mjeri na procjenu *moralnosti* iskaza *drugoga*, pri čemu je književnost – unatoč svome kanonskome položaju povezanom s *imaginativnošću* nacionalnoga mita i lociranošću u *jeziku* kao neuralgičnoj dimenziji prijepora – razmjerno stabilan sustav pronicanja, *prepoznavanja*. Krležino književno djelo se također, i pored razlika u tipologiji književne kulture u srpskoj i

1932. iz Beča i dalje govori da se nada kako će sklopiti ugovor o izdavanju vlastitih djela, odnosno moći “financirati” njen dolazak, jer “nema smisla da se vratim na bezizgledno gubljenje živaca i moždane snage u onim našim provincijalnim zaostalostima, uvijek ovisan od kaprisa nekakvog gospodina doktora, koji misli da su moje knjige roba, koju je mnogo preplatio”. Ponavlja joj neka uvaži da ju “voli i kao čovjeka i kao prijatelja, i kao nekoga koga smatra svojim i to svojim blizim i intimnim”. Moli je da razumije njegovu “situaciju”, te da on ne misli “ni na kakvo odvajanje”, da spas traži jednako u njezinu kao i svom “interesu”. Ako “potpiše ugovor”, ona bi trebala uzeti “jednogodišnji dopust za studij u inostranstvu”. Još su “mladi” – kaže Krleža Beli – “sve je to početak i čitav je još život pred nama”. Je li Beograd dakle ta *dublja voda* ili *povratak u bezizgledno gubljenje živaca* relacija je iz širega značenjskoga polja, pa i s obzirom na Lukasovu redukciju *nacionalizam vs. ruski internacionalizam*. Krleža je anticipirao staljinističku preobrazbu *internacionalizma u državni nacionalizam*, što se u Moskvi očigledno zarana prepoznalo, pa ne samo što mu nije odobrena sovjetska viza, već je na europskim adresama prepušten distanciranosti kominternovskih agentura. Iz takvog će kulturnog humusa početi rasti interpretacija autentičnosti zajedničkog (južnoslavenskog) *iskustva* nasuprot kolonijalnom principu europskih centara moći i staljinističkoj doktrini, kulturna misija za koju je Krleža u Beogradu i srpskoj javnosti, od pokretanja časopisa *Danas* (1933) do uzajamnog gašenja povjerenja u takvu projekciju sredinom 1960-ih, uživao znatnu podršku.

⁵² Vladislava Gordić Petković, *Na ženskom kontinentu*, Novi Sad: Dnevnik, 2007, str. 165.

hrvatskoj kritici, percipiralo na način, koji i kada je osvješćivao kako s njegovom recepcijom stoji na drugoj strani, u pravilu, nije iz takva uvida gradio vlastitu, bilo formativnu ili osporavateljsku matricu. Krleža u srpskoj književnosti je stoga, uz respektabilnu specifičnu kritičku građu⁵³, dimenzioniran cjelinom kakva prologom i epilogom nadilazi i njegovo stoljeće i epohu u kojoj je kulturu *zapada* zaokupljao jugoslavenski mit.

⁵³ „Promenu statusa i razumevanja dela Miroslava Krleže u srpskoj kulturnoj sredini s kraja prošlog i početka novog milenijuma najlakše bi i najmanje inventivno, bilo tumačiti političkim i istorijskim očiglednostima ili pak činjenicom da je on u tom razdoblju ukinute, osporene, svakako otežane komunikacije dveju susednih, nekada bliskih književnosti i kultura dobio atribuciju 'stranog pisca'...“, „...momenat identifikacije sadržaja potpuno je izbeljen“ u novom recepcijskom ambijentu, a i percepcija *velikog pisca* kao takvog dobila je novo značenje u „izmenjenom modelu kulture“: „nema više pisaca – autoriteta, onih koji su bili najbolji brend humanističkog tipa kulture zasnovanog na dominaciji znanja“. – Mihajlo Pantić, *Mit velikog pisca*, u: Krleža danas, Brijuni: Kazalište Ulysses, 2007, str. 55–57. Pa ipak upravo u doba *pomrčine* „dveju susedskih kultura“ o Krležinoj godišnjici 1993. najvažnija publikacija o njemu izašla je upravo u Beogradu (*Pečat o Krleži danas*, urednici Marinko Vučinić, Luka Mičeta i Gojko Tešić). U njoj Nikola Milošević detektira ključnu premisu Krležine *idejnosti*: „Karakteristično je međutim i po svojoj prirodi nije slučajno da Krležina najdalekosežnija, tako reći metafizička upozorenja nalazimo upravo u njegovim književnim tvorevinama, a ne u njegovim spisima teorijskog oblika“, a Radovan Popović donosi prolegomenu svoje monografije *Krleža i Srbi*, koja će 1997. izaći također u Beogradu.

II. Biografija

Na početku zagrebačke Duge, danas Radićeve ulice, koja povezuje dva urbana punkta, središnji trg, sa spomenikom banu Josipu Jelačiću, i Kamenita vrata, s Gospinim svetištem⁵⁴, a ide uz zapadni, grički rub srednjovjekovne podjele na Gradec i Kaptol, dakle u *nulto*j točki sjećanja zajednice, ishodištu njezina *mita*, postavljena je spomen–ploča na kojoj piše da se upravo ondje, 7. VII. 1893. rodio Miroslav Krleža.⁵⁵ Kada se

⁵⁴ I zagrebačka katedrala je „od samog početka bila posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije, te sv. Stjepanu Kralju i sv. Ladislavu“. Usp. *Zagrebački leksikon*, Zagreb: LZMK/Masmedia, 2006, I, str. 481. No upravo su *sveti* Stjepan Kralj i Ladislav, kao *ugarski* kraljevi, a Ladislav je i utemeljitelj zagrebačke *biskupije*, identitetski pretegnuli u korist *pučkoga* svetišta u Kamenitim vratima. Tornjevi zagrebačke katedrale koji se također često simbolički referiraju novija su interpolacija, kada je katedrala, u doba Krležina djetinjstva, rekonstruirana nakon potresa.

⁵⁵ „U ovoj je kući rođen / 7. srpnja 1893. / Miroslav Krleža / hrvatski književnik / umro 29. prosinca 1981. / Spomen ploču postavili: / Hrvatska akademija / znanosti i umjetnosti, / Društvo hrvatskih / književnika, / Matica hrvatska i / Grad Zagreb / 2000“. – Postavljanje te *ploče*, odnosno ona sama, ima svoj historijat koji svakako seže prije decidirane 2000. godine, štoviše, premda je njena *transformacija* provedena diskretno, već *promjena* godine podizanja upućuje kako je riječ o *drugoj* ploči na *istome* mjestu. Prva je ondje bila postavljena 1985, a prema predlošku teksta Dragutina Tadijanovića izradio ju je kipar Želimir Janeš: „U zagrebačkoj općini Centar, Ilica 25, vjerojatno su znali da sam ja sastavljač tekstova za veći broj spomen – ploča hrvatskih književnika i javnih kulturnih radnika [...] pa sam zato pozvan u Općinu da takav tekst napišem i za Krležu. U općini je, u mojoj prisutnosti, moj tekst predan akademskom kiparu Željku Janešu na izradu. Na četvrtu godišnjicu Krležine smrti otkrio ju je u nedjelju 29. XII. 1985. Jure Kaštelan, a *Vjesnik* je u

društva sjećaju svojih zaslužnih, a kao s Krležom i *počasnih*⁵⁶ građana čine to češće u točkama koje su takvi pojedinci obilježili svojim djelom

svome broju od ponedjeljka o otkrivanju donio obavijest: fotografije i tekst spomen – ploče kakav je bio u mom prijedlogu [...], tj. Ispod Krležina imena oznaku – hrvatski književnik, koje nažalost na samoj ploči nema. [...] Ne znam ni kako je *Vjesnik* došao do mog teksta ni zašto isti takav tekst nije na spomen – ploči. Nego, na sprovodu kipara Ivana Sabolića zapitao sam Željka Janeša o razlici između teksta koji je primio za Krležinu spomen–ploču i onoga koji je na samoj spomen – ploči, a on mi je odgovorio da mu je Netko iz Ilice 25 telefonski javio neka izostavi ono – hrvatski književnik. Rekoh Janešu – Jesi li siguran da je taj glas bio upravo iz Ilice 25? Nije li glas mogao biti i iz neke druge ulice? Eto toliko o spomen – ploči rođenog Zagrepčanina, pjesnika Zagreba, koji je po svoj prilici, ipak – hrvatski književnik.“ (1990) Cit. prema Dragutin Tadijanović, *Knjiga razgovora*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002², str. 275. Tako se u *obnovljenoj* verziji identitetska markacija *hrvatski* javlja četiri puta: za Krležu, za Akademiju, za književno Društvo i za Maticu. Dok je Matica hrvatska 1985. bila *suspendirana* pa nije ni mogla potpisivati javne aplikacije, Akademija i književno Društvo, u čijoj je *obnovi* nakon 1945. Krleža neposredno pomagao, preformulirali su vlastite nazive tako da hrvatski atribut postane izričit. Kada se već spominje kontroverzija na koju Tadijanović selektivno aludira za razumijevanje je važno kako sama Akademija (JAZU), koja se tada ne atribuirala hrvatskom, „na temelju jednoglasnog zaključka svečane sjednice od 10. prosinca 1973. *podjeljuje* povelju – Miroslavu Krleži – svom izuzetno zaslužnom članu i najistaknutijem hrvatskom književniku prigodom osamdesete godišnjice života i šezdesete godišnjice književnog rada, kao znak priznanja za njegov svestrani prilog kulturnoj afirmaciji hrvatskoga naroda“. U to se vrijeme u Hrvatskoj nisu dodjeljivale povelje za promicanje *afirmacije hrvatskoga naroda*, što je važno ne samo za kontekst povelje o kojoj je riječ, već i za one na koje se ona, njezin tekst i cjelina neposredno odnose, naslovnika Krležu i potpisnike, Akademijine dužnosnike, glavnog tajnika Dragu Grdinića i predsjednika Grgu Novaka, ali i članove njezina književnog razreda, koji je Krleža utemeljio, a Tadijanović mu je već tada (1973) bio, zajedno s njime, redoviti član. U povelji se za Krležu kaže da je izuzetno zaslužni član Akademije, najistaknutiji hrvatski književnik te da je kao takav svestrano radio na (kulturnom) probitku hrvatskog naroda.

⁵⁶ Povelje *počasnog građanina* datiraju u Zagrebu od sredine XIX. stoljeća. Odluku o proglašenju donose zastupnici gradskoga vijeća, a povelju je prvi, koliko se zna, dobio jedan književnik, Ivan Kukuljević. Priznanje se poslije dodjeljivalo rijetko, piscima posve iznimno: između ostalih Augustu Šenoi, Ksaveru Šandoru Đalskom, Ivanu Trnskom, pa i Vuku Stefanoviću Karadžiću i Đuri Daničiću. Između tek deset povelja u socijalističkom razdoblju (1945–

ili životom⁵⁷, pa je već akcent na *mjestu* rođenja snažna *identitetska* poruka kakvu se može sažeti u geslo – *ovdje se rodio jedan od nas*. Postavljajući taj memorijal zagrebačka se općina nije pouzdavala u vlastite spise već u *kulturu sjećanja*. Krleža je, naime, u zagrebačke gradske knjige krštenjem upisan u obližnjoj, ali ne i katedralnoj župi, jer se rodio u Petrovoj ulici, zapravo odvojcima što su se iz Vlaške stapali u sjeni crkve posvećene Sv. Petru, čiji je zvonik, otkad je sredinom XIX. stoljeća podignut dominirao okolnim prostorom. Krležine formativne zagrebačke godine, dok 1908. ne ode u Pečuh, tako na okupu drže tri *nova tornja*: Petrove crkve, novoga Kazališta nadomak Prilaza, u koji se obitelj preselila kad je postao gimnazijalac, i Crkve Svetoga Blaža, u samome Prilazu, u kojoj su mu se roditelji vjenčali dok je još bila kapela, a kada sam ondje 1919. sklopi brak opet će zvonik definirati novu gradsku četvrt. Prvu je školu Krleža doista polazio u kaptolskome krugu, pa utoliko i ministrirao kanonicima, ali je ondje dolazio izvana, s rubnih, a ne *unutrašnjih* adresa. Ta razlika ne upućuje na *socijalni* koliko na urbani, *prostorni* raspored⁵⁸. Zašto je onda Krleža pustio da se u *biografskim skicama*⁵⁹ Duga a ne Petrova profilira u njegovu prvu

1990) *književna* je jedino Krležina. Usp. *Zagrebački leksikon* (Zagreb: LZMK/Masmedia, 2006), II, str. 196.

⁵⁷ Krleža je i umro u Zagrebu, u bolnici u Vinogradskoj ulici. Ta se bolnica, poznata u književnoj *kulturi sjećanja*, osim kao *Vinogradska*, i po titularu svojih utemeljiteljica *milosrdnih sestara*, spominje kao *pribježište*, *azil* oporbenih intelektualaca za posljednjih, ratnih godina habsburške uprave (Ivo Vojnović, Ivo Andrić), a i kao posljednja adresa A. G. Matoša, Tina Ujevića.

⁵⁸ Stan u Petrovoj Krležini su unajmili i uređivali upravo u očekivanju djeteta, očigledno stoga što u Dugoj, gdje su dotad stanovali, takav zahvat nije bilo moguće izvesti.

⁵⁹ „Obično, međutim, nalazimo u raznim 'biografskim skicama' ili kronologijama podatak da je Miroslav Krleža rođen u Dugoj ulici broj 7, danas Radićeva ulica [...] jer stan u Petrovoj nije bio gotov“. Usp. Stanko Lasić, *Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982, str. 31.

zagrebačku adresu ne može se, bez njegova očitovanja, odgovoriti. Preostaje tek pretpostavka kako je i u toj stvari *literarnost* pretpostavljao dokumentarnosti. Prema povijesnoj zbilji grada u kojem je rođen⁶⁰ nema strukturnog uporišta za bitno diferenciranu interpretaciju gdje se to, u kojoj četvrti, ili ulici dogodilo, ali kada se takvu zbilju rekonstruirala, posebno kao *biografiju* pisca, pomaci težišta, učinjeni k tome namjerno, dobivaju samostalna značenja. Za elemente Krležine biografije, kakvi se u ovom istraživanju dokumentacijski⁶¹, spekulativno⁶² i prema njegovu

⁶⁰ Prema kriteriju rasta stanovništva gradska se područja Zagreba i Budimpešte u doba Krležina djetinjstva razvijaju sličnim statističkim razmjerom, ali to u apsolutnom mjerilu donosi sve veći nerazmjer: na prijelazu stoljeća glavni mađarski grad doseže 500.000 žitelja, dok je Zagreb sa 100.000 tek približan Beogradu. Prema *unutarnjem* rasporedu Zagreb i Beograd dominiraju, Varaždin je na 15.000, Zemun na 20.000, a Novi Sad se razvija prema 30.000. „Trebalo bi zapisati sve detalje iz Zagreba oko godine hiljadudevetstotinadesete. Kako je izgledala Ilica sa konjskim tramvajem, kako su ulice blatne i sive, a naročito cipele. Oni provincijalni cugušuji i visokožnirane gospojinske cipeletine spram elegantnih peštanskih (postdamerskih) polucipela u Király utci. Peštanske ženske noge i agramerske. Zrinjevac i korzo s dunavskim kavanama u Pešti.“ – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, II, str. 92–93. Budimpešta toga doba je u fokusu i Jacquesu Dugastu koji se bavi Kulturnim životom u Evropi na prijelazu XIX. u XX. stoljeće, pa raspravljajući „literarne prikaze centara kulturnog života“ zapaža „studenta iz provincije izgubljenog u lavirintu velikog grada“, liječnike u fijakerima i krojačice „koje se skupljaju u vreme podnevne pauze“: „prihvatanje novih vidova gradskog života i uživanje u gradskom prizoru“. Cit. prema srpskom prijevodu Dugastove knjige *Kulturni život u Evropi – na prelazu iz 19. u 20. vek*, Beograd: Clio, 2007, str. 46.

⁶¹ Istraživanjem je osvijetljen niz nepoznatih, zanemarenih ili oskudno potkrijepljenih podataka: Krležin je otac, tako, primjerice, bio udovac kada se oženio za Krležinu majku; Krleža se nije rodio u Dugoj, nego, kao što je to u krsnom listu i navedeno u Petrovoj ulici; Krleža svoje prve dramske pokušaje nije bez uspjeha slao tek upravi zagrebačkog kazališta, već po mnogo široj dostavnoj listi, sve do (Beograda i) Berlina; prvo službeničko mjesto Bele Kangrga bilo je u Otočcu, te ona službenički status nije ni prekidała do mirovine; Krležu je prije veze s Belom, napustila Edita Velić, s kojom će Krležini ostati prisni čitava života; Krležina teta nije Krležinima „ostavila stan“, nego „stanarsko pravo“; povezanost Krleže sa poduzetničkom obitelji Singer; Krleža se u Europi zadržao čitavu 1932 godinu; Bela je, premda upisana u katoličke matice, 1941. konvertirala iz pravoslavlja u rimokatolištvo; 1943. nastupala je kao glumica i u Karlovcu; Krleža je 1946. zadržan pola godine u

cilju, Krležinu položaju u srpskoj književnosti⁶³, prezentiraju iz takve osnove ne proizlaze poteškoće kakve podrazumijeva *kronološki* sinopsis leksikografske, rječničke obrade⁶⁴. No svaki biografski nacrt po sebi *reflektira*, zrcali, *identitet* svoga predmeta, uključujući silnice koje u interpretaciju *prodiru* iz prethodnih čitanja, pogotovo onih sa snažnom simboličkom ili eksplicitnom podlogom.

S obzirom na razumijevanje književnosti i kulture kakvim se ovdje bavimo, Krležinu se biografiju obrađuje u deset tipoloških cjelina, s impliciranim kronologijskim determinacijama, uporišnim segmentima

Beogradu, praktično bez mogućnosti dolazaka u Zagreb; uprava Leksikografskog zavoda odlučila je 1950. da će Krleža u njemu izdavati poseban časopis.

⁶² Težište je na međuuvjetovanosti književnih i kulturnih aspekata, a ne razvoja i kanonske implementacije djela.

⁶³ Istraživački pristup s izradom (konstrukta) identitetske *protubiografije* u zasebnoj poglavlju, s hipotezom njezina *središta* u srpskoj kulturi, ne proizlazi iz strategije *kontrafaktualne historiografije*. Naprotiv, i taj se biografski nacrt strogo drži *potvrđenih, faktualnih* okolnosti koje takvo čitanje čine *mogućim*, odnosno održivim.

⁶⁴ Krležine *kronologije* izradili su Mate Lončar (*Hronologija života i rada Miroslava Krleže*, Izabrana djela Miroslava Krleže, I, Beograd: Sloboda, 1977) i kao zasebnu monografiju Stanko Lasić (*Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb: GZH, 1982), a prema sustavnosti u tu kategoriju ide i prilozi Milorada Živančevića u *Letopisu Matice srpske* [ćir.], 158/1982, br. 2, str. 309–319. i *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, III, Novi Sad: Matica srpska, 1987, str. 446–474; usp. također *Hrvatski biografski leksikon*, VIII, Zagreb: LZMK, 2014. (Tomislav Brlek) i *Srpski biografski rečnik* [ćir.], V, Novi Sad: Matica srpska, 2011. (Srđan Milošević); istraživanje je dužno dokumentirati i vlastiti autorski predtekst (*Hrvatski leksikon*, I, Zagreb: Naklada Leksikon, 1996; *Leksikon hrvatske književnosti*, Zagreb: Ljevak, 1998; *Hrvatska enciklopedija*, VI, Zagreb: LZMK, 2004. Str. 543–545. – Sam je Krleža od prvih izdanja svojih knjiga sudjelovao u redigiranju *biografskih skica*, unoseći pritom i u priređivačke *napomene* interpretaciju biografskih detalja, nerijetko u literarnoj maniri. S druge strane, Krležina je biografija u *Enciklopediji Jugoslavije* redigirana strogo dokumentacijski u svega 29 redaka teksta (članak o Beli Krleža 24 retka, Tinu Ujeviću 60 redaka, Milošu Crnjanskom 2 stupca, Ivu Andriću 4 stupca).

književnoga opusa i ključnim oblicima kulturnoga transfera u pristupu javnosti: formiranje, karijera, javnost, afirmacija, osporavanje, slom, paradigma, jubilej, odlazak, epilog.

U Krležinu *formiranju* određujuća su dva kruga: *ishodišni*, obiteljski i kulturni *zagrebački* kompleks i studijski boravak u habsburškim vojnim zavodima, zapravo *mađarskom* kulturnom krugu. Oko prostora svoga rođenja Krleža dakako nije dvojio, rodio se u Petrovoj ulici br. 4, dotično Peršinovu kutu,⁶⁵ na što se vraća u više svojih dnevničkih koncepata. Svome peru on dopušta poneku romansijersku nijansu, poput detalja kada je blago korigirao sat svoga rođenja sa šest na sedam ujutro, kako bi se brojčani slijed uklopio u poželjni astrološki rebus koji ga je zaokupio kada je navršio 49-u godinu, ali nad uvjerljivošću opisa vlastite pojave u Zagrebu teško može biti sumnje: ta bilješka sadrži čak replike babice, a i ime nadležnoga liječnika. Krleža štoviše lijepo priča kako „o mitosu prvoga djetinjstva skuplja podatke u mislima već godinama“: „na prelazu stoljeća 1900. u prvu godinu ovoga tzv. dvadesetog bila je ponoćka i to se sjećam one Silvestarske Noći, jer sam bio na toj noćnoj misi kao dijete koje je 1899. mjeseca rujna počelo da ide u kaptolsku pučku školu. Rođen u sjeni crkve Svetoga Petra..., kršten pod katedralom kaptolskom u kapeli Svetoga Martina, ja sam kao pravi, autentični vlaškovuličanstvujušći odrastao na Kaptolu (Bijenička)“. Ondje je ministrirao ne samo svome kateheti Mili Rukavini, koji ga je dočekao kada ga je majka prvi dan dovela u školu, nego i „kanonicima Voloviću i Langu [kasnije biskupu i kandidatu za sveca], monsignoru Radičević Lovri, doktoru Lončariću, Krapcu, zač. opatu“, za koje kaže da su mu „zapeli u memoriji“. Kandidat za sveca postat će i njegov razredni konškolarac Aleksa Benigar, koji će ga kao franjevac misionar posjećivati u uredu direktora

⁶⁵ „Da se netko rodio u Zagrebu kao Peršin, što bi na njega bilo moglo nastati? „Peršinov Kut“, a tako sam ja provirio na svijet, [...] od „Peršinovog Kuta“! Skt. Pelersgasse 4!“ – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1975).

Leksikografskog zavoda⁶⁶. Imao je svoje pučkoškolske rituale, primjerice učitelj ev imendan: „Klobučar. Debeli starac s brkom soma...

⁶⁶ Alexio Benigar, *Theologia spiritualis*, Roma: Edidit secretaria Missionum O.F.M, 1964. – Primjerak Benigarove knjige koji se čuvao u Leksikografskom zavodu sadržavao je posvetu „Dragome konškoraci g. M. Krleži“, bez datuma i uz dodatak na kineskom pismu. Krleža se svojih *konškolara* čitava života držao sa sjetom: „Jedina tri imena iz tog razreda koja su nešto ostala u historiji ili nehistoriji, u javnosti ili našoj takozvanoj javnosti skromnoj, to su Vladimir Čerina, to je Alfons Verli i to sam ja. Vladimir Čerina za koga znamo tko je, Alfons Verli koji je poznati režiser, i na koncu ja koji sam nekoga vraga pisao i napisao. Jedina tri imena, sva trojica smo bili ponovili razred. Tri najgora đaka...“ Cit. prema Enes Čengić, *Krleža*, Zagreb: Mladost, 1982, str. 79.

Prije gimnazijskog *sloma* na koji se ironično referira, Krleža je neposredno ili posredno intenzivno *proživio* svoj zagrebački naraštajni *krug*, iz kojega će se u nadolazećem stoljeću *razviti* mnoge sukladne, ali i antagonizirane figure javnoga života: glumci, političari, nakladnici. Jezgro toga *kompleksa* činila su trojica: „Spram sve trojice nekako se osjećam slabim. I Guta i Milček i Đuka podnijeli su nešto što mi ostali nismo...“ Sva trojica prešli su na tragičan način u *sjene* koje su ga nakon *sloma* pratile: August (Guta) Cesarec (1893–1941), progonjen zbog svojih nazora još kao gimnazijalac čitavoga je života, pogotovo nakon što je (1918–1919) među začetnicima hrvatskog komunističkog pokreta, u policijskoj sjeni. Premda je često u inozemstvu, u hrvatskoj je javnosti kao pisac i kritički intelektualac s jasnim nacionalnim profilom intenzivno prisutan, pa ga ustaški prijeki sud prioritarno i egzemplarno pogubljuje. Cesarec i Krleža povezani su iz djetinjstva, zajedno pokreću časopis *Plamen* (1919), a Cesarec je od 1923. uz Krležu (urednik) i u *Književnoj republici*. Premda je postupno razlika u shvaćanju odnosa književnosti i revolucije u njihovoj komunikaciji postala preprekom, temeljna su im shvaćanja, a i senzibilnost, zajednička, pa je Cesarec i nakon tragičnog kraja, kao figura, Krležin povlašteni unutarnji sugovornik. Kamilo (Milček) Horvatin (1896–1938) pripadao je užem krugu Krležinih prijatelja iz mladenačkog doba filtriranja političkih i idejnih afiniteta; Horvatin je bio i među pokretačima *Borbe* kojima je Krleža pomagao, a na njegov tragični finale žrtve staljinskih čistki osvrće se s dodatnom gorčinom, povezujući ga sa Horvatinovom sestrom, majkom slikara Krste Hegeđušića, također svog bliskog prijatelja. Sudbina Đure (Đuka) Cvijića (1896–1937) Krležu je posebno mučila, jer ju je usmjerio, založivši se zbog njegove smrtno ugroženosti nakon izlaska iz zatvora da mu se omogući odlazak iz zemlje. Cvijić je pripadao njegovu užem prijateljskom krugu za zagrebačkih ratnih i tranzicijskih godina (1917–1919), s njime je dijelio gledišta, pa i o nacionalnom pitanju, a zajedno su bili i na čajanci za srpske časnike u dvorani Sokola (1918), o čemu se očitovao u listu *Sloboda* koji je Cvijić uređivao, kao i u zbivanjima potaknutim mađarskom komunom (1919), kada je *Plamen* zabranjen a Cvijić – koji je u Krležinu ormaru ostavio puške! – bio pritvoren.

Klobučarova kuća u Vlaškoj ulici 19. III. Josipovo. Novo odijelo. Čestitke u čestitar rimi. Svečari. Cvijeće. Miris. Torte. Naranče“. Za dramaturški karakter doživljaja crkvenog obreda pak, toliko razrađivan u tumačenju korijena njegova teatra, kaže da se prije odnosio na vjernike, nego obred u užem smislu, što prisnažuje argumentom kako je lagao već na prvoj ispovjedi. U crkvi promatra djevojčice: izronile bi kojiput iz sjećanja, kao „lijepo crnooko djevojčice “Zlata Kuzmićeva, pa Micika Jean za koju nije nalazio načina da se s njom „upozna“, s Micikom Vincekovom već su povezane konkretnije fantazije, a netom prije nego će u Pečuh, u četvrtome razredu, neka će Jelka dovesti do pravoga „udara“.

Krležina obitelj je po obje nasljedne linije iz varaždinskoga kraja, i otac i majka u Zagreb su se doselili. Krleža 1942. bilježi da se „godinama sprema na knjigu o svojim djedovima iz Varaždina, Krapine, Vinice, Križovljana, Čakovca i Visokog ali [nije] imao ni vremena ni volje dovoljno jake za takvu pustolovinu“. Na to je vjerojatno utjecala i pretpostavka njegova oca Miroslava⁶⁷ da je nezakonito dijete. Po dolasku

⁶⁷ Miroslav Krleža (1857–1952), piščev otac, rodio se u Križovljanu, gdje mu je majka živjela u domaćinstvu svoga rođaka koji je ondje obavljao svećeničku službu. Dijete je priznao, i dao mu svoje ime, mjesni učitelj Miroslav Krleža (1832–1867), pa je do smrti svoga nominalnog oca živio u njegovoj obitelji, sa svojom polubračom, da bi potom skrb o njemu preuzela obitelj majke. Nakon petogodišnje vojne službe (1878–1883) radi za zagrebačku gradsku upravu, napredujući od najnižeg redarstvenog položaja do umirovljenja 1924. u statusu pristava. Krleža je smatrao kako je očeva pretpostavka da je *nezakonit* snažno odredila njegov *identitet* što se očituje i u njegovu pismu Krleži: „Ja sam bio kako Ti je i Bela javila bolestan i bio sam u bolnici pa bi i zbog toga želio da se vratiš kući, jer pomisli da sam ja starac od 75 godina i da meni nije puno treba da se preselim u vječnost i u slučaju da se i zbilja to dogodi ja ne bi imao nikog svoga da me isprati do groba pak te zato molim ako zaista čutiš Tvoju sinovsku ljubav prema meni onda se vrati čim prije kući“. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

Očito je da Krleža svojtu iz roda Krležinih ne percipira, jer nema *nikoga svoga*, premda će se *rođaci* po toj liniji javljati Krleži i nakon očeve smrti. Nasuprot pretpostavljanoj *konfliktnosti* u odnosu pisca s ocem, otac je primjerice u vrlo

u Zagreb on se oženio, prema Krležinim riječima za „kuharicu“ koja je imala sina, živjeli su „na Potoku“. Nakon što je 1890. ostao udovac, oženio se 1892. Ivkom (Ivana), rođenom Drožar⁶⁸. Ambijent prvoga Krležina djetinjstva bio je u znatnom dijelu mebliran pokuštvom očeve prve žene (čiji su grob posjećivali za Sesvete i nazivali je „Pokojna“), majka je u miraz donijela tek jedan ormar, „sa slikom Gospe Lurdske“. Obitelj Krležinih roditelja bila je općenito snažnije upućena na rodbinu s majčine strane, pa Krleža memoarski romansira epizode s izleta u Novi Marof, Varaždinske Toplice ili Zelinu, a kada se posveti književnom pozivu bit će posebno vezan za tete iz obitelji Horvat: Mariju, udanu Pethö, koja je s afinitetom čitala njegove prve radove, a umrla je prije Josipe, udane Navratil, koja je oporukom u korist Krleže 1921. poduprla njegove životne *izbore*⁶⁹.

delikatnom trenutku Krležina *napuštanja* vojne akademije na neproceduralan način u prepisci s tom ustanovom uredio financijske i administrativne posljedice. Krleža je dio te dokumentacije sačuvao, a bez obzira je li otac u toj situaciji djelovao u dogovoru s Krležom ili iz vlastite inicijative evidentna je lojalnost njihova odnosa. Usp. Đorđe Zelmanović, *Kadet Krleža*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987; *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁶⁸Ivana (Ivka, rođ. Drožar) Krleža (1870–1926), piščeva majka, rođena je u Varaždinu, u obitelji zidarskog majstora. Za Krležu se udala 1892, a s njima je prvih godina braka, u vrijeme Krležina djetinjstva, živjela i Ivkina majka, Terezija Goričanec. *Staru mamu*, odnosno baku Tereziju, pisac je portretirao u *Djetinjstvu*. S majkom je bio iznimno povezan, sačuvane su razglednice kojima joj se javljao sa školovanja – u jednoj uspoređuje park u Maksimiru s okolišem zgrade Ludovike u Budimpešti; majčinu smrt teško je doživio: „Njen grob na majskome suncu, drugog jutra poslije pogreba, pčele na vijencima, svibanj, sa svibanjskim oblacima, a poslije je grob planuo nad onom masom cvijeća, oganj“. – Miroslav Krleža, *Fragmenti iz dnevnika godine 1942*, Zagreb: Rad JAZU, 1954, str. 301.

⁶⁹ Josipa (Pepa, rođ. Horvat) Navratil (1862–1921), Krležina *teta*. Krleža ističe da je „i ona ateistkinja. Stara liberalka, poetesa i slobodni mislilac osamdesetih godina. [...] Kaže: ' Ni zaušnice nije opalio nitko onom fakinu Khuenu, a vi ste kao djeca počeli pucati. Bravo, mlada gospodo! To mi imponira! Bog vas čuvao! Čitav narod trebao bi da vam je zahvalan“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, I, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 245–246.

Krležino formiranje je trenutkom stjecanja razmjerno stabilne zagrebačke adrese potvrđeno, premda se već 1913, kada kao dvadesetogodišnjak napušta školovanje, može prepoznati izgrađen sustav vrijednosti i postupaka, te svijesti o ograničenjima kojima se dosljedno vodi. Pojmovi *bijega*, *pobune*, *autoriteta*, *obitelji*, zajednice kao *javnosti* profilirani su s obzirom na *iskustvo* kakvom kontrastno čitanje Krležina autobiografskog narativa i dokumentacijskih fragmenata daje argumentacijsku prozirnost. Krleža u tom smislu naslovljava *Početakom* kratku memoarsku bilješku u kojoj dramatski potcrtava trenutak *povratka* 1913. u Zagreb, „poslije onog magnezijskog balkanskog momenta“, „u ovaj grad i među ove ljude“, trebalo je „zvoniti na vratima ovih pučkih učitelja i učiteljica i ovih novinara nepismenih i od njih čekati da kažu svoju riječ o talentu. A onda se s tom svjetlucavom, varavom riječi zaputiti *kroz carstvo*, potpuno sam, siromašan, glup i bijedan, u samoobmani jedne svjetlucave riječi. Kroz kasarne carstva, kroz uredničke sobe, kroz predsoblja, kroz bolnice i po ulicama hodanje u

Stan u Kukovićevoj u koji su se Krležini uselili poslije njezine smrti nije im “ostavila”, niti je to mogla učiniti, jer nije bio njezin. Krležini su štoviše bili propustili rokove u kojima su s naslova konzumiranja svoga prava na u stanu zatečenu imovinu mogli zatražiti produljenje statusa zaštićenoga najmoprimca. No kada se i to nekako uredilo, za boravka ondje (1921–1935) – u uvjetima koji su bili daleko od reprezentativnih, a postupno je i mjesečna renta uzimala značajan dio svojih prihoda. Vrijednost “nasljedstva” zacijelo nije bila zanemariva, premda se Krležine metaforičke procjene i oko toga ponekad zbunjujuće, efektivni je dio – dionice i uštedevina – u konverziji drastično obezvrijeđen, a da im se pri ruci nije našao Gustav Krklec, već u to doba vješt pri burzovnim transakcijama, i taj bi segment ostavinskoga salda ostao daleko od predodžbe kojom se u literaturi o Krleži mistificira to *nasljedstvo*. – Usp. Enes Čengić, *Krleža*, Zagreb: Mladost, 1982.

Krležini su održavali grob Josipe Navratil; uprava Gradskih groblja (1978) ih podsjeća kako je “zapušten, a na njemu raste samoniklo grmlje divljeg drena”, pa ga se prema računalnom pregledniku i sada može naći na središnjem zagrebačkom groblju Mirogoj.

hipnozi te riječi“. Zapis⁷⁰ završava pojmom *čekanja*: „na Bachovu odluku“ – kazalište, „na Benešićevu odluku“ – pjesme.⁷¹

Itinereru *bijega* donijet će okruženje Velikoga rata novi evropski razmjer: nakon što je u Srbiju putovao preko Pariza i Soluna, na ratište je, mobiliziran *putovao* u Galiciju. U sjedištu carstva, Beču za tih se ratnih godina negativno razvija i Krležin pokušaj stabiliziranja obiteljskog *kompleksa*: vezu sa studenticom medicine Editom Velić uzima ozbiljno, ali se tome usprotivila njezina obitelj.⁷² Je li pismo iz Lovrana, gdje se

⁷⁰ *Početak*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže. U zapisu iz 1924. (17. VIII) Krleža govori o *papiru* „koji je abnormalno vozikao sobom po kovčezima“, „zapečaćeno, beskrajno teško. Idijotski“, a „posle neprekidno palenje“.

⁷¹ Josip Bach (1874–1935) i Julije Benešić (1883–1957) javljaju se ovdje kao simbolički arbitri zagrebačke kazališne, odnosno književne scene. Krleža je Bacha, prvo polemički, a onda i memoarski promovirao u glavnu zapreku svome scenskom nastupu. Bach je doista, pa i u prepisci s Krležom, isticao njegov *lirski* talent, ali i kazališnu neprimjerenost avangardističkih poetičkih alata kojima se koristio, tako da je Krleža dobio priliku za izvođenje tek 1920. s *Galicijom*. Usp. Branko Hećimović, *Još i opet: Krleža i Bach*, u: Miroslav Krleža, Zagreb: DHK, 2015, str. 71–84. Benešić je, također, među prvima prepoznao Krležin *talent*, ali i podržao književni nastup, potom se zauzeo da se Krležini kao mladi par snađu s Belinom službom, a dok je Benešić bio intendant Krleža je doživio i punu afirmaciju na sceni.

⁷² Edita Velić, poslije udana Reiner, potječe iz vukovarske židovske obitelji. S roditeljima se još kao školarka potkraj 1890-ih preselila u Beč, gdje je diplomirala medicinu te specijalizirala neurologiju. U Beču je do Anšluša i nakon 1945. radila u sanatorijima. S Krležom je bila u ozbiljnoj vezi, koja je na inzistiranje njezinih roditelja prekinuta, vjerojatno prije 1916, ali su i nadalje ostali povezani, praktično čitava života. Prema neizravnim izvorima njihov je odnos, čini se i nakon što se Krleža 1917. zbližio s budućom suprugom Belom, ostao prislan. Krleža Beli Editu spominje i u pismima 1919, ali kada se ona te jeseni, nakon vjenčanja, pojavi na vratima njihova prvog zajedničkog stana u Prilazu 3, Bela se godinama neće osloboditi osjećaja snažne ljubomore. Krleža se ipak za bečkih boravka redovito oslanja na Editinu potporu, pa i kao protočnu adresu za razmjenu pošte s Belom. Kada se potkraj 1930-ih brak Krležinih harmonizirao Bela razvija prijateljstvo s Editom, dok Krležini iskazi o njoj postaju napeti. Edita je u to doba svu obiteljsku imovinu iz Beča prebacila u Zagreb, gdje su Velići imali bliske rođake, a Krleža se vjerojatno s Editom i upoznao preko neke od tih relacija. Budući da Editina imovina za rata nije

oporavljao kao ratni rekonvalescent, na Tijelovo 1916, upućeno Editi, kao „Miloj“, čije je pismo primio“ ali naglašava – „iza pauze“, ili je Edita u tom pismu spomenuta *veza* koju „podržava (kao još) jednu glupu enervantnu vezu“ manje je važna dvojba od dispozitiva: „Ako padne na bojištu Ona će to i sama čuti“, ali on „temeljito sumnja“ da bi mogao poginuti jer „ima koješta važna da podnesem ovdje na ovoj kuglji prije pada“. Inače mu je „dobro“: „comfort je bogat more je toplo lijepo je vrijeme“. I „ne radi ništa“, te „često misli“ o Njoj, čeka da mu piše „odmah“. Dotad se „gomba, pliva, jedri“, tjelesno je dosegnuo „do neke elastične otporne forme“.⁷³ Sudeći po Krležinim čestim vraćanjima na motiv *supruga*⁷⁴, bez čije bi potpore *propao*, već su u njegovu temeljnom *postavu* suprotstavljene dvije silnice – dubinsko pouzdanje u vlastiti *talent* i *nesigurnost* oko socijalnih strategija.

propala, pri pokušaju da barem dio vrati u Beč uz rođake (Vranić) asistira joj i Bela, pri čemu su da bi financirale troškove primorane prodavati slike. Kada Edita početkom 1950-ih moli Krležine da joj u tome pomognu, jer se postupak odužio u nepredvidiv rok, pismom daruje Beli očito vrijedan pribor za jelo sentimentalno aludirajući na to da će se u njih naći šire društvo s kojim bi se i nje sjetili. Čini se da je Bela kada je mebl napokon transportiran otkupila od Edite nekoliko komada za stan na Gvozdu, u koji su upravo useljavali. Bela je Editu, koja je redovito dolazila u Hrvatsku, poticala da im iscrpno piše. Edita je pak diskretno i do kraja njegovala njihovo prijateljstvo, a prepiska s Krležom, kada je u Beču 1968. trebao primiti nagradu ili kada mu nesumnjivo upućeno komentira različite izvedbe njegovih predstava što ih prati na austrijskim scenama, pokazuje smirenu komunikaciju. Posebno to dolazi do izražaja u njezinu završnom, po ljepoti rijetkom pismu Krleži nakon Beline smrti, kojim toj životnoj priči daje pečat i vlastite snažne osobnosti.

⁷³ Koncept toga pisma čuva se među nerazvrstanim bilješkama u Krležinoj ostavštini. *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁷⁴ Prema zapisima Josipa Vanište Krleža se izričito pitao „što bi bilo da smo se tada razveli“, naime što bi se dogodilo da ga je supruga, nakon što su se u braku ubrzo pokazala ograničenja u pretpostavkama za sigurnu organizaciju života „napustila“, da se „brak raspao“, te pretpostavljao kako bi u tom slučaju „otišao u političare, na robiju, izgubio život“. – Josip Vaništa, *Skizzenbuch 1932–2010: iza otvorenih vrata*, Zagreb: Kratis, 2010, str. 122.

Za razliku od Edite Velić, Bela Kangrga⁷⁵ nije popustila roditeljskom pritisku i 1919. se udala za Krležu. Dok se Krležina, u djetinjstvu intenzivna povezanost s rođacima postupno gasi, njezine su obiteljske relacije jake, po obje roditeljske loze, u Lici, sve do Senja, gdje je i rođena, pa ne samo što ima razloga ondje boraviti, već se od nje kao jedinice takvo što i očekuje. Te će veze održavati čitavoga života, pa i nakon što upravo tu okolnost, boravka među svojtom, iskoristiti da bi iz Gospića i Otočca, odmićući se kao učiteljska pripravnica od roditeljskoga nadzora, skrenula pozornost sa svojih pravih nakana i trajno se vezala za mladoga pjesnika: njemu je bilo dvadeset šest, a njoj dvadeset tri⁷⁶.

⁷⁵ Obitelj Belina oca Mile Kangrga (1870 –1952) potječe iz sela Podum u Lici. Bela u prepisci s Krležom spominje malu Anku Kangrgu, kao svoju učenicu u Otočcu kojoj je do škole sat i po hoda. Mile Kangrga zaposlio se kao poštanski službenik, za razliku od svoga mlađeg brata Koste Kangrga, rođenog 1872, koji je bio uspješan trgovac. Oženio se 1895. Katarinom, rođenom Vuksan (1873–1949), do 1903. živjeli su u Senju, gdje je službovao, a potom u Đorđićevoj ulici u Zagrebu. Belin djed po majci Dane Vuksan bio je, po Krležinim riječima, imućan, živio je u Otočcu, posjedovao zemlju i skladište monopolne robe za taj dio Like. Dio obitelji živio je u Zagrebu, također u Đorđićevoj ulici. U darovnom ugovoru iz 1923. Dane Vuksan obvezuje sina Janka na isplatu nasljedstva sestrama Katici, Mariji i Geni, ali se sin, odnosno brat Dane, ne spominje. Janko Vuksan, Belin ujak, upisan je kao kum u njezin krsni list. Gena (Georgina) Vuksan (1886–1972) bila je učiteljica, vrlo bliska s obitelji Katice Kangrga, praktično njezin član, te čitava života vezana za svoju nećakinju Belu.

⁷⁶ Vjenčanje je u zagrebačkoj crkvi sv. Blaža 14. XI. 1919. vodio kapelan Mihael Razum. Vjenčanja se obično obavljaju u župi mladenke, no Bela je pripadala pravoslavnoj obitelji, a obred su dogovorili u katoličkoj crkvi. Rodbine mladenaca u svatovima nije bilo: Kangrgini su se tome braku protivili, a ni Krležini nisu bili entuzijastični. Pored kumova, zatekli su se ondje prijatelji, Moša Pijade, a vjerojatno i Milan Begović, kojemu će Krleža retrospektivno pripisati kumovsku čast. Krleža je znao biti upravo nemilosrdan pri retuširanju, svojevrsnom brisanju nelagode sjećanja, pa je tako *zaboravljen* i Mijo Radošević, uz Ljubu Babića, stvarni kum na tom vjenčanju. Vjenčanja su, kao i drugi crkveni obredi javni događaji, štoviše vjenčanje se najavljuje, oglašava, tripit “oziva”, kako bi se potencijalno informirani mogli pripremiti da se pojave s dokazom iz kataloga zapreka. No za ovo vjenčanje je teško tko mogao saznati, jer mladenci “nijesu ozivani” i to stoga “jer im je podijeljen oprost”. A oprost od oglašavanja bio je tek uzgredan, budući da se u osnovi odnosio na “oprost od

Krleža će potcrtavati kako je „uz (njega) imala težak život. Stalni napadaji na mene, premetačine, hapšenja, skrivanja...“, osvrnuvši se pritom na smisao poruke kojom su se međusobno pozdravljali u prepisci, a onda je postala *vidljiva* na oproštajnom buketu: *Posljednji pozdrav iz Gj. 16.* „Nije to nikakva tajna. To je Đorđićeva 16 gdje smo se prvi put vidjeli 1910. izbliza. Kod Vuksana, Belina ujaka, inače mog kolege iz Kadetske škole“.⁷⁷ Krleža je s Belom, ali i s drugima, često „računao“ razdoblje njihova zajedničkoga života, otkad su se 1917. zbližili, a potom 1919. Vjenčali, te formalno počeli zajedno živjeti, na zagrebačkoj adresi Prilaz 3. Premda bi se njihov život i mimo Krležine sentimentalne projekcije dao ovjeriti kao *egzistencijalna*, a ne tek socijalna cjelina, nerijetko su jedno na drugo upućeni s distance. Zapravo tek su četiri godine ustaške uprave proveli neprestano zajedno, u stanu u zagrebačkoj Radišinoj ulici.

Stan u Radišinoj bio im je četvrta zajednička zagrebačka adresa. Nakon podstanarstva u Prilazu 3, zajedno su živjeli u selu Duga Rijeka u ludbreškom kraju, gdje je Bela preuzela službu učiteljice, potom u Kukovićevoj 28, pa u Mihanovićevoj ulici. Prije odlaska na Gvozd, vratili su se u istu donjogradsku ulicu u njen isti predjel, između Gajeve i Gundulićeve, ali na suprotnu, južnu stranu, jedino što se ulica više nije zvala po kraljici Mariji. Koliko znamo, prva su Belina pisma Krleži išla na Prilaz 13, gdje je živio sa roditeljima. U ljeto 1918. šalje mu brzojav, nesretna zbog razdvojenosti, upravo na tu adresu, oslovljavajući ga „Miroslavom Krležom juniorom“. Krleža je kao unovačeni pozadinski službenik habsburške vojske tada, za posljednje godine rata, poslije

ženidtb. zabrane mješovitih vjeroispovjesti” izdanog po “nadb. duh. stolu” pod brojem 11644.

⁷⁷ Eliza Gerner, Milan Arko, *Svjedoci Krležina odlaska*, Zagreb: Prometej, 2002, str. 118.

službe odlazio kući, u roditeljski dom ili nekoliko ulaza niže, gdje je na Prilazu 3 iznajmio sobu kod glumice Mihičić, te se (i) tako osamostalio.⁷⁸

Kada u tom, *formativnom* razdoblju objavi prve tekstove i knjige lirike⁷⁹, pokrene časopis⁸⁰ i dopre do nacionalne pozornice⁸¹, Krleža se doista nije približio definiranju *karijere*. Njegov žestoki otklon spram

⁷⁸ Iz dopisivanja Krleže i Bele u razdoblju VIII –XI/1919. proizlazi kako su do odluke o vjenčanju došli promišljeno, provjeravajući vlastita emocionalna, ali i pragmatična polazišta. Ponesenost prevladavanjem formalnih i *obiteljskih* prepreka ne prigušuje svijest o tome kako su upućeni na nesigurnu perspektivu Krležine *književne* karijere. Krleža napokon u dva navrata, početkom X, te opet početkom XI. mjeseca, odlazi po Belu u Otočac. Usp. o tome i Krležinu kronološku skicu s važnim biografskim datumima u razdoblju 1913–1937. Nasuprot Krležinoj *kontrafaktualnoj* spekulaciji o mogućoj fatalizaciji njihova odnosa, razvidnije su okolnosti koje su ga, pored privrženosti, učvršćivale, posebno Belino snalaženje u glumačkom zvanju.

⁷⁹ Krleži su 1917. izašle dvije knjige lirike: *Pan*, u vlastitoj nakladi, te *Tri simfonije*, kao knjiga „redovitih izdanja“ Društva hrvatskih književnika (redni broj 40) koja je uređivao Benešić. *Pan* je, zapravo, „opremio iz vlastite inicijative, a može se reći i izdao“ Ljubo Babić, „i sve je ispalo dobro“, „rentira se mnogo brže nego se itko mogao tome nadati“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, I, str. 241–242.

⁸⁰ Krleža je časopis pokrenuo i uređivao (I–VIII/1919) s Augustom Cesarcem, kao dvotjedno izdanje zagrebačkog *Juga*, ali i s logistikom u revolucionarnoj skupini, koja je povezana s Madžarskom komunom u Zagrebu pripremala prevrat. Prestanak izlaženja časopisa kao kolateralna posljedica policijskog i sudskog razbijanja toga pokušaja skrenula je dodatnu pozornost i na Krležu. Usp. Davor Kapetanić, *Stari i novi Krleža*, Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, 1995, br. 4.

⁸¹ Premijera *Galicije* bila je 1920. zakazana u večeri proglašenja *Obznane*, pa je izvedba pod policijskim pritiskom otkazana a drama potom pod nejasnim okolnostima skinuta s repertoara. Važnijim od samoga predloška drame koji je objavljen u *Kritici* (1922), a Krleža na njezinoj kazališnoj obnovi nije nastojao, već je dramu 1930-ih preradio, pokazao se kulturni *konflikt* u kojem se zatekla, a iz kojega je Krleža izveo čitav *identitetski* kompleks povezan s otklanjanjem fragmenata njegova *domobranskog* ciklusa, koji će se stabilizirati i poprimiti *kanonsku* ekstenziju pod naslovom Hrvatski bog Mars. Usp. npr. Krležinu *Napomenu* u izdanju *Tri drame*, Zagreb: Zora, 1955, str. 489.

kulturnog modela kakav je profilirao književni život⁸², ali i vlastitog vojničkog profila⁸³, vodio je, pored unutarnje, psihološke dimenzije, *depresije*⁸⁴, i do izloženosti u *javnom* rasporedu na koji je bio upućen. Pristupajući usred rata pokretu za obnovu zabranjene socijaldemokratske organizacije⁸⁵, on se i politički angažira, što će se dalekosežno odraziti na

⁸² Premda je uredništvo *Plamena* (1919) bilo u žestokoj polemici s Društvom hrvatskih književnika, Krleža je (1922) primljen za njegova redovitog člana te štovite izabran za odbornika. Krleža je pritom, zajedno s Cesarcem, pokušao pod okriljem *formalnog književnog društva* organizirati *savez*, svojevrsni sindikat profesionalnih književnika, ali se i takva, pragmatična koncentracija ubrzo raspala na *idejnoj* pozadini, kada je Cesarec pritvoren, a da se Društvo, ni na Krležin pismeni, pa i javni poticaj nije htjelo očitovati. Usp. Dubravko Jelčić, *Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika*, Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU, Zagreb: JAZU, 1980.

⁸³ Krleža je u habsburškim vojnim zavodima stekao dobru naobrazbu. Tadašnja je *kultura ratovanja* podrazumijevala oficirski zbor kao zasebnu *klasu*, svakako s pristupom u više društvene sfere, a to je kao nastavni program evropskih vojnih akademija podrazumijevalo glavne jezike, upućenost u historiju, pa i filozofiju. Premda je, pored vojnog, Krleži s obzirom na društveni položaj bio na raspolaganju potencijalni izbor crkvenoga zavoda, ni civilna, *kraljevska* sveučilišta nisu u usporedbi s vojnim akademijama i teologijama u načelu osiguravala superiornu upućenost, a ni sigurnu službu. Krležina averzija spram spominjanja njegova vojnog naukovanja utoliko je strogo osobna, *identitetska* gesta, koja dolazi iz *prezira* oficirske časti kakva mu je pripadala, a čijim se otklanjanjem izložio društvenim rizicima. Ali, biografsko evidentiranje te okolnosti po sebi, ni uz promijenjenu percepciju takve službe tijekom XX. stoljeća, nije diskvalificirajuće. Krleža je, uostalom, upravo iz takve perspektive *iznutra* upoznao arhitekturu *habsburškoga kompleksa*, ne samo kao društvenoga modela, već i *civilizacije* kakvu je reprezentirao.

⁸⁴ Usp. npr. bilješku: „1919: ogromno zrcalo, svijećanjaci, samotna soba, samoća, fligel – i samoća, osamljenje: Locke u šum. Nedoraslo dijete: D.R. preteško: augustovska samoća za vrijeme Galicije je melem: koncentracija. Vrlo zanimljivo zanimanje za onu seljanku navrh sela, i Čaruge kompleks. *Depresije*, samoće traju.“ – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁸⁵ Prema Krležinoj neobjavljenoj rekapitulaciji te epizode „Akcioni komitet Socijaldemokratskog pokreta Hrvatske i Slavonije, koji je počeo svoju djelatnost početkom proljeća 1917, odigrao je svoju fatalnu ulogu. [...] Relacije unutar samoga pokreta, još u predvečerje svjetskog rata, bile su potpuno rastrovane. Politička diferencija nije bila principijelne naravi, a kod

razumijevanje njegova *djela*, do čije mu je vertikale bilo izričito stalo. On stoga inzistira kako je još tada, kada se iz osjećaja *pripadnosti* pridružuje svojim mladenačkim prijateljima⁸⁶ koji će postati prvaci hrvatske grane jugoslavenske komunističke koncentracije, *literaturu* pretpostavljao ne samo aktivizmu, nego i publicističkoj pragmatici, pa i po cijenu da bi se radom za novine mogla osigurati sredstva za život.⁸⁷ Krleži su pritom prezentna i dva moralna presedana, *prognaništvo* kao književna sudbina Kranjčevića i Matoša, a i prilike u zagrebačkim redakcijama u kojima je stažirao.⁸⁸ Na sličan način se inicijalno diferencira i u komunističkoj

malih duhova, provincijalnih politikanata, radilo se isključivo o ličnoj karijeri. Pokret nije imao svoje vlastite inteligencije otpočетка“.

⁸⁶ „Ljubo Babić kaže da je to kod mene 'literatura', da je Đuka [Cvijić] amuzičan čovjek, novinar, koji nema smisla ni za što, nego samo za suhu dogmatsku pamet, da je suhoparan gnjavator i fanatik, a ja pak volim Đuku jer su ti dečki manifestirali jedan jaki karakter u ime čitave naše zemlje“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, I, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 245.

⁸⁷ „... Traži nekog senzacionalnog uvodničara i konstantno me peca i pecka. On se uopće 'ljuti na literaturu' (principijelno). 'Literatura mu kvari posao...' Da ne pišem tu 'prokletu literaturu', kako bismo lijepo mogli pisati uvodnike (zajedno). U vezi s tim: svi se političari (profesionali) 'ljute' na literaturu uopće“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, II, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 12.

⁸⁸ Silvije Strahimir Kranjčević (1865–1908) i Antun Gustav Matoš (1873–1914) svojim su životom i djelom, *književnom biografijom*, neposredni orijentir Krležina kulturnog iskustva. Jedan za drugim umiru kao četrdesetogodišnjaci: Matoš je, kao vojni bjegunac u Srbiji i Francuskoj proveo trinaest godina, a Kranjčević je, uzmičući od društvene stege u Hrvatskoj, službovao u Sarajevu. Matoš je bio na Kranjčevićevu pogrebu, a Krleža se sjeća Matoševih karmina kao frustrirajućeg događaja: „Karmine kod M. M. bile su moj prvi šok“. Miroslav Krleža, *Fragmenti dnevnika iz godine 1943*, Forum, 11/1972, br. 3, str. 376.

„Godine 1915, aprila mjeseca, prije nego što ću poći u vojsku, radio sam kod Dežmana kao prevodilac s mađarskog. Tamo su za sitne pare neprijavljeni radili Đuka Cvijić i Kamilo Horvatin. Oni su mi rekli da je Dežman prekinuo ugovor s Marijom Jurić Zagorkom koja je jedina od literarnog i novinarskog svijeta znala dobro mađarski. Za *Obzor* je pratila mađarsku štampu i sastavljala izbor uglavnom od onoga što su mađarski listovi pisali o Hrvatskoj. Tako sam i ja pronalazio u mađarskim novinama ono što se tiče Hrvatske. Izdiktirao bih to daktilografkinji, sve u roku od jednog sata, a za to sam trebao

organizaciji, kada se avangardistička projekcija njegova *estetskog* ishodišta historije sudara s političkim determinizmom u procjeni rasta prevratničkih energija, uključujući iskušenje *nacije* u konfliktnosti takve rasprave.⁸⁹

da dobivam od *Obzora* tri stotine i pedeset kruna, što je u ono vrijeme bila relativno visoka plaća. I tako sam i radio četrnaest dana“, ali je onda shvatio da je primljen zapravo na mjesto otpuštene Zagorke, pa se javio Dežmanu da „srede neke pojmove. Dakle, ja prije svega nisam znao pod kakvim sam okolnostima primljen na Zagorkino mjesto. Nisam imao pojma o tome. Nije mi nitko ništa rekao!“ ‘S Vama sam jako zadovoljan, pa što hoćete. Plaću ću Vam povećati ako treba.’ ‘Ne radi se, gospodine doktore, o plaći, nego o drugom momentu. Maločas sam prisustvovao sceni gdje je jedna žena odavde izjurenata potpuno izbezumljena. I očito ste Vi nju izbacili na vrlo grub način, što ja smatram da nije spojivo s boljim običajima.’ ‘Ne bute Vi meni sada diktirali kako ću se ponašati!’ ‘I ne namjeravam, gospodine Dežman, ali pod ovakvim uvjetima ne bih želio ostati ovdje. U kući gdje se tako postupa s ljudima, ne mogu ostati, jer se to sutra može dogoditi i meni!“ – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 221–222.

⁸⁹ „Madžarski (peštanski) socijaldemokrati vodili su u prvom redu računa o egzistenciji madžarske države kao takve, kao o onome koeficijentu, respektive garantu, koji madžarskim proleterskim masama garantira prosperitet i egzistenciju. Svi pokušaji nacionalnih prodora s periferije smatrani su destruktivnom rabotom, više-manje panslavenskom propagandom“. S druge strane, „poslije prve pojave srpskih četa u Zagrebu, još za vrijeme vladavine Narodnog vijeća, a naročito poslije 1. XII 1918, od pojave potpukovnika Dušana Simovića sa prvim četama u Zagrebu (čajanka u Kolu i Sokolu 14. novembra 1918) javlja se nova konkretna komponenta a to je pojava srbijanskih agenata. Austromarksistička shema u pitanju narodnoga jedinstva i jugoslavenskoga državnog ujedinjenja, otpala je kao realna politička teza, pobjedom srbijanskog oružja na našem terenu, a rojalističke propagandističke fikcije dinastičarskih agenata tipa Vitomir Korać (i čitave čete njegovih trabanata) pojačava se aktivitetom srbijanskih socijaldemokrata tipa Topalović – Lapčević, koji se tu javljaju kao neka vrsta marksističkih patrijarha i prorektora, koji govore iz visine u ime jedine lenjinističke partije u Evropi, koja je odbila da glasa ratne kredite svojoj vladi godine 1914. Iz tog ortodoksnog kriterija, gazda Žika, na primjer, u okviru jednog povjerljivog sastanka sa povjerljivim jugoslovenstvjušćim elementima, za koje se pretpostavlja da su još uvijek predstavnici onog predratnog, romantičnog, atentatorskog, terorističkog mentaliteta (Žerajić, Jukić, Sarajevo, Princip, Gaćinović, Mitar Mitrinović, Mlada Bosna i t. d.) donosi diskretne i povjerljive pozdrave Mladoga Regenta, s koji m je razgovarao na putu između Kragujevca i Beograda, negdje u jednoj

Krleža će utoliko, i *karijerno*, ali i u *javnosti* uspjeti opstati kao *pisac, umjetnik stvaralac* u smislu očitovanja iz *identitetske* epizode oko dočeka srpskih časnika 1918. u Zagrebu⁹⁰, podnoseći za takav izbor izniman egzistencijalni pritisak⁹¹. Pokrećući 1923, s distance „driblingu u KPJ“⁹², ali i *afirmacijskog* recepcijskog predteksta *domobranske historije*⁹³, *Književnu republiku bez potpora*⁹⁴ kakve je uživao za *Plamen*,

seljačkoj izbi, kod svjetlosti – petrolejske lampe. Mladi Regent, praunuk Voždov, sin prevodioca Stuarta Milla, takoreći republikanac na prijestolju, koji je pod svojim kneževskim potpisom u 'Delu' godine 1906 objavio prijevod poeme Maksima Gorkog 'Burevjesnik', pozdravlja socijalističku omladinsku elitu u Zagrebu uvjeren, da će ona uspjeti, da odigra – pozitivnu, konstruktivnu ulogu u državotvorno smislu ujedinjenja naših naroda.“. – Miroslav Krleža, *Moralno podneblje oko Ilice 45* [rkp., strojopis], *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁹⁰ „Jer moje je stanovište umjetnika stvaraoca, koji u ovoj poplavi nema niti što da dobije, niti što da izgubi. Meni je svejedno što se s građanskom manjinom zbiva, jer moj je poziv da forme u fluktuaciji fiksiram, na velikoj skali između kaosa i harmonije“. Miroslav Krleža, *Crno-žuti skandal*, Sloboda, 2/1918, br. 1, str. 3–4.

⁹¹ Prema izjavi Bele Krleža Hrvatskom narodnom kazalištu kao poslodavcu (1951) proizlazi da se njezin radni staž nije prekidao otkad je 30. rujna 1919. sklopila službenički ugovor za učiteljsko mjesto u Otočcu: potom je u Dugoj Rijeci, knjižnici i napokon u kazalištu, odakle je nastupila u punu mirovinu. Rukopisni koncept toga zahtjeva za umirovljenjem pripremio joj je Krleža, koji, unatoč visokoj dobi, mirovinu nikada nije uživao, ali za razliku od Bele ni stekao dovoljno radnog staža kad bi za umirovljenje aplicirao u redovitom postupku, jer je prvi radni ugovor u životu preuzeo tek 1950, slijedom imenovanja u Leksikografskom zavodu. Tako je za trideset godina (1919–1949) obiteljsko kućanstvo Krležinih počivalo na Belinom mjesečnom dohotku, kao jedinom pouzdanom prihodu. Unatoč tome, Krležini su nerijetko, pa i javno, bili opservirani kao uživatelji znatnih (nasljednih, mecenatskih, tantijemskih) prihoda, što rekonstrukcija prilika u kojima su živjeli ne potvrđuje.

⁹² „Dosadio mi dribling u KPJ, spremam se na 'Književnu republiku'“. Usp. Miroslav Krleža, *10.V.1912.–10.V.1962*, [rkp., strojopis], *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁹³ Krleža je 1923. u Koprivnici objavio *Vučjak*, kao knjigu svojih *sabраниh djela* [!]; ta drama iz žanrovski difuzne građe iz *domobranskog života* izvedena

on neposredno poslije Lenjinove smrti⁹⁵ odlazi u sovjetsku Rusiju, da bi se odande profetski očitovao o potenciji *revolucije*: „Tu se polažu temelji novih društvenih oblika i to se oseća na svakome koraku. Sve evropejske i naše dosadanje informacije nisu tačne. Ovde nastaje perioda neslućenoga prosperiteta u svakome pogledu. Kvantitet je američki. Kakve će to imati posledice u kvalitetu u sledećih 100 god. to je otvoreno pitanje. Svakako je sigurno da to više nisu pokusi nego stvarnost – ekonomska“⁹⁶. Prije nego u Moskvu, Krleža početkom 1920 – ih odlazi u dva ishodišna simbolička punkta lokalne, SHS sinteze: *klasični Dubrovnik*⁹⁷ i *suvremeni Beograd*⁹⁸, oba u *zagranichnom* rubu njegove

je 30. XII. iste godine u Hrvatskom narodnom kazalištu, a u drugom broju *Književne republike* iz istoga je ciklusa objavio novelu *Bitka kod Bistrice Lesne*.

⁹⁴ Potporu iz Kominterninih fondova za Krležine časopise nastojali su dokazati ne samo njegovi oponenti, nego i istraživači tzv. revolucionarnog pokreta. Kada je riječ o *Književnoj republici* pretpostavka o tome je potaknuta i Krležinim boravkom u Moskvi za vrijeme njezina izlaženja. Usp. Ivan Očak, *Krleža – Partija*, Zagreb: Spektar, 1982.

⁹⁵ Lenjin je umro u Moskvi 23. I. 1924, a Krleža će u Moskvu doći 9. III. 1925. Krleža je u jesen 1917. kada je napisao *Kristovala Kolona* „i kada ga je predao kazalištu na prikazivanje“ tu dramu posvetio Lenjinu, da bi „mjeseca juna osamnaeste, kad je ta drama odštampana u knjizi“ posvetu izostavio. „Razmišljajući u prvo vrijeme njegova nastupa o Lenjinu, ja sam ga zamišljao štirnerijanski, solipsistički, kao vatreni neki krug u samom sebi zaokružen, otkinut i zavitan u samoću jasne šopenhaureovske sumnje“, no već u „proljeće osamnaeste nije Lenjin meni mogao značiti ni subjektivizam, ni solipsizam, ni ništavilo, ni sumnju štirnerijansku, nego obratno – kolektiv i volju...“. Usp. Miroslav Krleža, *Napomena o Kristovalu Kolonu*, *Književna republika*, 2/1924, br. 5–6, str. 240–241.

⁹⁶ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža (1925)*

⁹⁷ „Dubrovnik nije ono što se misli i govori i veruje. Daleko iza Italije. Ali imade lepih pojedinosti i svakako najbolje nešto u SHS.“ Usp. *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža (1923)*.

⁹⁸ Zanimljiv je Krležin doživljajni kontrast Beograda 1912. i 1922, premda su zapisi različite žanrovske naravi, za 1912. ne postoje neposredni, refleksni predlošci. Kada se, primjerice, Stanislavu Vinaveru čini da je Krležin *problem* s Beogradom u tome što ne razumije *dinamiku Beograda (Beograd i g. Krleža,*

ishodišne, *zavičajne zemlje*, Kraljevine Hrvatske i Slavonije, koja se prostirala od Sušaka do Zemuna⁹⁹, da bi se na tom putu, u Bosni, prije nego s bogumilskim mramorovima koji su ga fascinirali¹⁰⁰, suočio s doživljajem *pisca* u Kranjčevićevoj sarajevskoj spomen-sobi i susretom s Aleksom Šantićem u Mostaru.¹⁰¹

Između Dubrovnika i Moskve u to se doba kreću i Krležini prijatelji, Dragiša Vasić i Branko Gavella, čiju su predstavu Krležine *Golgote* moskovski *hudožestvenici*, predvođeni Stanislavskim, u Zagrebu javno verificirali kao reprezentativnu *umjetnost*.¹⁰² No, puno će *afirmacijsko opkoračenje* Krleža doživjeti kada potkraj 1920-ih tu scenu *identificiraju* likovi iz galerije *glembajevskog* ciklusa, koje će upravo Gavella¹⁰³ simultano prenijeti u Beograd.

Vreme, 21/1924, br. 969, str. 4) on ne raspolaže Krležinim *sjećanjem* na 1912, kada je *fasciniran* upravo dinamikom.

⁹⁹ Pokušaj Krležinih da preko Beline službe nađu utočište u provinciji pokazuje kakva je potkraj 1919, godinu dana nakon *ujedinjenja*, zagrebačka *perspektiva* Dalmacije: „Ali vlada u Zgbu nije merodavna za Dalmaciju. To može samo vlada dalmatinska“. Kako nije riječ tek o predodžbi, odnosno kulturno političkoj geografiji potvrđuju komunikacijska ograničenja: kada se Krleža 1923. zatekne u Dubrovniku, on se u Zagreb može vratiti samo istim željezničkim pravcem preko Sarajeva, ili se odvesti brodom do Sušaka, što je bilo skupo. Zagreb i Split izravno su željeznicom, ali i telegrafski (!) povezani tek sredinom 1920-ih.

¹⁰⁰ Bogumilski *fenomen* rana je, ali i postojana figura Krležina kulturnog *konstrukta*: „Bogumili ostaju kao magistrala naše povijesti“ (1916). Usp. Miroslav Krleža, *Dnevnik*, I, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 200.

¹⁰¹ „U Sarajevu sam video Kranjčevićevu sobu, jednu od najstrašnijih stvari što se može zamisliti. [...] U Mostaru bio sam kod Šantića. Seća se Nazora. Duboka provincija.“ – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1923).

¹⁰² „Poslije zadnjeg čina Stanislavski je pošao na pozornicu, stegnuo ruke glumcima, a Gavelli izrazio čestitke...“. – Slavko Batušić, *Hrvatska pozornica*, Zagreb: Mladost, 1978, str. 149.

¹⁰³ Branko Gavella (1885–1962), središnja je figura modernizacije hrvatskoga kazališta u prvoj polovici XX. stoljeća, premda kulturni mit o *doktoru Gavelli* kao historiografski narativ zaobilazi društvena ograničenja kojima je pritom, sve

Kada u rano proljeće 1932. u Zagrebu počnu izlaziti Krležina *sabrana djela*¹⁰⁴, upravo će *Glembajevi* biti njihova prva, a slijedeće godine i ponovljena knjiga. Krleža je prve primjerke dobio u Poljskoj: on će čitavu 1932. provesti izvan zemlje, prvo u Čehoslovačkoj i Poljskoj¹⁰⁵, da bi nakon nacističke pobjede na njemačkim izborima preko Beča otputovao u Pariz. Prije nego napusti Zagreb, u tisak je u *vlastitoj*

do završnoga razdoblja u 1950-ima, bio sputavan. Od 1926. potiskivan iz Zagreba, nije se dulje zadržao ni u Beogradu, gdje je 1926–1929. upravljao Dramom, jer je smijenjen, nominalno zbog posjeta sovjetskoj Rusiji, a zapravo iz otklona od kulturnoga modela kakav je zastupao. Unatoč razlikama u pristupu, upravo je ta reformatorska kulturna gesta povezivala Krležu i Gavellu. Gavella je bio prvi Krležin redatelj, a Krležine su drame, posebno glembajevski ciklus, konstanta njegova opsežnog redateljskog zbira. Sudeći prema njegovim reminiscencijama, a i prijeporima u koje je s Krležom zapadao, kao u prigodi praizvedbe *Vučjaka* (1923), sa scenskim se zahtjevima Krležine dramaturgije ponekad teško nosio. Gavella je s Krležinima trajno osobno povezan. U 1930-ima Gavella surađuje i s Belom i s Krležom (piše za *Danas*), a kada se vrati iz ratnog egzila, u koji je otišao jer za razliku od Bele nije htio podnositi pritisak ustaške uprave zbog „sumnjivog“ podrijetla – Gavelle su pravoslavci – glavni je govornik na prvoj velikoj svečanosti (1953) u Krležinu čast.

¹⁰⁴ Minerva, osnovana 1926, od 1931. djeluje kao dioničko društvo s podružnicama u Beogradu i Splitu; moderan je knjižarski sustav s posudbenim odjelom, poštanskom dostavom i raznovrsnim nakladnim programom, od nacionalnih (*Sto godina hrvatske književnosti*) i kolekcija strane književnosti, sabranih djela do priručnika i leksikona (Leksikon *Minerva*, 1936, prvi je hrvatski konverzacijski leksikon, s više od 50.000 pojmova). S Krležom je Minerva 1931. sklopila ugovor koji je, prema prospektu, predviđao reprezentativno izdanje Krležinih djela u 18 knjiga, sa znatnim udjelom noviteta. Minerva se obvezala Krleži isplaćivati mjesečne obroke iz ukupno ugovorene sume honorara. U razdoblju 1932–1934. izašlo je devet naslova u velikoj nakladi, a četiri su i ponovljena. Posao je zamro zbog pritiska cenzure, ali su poteškoće nastale i stoga što Krleža nije uspijevaio slijediti ugovoreni tempo predaje rukopisa. Sa direktorom Vukom Simićem i njegovim suradnicima stoga je često u prepirci, a poseban su problem bila izdavačka prava koja je Minerva zadržala i nakon što je izdavanje prekinuto, što će kao pravni problem za Krležu tek 1937. riješiti Božo Aleksander.

¹⁰⁵ U to su doba unutar poljskih granica Lavov i Vilno. Krleža ih posjećuje te *identitetski* identificira kao *litvanske*, odnosno *galicijske* gradove, *komparativno* sa Zagrebom, ali i s obzirom na zatečenost njihovim *renesansnim* urbanim postavom. Usp. *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1932).

nakladi, ali zapravo uz potporu izdavača svojih djela, predao i polemičku knjigu na koju se nekoliko godina skanjivao¹⁰⁶. Naslovni, a ni suštinski *obračun* ipak nije u podlozi *odlaska*: sudeći po prioritetima njemu je i nadalje stalo da se svojom *literaturom* održi u širem, europskom ambijentu. Isti tip problema kakav je sa Zagrebom imao u *Obračunu* obradit će po povratku kao samu *Evropu danas*¹⁰⁷. Taj se luk u kritičkom čitanju Krležina *otklona* zanemaruje, jer je fokusiranje ideološkoga predteksta njegova *desnog* pa *lijevog* osporavanja zasjenilo gestu kojom se pisac kreće kulturnim rasporedom i to upravo ustrajući na *estetskom* imperativu zamućene europske perspektive. Uza sve ožiljke iz toga procesa, koji će ga trajno obilježiti, Krleža je u *sukobu* koji se indicijski svodi na *sukob na književnoj ljevici*¹⁰⁸, a zapravo nadilazi ideološko, ali i

¹⁰⁶ Krleža je polemičku studiju o *kazališnoj kritici* pod naslovom *Tri urednika* planirao objaviti uoči premijere *Lede* (1930), a dio knjižnog sloga toga izdanja je sačuvan i publiciran (*Dubrovnik*, 6/1995, br. 2–3, str. 42–49). Pod naslovom *Moj obračun s njima* knjigu je opet predao u tisak prije odlaska iz Zagreba 1931, pa se u Zbraslavu (12. I. 1932) pita: „Što je s mojim Obračunom? Ako je gotov neka Minerva pošalje odmah na mene najmanje četiri egzemplara!“, a kada primjerke već slijedeći dan dobije ustraje na *odmaku* od *svijeta* s kojim se *obračunao*: „Vraćam ti izreske iz Obzora: nisam ih uopće ni pregledao: prosto neću da čitam ništa iz onog zakutka. No svejedno, ti spremaj sve što će se eventualno pojaviti o 'Obračunu'": jedanput ću eventualno sumarno pregledati i to smeće. Usp. *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1932).

¹⁰⁷ Krležina je *Evropa*, nakon njegova povratka s njezinih sjevernih *renesansnih* rubova i *pariškoga* središta *identitetski* upitna, pa i s obzirom na relaciju njezinih (historijskih) *istina* i *vješala*. Članak *Evropa danas* (*Savremena stvarnost*, 1/1933, br. 5, str. 97–108) i cjeline istoimene knjige (1934) diskurzivno pretapaju *osobne* i *kulturne* planove na idejnom predtekstu uzmicanja prema unutarnjem *egzilu*.

¹⁰⁸ *Sukob na književnoj ljevici* raspravno se stabilizirao kao samostalno pojmovno čvorište kojemu pripada splet gledišta i odnosa u jugoslavenskom komunističkom pokretu povezan sa shvaćanjem, pretpostavkama i mogućnostima revolucionarnoga prevrata. Širi periodizacijski okvir takva fenomena (1933–1953) koji postavlja Stanko Lasić dobro reflektira cjelinu na koju se problem odnosi, pa i s obzirom na europske okolnosti iz kojih proizlazi, a s kojima će biti i zaključen, ali kada je riječ o Krležinoj ulozi u tom kompleksu, kakvu se raspravno ponekad potencira do fatalnog stupnja, ona s psihološke ne prelazi u *kulturnu* dimenziju na tako *vidljiv* način kao što bi se

lokacijsko *polje*, za *literaturu*, a dakako i sebe, postigao referenciju kojom raspolažu samo veliki, *granični* pisci: dok su njegovi oponenti iz *Obračuna* još (donekle) koncentrirani na tekst i postupak, u procesu *osporavanja* postat će definitivno kako s Krležom nije problem u *literaturi*, da je on s gledišta svojih protivnika sporan upravo po tome što svoju nesumnjivu literarnu snagu „pogrešno“ kulturno dimenzionira. Sam Krleža će to stanje ironizirati tipskim opozicijama: kako je za lijeve desni, a za desne lijevi, u Zagrebu *srpski*, a u Beogradu *hrvatski*¹⁰⁹, no i u takvu, grubom svodenju, *literatura* je s njime kao *perom* stekla samostalnu, *identitetsku* raspoznatljivost.

Retrospektivnu sintezu tog Krležina biografskog *kronotopa* dao je, paradoksalno, jedan od njegovih prvih osporavatelja Josip Horvat¹¹⁰.

prema kritičkom zaokupljenošću *slučajem* moglo pretpostaviti. Roman *Na rubu pameti* (1938) doista reprezentira *pogled na svijet* koji Krležinu *estetizaciju* historije dokumentira *antagonističkom* u smislu *sukoba*, no u časopisu *Pečat*, a ni kada Krležin *teorijski* model *prevlada*, Krleža ga neće eksplicirati kakvim zasebnim literarnim dokumentom. O tome usp. Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici*, Zagreb: Liber, 1970; *Krležologija*, II, Zagreb: Globus, 1989; Vasilije Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*, Beograd: Trag, 1990.

¹⁰⁹ „Za Hrvate sam od početka bio Srbin i unitarist. Za Srbe frankovac i ustaša, a za ustaše opasan marksist i komunist, za neke marksiste salonski komunist, za klerikalce i vjernike antikrist koga bi trebalo pribiti na sramni stup. Za malograđane poslije rata sam kriv da je do svega ovoga došlo, za komuniste zato što nisam došao u partizane. Za vojnike zato što sam antimilitarist, a za antimilitariste što sam boljševik.“ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 131.

¹¹⁰ Josip Horvat (1896–1968), kazališni kritičar i publicist, istaknuti autor zagrebačke građanske štampe (1926–1941. glavni urednik *Jutarnjeg lista*) izazvao je Krležu da mu posveti čitavo poglavlje u *Mom obračunu s njima*. Horvat je Krležu sreo u redakciji *Obzora*, gdje je od 1914. radio, ali je u Krležin *slučaj* bio upućen i preko povezanosti s Julijem Benešićem za vrijeme školovanja. Horvat tako donosi zapažanja o Krležinu *djetinjstvu*, pa i podatak da je kao dječak polazio tečaj *crtanja*. I Horvat je obilježen *domobranskim* iskustvom, 1916–1919. bio je u ruskom zarobljeništvu. Nesporazumi s Krležom nisu ga skanili da po *sjećanju* izvede njegov afirmativan portret, objavljen u posthumnim memoarima (1983).

Pripadajući kulturnom krugu koji je relativizirao Krležin revolucionarni diskurs s obzirom na *austrofiliju*, Horvat je upravo njegovu persiflažu o barunu Conradu¹¹¹ rasvijetlio kao „prvi napadaj na habsburšku vojsku za vrijeme rata u zagrebačkim novinama. Krleža je u očima svojih najmlađih redakcijskih kolega porastao do pijadestala heroja“. Tadašnja mlada generacija – nastavlja Horvat – „jamačno nije nikad kasnije osjetila snažniji književni doživljaj“ kakav je donijela Krležina lirika. Matoš „svojim instinktom za pjesničke vrednote i kultom forme nije uspio uvjerljivo razbiti formule stare poetike s njezinom aritmetikom slogova, koju su profesori književnosti proglasili hrvatskim pjesničkim ritmom“, da bi „artist Krleža sa svojim djelom stvorio fait–accompli istinski hrvatskog stiha“, na kojem je dalje moguće graditi (versifikatorske) „teorije“. No, ono što je najvažnije, Horvat na kraju priznaje kako je Krleža zapravo inauguralno „došao u sukob s naivnim konzervativizmom hrvatskoga građanstva, toga vječnog bjegunca pred neugodnim istinama“, *istinama* kakve „ljudi najteže podnose“.¹¹²

S podnošenjem *istine* Krleža se dramatično suočio u svom *idejnom* krugu. Pretpostavlja se kako je među pobudama za njegov odlazak iz zemlje početkom 1930-ih bio i pokušaj pridobivanja neposredne podrške Kominterne za književni angažman u Europi, zbog čega bi u Poljskoj čekao na rusku vizu.¹¹³ Tadašnje vodstvo

¹¹¹ Krležin nepotpisani članak *Barun Konrad*, objavljen u *Obzoru* 28. V. 1915, persiflaža o habsburškom generalu i stanju na bojištima, prezentirana je poslije rata kao veličanje, pod sumnjom da je članak i objavljen po „višoj“ preporuci. (*Krležina ofenziva na Krpanovoj kobili*, Jugoslavenska njiva, 3/1919, knj. III, br. 22). – Horvat potvrđuje Krležino objašnjenje, uključujući zatečenost koja je u redakciji nastala nakon što je taj tekst promakao *cenzuri*. Krležin Konrad indikativan je primjer *literarizacije* njegova publicističkog teksta, na radikalno žanrovski neočekivanom predlošku *ratnog komentara*.

¹¹² Josip Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, Zagreb: Rad JAZU, knj. 400, 1983, str. 126–128.

¹¹³ Krleža je u Poljskoj zacijelo bio na *vezi* Kominterne: „Krleža mi se javio iz Beča, javlja da putuje u Pariz i šalje mi namiru na 50 zl, koji je novac digao od nekoga u Beču s tim, da ja tu sumu pošaljem nekoj ženskoj u Lavov u ime tog

jugoslavenske komunističke Partije vjerojatno je doista Kominterni u tom smislu preporučivalo Krležu, planirali su „Krležino putovanje u evropske zemlje u kojima bi držao predavanja“, a „kasnije bi mogao da ide u Ameriku da drži predavanja i skuplja novac“. Krleža se opirao takvom planu o svom „korišćenju“: „Njegovo bi angažovanje na ovom propagandnom planu onemogućilo (već započeti) književni posao¹¹⁴“. A kako je pritom sebe kao (potencijalnog) autora međunarodnoga formata doživljavao precizira i bilješka: “biti Lesycky i Olbrecht ili bilo tko *lokalno* – onda je bolje biti *nitko*: učitelj u Dugoj Rijeci.”¹¹⁵ Partijsko rukovodstvo je pritom predlagalo „da mu se iz partijskih izvora obezbede sredstva za štampanje knjiga, za honorare“, kao i za njegova „propagandna putovanja“. Krleža se tom vrstom potpore izravno nije koristio, naprotiv Partijska je logistika postupno sve intenzivnije

bečkog 'nekog'“. – Julije Benešić, *Osam godina u Varšavi*, Zagreb: Rad JAZU, 1981, knj. 390, str. 403. Za vrijeme Krležina *čekanja* u Varšavi, ondje je jugoslavenski ambasador bio književnik Branko Lazarević (1883–1968), istaknuti predstavnik srpske umjetničke kritike, nastavljač njezine matice (Jovan Skerlić, Bogdan Popović). Lazarević se spram Krleže drži korektno, vjerojatno ne samo stoga što je s Krležinim prijateljem i svojevrsnim domaćinom Benešićem međusobno položajno obvezan, već i prema vlastitoj stručnoj i službenoj upućenosti. Došao je i na kolodvor kada je Krleža odlazio. Lazareviću su na prethodnim diplomatskim adresama bili povjereni diskretni kontakti s predstavnicima Sovjetske Rusije, pa vjerojatno nije bio impresioniran kominternovskim agenturama s kojima je računao Krleža.

¹¹⁴ Branislav Gligorijević, *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992, str. 271–272.

¹¹⁵ Jan Olbracht (1882–1952), veteran je češkoga komunističkoga pokreta, svojedobno je, poput Krleže, pisao i reportaže o životu u sovjetskoj Rusiji. Krleža ga s pravom naziva svojevrsnim književnim prvakom, jer će roman iz zakarpatskog života doživjeti veliki odjek, premda poslije u bilješkama upravo Olbrachtov “lokalni” razmjjer uzima kao nedovoljan u procjeni stvarnih pobuda bavljenja književnošću, nad kojima se zamislio. Svojevrsni *kriterij* za Krležu je čini se berlinski nakladnik Malik–Verlaga, utemeljen 1916, središnji europski foruma avangardne publicistike. U vrijeme kada im Krleža šalje svoje prijevode (1931), Malik je na vrhuncu utjecaja, uskoro će ga (1933) nacizam potisnuti. Cit. formulacija o Lesyckom i Olbrachtu je iz rukopisne bilješke. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

ograničavala njegov *utjecaj*, što će ga za *revolucije* koju je projicirao učiniti *izopćenikom*.

Zatekavši se 1937. u Sikstini, Krleža bilježi: „Četiristo i dvadeset godina stoji ova Sikstina ovakva kakva jest, i četiristo dvadeset godina ona nije rekla nikome ništa, a svi osamljeni pojedinci kojima je ona nešto mogla da kaže, oni nisu trebali da čekaju da tih četiristo godina mine, jer takvih je bilo već onda kao što ih ima i danas, ali oni ne znače da se vrijeme pomiče nego obratno da u vremenu nema pomicanja: sve stoji, i vrijeme stoji i život u vremenu je od početka zatvoren i riješen’.”¹¹⁶ O sebi kao *osamljenom pojedincu* Krleža je razmišljao intenzivno i do kraja¹¹⁷, pa mu je „izvan sumnje, momentano danas kao i za posljednjih trideset godina“ pred očima da se „zanimao za tuđe katedre, novogradnje, slike, knjige, kipove, vrtle, vinograde, karijere, maske, crkve, uređaje, prilike i neprilike, djecu, dječju bolest, brakove, rukopise, časopise, brodove putovanja, natječaje, dopisivanja, procese, brakorazvodne parnice, članke, istine, tvrdnje, hipoteze, skandale, uvjerenja, principe, advokate, Hinkoviće, Miliće, Pepe i M. H. P., Jerine stavove, ateljee, premještanja (Brod, Bgd, Šalata), Izložbe (trojica, Beo, Lj B), brakove

¹¹⁶ Usp. rukopis Miroslav Krleža, *1. juna 1937. u Rimu / Melancholie Michelangellesque*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

¹¹⁷ „Kažem, čitavog života sam sâm, od onih dana 1919. kada sam ovdje preko 'Plamena' počeo propagandu Oktobra, Lenjina i lenjinskih ideja pa preko izbora za Konstituantu i propagande Komunističkoj partiji govorima u Zagrebu, Kostajnici i na Kvarneru. Sâm sam bio i kad sam pokrenuo akciju za pomoć gladnima u Rusiji i kad sam počeo da štampam 'Književnu republiku'. Sâm putujem u Rusiju. Sâm sam na optuženičkim klupama u različitim procesima i u polemikama. Sâm sam u vrijeme pojave mojih drama, poezije, eseja i novela. Sâm u vrijeme mojih akcija za diktature kralja Aleksandra od 1929. do 1933. Ostao sam usamljen i poslije moga 'Predgovora Podravskim motivima' iste godine i u velikim okršajima oko toga predgovora, a i u doba pojave 'Balada Petrice Kerempuha', koje nose pečat i svu tragediju Španjolske i španjolskog naroda. Sâm sam u vrijeme romana *Na rubu pameti*, a pogotovu u vrijeme žestoke hajke na mene 1939. i 1940, u vrijeme polemika oko 'Pečata', a napose 'Dijalektičkog antibarbarusa'. O godini 1941. i cijelom vremenu okupacije da i ne govorim.“ – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 240.

(Ljubo, Miško), žene, slike (Slavko), imenovanja, penzije, izgleda, uspjehe, politiku i to neumorno godinama“, jer da to nije činio – „ja ne bih bio živio nikakvim društvenim životom, jer se za mene i moje stvari nije nikada zanimalo nitko“. ¹¹⁸

I kada se u sebi opire *povratku* on to čini iz unutarnjeg, samoperceptivnog polazišta, ne želeći biti „uvijek ovisan od kaprisa nekakvog gospodina doktora, koji misli da su moje knjige roba, koju je mnogo preplatio“. Pritom dakle nije riječ tek o „onim star(im) mokrim krpama agramskim i dosadnim pismima i knjigama: ništa me ne veseli i sve mi je daleko: čemu štampati knjige u blatu?“, *pogledu unatrag* kao „eunuškom uškopljenom gledanju“, o Zagrebu koji se doima: „dezinteresirano, zaključano, odvojeno, kao izolirano. Neobično jako sam se odlijepio od svega toga u Panoniji: preplivati jednu mutnu vodu: neobičan dar zdravog stanja: umjeti ne misliti natrag“, jer sam ističe da je – bio „nasukan“ na svoje „lične praznine neprekidnog hijenskog kretanja na liniji između kavana Medulić, Esplanade, Croatia“, pa poslije povratka iz Beograda „delirij januarski u“ Zagrebu – sve to je je u isti mah pokretački i blokirajući kompleks. ¹¹⁹ Tim prije što kombinacije, *fantazije* o odlasku, *bijegu*, još od kadetskih dana nisu za Krležu ništa novo. U ljeto 1931, nakon povratka iz Dubrovnika, Krleža govori i o posljednjim vlastitim „alkoholiziranim stanjima“, kada je u Maksimiru razgovarao s Petrom Dobrovićem, odnosno za, kako kaže, „važne stubličkotopličke noći“. Krležini *konflikti* ne proizlaze tek iz iritacije *drugim* iz okruženja, on će i svoje nesporazume s izdavačem prepuštati supruzi, i poslije mistificirati, kao da u pretpostavci uopće nema okolnosti da se sam nije držao ugovornih obveza, da bi i bračnu krizu tumačio kroz *sebe*: „Samo ja Te molim i zaklinjem svime što je nama drago, da ne tjeraš u ekstaze: ako ja budem prisiljen na otpor, (a to se sa

¹¹⁸ *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.*

¹¹⁹ Cit. prema rukopisu dnevničkih bilješki. *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*

Tvojim neuravnoteženim, nedostojnim, nelogičnim, pretjeranim i nemotivisanim ispadom može dogoditi) ako ja popustim živčano i ako ja umjesto ljubavi i simpatije što ih osjećam za Tebe počnem osjećati čovjeka koji me neprekidno uznemiruje, to ne bi bilo dobro. Poznavajući svoju vlastitu tvrdoglavost to bi bilo zlo“, pa zaključuje „još jedanput: sve su Tvoje uznemirenosti neosnovane. Sve je deplasirano. Ja mislim o Tebi kao o čovjeku koji me mnogo voli i sav Tvoj egocentrizam nije drugo nego simpatija za mene“.¹²⁰

Pored Bele i njezina obiteljskog te kruga prijatelja¹²¹, Krleža je ipak uživao podršku u vlastitoj, *sudbinskoj* sredini, posebno se to odnosi na poduzetničke obitelji židovskog podrijetla Singer¹²² i Aleksander¹²³,

¹²⁰ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu* (1932).

¹²¹ Belina obitelj postupno je prihvatila Krležu. Sama Bela se, upućuje na to i detalj njezine prepiske s majkom, dobro snalazila u društvu. Kada je u ljeto 1935. Belina teta Gena hospitalizirana, Katarina Kangrga žali jer Bela nije u Zagrebu, već na odmoru u Novom Vinodolskom u krugu prijatelja iz kazališnog života: „[...] Najgore je što nemamo nikog poznatog dokt. na bolnici a to onda ide sve znaš kako. Fric veli da on isto nema. I tako nam je svima teško da nema tebe tu, ti bi to sve proključila.“ – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

¹²² Singerovi su poduzetnička obitelj židovskoga podrijetla iz bjelovarskoga kraja. Za vojničke zasluge od habsburške su uprave dobili nasljedno plemstvo s atributom Severinski, koji su pojedini članovi loze uzeli i za prezime – Severin. Lavoslav Singer (1866–1944) posjedovao je i kuću u Zagrebu, u Kukovićevoj ulici 28. U toj su kući, osim njega, živjele i neke od obitelji njegove djece. Imao je šestoro djece, a trojica starijih sinova Dragutin, Albert i Slavko vodila su raširene obiteljske poslove. Veći dio obitelji stradao je u Holokaustu. Albertova supruga i kći su se iz internacije uspjele pridružiti partizanima, a poslije rata su se iselile u Izrael. U Izrael se iselio i Dragutin Severin, zamjenik direktora Prve hrvatske štedionice, koji je sa suprugom Angelom – bliskom prijateljicom Bele Krležu – preživio u Zagrebu, a Slavko Singer (poslije Simich) od 1930-ih je u Beogradu, gdje vodi i vlastiti novčarski zavod te podiže kuću. Angela Severin je s kćeri Zdenkom također za suprugom 1950-ih otišla u Izrael (emotivni oproštaj s njome u pismu Beli opisuje Gena Vuksan), a u visokoj dobi 1970-ih prešla je u Caracas u Venezueli, k obitelji njihove druge kćeri Stelle (Seke). U obitelji Dragutina Severina kao dječak udomljen je Milutin Popović iz slatinskog kraja, koji je 1942. ostao ratno siročić, a nakon odlaska Angele Severin skrb o njemu preuzela je Bela Krležu. Krležu se sa Singerovima upoznao preko svoje tete

Josipe Navratil, koja je stanovala u njihovoj kući. Štoviše, Krleža priča Čengiću da ga je teta nastojala povezati sa “Singerovom jedinicom”, bogatom, “simpatičnom i obrazovanom”, ali ne i lijepom djevojkom. Kada se Krležini i sami usele u stan u Kukovićevoj sa Singerovima će razviti prisne odnose. Sačuvane su tako Krležine ceduljice kojom Beli javlja da je “kod Alberta”, ceduljica sa cvijeća koje je Lav Singer sa suprugom poslao Beli za njen kazališni debi, a Bela je s Angelom Severin ostala prisna cijeloga života. Slavko Singer je 1933. kreditirao pokretanje *Danasa*. Krleža se nerijetko i u dnevničkim fragmentima referira na likove singerovskog kruga, a kada Marku Ristiću kao ambasadoru u Parizu preporučuje Seku Singerovu, koja će ondje “ostati godinu dana”, za nju da je “unuka staroga Singera”.

¹²³ Božidar Aleksander (1900–1976), zagrebački odvjetnik i poduzetnik, potječe iz bogate i utjecajne obitelji židovskoga podrijetla, njegova oca smatralo se “nestorom hrvatskih industrijalaca”. I sam je u poslovnom i društvenom pogledu istaknuta figura, dobro uvezan u dominantnu lokalnu političku strukturu (HSS), ali sa širim uvidima. Oženio je Irinu, rođenu Kunjina (1900–2002), koja je u Zagreb prvi put došla s ruskim izbjeglicama. Njezin povratak u sovjetsku Rusiju te općenito dobre veze koje je ondje zadržala i nakon što se (1926) udala, poticali su dvojbe o mogućoj pozadini javne zauzetosti kojom se isticala. Prema tradiciji ruskih književnih salona, pozivajući se na znamenita profetska čitanja kojima je i sama prisustvovala, u Zagrebu je, uz suprugovu potporu, otvorila njihov stan u Đorđićevoj 7 umjetničkoj zajednici. Pored nesumnjive mecenatske, učinak te geste u uvjetima idejno razlomljene i institucijski zatvorene sredine postao je u 1930-ima općenito relevantan, sa zamjetnom javnom pozornošću. Poslije 1938. često su u Švicarskoj, a u veljači 1941. definitivno napuštaju Zagreb. Ratno doba proveli su u Americi, poslije ostaju na Zapadu, Irina se nastanila u Parizu, a kao umirovljenici žive u Švicarskoj. Prijateljstvo Aleksanderovih i Krležinih otpočeka je budilo znatiželju kao moguća podloga materijalne potpore što su je Krležini tako mogli uživati, te s obzirom na uzajamnu fasciniranost Krleže i Irine, fatalne po svojoj pojavi i držanju. Premda su Aleksanderovi (1940) doista pomogli Krležinima, a Krleža i Irina (1936) uspostavili to obiteljsko prijateljstvo i bili mu psihološka osnova, u cjelini je očito riječ o mnogo kompleksnijoj povezanosti, koja ide u red najvažnijih Krležinih životnih relacija. U užemu se smislu neposrednoga i intenzivnoga druženja taj odnos referira na samo dvije godine – 1937. i 1940, makar su čitava života međusobno upućeni, posebno Bela i Irina. Oprez u tumačenju Krležina i Aleksanderova odnosa treba imati ne samo zbog špekulacija koje su ga zasjenile, poput apsurdne pretpostavke da bi “nemali dio Aleksanderova novca dotjecao u Krležine džepove dok je stanovao u dvorišnoj zgradi kod Singerovih u Ulici kraljice Marije” (Ivan Mirnik, *Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanoj vremena*, Radovi zavoda za hrvatsku povijest, 1995, 28, str. 105) već i zbog (pre)naglašene Krležine socijalne osjetljivosti. Krležini i Aleksanderovi se nisu poznavali dok su Krležini živjeli u dvorištu Singerovih, a i pri novogodišnjem dočeku ili planiranju izleta u Beograd s njima

dok će mu upravo prijateljske relacije s Đurom Vranešićem¹²⁴ i Borčićevima¹²⁵, pa i Titom¹²⁶, pomoći pri održanju za *sloma* vrijednosti,

je Bela, a ne Krleža. Bela dobiva i darove, dok je prepiska oko Aleksanderove pravne pomoći u za Krležu dalekosežnoj stvari autorskih prava (1937) takva da o nekoj izravnijoj potpori (još) ne može biti ni govora. Sudeći po dnevničkim fragmentima, Krleža se s Aleksanderom poslije zbližio, pa ga za socijalnog bojkota kojem je u to vrijeme bio izložen pogađa kada mu se učini da ga i on izbjegava.

¹²⁴ Đuro Vranešić (1897–1946), zagrebački je liječnik, neurolog, koji je kademsku karijeru zaokružio profesurom u doba ustaškoga režima (umirovljen 1943); i u privatnoj je praksi cijenjen i poštovan psihijatar; od 1937. vodi vlastitu kliniku na zagrebačkom Zelengaju, a liječničku Komoru od 1932. do 1938; radovima i kontaktima povezan je s međunarodnim stručnim asocijacijama. Nacionalno politički usmjeren, blizak je Mačekovu užem stranačkom krugu, ali otvoren i prema drugim politikama, pa se i Krleži približio javno zagovarajući njegovo pravo na društvenu kritiku; bio je suradnik Danasa. U 1930-ima i za vrijeme ustaškoga režima Vranešić je s Krležinima intenzivno povezan, nerijetko su zajedno ne samo u javnom nego i osobnom vremenu – Vranešićevim autom znaju otići sve do Hlebina. Krleža je redovito isticao kako ga je upravo Vranešić zaštitio od ustaškog pogroma. Forma te zaštite nesumnjivo je nadilazila sam azil sanatorija u Zelengaju, gdje se u više navrata sklanjao. Ali, Krležin je memoarski narativ o tome bio uvjetovan Vranešićevom sudbinom, kao i njihovim, pojedinačnim i zajedničkim, položajem za ratnih godina. U Vranešićevu sanatoriju su od ljeta 1941, kada je ondje boravila i Belina majka, spas našli mnogi progonjeni, ali je on ipak, unatoč njihovu svjedočenju, kao kolaboracionist osuđen na smrt. U za tadašnje prilike neobično dugom postupku procjene njegove odgovornosti, prelamale su se okolnosti i refleksi prilika u ratnom Zagrebu, što ih je Krleža sažimao u osjećaj vlastitoga poraza – možda i odgovornosti za Vranešićevu smrt – ali su objektivno zrcalile širi kontekst.

¹²⁵ Borčić, Berislav (1891–1977), liječnik, završio medicinske studije u Bernu, da bi 1914. kao vojni bjegunac prešao u Srbiju, pa se nakon povlačenja sa srpskom vojskom kroz Albaniju vraća u Švicarsku, gdje će se u dva navrata do početka 1920-ih usavršiti za stručnjaka u javnom zdravstvu. U Beogradu i Zagrebu radi na utemeljenju zdravstvenih zavoda, a u 1930. stječe međunarodni ugled, napose razvijanjem zdravstvene kulture u Kini, pa trajno ostaje ekspert međunarodne zdravstvene organizacije. Time je razmjerno zaštićen u doba ustaškog režima; 1943. preuzima vodstvo ilegalne zagrebačke organizacije za potporu partizanskog pokreta. Krležini su s Borčićima bili bliski prijatelji, oboje su posebno bili vezani za Borčićevu suprugu Maru. Kada se teško razboljela, Krleža je uz nju proveo posljednje dane (1942). U obitelji Borčić Krležini su se sklonili za prvih i posljednjih dana ustaškog režima, a povezani su ostali trajno.

koji će se za ustaške uprave očitovati i kao osobni *ponor*. Za tih, ratnih godina, Krleža nije, osim meditativn dijarija, sročio *ni jedan* tekst *literaran* po užoj žanrovskoj definiciji. To je *momentum* kada njegovo djelo, uključujući *redaktorsku* ruku na glavnim radovima, iz *imaginacijskog* prelazi u snažno projicirano spoznajno, *meta* središte. S

¹²⁶ Josip Broz Tito (1892–1980) se kao povratnik iz ruskoga zarobljeništva, nakon revolucije, u Zagrebu afirmira u komunističkog aktivista. Poslije spektakularnog procesa i zatvora, preuzima konspirativne dužnosti u Kominterni, potom i obvezu da reorganizira jugoslavenski komunistički pokret, s kojim kao lider partizanskog otpora u ratu postaje istaknuta figura protufašističke koalicije. Utemeljitelj i doživotni vođa federalne Jugoslavije, utjecajni državnik hladnoratovske Europe. Kao šef države 1952. oženio se bliskom suradnicom Jovankom Budisavljević, koja mu je do nesporazuma pred kraj života pomagala i u javnim dužnostima. Krleža se s Titom znao iz ranog doba komunističke ilegale, s njegovom je tadašnjom suprugom Pelagijom bio i u istoj partijskoj ćeliji, a za vrijeme prijepora oko staljinističke prakse potkraj 1930-ih očito su uspostavili povjerljiv odnos. To je Titu pomoglo da nakon preuzimanja vlasti a prije odbacivanja staljinističke dogme približi Krležu načelima svoga projekta, da bi nakon 1948. Krleža trajno ostao u njegovu krugu. Takav je odnos podrazumijevao i određenu razinu obiteljske povezanosti, u protokolarnim ali i privatnim prilikama, pri čemu je Jovanka Broz posebno cijenila naklonost Krležinih. Za polustoljetne povezanosti Tito i Krleža uzajamno su se, po dojmu suvremenika i ocjeni stručnjaka, koji su nastojali proniknuti u pretpostavke takva odnosa, respektirali na način koji ni za jednoga od njih nije bio karakterističan, ni po kriteriju tolerancije *drugoga*, a ni *povjerenja*. Tito je jedina osoba iz Kominternine nomenklature za koju je pronađen pisani trag da je Krleža od nje primio novce (Usp. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, III, str. 268–269). Bez obzira za što su ta sredstva bila namijenjena, kao i okolnost da je u pozadini tadašnji partijski lider Milan Gorkić, koji o tome izvještava, a koji je Krležu isticao kao potencijalnu figuru najvišega reda za međunarodni komunistički pokret, za *razumijevanje* Tita i Krleže čine se presudnim upravo *identitetske* okolnosti, srodna ne samo zavičajna, nego i *obiteljska* pozadina, *domobranska historija*, distanca od karijernih *driblinga* u zajedničkom prevratničkom pokretu, sve do privrženosti zajedničkim *prijateljima*: upravo će Tito u Moskvi biti svjedok sloma Horvatina, Cvijića i Miljuša, on o tome neće (moći) govoriti na Krležin način, ali ga je to iskustvo obilježilo, dapače *formiralo*. Ni Tito, ni Krleža, osim toga, unatoč posvećenosti *cilju*, nisu propuštali *živjeti*, u osobnom i socijalnom pogledu, držeći se pritom, pa i u drastičnim okolnostima, racionalnoga pristupa. Usp. posebno Ivan Očak, *Krleža – Partija*, Zagreb: Spektar, 1982.

romanima *Povratak Filipa Latinovicza* i *Na rubu pameti*, pripovjednom zbirkom *Hiljadu i jedna smrt* i poetskim brevijarom *Balade Petrice Kerempuha* on tako kao pedesetogodišnjak zapravo zatvara vlastitu kanonsku riznicu: više neće objaviti ni jednu novelu ni pjesničku zbirku, a i kada njegova pripovjedačka strast bude prožimala opsežne memoarske i kroničke¹²⁷ cjeline, prožimat će je prije korozivna skepsa, nego prodorna *sumnja*.

Krleža se u Zagrebu tada osjeća kao „pravi biblijski brodolomac i nemam u glavi nikakve naročite druge misli nego samo to da sve to traje već ravnih trideset godina (1912–1942) i da sam o tim istim motivima napisao stotine i stotine stranica. Mnogo je za jedan ljudski život biti u kazamatama skopskim (kao siguran kandidat pomrčine) ili pak prije godinu dana doživjeti sve ono što sam imao čast da doživim“.¹²⁸ Pritom misli na „čast“ koja mu je iskazana dok su „njemački okupatori gazili hrvatsku zemlju i njezin glavni grad, neki ih Zagrepčani zasipali cvijećem i voćem, a bahati mladi hitlerovci svisoka promatrali te nedolične ulizice: ispred današnje 'Varteksove' zgrade, oko stotinu studenata i gimnazijalaca frankovaca, oduševljeno ulaskom njemačke soldateske, iz sveg su glasa vikali *samo jedno*: 'Hoćemo Krležu, dajte nam Krležu, ubiti Krležu'¹²⁹“. Iščekujući ratnu pomrčinu i govoreći o

¹²⁷ Premda je, tako, u svom središnjem pripovjednom kompleksu toga razdoblja, romanu *Zastave*, Krleža poetičkim alatima *onebličio* historiografsku *periodu*, Radovan Vučković će djelo atribuirati *memoarskim*: „koliko god forma bila dramska i tipično krležijanska“ prevladavaju „izvestan epizam u izlaganju, širina zahvata i memoarski karakter“. – Radovan Vučković, *Krležina dela*, Sarajevo: Oslobođenje, 1986, str. 10.

¹²⁸ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 41.

¹²⁹ Milan Kangrga, *Izvan povijesnog događanja*, Split: Feral, 1977, str. 247–248; U to je vrijeme u Zagrebu i Aleksandar Ranković: „1938. član Privremenog rukovodstva KPJ. Od 1939. živio u ilegalnosti. Na V zemaljskoj konferenciji, oktobra 1940, izabran za člana politbiroa CK. U tom svojstvu prisustvovao 10. IV 1941. Istorijskoj sednici KPJ u Zagrebu...“. *Enciklopedija Jugoslavije*, VII, Zagreb: JLZ, 1968, str. 41.

njoj, Krleži je još od 1932. jasna narav Hitlerova poretka, u maršu od Beča preko Praga do Pariza 1940, ali kada se nacistima u jesen 1939. na varšavskom čvorištu pridruži Staljin, čije armije zauzimaju Lavov i Vilno te kreću prema Finskoj, ostat će u preziranju takva raspleta posve sam: kada ga ustaše već prvih dana privedu, u pritvoru će ga i studenti i gimnazijalci skojevci „počastiti“ i – pljuvanjem¹³⁰. Još „koncem 1939“ kada je datirana lijepa posveta Augusta Cesarca – Starom drugu i prijatelju Fricu – Krleža se s njim razišao ironičnom primjedbom kako bi se da je u boljoj kondiciji javio za finskog dobrovoljca.. Pokazalo se zauvijek, jer su ustaše Cesarca ubrzo strijeljali. No u Zagrebu 1941. nije uopće trebalo nositi tridesetogodišnje idejne terete poput Cesarca ili Krleže, pa ni zastupati koju od zaraćenih strana ili iritirati osobnom slobodoumnošću: za izgubiti glavu bilo je dovoljno zvati se primjerice – Kangrga.

Ustaška rasna policija povremeno je tako odvodila i Krležine Kangrge, pa i njegovu suprugu. U Vranešićev sanatorij Zelengaj Krleža se pred opasnoću sklanjao tijekom čitavoga rata¹³¹, a i Belina majka je ondje boravila najmanje jednom, 1941, u ljeto. Sama Bela *podvrgla* se 24. lipnja 1941. upisu u „Knjigu prijelaza“ rimokatoličke župe Sv. Marka u Zagrebu pod brojem 2924¹³². Upisana u katoličke matice još 1899. u Senju, Krleži je 1919. prisegnula na doživotnu vjernost po rimskome obredu u crkvi zajedničkoga kršćanskog biskupa i mučenika, pa je sigurno imala vrlo jake razloge da katehetu Stanka Rajtasa zamoli neka postupi po *dozvoli* nadbiskupskoga duhovnoga stola u Zagrebu od skoroga 14. lipnja, kako se ni u njezinu osobnu spremnost u oslobađanju stigme podrijetla ne bi sumnjalo. Kada, međutim, na procjenu validnosti pred revolucionarni sud (1945) dođu Vranešićeve svjedodžbe kojima je

¹³⁰ Usp. Stanko Lasić, *Krleža, kronologija života i rada*, Zagreb: GZH, 1982, str. 302.

¹³¹ Usp. Milan Gavrović, *Čovjek iz Krležine mape*, Zagreb: Novil liber, 2011.

¹³² *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

pomrčini otimao identitetski obilježene, ali i stvarne protivnike ustaškoga režima, pravorijek je bio negativan. Vranešićeva je smrtna presuda Krležu dvostruko deformirala: s obzirom na neuspjeh da je spriječi, ali i u dimenziji unutarnjih ožiljaka, poput sibirskih sjena Horvatina i Miljuša, te nepoznata Cesarčeva groba.

Sumnjičavost spram okolnosti života Krležinih u okupiranome Zagrebu nije se zasnivala tek na kapricu potaknutom predratnim zadjevicama na tzv. književnoj ljevici. Na partizansko područje koje je trajno zapravo doticalo šire gradske rubove naveliko se prelazilo, a taj je problem za Krležine postao posebno osjetljiv kada je prebjegao značajan dio kazališnog ansambla. Da Bela neće poduzeti takav korak ustaški je režim bio uvjeren već i prema tome što je pred sam slom fašističke Italije, u srpnju 1943, nastupala u Karlovcu, a kako su partizanski obavještajci tumačili takvo držanje – razumije se po sebi. U Karlovcu je tabor ustaške mladeži [!] u „velikoj dvorani svoga doma“ priredio „Vedro večer“, pa se u Mesarićevoj komediji *Gospodsko diete*, premda je izvedba bila slabo posjećena (navodno zbog velike vrućine), „najviše isticala gdja Bela Krleža“.¹³³

Koliko su doista ustaški prvaci bili dobro upućeni u taj kompleks pokazuje i to da se u istrazi i suđenju – ni Mile Budak ni Juco Rukavina – nisu odviše trudili, isticati zauzetost oko Krleže, nadajući se da bi im prije mogao pomoći Nazor, nego što bi Krležina riječ, ako bi je u njihovu korist i dao, tih dana partizanskim komesarima nešto vrijedila. Za razliku od Krležina *skandala* nakon prošloga rata, kada se pokazalo da su književnici kao takvi bili sumnjivi, na čelu Titove vojske u Zagreb je ušao književnik, k tome sklon *nadrealizmu*, general Koča Popović. I politički je lider partizanske, *federalne* Hrvatske pjesnik – Vladimir Nazor. Od zajedničkoga stola s Nazorom u kavani Corso Krleža je deset godina ranije ustao budući da su se bili porječkali oko tzv. Jevtićeve liste na parlamentarnim izborima. Kad ujesen 1945. Krleža uspije doći do

¹³³ *Gostovanje zagrebačkih glumaca u Karlovcu*, Kazališni list, 1943.

Tita, on će ga smjestiti u beogradsku vilu toga istoga Jevtića, kako bi imao mira zagrebačkim partijskim prvacima razjasniti Krležin slučaj.

Tito je u svibnju 1945. u Zagrebu imao prećih briga od Krleže: u Lovačkome domu na Tuškancu, nasuprot Nazorove privatne vile, on za vlastitu viziju neuspješno nastoji pridobiti – Alojzija Stepinca.¹³⁴ Ondje ga, u Rankovićevu društvu, zatiče Josip Hrnčević, šef vojnoga sudišta pri Titovu glavnom stožeru, koji priprema procese ustaškim vojnim i civilnim dužnosnicima. Prisutnost vrha represivnog aparata u Zagrebu, povezana s Titovom osobnom distancom, vjerojatno je potaknula spekulacije da je Krležin položaj bio nesiguran, što se ponekad izražava potenciranjem Rankovićeve netrpeljivosti. Arhivski izvori upućuju kako se na Krležinoj dvojbenosti inzistiralo iz zagrebačkoga partijskoga okruženja, a ne policijskog jezgra u vrhovima nove vlasti. To dakako ne znači kako se iz različitih struktura boljševičke uprave zasnovane na strategiji sumnjičenja nije očekivalo, ponekad i priželjkivalo, da bi o Krležinama, prigodom obrade dokumenata i osumnjičenih na procesima, mogli izaći na vidjelo kompromitirajući detalji. Ustaški je doglavnik, književnik Mile Budak, također, bio Vranešićev prijatelj, štoviše on se i sam u vrijeme uspostave Pavelićeva režima nalazio u Zelengajskom sanatoriju. Na prvom velikom procesu ustaškim dužnosnicima, među desetoricom okrivljenih, uz Budaka, bio je i Juco Rukavina, ustaški obavještajac koji je također o Krleži znao mnogo, a osobno ga je priveo i na razgovor s Pavelićem¹³⁵. Rukavina je u jugoslavenskom kraljevskom režimu robijao zajedno s komunistima, kada se posebno sprijateljio s

¹³⁴ Josip Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb: Globus, 1984, str. 171.

¹³⁵ Ustaške su vlasti pokušale privoljeti Krležu da se uključi u javni život. O njegovu razgovoru s ustaškim poglavnikom Antom Pavelićem postoji i neautorizirani *transkript*, čiji sadržaj u bitnome ne odudara od načina na koji je taj *susret* memoarski evocirao sam Krleža. Ni odgovor Mile Budaka u istrazi o tom događaju, potaknut zanimanjem Aleksandra Rankovića, ne razlikuje se, Krleža je *suradnju* otklonio s obrazloženjem: „Ne, to bi bila prava zmešarija“. Usp. pismo Josipa Hrnčevića Enesu Čengiću, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, VI, str. 35.

Krleži bliskim Mošom Pijadom¹³⁶. Brzo i prijeko suđenje Budaku i uhvaćenim ustaškim prvacima događaj je prožet simboličkim, pa i literarnim nabojem, kakvim su zasićene mnoge stranice Krležine dramaturgije.

O smrti Petra Dobrovića i Mare Borčić, uz čije je uzglavlje bdjeo u sanatoriju na Srebrnjaku, o Cesarčevu tragičnom finalu Krleža je, već prema prigodi, govorio i pisao sjetno, s tugom ili očajem. O Singerovima u Auschwitzu i Kangrginima u Jasenovcu nije govorio. Proces Đuri Vranešiću vremenski uzevši nije, za razliku od onoga Budaku, bio „prijek“, naprotiv trajao je sve dok revolucionarna pravda nije zadovoljila svoju tenziju. U toj je napetosti Krleža osjetio dah smrti iz „tridesetogodišnje“ pomrčine: to se tako ne može pouzdano zaključiti, no pravi problem nije bio u tome što je Vranešiću poručio da se „vrati“ a nije ga, kada se doista iz Austrije vratio u Zagreb pod partizanskom upravom uspio zaštititi, ulog je mnogo veći – pod Vranešićevom sjenom trebao je i ostati „biblijski brodolomac“ kakvim se osjećao na početku rata. S *finalnom* ratnom pomrčinom Krležini su se i uzajamno, kao *svoji*, u najužem osobnom *identitetu*, gledali očima *drugoga*.

U ljeto 1945. Joža Horvat je Krleži „izrazio bojazan“ da se *sukobi* oko njega „ne obnove“: „Odgovorio mi je mirno – 'Dok sam živ nikad me više nitko neće odijeliti od Tita i Partije!'”¹³⁷. S Krležina gledišta je i ostalo tako, *doživotno* je ostao privržen *paradigmi* kakvu je proklamirala i provodila Partija, odnosno onoj liniji koju je unutar nje zastupao Tito. Posve iznimno će preuzimati javne dužnosti izvan *kulture*, njegova simbolička privrženost *poretku* očitovala se uglavnom za *kongresnih* i drugih *svečanih* prigoda, ali je, unatoč distanci koja je spram njega,

¹³⁶ „Nije bilo ništa neobično“ – svjedoči o tome Đilas – da se komunisti na robiji sprijatelje s nacionalistima – „i takva prijateljstva često su preživjela zatvorske godine“. – Usp. Stanko Lasić, *Krležologija*, VI, Zagreb: Globus, 1993, str. 247.

¹³⁷ Joža Horvat, *I ode Krleža...*, Vjesnik, 42/1981, br. 12336, str. 4.

posebno u hrvatske komunističke elite¹³⁸, ostala postojana, uživao autoritet koji nije proizlazio tek iz promjenjivog rasporeda odnosa u složenoj mehanici jugoslavenske federacije već i iz povezanosti teza koje je zastupao s kontinuitetom vlastitih osobnih opredjeljenja. Premda se obično upućuje kako je Titov razlaz sa staljinističkom dogmom učvrstio Krležin položaj, idejna matrica *autentičnosti* socijalističkoga modela što ga se (i) kao kulturni *identitet* razvijalo u jugoslavenskoj federaciji po ključnim pojmovima tipološkoga registra u mnogim je nijansama podudarna s Krležinom kulturnom genezom, i mimo središnjega kompleksa u shvaćanju *moderne umjetnosti*: kada je riječ o tradiciji, Evropi, vjeri, historiji, posebno o *graničnosti* južnoslavenskoga i *svjetova* koji su ga nastojali ograničiti i podvrći svome *tipu*. Prije nego obnašanjem dužnosti u kulturnim institucijama¹³⁹ Krleži je bilo stalo osobno promicati *održivu promjenu*, ohrabrujući *pojedinačno* iskustvo¹⁴⁰ a ne tek dominantnu doktrinu o važnosti *kolektiva*.

Krležina *paradigmatičnost* podrazumijevala je i mnoge poteškoće. Na samome početku, upravo u ljeto 1945. stekao je dojam da mu je Partija „povjerila“ uređivanje časopisa *Republika*, pokrenutog kao izdanje književnog Društva, u čijem je reorganiziranju i sam sudjelovao.¹⁴¹ No kada je izašao prvi broj i u njemu Krležin programatski

¹³⁸ „Teško je ne primijetiti da je [Vladimir] Bakarić, *de facto* prvi čovjek u Jugoslaviji, jedini spomenuo nešto negativno o Krleži povodom njegove smrti, dok se nitko od drugih uglednika nije odlučio na takvo što.“, ustvrdivši pritom da u „poslijeratnom razdoblju nismo imali [s njim] takvih problema“. Usp. Dino Mujadžević, *Bakarić, politička biografija*, Zagreb: Plejada, 2011, str. 326–327.

¹³⁹ Govoreći o sastancima za „pokretanje društva književnika“ (1945) Krleža ih naziva *jezivim*, a svoju ulogu „u peripetijama oko“ obnove rada Akademije predočava kao zamku vlastite *karantene*. – Usp. Miroslav Krleža, *10.V.1912 – 10.V.1962*, Katalog rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

¹⁴⁰ Krleža je tako i u samoj Akademiji potaknuo osnivanje razreda za *suvremenu* književnost, što je bitno promijenilo položaj *pisca* u kulturnom rasporedu.

¹⁴¹ Krleža je pritom neposredno upućen na Jožu Horvata (1915–2012), pisca koji je u partizanskom *agitpropu* preuzeo ulogu svojevrsnog glasnogovornika,

članak *Književnost danas* partijska tijela reagirala su negativno, a Krleža će u konačnici biti potihopozvan iz uredništva.¹⁴² Problem komuniciranja vlastite *literarne* pozicije za Krležu je i nadalje osjetljiv, dalekosežniji od vlastite *osjetljivosti*¹⁴³, pa će sve dok pod njegovim

pa se na Kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom (1944) osvrnuo i na Krležin položaj: „Ni danas ne možemo preći preko činjenice, da se danas ne nalaze mnogi ovdje, kojima je mjesto, iako smo ih i u posljednje vreme pozivali na dodju – činjenica je da mnogih od njih nema ovdje. Šutnja Miroslava Krleže – mi preko nje ovog časa ne možemo preći. Njegov stav je mimikrija i izdaja svoje vrste“. S dolaskom partizana u Zagreb *čas* se promijenio utoliko što su Krleži povjereni *zadaci* u organizaciji književnog života, ali kao što je sam sudjelovao u radu *komisije* koja je procjenjivala kolaboracijske aspekte rada pojedinih pisaca, slična se opservacija, na drugoj razini, odnosila i na njega; provjera *podobnosti* bila je u tom trenutku mehanizam koji je mogao biti pokrenut za svakoga.

¹⁴² Krleža je svoju ulogu *urednika*, s Horvatom i Vjekoslavom Kalebom, razumio kao pravo da časopis smatra (i) *svojim*: „Odmah nakon oslobođenja postavljen za jednog od urednika časopisa *Republika*. Za prvi broj napisao sam uvodni članak *Književnost danas* i odnio ga Ivi Sarajčiću da pročita, a on ga je poslao u Beograd. Otud je stigao odgovor da se članak ne može objaviti. ‘Po partijskom sam zadatku urednik *Republike*, odgovaram za ono što radim’, rekao sam i objavio članak“. (Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 79). Na tome će, čini se, ustrajati, i nakon što je takvo svoje držanje raspravio u Beogradu, gdje je i zadržan, budući da Joži Horvatu piše: „O Republici našoj da Vam kažem, da nema dobre kuće bez crnog odžaka i tako doista: ekspedit njen za Beograd ne vrijedi mnogo. Gotovo ništa. Po izlozima i po knjižarama uopće je nema. Nevidljiva je. A interes za moj list još uvijek postoji u najširim omjerima.“ – Miroslav Krleža, *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 166–167.

¹⁴³ „Šta li već nije bilo zabranjeno ili zaplijenjeno u vezi mojih tekstova i zbog njih“, pita se Krleža u *fragmentima dnevnika* (1961), dodajući na taj popis i „prve dvije knjige Glembajevih u Oreškovićevoj nakladi (1945), U agoniji, (Narodno pozorište Bgd, 1947)“, aludirajući kako ga nije mimoišla ni *agitpropovska* cenzura. Nasuprot vlastitoj gesti da do „danas [1958] nisam preštampao ni jednog polemičkog retka iz obzira. ‘Šta čekate, sad je prilika da se razračunate’, govorio mi je V. [ladimir] N. [azor] godine 1945“, misleći na Moj obračun s njima. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 83–84, 14.

pokroviteljstvom u Akademiji ne počne izlaziti časopis *Forum*¹⁴⁴ nastojati organizirati takvu tribinu, bilo kao vlastitu ili opet kao u doba *Danasa* – partnersku platformu. Jedna od takvih zamisli radnim se nazivom i oslanjala o *Danas*, a indiciranim *partnerom* u njoj se, donekle i u „vlastitoj“ *Novoj misli* pokazuje Milovan Đilas. Đilas tako u proljeće 1952. piše Krleži da na „nekoliko dana putuje u Makedoniju“, pa bi se htio savjetovati „oko mog priloga za prvi broj 'Danasa'“. Ozbiljnost toga pisma potcrtava i *post scriptum* u kojem Đilas kaže Krleži kako ga Kardelj podsjeća na „ustupke“ koje mu čini, kao i interna, partijska *dostava* kojom je pismo isporučeno.¹⁴⁵ Krleža je nešto ranije, 1950, čini se, također dobio suglasnost da pri Leksikografskom zavodu koji je pokretao organizira i *samostalan* časopis¹⁴⁶, ali do toga, kao ni u nastavnim prigodama, nije došlo. Očevidnu potrebu za *komuniciranjem* kompenzirao je u *korespondiranjem*, neposrednim i pisanim, čitav niz memoarskih *zapisa* suvremenika referira se na takve *razgovore* s njime, a njihov *eho* povremeno je i simultano poticao kontroverziju.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Forum* je pokrenut 1962. kao časopis Odjela za suvremenu književnost JAZU, u doba, dakle, kada Krleža više nije bio u upravi Akademije.

¹⁴⁵ Memorija Bele i Miroslava Krleže.

¹⁴⁶ Krležin časopis *Danas* bio je prema zaključku Uprave Leksikografskog zavoda (23. I 1951) planiran najkasnije s 1. IV. 1951: „Krleža će izdavati časopis“, koji će „biti mjesečnik, sadržavat će 4 arka. Raspačavat će se na bazi pretplate, naklada 10.000 primjeraka. Časopis će sadržavati likovna, književna i politička pitanja“, a „tehnička redakcija, administracija, distribucija i sve ostalo vodit će se u zavodu, odvojeno od zavodskih poslova i honorirat će se posebno“. – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

¹⁴⁷ Krleža se primjerice u razgovoru s Milanom Arkom osvrće na svoj razgovor s Borom Krivokapićem, koji je Krivokapić priredio za objavljivanje: „Novinar i književnik Boro Krivokapić poslao mi je 70 kartica materijala za svoj nenapisani intervju s Krležom. Krivokapić piše kako se spremao k meni na razgovor i na putu sastao Milana Arka s čijim sam ocem išao u školu i Arko mu je rekao: 'Idite sada k Fricu, bio sam upravo kod njega i udobrovoljio ga pa su vaše šanse za razgovor vrlo povoljne“. Krleža pritom s obzirom na isti *razgovor* s Krivokapićem postupa na isti način kao i drugi sugovornik, Krivokapić, dajući

Krleža je svakodnevno konferirao i u Leksikografskom zavodu, pa je zagrebački Strossmayerov trg 4 u javnosti zadobio auru nevidljivog prepleta prestiža i utjecaja. U privremeno utočište uprave Zavoda, nakon što je u zgradi na Strossmayerovu trgu 1977. izbio požar, njemu se nije prelazilo: koljeno koje je navodno povrijedio pokušavajući se posljednji put popeti do svoje sobe dobro se uklopilo u romansiranu podlogu događaja. Potvrdilo mu se da jednako nema koga “nazvati” da bi pospješio gašenje, kao ni u stvari trajne, vlastite adrese ustanove, za koju se vjerovalo da ju natkriljuje: “Nad ovim grobom moje su oči suhe kao savski pijesak. Bilo pa nije. Čak s onim požarom dvadeset i sedam glupih godina bačenih kroz prozor na gospodski način. Poslije ovog kraha na kraju bilance, što mi preostaje kao onom mađarskom grofu kartašu, kad su mu sve prodali na bubanj? Da moli egzekutora smije li ubrati jedan cvijetak iz rondoja pred ulazom u dvorac, da ga zatakne u zapučak na odlasku, zauvijek!”¹⁴⁸ Nešto kasnije, na Tržiču, isto nije sentimentaln: Zavod se prelaskom u Preobražensku preobrazio “...u ništa. U Cecića. Nestao. Nema više LZ.” Priča Čengiću da je u doba požara rekao Beli: “U ovim trenucima bilo bi normalno da su me mnogi nazvali...”. Oko Zavoda je imao “punu pomoć Titovu”, ali to se nerijetko prešuti ili “otvoreno minira” – “a biti sam, to baš nije nimalo ugodno ni lako.” Tako

mu vlastiti, *interpretativni* pomak. Krivokapić je imao razloga povjerovati da se Krleža, razgovarajući s njime, zapravo obraća *javnosti*, ali ne i na način da tekst takva *razgovora* bude *objavljen*. Šireći s Arkom to *razgovorno* pitanje, on ga očividno nastoji potencirati, a ne uzmaknuti u *šutnju*. – Usp. Eliza Gerner, Milan Arko, *Svjedoci Krležina odlaska*, Zagreb: Prometej, 2002, str. 106.

Sačuvan je Krležin rukopisni koncept pisma Krivokapiću: „Dragi Krivokapiću, pišete mi da nećete od Vašeg 'Nedovršenog intervjua' objaviti ni retka bez mog odobrenja. / Vaš tekst nije za štampu! / To je prividno duhovita smjesa mutne retorike materijalnih neistina i čitavog niza paranoidne igre s pojmovima, koji nemaju nikakve veze s mojim pogledima na ljude i na događaje. Bilo bi dobro da se pojavite na Gvozdu, danas u 18 sati (telefon 38117), da Vam sve to objasnim usmeno. Pozdravlja Vas M. K. Zgb 26/12 78“. – *Katalog rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*. – Krivokapić je „intervju“ objavio odmah poslije Krležine smrti (1982).

¹⁴⁸ Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 266.

se dogodilo da Zavoda koji više nije “vidio” ne bude ni u njegovoj posljednjoj, oporučnoj volji. Osim na način da se iz prostora koji su se nastavili tako zvati, štoviše pod njegovim imenom, iznesu stvari za koje se sjećao da mu pripadaju. Najposlije se ni to nije dogodilo, neke od takvih stvari još su u zgradi na kojoj piše da je u njoj Leksikografski zavod¹⁴⁹. U pismu Krležinu univerzalnemu nasljedniku Vranešiću direktor Zavoda Ivo Cević “ujedno ga” 1985. “ponovno podsjeća da preuzme knjige” koje su njegovo vlasništvo “a nalaze se u Zavodu i zauzimaju nama dragocjen prostor”.¹⁵⁰

Krleža je rano, još o svome šezdesetom rođendanu, postao zatočenikom vlastitih *jubileja*. Poseban problem takve *reprezentativnosti* očituje se pri raščlanjenju njezina sadržaja: dok su redovito i prigodno organizirane *jubilarnе svečanosti* piscu u čast, bez usporednog primjera, s enciklopedijskim zbornicima priloga, svečanim akademijama i posebnim kazališnim produkcijama njegovih djela, ni jedna autorska kolekcija vlastitih djela koju je s izdavačima planirao ili započeo za

¹⁴⁹ Sve do donošenja posebnoga Zakona o Leksikografskom zavodu (2003) ta je ustanova bila organizirana na temelju *uredbi*, prvo savezne vlade (1950), da bi poslije osnivačka prava bila prenesena na republičku razinu (1972). Osnovan kao Leksikografski zavod FNRJ, Zavod je u tom slijedu državni predikat zamijenio *jugoslavenskim* atributom (1962: JLZ), a odmah nakon njegove smrti i Krležinim personificiranjem. U sukcesijskom postupku gubi jugoslavenski prefiks, a nakon 2003. na vlastitoj palači, koju mu je država priskrbila potkraj 1980-ih, postavlja identifikacijski natpis: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. U istome je razdoblju u Zavodu bila uređena i Krležina spomen-soba, posvećena „utemeljitelju“, s fragmentima inventarne i nepopisane građe povezane s njegovim djelom – kao muzejski (radni stol, ormar, pisaći stroj) i knjižnični fond – ali je *uprava* i takav *trag* nakon 2012. vratila u *zbirne* evidencije, gdje su pojedine sastavnice slabo *vidljive*, a ako ne podliježu preciznom knjigovodstvu ustanove kao vlasništvo, ne podrazumijevaju ni preciznu lokaciju.

¹⁵⁰ Pismo direktora JLZ dr. Iva Cevića dr. Krešimiru Vranešiću od 26. IX. 1985. – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, 484/85.

njegova života nije dovršena.¹⁵¹ Problem da bi prigodničarski *monolog* mogao sputati doživljaj Krležina djela, postavljenog na *dijalogeno*j strukturi, pokazao je upravo takav zbornik (1963). „Obrazložene i promišljene zamjerke“ mogu o piscu reći više od „neobrazloženih pohvala“, pa i sam zbornik „govori mnogo više o stanju naše kritike nego o autoru kojem je posvećen¹⁵²“. Unatoč fascinantnoj memoriji, barem kada je riječ o cjelini svijeta koju je kao tekst Krleža zahvaćao, a to u znatnoj mjeri uključuje dekodiranje učitavanja, indicija, simboličkih sigli, aluzija i srodnih figura visokoga stila, on je još od prelaska na Gvozd, što koincidira s *jubilejskim* razdobljem, u *retorici odlaska*. Te su godine Krležini ostali bez roditelja, umro je Krležin otac, a onda, tri godine poslije majke, i Belin otac Mile. Još nedavno (1947) Belina im se teta Gena, koja je živjela s njezinim roditeljima, javila prvo na Bled, pa na Tržič, zna, kaže da im se “ne da otrgnuti iz lijepe Slovenije. Pravo imate što ste produljili boravak”, da bi postupno upravo vila Bistrica pri Šent Jurju iznad Tržiča postala utočište – Krležine starosti.

Sve je na Gvozdu Krleži asocijativno povezano s Belom, a kada mu se ona javlja, kao sa Brijuna 1962, redovito se raspituje kakvo je stanje u kući, a ne izvan nje, da bi ih sve više obuzimale uspomene. U Opatiji, 1967. “srela je Violettu de Strozzi. Tvoju vršnjakinju sa drevnim mužem. Od nje su *ostale* velike tople oči, ali slabo čuje, što je za Traviatu uvijek tužno. Novela.” Krleža je sve više u diktandu prepiske i marginalijama na tuđe tekstove; sa svojim likovima, kao sjenama živi na Tržiču – “Spremamo se na *odlazak*”. On je do kraja spreman čuti

¹⁵¹ Đurić R., *Od Pana do eseja o Bodleru*, Izabrana dela Miroslava Krleže. Dela se pojavljuju prvi put ćirilicom, u izboru i redakciji Mate Lončara. Izdavač Krležina jubilarnog izdanja Sloboda, Beograd, 1977, Politika, 74/1977, br. 22997, str. 14.

¹⁵² Tomislav Ladan, *Kritika oko Krleže. O knjizi „Miroslav Krleža“ u izdanju JAZU*, Vjesnik, 25/1964, br. 6186, str. 6.

drugoga, ali je i sve manje spreman, posebice javno, raspravljati – što je zapravo i kada htio reći.¹⁵³

Među Krležinim knjigama u Leksikografskom zavodu koje su novoj upravi smetale u radu, bilo je i onih na koje je Krleža izričito ukazao, precizirajući da se (i) tamo nalaze, a „od neposredne su važnosti za moje književno djelo“ te ih „treba posebno izdvojiti“ tako „da mogu služiti proučavanju i izdavanju cjelokupnog mog književnog djela“.¹⁵⁴ U onome što se s tim knjigama dogodilo, suprotno Krležinoj oporuci, a i *planu* Leksikografskog zavoda da ih se riješi, a nije se dogodilo *ništa*¹⁵⁵, ogleda se *epiloški* kulturni razmjer njegove *književne biografije*. Premda je konačnu *oporuku* sročio kao *građanski* prije nego *kulturni* testament, taj dokument implicira svijest o vlastitome *djelu*, pa je upućivanje na *biblioteku*, a ne tek na *rukopise*¹⁵⁶, očitovanje dosljednosti, snažnog karaktera, *biografije*. Postupno se, unatoč komplikacijama oko pristupa građi iz ostavštine¹⁵⁷, pokazalo kako ne egzistira *drugi*, skriveni Krleža,

¹⁵³ U pismu Beli Krleža kaže da to što je *jučer* bila *deklaracija*, misleći na jezično pitanje, *danas* je *Tanjugova vijest*, odnosno službeno gledište, aludirajući na stigmatizacije kakve se teško prevladavaju. – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1971).

¹⁵⁴ *Oporuka*, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 327.

¹⁵⁵ Premda sam oporučitelj precizira da su knjige o kojima je riječ u njegovu stanu na Gvozdu, u njegovu uredu u Leksikografskom zavodu i „kod Enesa Čengića“ one nisu *integrirane*, a i kada su, kao dio zatečen u stanu na Gvozdu, pojedinačno dostupne nisu bez poteškoća istraživački raspoložive, jer su „zaštićene“ kao muzejska, a ne dokumentacijska građa.

¹⁵⁶ Krleža je kao oporučitelj i za *rukopise* precizirao kako se „radi o stvarima isključivo publicističkog karaktera“ i „skicama raznih mojih rukopisa“ namijenjenih istraživačima.

¹⁵⁷ Budući da Krležina oporuka nije sustavno provedena, može se pretpostaviti kako dio ostavštine, za koji je teško kvantitativno i kvalitativno procijeniti u kojem opsegu, nije istraživački dostupan. Nestabilnost piščeve ulazne *točke* u gradsku *memoriju* simbolički je izražena i sa *izlaznim* Gvozdom, posljednjom adresom, koji je kao *slijepa ulica* dobio njegovo ime i spomenikom u tamnoj *sjeni* brijega.

pa ni u smislu *ključa* za čitanje, dekodiranje njegova *teksta* između redaka, da je *identitet* djela kojega se držao i vlastitom *biografijom* cjelovit i to u historijskom, ali i *književnom* smislu. Promjene koje su se u europskom ambijentu dogodile s burnim odrazima i na procese *dovršenosti* srednjoeuropskih *kulturnih* nacija, pa i srpske i hrvatske, stoga se s cjelinom Krležina djela bolje razumiju, ono je najposlije uspјelo prodrijeti u *središte*, jezgru epohe kojoj je stremilo. Krleža utoliko doista „zaslužuje mjesto među najznačajnijim europskim piscima dvadesetog stoljeća“, a da pritom ne da nije bitna ili dopuštena „ocjena njegovog, po nekima kontroverznog političkog djelovanja“ kakvu, kao „povijest“, zaziva akademska zajednica¹⁵⁸, već upravo suprotno, čak i u historijskom rasporedu, a s obzirom na *identitet* pouzdano, održanje *raspravne* napetosti, *drugoga* mišljenja u ma kojem aspektu ili relaciji takvu *zaslužnost* učvršćuje, a ne usmjerava.

¹⁵⁸ Usp. *Uvodno slovo* predsjednika HAZU Zvonka Kusića u zborniku *Krleža danas* (Zagreb: HAZU, 2012, str. 7–9).

III. Protubiografija

U znamenitom londonskom Victoria & Albert Museumu priređena je 1915. velika autorska izložba kipara Ivana Meštrovića. U engleskoj javnosti izbila je povodom toga polemika, jer dotad nije bio običaj ondje izlagati djela živućih umjetnika, ali su, pored reprezentativnosti djela, prevladali širi interesi. U međunarodnoj javnosti htjelo se afirmirati kulturnu osnovu južnoslavenskoga pitanja potenciranog ratnim ciljevima saveza, u kojemu je simbolički važnu ulogu zauzimala Kraljevina Srbija. Tim su zatečeniji na otvaranju izložbe ostali ministri iz britanskog (ratnog) kabineta, diplomatske i druge zvanice kada se među njima, očevidno demonstrativno, nije pojavio srpski ambasador u Londonu, Mato Bošković. Pokazalo se ubrzo da Bošković, a to znači ni njegova Vlada, nisu bili suglasni s plakatom kojim je izložba najavljena, jer je na njemu Meštrović predstavljen kao „jugoslavenski umjetnik“, a ne „srpski“, kako su oni tražili. Meštrović je doista u predratno doba, pa i za važne izložbe u Rimu (1911), prihvaćao da ga se naziva *srpskim* umjetnikom, da bi do promjene u njegovu pristupu, prije nego podsmjeh koji je to izazivalo u Zagrebu, došlo zbog okolnosti koje su vodile prema zajedničkom državnom okviru, a onda i društvenom i kulturnom kontekstu za koji se pretpostavljalo da će spontano artikulirati tu

pojmovnu nedorečenost.¹⁵⁹ Deset godina stariji od Krleže, Meštrović je također kao dvadesetogodišnjak 1904. došao u Srbiju, te ondje, za razliku od Krleže, bio prihvaćen u *srpski* raspored: da je Krleža 1912. *primljen* u srpsku vojsku ne bi po sebi bilo neobično da ga se 1915. smatra, odnosno naziva *srpskim* vojnikom ili časnikom. O tome se problemu teorijski raspravljalo i znatno prije,¹⁶⁰ i u doba londonskog incidenta.¹⁶¹ Fenomen *ujedinjenja* za Srbe i Hrvate u *osjećanju* zajedničkoga *prostora* kao *jezika* i kao *teritorija* postajao je ipak sve više točkom spoticanja. Meštrovićevo inzistiranje na *jugoslavenskoj* prenosnici historijski je potvrđeno kao održiva alternacija, ali kako se srpsko, a ni hrvatsko *iskustvo* kao autentična osnova za kulturnu atribuciju pritom nije *izgubilo*, ostaje s druge, završne točke periodizacijskoga luka otvorenom hipoteza: može li se neko *djelo* iz toga stoljeća – u našem istraživanju *umjetničko* – obrazložiti i kao *srpsko*, ako je njegova *srpska* sastavnica takva da reflektira održivu *biografiju*? Je li utoliko Miroslav Krleža, propustivši srpsku vojnu karijeru, ipak postao *srpski umjetnik*?

¹⁵⁹ Usp. Dragica Hammer Tomić, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Zagreb: Srednja Europa, 2011.

¹⁶⁰ Manifestom ideje o Srbima i Hrvatima kao *jednom* narodu s *dva* narodna imena obično se uzima tekst Svetozara Pribičevića (1875–1936) *Misao vodilja Srba i Hrvata*, objavljen u almanahu *Narodna misao* (Zagreb, 1897). Pribičević je artikulirao političke težnje srpske zajednice u Hrvatskoj, te bitno utjecao na politički život, prvo u zagrebačkoj banskoj upravi do *ujedinjenja*, a onda posebno u beogradskoj *konstituciji* s tzv. Vidovdanskim ustavom kao temeljem. Kontroverznost provedbe takva programa i samoga je Pribičevića odvela u oporbu, a potom i u emigraciju. Pribičević je, decidirajući historijske *razlike*, odlučujućim držao „unutarnji duševni život narodni“, upućujući na *identičnost* „pravnijeh nazora“, pa i kao *moral*. Pribičevićeva pretpostavka da „niko valjda neće izvoditi iz toga, što postoje dva imena Hrvat i Srbin“ ništa bitno, jer da je „tek onda kad se ta dva imena spomenu“ narod i njegov jezik *potpuno označen*, pokazala se i kratkoročno dvojbenom.

¹⁶¹ Usp. Aleksandar Belić, *Srbija i južnoslovensko pitanje* [ćir.], Niš: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1915. – Krleža je Belićevu gledištu o *jezičnom pitanju* iznesenom u toj monografiji, s tezom da se jedan *identitet*, pa ni jezični, ne može označavati, odnosno *imenovati* višestruko, posvećivao posebnu pažnju.

Kada je 2015. na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu Hrvatsko narodno kazalište iz Zagreba izvelo Krležinu dramu *Vučjak* dugotrajno odobravanje gledališta potvrdilo je *najvidljiviji* Krležin, kazališni *kontinuitet* u srpskoj kulturi. Krležin *Vučjak* bio je 1924. predstavljen beogradskoj publici u prvoj *razmjeni* kazališnih programa¹⁶², da bi postao „u Beogradu, uz Nušića, najizvođeniji dramski pisac, da je tu čak sedam njegovih drama doživelo svoju praizvedbu“.¹⁶³ Pred svoju „dvadeset i prvu beogradsku premijeru“ sam se pisac bavi „intimnim relacijama“ sa srpskom sredinom, kakve se „ne mogu svrstati ni pod kakav klišej nekog retoričnog, karavanskog i uopće konjuktornog 'jedinstva““. Krleža inzistira na povezanosti „pisca s publikom“: „Tajna umjetničke riječi uzvišena je iznad svih raskola i vjekova, iznad svih predrasuda i megalomanija, ona ne priznaje nikakve granice, ni novca ni jezika, ni politike ni sredine. Svijest o jedinstvu umjetnosti nije fantom...“, ona je garancija „za kult ljepote“ i „neoborivu vjeru u dostojanstvo pjesničke riječi“.¹⁶⁴ To je svojstvo Krležine dramaturgije na beogradskoj premijeri *Gospode Glembajevih* (1929) prepoznao Milan Dedinac, zapažajući da se *smisao* s istim tipom *pažnje* može pratiti u Beogradu, kao i u Zagrebu, te da je „beogradska publika u najvećoj tišini *saslušala* tri duga Krležina čina“.¹⁶⁵

Taj je središnji, kazališni luk, tek jedan od Krležinih srpskih polustoljetnih periodizacijskih lukova: od početka dvadesetih do kraja

¹⁶² Usp. Slavko Batušić, *Hrvatska pozornica*, Zagreb: Mladost, 1978, str. 151–152. – Zanimljivo je da su tom prigodom, od četiri odabrana predloška, uz Krležu bila još dva *živućih* autora: Kosorov *Požar strasti* i Kulundžićeva *Ponoć*.

¹⁶³ Jasmina Teodosijević Vujošević, *Duboke i trajne prijateljske veze*, *Vjesnik*, 42/1981, br. 12336, str. 6.

¹⁶⁴ Stevo Ostojić, *Moje beogradske premijere*, Specijalni intervju *Politici* [ćir.], *Politika*, 68/1971, br. 20568, str. 8.

¹⁶⁵ Milan Dedinac [D.], *Nekoliko Glembajevih na beogradskoj pozornici* [ćir.], *Politika*, 26/ 1929, br. 7552, str. 7.

šezdesetih redovito dolazi u Beograd; od prijelaza u tridesete kada za beogradsku štampu daje prve intervjuje do testamentarnog razgovora za Radio Beograd 1980, kada se uopće odluči na taj način obraćati javnosti, čini to uglavnom za srpske novine, od početka dvadesetih kada se u Beogradu upućuje u srpski politički ambijent praktično je do kraja života u njemu raspravno prisutan; Krleži je također bilo važno da mu djela u srpskoj sredini budu dostupna na ćirilici.¹⁶⁶

O uspjehu beogradskih *Glembajevih* Krleži je javila supruga Bela, doživljavajući svoju ulogu u toj predstavi i vlastitom, *pravom* premijerom.¹⁶⁷ Redatelj Gavella Belu Krležu pozvao je u ansambl u posljednji trenutak, jer se glumica predviđena za ulogu barunice Castelli razboljela, pri čemu se ona tako dobro snašla da je zadržana u podjeli u svim izvedbama te sezone. Uprava Narodnog pozorišta s upravnikom Predićem odlučila se onda i na dalekosežan korak, te od ministarstva zatražila za nju stalno profesionalno mjesto u beogradskom ansamblu.¹⁶⁸ Za negativan ishod takva plana, u kojemu se glumičin pristanak podrazumijevao, vjerojatnim se pokazao oprez vlasti da bi joj se mogao

¹⁶⁶ Krleža o tome piše iz Beograda Beli u Zagreb: „Ima šanse da stvorim arangement za sveukupno izdanje mojih stvari ćirilicom“. – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1937). U tom su pogledu važne i Krležine knjige objavljene u Srpskoj književnoj zadruzi (*U agoniji*, 1931; te nakon trideset godina *Knjiga eseja* u izboru Milana Bogdanovića, 1961). Kada je direktor beogradske Slobode 1978. donio Krleži komplet njegovih *izabranih djela* na ćirilici, ističući pritom zanimanje publike koje se ogleda i u činjenici da je „gotovo polovica tiraža za nešto više od mesec dana rasprodana“, Krleža je odgovorio da je „prije rata, uz Nušića, bio tamo najčitaniji pisac“, ali je „od rata naovamo nastao neki vakum“ – „možda bih to mogao objasniti, a možda i ne bih“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III, str. 19–20.

¹⁶⁷ Usp. bilj. 284.

¹⁶⁸ *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže C/b* 18.

Milan Predić (1881–1972), u četiri je navrata bio upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu; za njegova drugog mandata 1925–1933. izvode se drame Krležina glembajevskoga ciklusa, a Krleža je na repertoaru i za njegovih potonjih mandata.

pridružiti i Krleža, tim prije što je sam ministar javno poručio Gavelli i Krleži da im ne misli dopustiti vođenje kazališne *politike*.¹⁶⁹ Beli se tako, unatoč srpskim korijenima, dogodilo slično što i Krleži, srpska administracija nije ju prihvatila. Krleža je često varirao figuru sebe kao *srpskog zeta*: „Sretnem ga na ulici i nisam se mogao čudom načuditi odakle on ovdje slobodno hoda, jer je za vrijeme okupacije služio aparatu njemačke administracije. Pitam prijatelje koji su bili sa mnom u društvu: ‘Što radi ovdje Gesemann?’ ‘Kako, šta radi?’ ‘Što on ima tražiti u Beogradu i kako da nije povukao nikakve konzekvence?’ ‘More, zašto da povuče konsekvence, on je srpski zet.’ ‘Pa i ja sam srpski zet, a nikad me nitko kao takvog nije uzeo u zaštitu.’ Svi su se nasmijali i kasnije kao vic prepričavali“.¹⁷⁰

Bela se rodila (26. X. 1896) kao prvo dijete u obitelji Mile Kangrge, “kraljevske pošte i brzjava činovnika” i Katarine, rođene Vuksan Već sutradan u imenu Leposava krstio ju je jerej Nikola Radošević, administrator parohije senjske. Sudeći po žurbi oko krštenja bit će da obiteljska predaja na koju se Bela pozivala kada je tumačila svoje ime i podrijetlo nije bila bez osnove. Njezini su se roditelji tako, kao baštinici različitih kršćanskih denominacija, bili dogovorili da će prvo dijete ako se rodi muško krstiti u pravoslavnoj crkvi, a bude li djevojčica u katoličkoj. No kako se porođaj Beline majke zakomplicirao, to su Kangrgini dobro procijenili da bi Bela mogla ostati jedinica i požurili je upisati u pravoslavne matice. Racionalniji pogled na tu situaciju govori da ako je doista bilo komplikacija u porodu to su vjerovatno bili u životnome riziku i majka i dijete, pa je hitro krštenje, upravo kao i

¹⁶⁹ “Izgledalo tako da će stvar dobro krenuti, kad se međutim sve prekinulo. Repriza 'Agonije' odigrana je na dan atentata” na Radića, ali poslije *Glembajevih* je “Boža Kundak, kao ministar prosvjete najurio direktora Drame Branka Gavellu: Neće nam gospoda pretvarati pozornicu u političku tribinu!”. – Stevo Ostojčić, *Moje beogradske premijere*, Specijalni intervju Politici [ćir.], *Politika*, 68/1971, 20568 (10. I), str. 8.

¹⁷⁰ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 217.

dogovori u obitelji o vjerskom odgoju djece, uobičajen postupak. Još će dugo Belin konfesionalni identitet, kulturno ali i administrativno, utjecati na njen i njihov život. Simbolički se to u nje očituje pri blagdanima, a u njega kroz isticanje apozicije *srpskoga zeta*. Bela će, nakon što se s roditeljima preseli u Zagreb, kao svoju prvu školu polaziti Srpsku narodnu osnovnu školu u Zagrebu, koja će je već 1905. nagraditi za dobar uspjeh, kako se to obično čini – prigodnom knjigom, a i kako je to običaj u srpskim zajednicama – na ćirilichnom pismu. Srpska je zajednica u Zagrebu početkom XX. stoljeća bila ne samo društveno vidljiva već i utjecajna, pa okolnost što je za neku djevojčicu odabrana ta vrsta škole ne bi budila zanimanje da u svojoj četvrtoj godini Bela nije upisana i u maticu župe Sv. Marije u Senju, i to u svesku VII. na str. 24, o čemu je onda izdan i odgovarajući Krstni list kojim kanonik Josip Crnobrat utvrđuje da “po odredbi kr. Zem. Vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 15/II – 899 br 17908 zabilježuje se da je pravomoćnom odlukom grads. Poglavarstva Senja od 22. kolovoza 1899 br. 2690 odlučeno da kršteni ima slijediti vjeru svoje majke, naime, rimokatoličku, pak je stoga iz grč. istočnih. matica krštenih brisana i u one u koje po zakonu spada naknadno unesena. Naknadni unos po nalogu preč. Bisk. Ordinarijata u Senju od 22. studenoga 1899. br. 1473.” Unatoč biskupskom pečatu, crkvene se uprave, ni jednoga od vjerozakona, očito nisu osvrtale na postupanja po normi ili oportunitetu civilnih zakona, pa Bela Krleža ne samo što u brak s Krležom neće moći ući temeljem senjskog dekreta 1473, nego joj ni sam vjenčani list nije, kada joj je to postalo važno, bio dovoljni polog rimokatoličke pripadnosti.

Premda je Mile Kangrga držao do svoga *srpstva*, pa je, prema Belinim riječima, „za vrijeme balkanskih ratova postao od njega pravi Srbenda“, obiteljsku povezanost s Krležinima, kao ni uostalom s vlastitom tazbinom Vuksanima, nije doživljavao rizičnom po identitetskom ključu, kakav ga je zaokupljao dok je pratio srpsko, oslobodilačko, napredovanje na bojištu: „Sobu za ručavanje morali smo

otpisati jer je na velikom stolu Kangrga postavio frontu, dvije armije okrenute jedna prema drugoj i svaki dan, kako su stizale vijesti, tako je mijenjao pozicije turske i srpske vojske“, pa se Bela sjeća da su je „te dvije armije izludile“¹⁷¹. Svoga se djetinjstva Bela sjećala kao *lijepih stranica* „koje valja nositi bez pobune i bez mogućnosti da se odbace“: „Svoju smo mladost počeli možda s Jovanom Dučićem. Našla sam ga u jednom djedovom starom ormaru. Knjige su bile zanimljive jer su bile plave. Komplet Srpske književne zadruge. To me plavilo dugo pratilo. Sjećam se da sam u dvanaestoj godini odlučila izvući jednu knjigu i tad sam prvi put doživjela pjesnika. Tu smo mi uvijek malo sentimentalni. Bilo bi okrutno iznevjeriti takve emocije. I kad bih sada otvorila knjigu Dučićevih pjesama, zacijelo bi nešto s njegovih stranica zatreperilo iz moga djetinjstva“.¹⁷² Već kada preuzme učiteljsku službu u Lici¹⁷³, a potom, u Krležinoj pratnji, i u Dugoj Reci¹⁷⁴, Belin će se *srpski* identitet

¹⁷¹ Eliza Gerner, Milan Arko, *Svjedoci Krležina odlaska*, Zagreb: Prometej, 2002, str. 60. Mile Kangrga nije u svojoj predanosti te vrste bio usamljen. Nikola Pašić primio je tako 25. X. 1912. iz Splita telegram slijedećeg sadržaja: „srpskohrvatska nacionalistička omladina na primorju oduševljeno pozdravlja trijumfe bratskog srpskog i jugoslovenskog oružja i klanja se pobjedničkim osvetnicima kosova stvoriteljima nove jugoslavije – u ime nacionalističke omladine oskar tartaglia augustin ujević“. Telegram se čuva u Arhivu Jugoslavije, Fond Vlade Srbije. – Nije manje ekstatičan ni Matoš kada kaže da „stoljetni plač javora, jauk gusala i slijepa pjesma rapsodova pretvara se u sijevanje handžara, tresku pušaka i grom topova“. Cit. prema Antun Gustav Matoš, *Misli i pogledi*, Zagreb: Globus, 1988², str. 23.

¹⁷² Jozo Puljizević, *Jedna biografija sto života*, Ekskluzivno / Bela Krleža o Miroslavu Krleži, Vjesnik u srijedu, 1973, 27. VI, str. 21.

¹⁷³ Bela Kangrga preuzela je nakratko učiteljsku službu u Otočcu za šk. god. 1919/20. Usp. *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže C/b 12*. Piše Krleži: „A svake nedelje svatovi! Žene se. Onda nose barjake. “Vlaške” i “šokačke”. Onda se mrze te dve zastave kao nikad do sada. Po vagonima ispisane sve kletve i ceo prostački rečnik na “Srbijance” i dinastiju. Nikad si nisu bila dalje ta dva naroda – što zajedno drvenim plugom ore!“ – *Pisma Bele Krleža Miroslavu Krleži* (1919).

¹⁷⁴ I u ludbreškome kraju, gdje je Krleža 1920–1921. živio s Belom, *ta dva naroda* zajedno su oko *žita*: „U cintoru dugoriječke crkve svete Trojice. Zrele

iz obiteljskih predodžbi približavati društvenoj zbilji kakvoj će se, netom kada stigne u Beograd Krleža posvetiti *iznutra*, kao da je ondje, u srpskome iskustvu, i *formiran*, pa za to ima legitimaciju.

S *podobnošću* te vrste suočio se u Beogradu Matoš „koji je onde živeo od svoga violončela, novinarskih recenzija, dopisništava i prijateljske pomoći“. Stari, *patrijarhalni* Beograd smatrao je da se Matoš „ogrešio o dobročinstvo“ kada je pod „svoj oštri kriticizam podveo Vojislavovu poeziju“, te još više zbog oštre ocjene Veselinovićeve romana, „zameralo mu se što se kao Hrvat oštro stavlja nad beogradskom književnošću“. To što je Matoš „bio kulturno jači od romantičarske srbijanske književnosti devedesetih godina i opravdano je tada video“ njezina ograničenja nije prevladano ni s toplim nekrologom, kakvim se oprostio od Veselinovića¹⁷⁵. Kada se u Beograd vratio, Matoš se, baš kao

kruške (bosanke) u bašti, jedna za drugom: šlop – šlop. Od Zaharija Đuraševića klepeće geoplina. Tamo se mašina žito“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, II, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 349. Krleža je, prema rukopisnoj bilješci, zdvojan kada je „Momentano gospoja odsutna na osam dana u Zgb. Deca su meni ostala. Moji rukopisi to nije važno“, osjeća da „čovjek stoji uvek u centru jednoga kruga. D. Reka je neobično simbolike puna. Zar je doista sve tako zatvorena dolina mog života? [...] Zatvoreni simbolički krug“. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

¹⁷⁵ Velibor Gligorić, *Matoš, Dis, Ujević* [ćir.], Beograd: Dom, 1929, str. 9. Matoš je u Srbiju prebjegao kao dvadesetogodišnjak 1894, a u Beogradu će se zadržati tri godine, da bi se ondje iz Pariza opet vratio 1904. Matoš je u *književnost* i *javnost* ušao neposredno prije odlaska iz Hrvatske, pa je u njegovu formiranju i poslije tumačenju kulture, posebno s obzirom na *naciju*, pored francuskog iznimno važno *srpsko* iskustvo. U svome se doživljaju nacionalnoga držao distinkcije francuskoga filozofa Ernesta Renana, izvedene prema razlikovanju političkoga od generičkoga *naroda*: „nacija je svaki dan na referendumu“. Kao *starčevićanac* Matoš je pobornik teze o *hrvatskom političkom narodu* što se ogleda i u njegovu prihvaćanju Srbije *kao drugoga*. On utoliko doista razlikuje *Srbe* kao politički narod koji komparira sa *sobom*, nerijetko na način da bi bili uzor, od figure *Srba* kao doživljajne projekcije u hrvatskoj javnosti iz koje bi se trebalo razvijati *narodno jedinstvo*. Matoševa kritika Strossmayerova shvaćanja da bi se *prosvjetom došlo do slobode*, tako se poziva na srpsko iskustvo da je, obratno, država kao garancija *slobode* jedini prava mogućnost za *prosvjetu*. No u toj se, zapravo *političkoj* shemi ne iscrpljuje Matoševa *identitetska* vizija, jer ona sadrži i *estetski* međusloj, pa nije

poslije njega Krleža, zatekao u *borbama* koje je nazivao *koterijaškim*: između „konzervativaca i radikalizma, Orijenta i Evrope, borbe koje su imale svoje stanice u klubovima političkih stranaka, redakcijama dnevnih listova, političkim aferama doba, a koje su imale i tesne veze sa urbanizacijom Beograda“. Došavši u Srbiju iz „želje za osobnom slobodom“, Matoš ondje nije postao *majdanski pisar*, kao što je planirao, ali je 1905. potpisao Rezoluciju *srpskih novinara* u povodu sastanka jugoslavenskih književnika koji je u Beogradu sazvalo Srpsko Književničko Društvo.¹⁷⁶ Kada beogradska javnost jednako burno reagira na Krležin *superioran* i *vanjski* pogled na vlastite kulturne prilike, neće previdjeti tek to da ta kritika dolazi iz iste spoznajne osnove kao kada govori o Zagrebu, već i da je u izravnoj, pa i *stilskoj* korelaciji s tonom beogradske štampe.¹⁷⁷ Za Beograd, kao *kulturno* središte proizašlo iz *ujedinjenja*, utoliko se otvara ozbiljan *identitetski* procjep: jesu li glasovi iz Zagreba, ili još preciznije Zagrepčana, izrečeni u Beogradu, kada su *disonantni* (i nadalje) *drugi* ili ipak *svoji*?

slučajno što je upravo Matoš u samom zaglavlju *beogradske* antologije: „Od svih meni poznatih gradova ova varoš ima najljepši položaj, najviše svjetla i sunca. To je odista, naročito iz daljine Bijeli Grad. To je najbljelji, najplenerskiji od svih gradova koje poznam, bijelo i sunčano mjesto, kao da je izabrano da bude slika slobode i svjetlosti u plemenu našem“. Dalekosežniji od figure „da srpski kralj hrvatski govori bolje od hrvatskoga kralja“ ovdje su upravo *renanovski* pojam *pleme* i atribucija *naše*. „Otići iz Zagreba u Biograd – to je otići iz otadžbine u otadžbinu“, s profetskom parentezom „da je domovinska ljubav u kvadratnom razmjeru s udaljenošću od otadžbine“. Usp. *Beograd između pesme i sunca* (Beograd: Nova prosveta, 1987). – Takav se Matoš oprašta i od Veselinovića: „Odasvud me grije tvoj plemeniti pogled, Janko Veselinoviću iz Glogovca, sela pitomoga! Kako mora da te žali tvoja Mačva kad te ne mogu prežaliti ja, samotni putnik, kojemu si dao parče hljeba i parče duše“. Cit, prema Antun Gustav Matoš, *Misli i pogledi*, Zagreb: Globus, 1988, str. 413.

¹⁷⁶ Davor Kapetanić, *A. G. Matoš u Beogradu*, Zagreb: Ljetopis JAZU, 68, 1963, str. 342.

¹⁷⁷ Usp. bilj. 273.

Do *prepoznavanja* je u doživljaju jezika¹⁷⁸ i *teritorija*¹⁷⁹ došlo još u doba kada su moderne *politike* s obje strane započele taj proces, Ante Starčević zamolio mjesto u Beogradu, Strossmayer došao u Srbiju, a Matija Ban upućen u Dalmaciju i Dubrovnik.¹⁸⁰ Strossmayer je u Beograd, u „kanoničku vizitu“, stigao 1852, a za pretpostaviti je, premda o tom posjetu nema podataka, da je već tada srdačno dočekan, kao i 1868: „Nije nam poznato, da li je i jedan doček bio u Beogradu toliko sjajan i oduševljen, kao ovaj. Biskup je u Beogradu našao mladog kneza Milana, i namjesništvo“, ali kada je „doznao“ da bi umjesto njega, kao dušebrižnika svojih katoličkih podanika, Beograd radije vidio kojega

¹⁷⁸ Krleža je smatrao da su i Hrvati i Srbi *odustajanjem* od svojih *jezičnih* tradicija zapali u procjep diskontinuiteta. Odmakom od urbane fraze u korist pučke, narodne osnove: „Zagrepčeve fraze, stare crkvene igre, onaj živi narodni govor ni po čemu ne zaostaje za talijanskim originalima kao izražajno sredstvo, i to mu je jedina vrijednost [...] društvo stvara jezik, a ne obratno, društvo se stvara u gradovima, gradova nije bilo, gradova nema ni danas. Sve što se intelektualno zbiva je selendra. [...] Vuk, Daničić, Jagić, Starčević, Garašanin, Matoš, sve zapravo zakašnjenje. Katančić i Došen izražavaju se živim govorom, a mi trpimo pod teretom nepismene selendre i naši književni ideali spadaju u hajdučku publicistiku.“ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 139–140.

¹⁷⁹ *S ujedinjenjem* kao rezultatom takva prepoznavanja, *razlike* koje se svode na „razlike imena, vere, azbuke“, a Slovincima i *jezika*, ostavljene su „nedirnite“, ali se nije „htelo dati Srbima, Hrvatima, Slovincima da se razvijaju u svojim odvojenim plemenskim oblastima“, „plemenska svest trebala je što pre da iščezne da bi se mogla javiti *državna ideja*“, *de facto* nova *teritorijalna* nacija, na koju bi se odnosio isti oblik kontinuiteta kakav je u *pravnom* smislu sadržavala sama *država*, to jest, da istodobno i jest i nije bila *nova* u odnosu na prethodno stanje. Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo* [ćir.], Beograd: Geca Kon, 1924, str. 63.

¹⁸⁰ Matija Ban (1818–1903) nakon što je 1844. došao na beogradski dvor, 1848. s instrukcijama vlade upućen je u Dalmaciju, gdje se, posebno s obzirom na svoje dubrovačko porijeklo, trebao zauzeti za buđenje narodne svijesti. U Zadru je doista tiskao proglas *Što treba Dalmaciji?*, a onda u Dubrovniku pokrenuo i almanah. No premda je ta njegova prvotna misija ostala na slabom učinku, čitava je života nastavio promicati shvaćanja koja su posebno došla do izražaja u prijemima o *identitetu* dubrovačke (i dalmatinske) historijske baštine.

drugog prelata postao je „silno ogorčen na srpsku vladu, što nema u njega povjerenja i što ga smatra *strancem*“¹⁸¹ Na sam je beogradski Dvor, i to upravo u trenutku kada je Srbija *obnovila* svoje *kraljevstvo*, stigao i slikar Vlaho Bukovac. Dok je Strossmayer skrbio i o duhovnoj dobrobiti kneginje Julije, Bukovac je ondje pozvan da bi izradio portret kraljice Natalije koju je, nakon što se nije snašao s običajem oko poslužnja *slatkim*, uputio da nije Francuz i da je njegov jezik *srpski*, a kada ga kraljevi ađutanti uzeše za *pobratima*: „Topio sam se od milinja, a i kako ne bi, kad do ovog dana, kudgod svijetom svrtah, svud sam tuđin bio i tuđim jezikom govorio. Bio sam ponosan, što je to naš narod, koji, eto, ide u susret boljoj, nenaslućenoj budućnosti“.¹⁸² Takve *slutnje* budućnosti doista su mijenjale Srbiju i poticale u južnoslavenskom okruženju svijest o prelasku iz *autonomnog* u *suvereni* status, prema srpskom uzoru, ali nerijetko i računajući na, pomoć Srbije i zajednicu s njom. Prevrat što će se 1903. dogoditi na srpskom dvoru nije, unatoč brutalnoj izvedbi, znatnije promijenio takva očekivanja. Štoviše, konspirativne društvene snage koje su u Srbiji stajale u pozadini takve radikalizacije ubrzo su povezale svoje ciljeve sa srodnim politikama, pogotovo omladinskim organizacijama u Hrvatskoj, čemu je koincidirao i tamošnji zaokret s politikom *novog kursa*.¹⁸³ Premda je i novi srpski vladar slovio za

¹⁸¹ Vjekoslav Wagner, *Povijest katoličke Crkve u Srbiji u XIX. vijeku*, Bogoslovska smotra, 23/1933, br. 2–4.

Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), ide u red glavnih promicatelja *južnoslavenske ideje* u (srednjo)europskom okruženju svoga doba, utemeljitelj je Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1861). Odmah po zaređenju 1838. bio je dvije godine vikar u Petrovaradinu, a kao biskup je 1857. u pratnji „uglednih Srba“ posjetio i Majdanpek.

¹⁸² Vlaho Bukovac, *Moj život*, Zagreb: Književni jug, 1919, str. 101–102.

¹⁸³ Politikom *novog kursa* naziva se politički program različitih stranaka u simboličkoj *trojednici*: Hrvatskoj i Slavoniji koje su bile uređene prema Nagodbi, i Dalmaciji, izravno povezanoj s Bečom, odnosno Rijeci, izravno povezanoj s Peštom. Suradnja je pretpostavljala slabljenje centralnih pritisaka Beča i Pešte, a za jednu od posljedica imala je organiziranje *hrvatsko–srpske*

europski naobražena političara, a kraće je vrijeme živio i u Dubrovniku (gdje je njegov sin, budući kralj Aleksandar, s dadiljom iz konavoske okolice primio prvu govornu, frazu *materinskog jezika*¹⁸⁴), te iako će se južnoslavenska kulturna koncentracija u Beogradu intenzivirati¹⁸⁵, postupno, s balkanskim ratovima posve, svijest o snazi oružja kao podlozi *oslobođenja* i *srpska* denominacija cjeline takva *projekta* prevladava, a s *bregalničkim* kompleksom¹⁸⁶ postaje i definirana.

koalicije, koja je kao politička platforma preuzela odlučujući utjecaj među Hrvatima i Srbima pod habsburškom upravom.

¹⁸⁴ „Ali za maloga Aleksandra kome nije bilo nego deset mjeseci, kneginja uze kao dadilju jednu našu 'Konavoku', t. j. seljanku iz Konavala – iz one divne naše oblasti gdje su ženski profili tako čisti, nošnja tako živopisna, ljudi tako pametni i sregjeni, oblasti iz koje su nikli toliki naši znameniti ljudi“. – Lujo Vojnović, *Skromni pomeni o velikom kralju*, Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1922, str. 7–8.

¹⁸⁵ U desetogodišnjem razdoblju od *krunjenja* Petra Karađorđevića do izbijanja *krize* Velikoga rata u Beograd su samostalno ili organizirano dolazili Hrvati iz svih zemalja pod habsburškom upravom: Hrvatska i Bosna i Hercegovina bile su sa Srbijom u *graničnom dodiru*, kao i Vojvodina, a zasebne *zemlje* Dalmacija i Istra nisu. Tako je srpska Akademija 1905. za svoga dopisnog člana izabrala hrvatskog pisca Ksavera Šandora Đalskog, a 1910. je iz Dubrovnika, nakon završene gimnazije u Umetničko–zanatsku školu otišao mladi Cvijeto Job. Prešavši na studij u Munchenu, on se po izbijanju rata 1914. uspio preko Italije i Grčke vratiti u Srbiju, gdje se uz pomoć Branka Lazarevića u Kragujevcu pridružio Apisovoj četi. „Bez uniforme i bez oružja, on je u jednom jurišu 28. X. 1915. na položaju Komarica kod manastira Žiča izletio u zanosu iz rova i goloruk poletio na neprijatelja. Pao je u crnom baršunastom slikarskom kaputiću [...] U 'Zabavniku' koji je u vrijeme rata izlazio na Krfu, zapisano je u broju od 15. IX 1917. u bilješci 'Jedno podušje': *Cvijeto Job, slikar iz Dalmacije, poginuo kod Kraljeva 1915*“. – Grgo Gamulin, *Job*, Zagreb: Matica hrvatska, 1961, str. 86.

¹⁸⁶ „Bregalnica za naše je pokoljenje dramatski preokret, htjeli mi to ili ne. Po svojim posljedicama Bregalnica je možda nerazmjerno tragičniji događaj od ovoga rata, kod Bregalnice ostvarilo se po drugi put ono što je proricao Dostojevski, da će se ovi balkanski seljaci poklati i pobiti do istrage ako dođu do topova“. (1917) – Miroslav Krleža, *Davni dani*, Zagreb: Zora, 1956, str. 245. Da bi svoju frustraciju Bregalnicom kontrastirao fascinaciji Ujevića i Matoša oslobođenjem Kosova: „Nije se ni osušila kumanovska krv, kada je već

Krleža poslije povratka iz Pešte – *Stigao sam kao stranac* – a to znači i iz drugog pokušaja *beogradske* integracije (1913), kaže da se čudio, *bio bezazleno nevin* oko mogućnosti da su urednici i časopisi s kojima surađuje u Zagrebu i Rijeci „na magnetskom polju Apisovih dinara“: „Svi smo bili jakobinci. *Magna charta libertatum Sclavorum Meridionalium*, a to je bio minimum Slobode“.¹⁸⁷ U takav se Krležin memoarski dojam ipak teško pouzdati. Njegov se prijatelj iz gimnazije Vladimir Čerina takvim *magnetskim poljem* intenzivno kretao, štoviše o boravku u Beogradu u istom razdoblju kada je ondje bio Krleža, odmah je objavio i knjižicu¹⁸⁸, koja Krleži nije mogla ostati nepoznata. „Prvi dan djelovaoše Beograd na mene kao hladni tuš“, priča Čerina, trebalo je *izravnati* predodžbu iz *mašte*, s *ratnom* zbiljom: „Nadjoh u njemu manje života za rata, nego prekolani za mira“, pa ipak „možda kao nigdje u Evropi, u Srbiji vlada jedna luda demokracija, koja od krvi što ključa stvara krv što se puši kao mlado vino“, a i „djevojka je tamo emancipovanija od naše“. Pripovjedajući o pjesniku Panduroviću i socijaldemokratskim prvacima koji odlaze na bojište, Čerina opisuje i kako se u beogradskoj sredini doživljava *Hrvate* koji apliciraju u srpsku vojsku: „Po Beogradu lunja nekoliko mladih ljudi, možda dobrih ljudi, bez posla, plandujući, tražeći uzaludno da ih prime u komite... Oni sanjaju o herojstvu, o slavi, o mučeništvu, ne radeći pod nebom ništa, skićući se po krčmama i kavanama... Ništa ne rade i traže slavu, patnje i muke“, i ne bi da pomažu u *pozadini*. Krleža se u Narodnoj Obrani doimao (i) kao još *jedan* od takvih, svodeći svoje odbijanje u *sumnjivo lice* drukčije skiciranoga profila. Čerina, poput Bukovca, poentira da

osam mjeseci kasnije bitka na Bregalnici raznijela kao karteča sve lirske iluzije o kojima su čitava južnoslovenska pokoljenja bila uvjerena da predstavljaju elemente našeg narodnog opstanka“. – Miroslav Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*, Eseji, V, Zagreb: Zora, 1966, str. 169.

¹⁸⁷ Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 100.

¹⁸⁸ Vladimir Čerina, *Beograd bez maske*, Spljet [Split]: Biblioteka Ujedinjene nacionalističke Omladine, 1912.

„ovdje i kralj govori *hrvatski*“, čime će se kao problemom *početnice* uskoro baviti Jaša Prodanović i Krleža¹⁸⁹, a da se ne samo po imenu ili kanonu, već ni *identitetski*, vladarske kao ni *književne* biografije neće razmrsiti.

Prva je javna pohvala Krležinu *književnom tekstu* došla sa simbolički *indikativne* adrese – novosadskog *Srpstva*¹⁹⁰. Makar razmjerno dugo, sve do potencijalnog Belina kazališnog angažmana u Beogradu, srpsku sredinu *karijerno* nije uzimao u obzir, Krleža se u smislu *javnosti* i *afirmacije* ondje brzo i snažno pozicionira, pa i u odnosu na hrvatske pisce koji tada žive u Beogradu. Već 1919. *Ilustrovane novosti* i *Demokratija* zapažaju njegove radove, a *Beogradski dnevnik*, baveći se zbirkom Miloša Crnjanskog *Lirika Itake* ne propušta to da ga se spominje u uvodnim stihovima.¹⁹¹ Sam je Krleža bio svjestan

¹⁸⁹ Jedina svrha učenja povijesti u školi bila je prema nastavnom programu (1933) u tome „da učenike učini svesnim prošlosti jugoslovenskog naroda i da ih odgaja u nacionalnom duhu“. – Andrew Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture, 2001, str. 121. – Wachtel ipak čitanku Ace [Jaše!] Prodanovića iz 1928. smatra „izvanrednom“: izbor autora reflektira „skoro savršenom tačnošću populacioni presek zemlje u cjelini“, a „iako većinom potiču iz devetnaestog veka, sastavljač je u čitanku uključio i odeljke iz dela živih autora poput Krleže, Andrića i Župančića“. Ipak, jasno je „da se od čitaoca očekuje da mu neće biti potrebna objašnjenja za standardne srpske reči, dok se smatra da su mu za standardne hrvatske ili starije srpske tekstove takva objašnjenja potrebna“. Krleža također navodi kako ga je Prodanović „sastavljajući srpsku čitanku odlučio da u nju unese i jednu priču Augusta Šenoa“ pozvao za konzultanta oko „tridesetak njemu nepoznatih riječi“. Krleža kaže da, budući da Prodanović smatra kako su srpski i hrvatski jedan jezik, „trebalo bi da zna te riječi, a ako ne zna neka ih nauči“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III, str. 20. – Premda to ovdje ne spominje, Krleža nije skrivao da je i sam u to vrijeme bio zastupljen u školskom programu: „Prije rata bio sam na crnoj listi, ali me nisu mogli sasvim mimoći, zapravo su bili tolerantni. Doduše, po rangi sam bio iza Laze Lazarevića, Kočića, Zmaja, Andrića, Šenoa i Veljka Petrovića, ali sam ipak bio u programu.“

¹⁹⁰ Milan Savić [M. S-ć], *Književne novosti*, *Srpstvo*, V/1914, 25, str. 4–5.

¹⁹¹ U *Ilustrovanim novostima o Plamenu* piše Dušan Banjac (20. VII), u *Demokratiji* o *Lirici* Dušan Milačić (6. XI), a Ratko Parežanin je pod naslovom

da je u Beogradu stekao *ime* i prije nego ondje *stigne* (1922), pa u *napomenama* o zabrani *Galicije* potiče kontroverziju da je beogradska *Pravda* o tome iskrivljeno javila, što nije točno, ali je važnije što *Pravda* doista u svome izvještaju događaj obradila na način kao da se u javnosti podrazumijeva tko je Krleža.¹⁹² Krležin je beogradski *književni* transfer povezan s dva zagrebačka časopisna kruga koja su reflektirala *novi* kulturni model – *Književnim jugom*¹⁹³ i *Novom Evropom*¹⁹⁴. Kada u

Književne burgije 25. IX. u *Beogradskom dnevniku* pisao povodom *Lirike Itake* Miloša Crnjanskog.

¹⁹² „Preduzete su najstrože mere sigurnosti. Sva kućna vrata imaju se zatvoriti u 7 sati u več. Sve zabave za novu godinu su otkazane. Zabranjeno je točenje alkohola. Zabranjeno je prikazivanje jedne Krležine drame u kazalištu, koja je boljševičke sadržine i čije bi prikazivanje iskoristili komunisti za svoje demonstracije“. U Zagrebu i Sarajevu. Kako je protekao jučerašnji dan. Noćasnji telefonski izvještaj *Pravde*. *Pravda*, XVI/1921, 31. XII. 2

¹⁹³ Književni jug je časopis koji je u Zagrebu 1918–1919. izlazio s programskim ciljem da „položi temelj budućoj jugoslovenskoj književnosti“ pa se u tom smislu zalagao za prihvaćanje „istočnog dijalekta“ i latinice, ali su članovi njegova uredništva Ivo Andrić i Vladimir Ćorović isticali simboličku važnost ćirilice. Časopis je, istodobno dok je objavljivao negativne prikaze njegovih knjiga, tražio Krležinu suradnju, pa je on ondje doista objavio dva priloga, i to prve svoje tekstove redigirane u „istočnom dijalektu“, a i tiskani su ćirilicom. Za razliku od većine pisaca iz kruga Književnog juga, ni pokretač toga projekta (sadržavao je i knjižne naslove) Branko Mašić nije prešao u Beograd, dok je Miloš Crnjanski žalio što Niko Bartulović nije uspio pridobiti Krležu. Krležino se *sjećanje*, međutim, locira u tenziji koju je još u to doba imao s „integralnim jugoslavenstvom tipa Književnog juga“ kao predtekstom „rojalističkih karijera (*Zapisi sa Tržiča*), no takva podloga ne sažima cjelinu njihovih, proturječnih i dugih, odnosa.

¹⁹⁴ *Nova Evropa* je časopis za kulturu i društvo koji je po uzoru na *The New Europe* R. W. Seaton-Watsona u Zagrebu 1920. pokrenuo Milan Ćurčin, zagovarajući demokratsku osnovu jugoslavenske zajednice. Za dvadesetogodišnjeg izlaženja Ćurčinova je platforma postupno slabila pod pritiskom kontroverzija što ih je nasuprot liberalnoj koncepciji proizvodilo domaće, ali i europsko okruženje, tako da se i respektabilna koncentracija suradnika među kojima je u početku bio i Krleža razvrstala i u suprotstavljene skupine. Krležina je suradnja s *Novom Evropom* početkom 1920-ih kratka i vrlo intenzivna, a Ćurčin je u pravu kada pri razlazu upozorava Krležu koliko je bila važna u njegovoj *afirmaciji*. Krleža je Ćurčinu kao uredniku pritom dopuštao i

Politici Vojislav Jovanović Maramba 1922. objavi studijski prikaz Hrvatske rapsodije upravo u (ćirilichnom) izdanju Nove Evrope, s portretiranjem Krleže¹⁹⁵, pokrenut će se i u novome *središtu*, unutar *afirmacijskoga* polja *osporavateljski* agens. Miloš Crnjanski, tako, piše Ivu Andriću: „U zadnje doba imali ste pravo. Od najnovijih malo će njih ostati. Treba se opet uzdati u se? Čitao sam, čitali ste, članak dr Voje Jovanovića o Krleži. To je najopasnija hulja, i vrlo prosta, balkanska; na godinu, ako budem u Beogradu, a bio ma gde, povešću ja larmu, jer vreme je tu“¹⁹⁶, pa: „Smejao sam se nedavno Krleži, koji je bio u Beogradu i držao govor. Ta to je neka austrijska baba“. Prije polemičkoga klimaksa s Krležom u 1930-ima Crnjanski će o njemu pisati i kao o *velikom književnom imenu*, no ono što je ovdje *diskurzivno* bitno odnosi se na *literarnost* u *argumentaciji* Crnjanskog, „u njegovim spisima preovlađuje literatura nad historijom“¹⁹⁷: do svoga položaja u *srpskoj* književnosti Krleža će, poput Crnjanskog, doći iz *književne* a ne *kulturne* zalihe, ma koliko se i jedan i drugi inače a ne samo u međusobnoj, izravnoj i neizravnoj, opservaciji, kulturno angažirali. Sam se Ćorović kada još u *formativno* doba, govori o književnom *jedinstvu*, zatiče u *osobnom* prijeporu da ono što je kulturno, *historijski* jasno poput okolnosti da je ćirilica „također adoptirano tuđe pismo“, te da bi se utoliko „dobar deo srpske inteligencije laka srca prihvatio latinice i primakao se tako idealnoj jedinstvenosti književnoga stvaranja“, *ali* to nikako ne može ići *dekretom*, i to stoga *jer* je ćirilica postala „grafički simbol naše borbe za samoodržanjem i naše svesti i istrajnosti“, sve dakle

značajnu, pa i semantičku, redakturu vlastitih priloga, a bliskost s tim krugom, pomogla je, ali sigurno ne i apsolutno, njegovu prepoznavanju u srpskoj kritici.

¹⁹⁵ Usp. bilj. 257.

¹⁹⁶ Usp. Radovan Popović, *Beskrajni plavi krug* [ćir.], Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 96.

¹⁹⁷ Povodom monografije *Sveti Sava* zapaža to o Crnjanskom Vladimir Ćorović. Usp. Radovan Popović, *Beskrajni plavi krug* [ćir.], Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 121.

dok je „naš nacionalni opstanak ugrožen ona će ostati kao jedan od amblema“.¹⁹⁸

Već nakon boravka u Beogradu 1922, kada je ondje objavio i prvi tekst¹⁹⁹, Krleža je dobro upućen u srpske prilike. On će, javljajući se supruzi iz Dubrovnika (1923) kazati – „I Beograd je ovde“, da bi u sljedećem pismu razradio na što je pritom mislio: „Svetislav Petrović sa sestrom Danom, Dragiša Vasić s Natašom, čuveni Bogdan Popović, slikar Marko Murat [...] gomile levičara davidovićevaca bezimernih beogradskih advokata sa gospojama...“²⁰⁰ Pretpostaviti je da za sugovornika kojemu se obraća nije nepoznanica tko je Petrović²⁰¹, zašto bi Popović bio *čuven*, o kojem je tipu *ljevičara* riječ i što se hoće reći zapažanjem da su ondje *beogradski advokati*. I Krleža se u Beogradu (s)našao u onom tipu *javnosti* kao *politike* na kakav upućuje Gligorić kada govori o Matošu, *tankoj liniji* između *redakcija* i *advokatskih kancelarija* s jedne i *Glavnjače*²⁰² s druge strane. Vlastiti *revolucionarni* profil nastoji očuvati kao *republikanski* i *demokratski*, pa iako će iz užega kruga komunističkih ideologa otpasti formalno na ustavnom pitanju samoodređenja²⁰³, on nikad neće zapustiti dijalošku matricu politike,

¹⁹⁸ Vladimir Ćorović, *Za književno jedinstvo*, Književni jug, 1/1918, 16. II, str. 99–100.

¹⁹⁹ Miroslav Krleža, *Rusija umire*, Slobodna reč, 3/1922, 18, str. 133–145. – Preštampan je (5. III) Krležin prilog iz brošure *Rusija umire od gladi*, objavljene početkom godine u Zagrebu.

²⁰⁰ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1923).

²⁰¹ Svetislav Petrović (1894–1962) bio je u to vrijeme europski zapažen filmski glumac.

²⁰² Zatvor (Glavnjača) kao metaforu poretka obradio je Krleža u predgovoru brošuri Rajka Jovanovića *Glavnjača kao sistem*, Zagreb: Zaštita čovjeka, 1928.

²⁰³ Krleža u rukopisu o prijeporima u Partiji oko nacionalnog pitanja (1923) za „tezu“ njezina prvaka Sime Markovića kaže: „Rješenje nacionalnog pitanja SHS leži u reviziji ustava. Nije važno da li su SHS jedan ili tri naroda jer to

nalazeći u Beogradu ambijent za održanje takve tenzije. Razlozi pritom nisu bili samo u tome što je u njegovo doba u Beogradu bio centar političke moći, koliko sposobnost sredine da se održi iznad provincijskog minimuma, a da bi *estetska dimenzija* na kojoj je Krležin narativ inzistirao osjetila refleks vrijednosnog, a ne tek hijerarhijskog pritiska. Krleža stoga pristaje razgovarati za beogradske novine: „Već nekoliko dana u Beogradu boravi gospodin Krleža, naš poznati književnik i dramski pisac. Svojim talentom, intelektualnim sposobnostima, dubokim smislom za kritičku analizu socijalnih i književnih problema, beskompromisnim stavom i borbenošću, g. Krleža uspeo je da se iz redova naših književnika izdvoji kao jedna od najmarkantnijih figura sadašnjice. Kao što obično biva on je zbog svega toga stekao veliki broj poštovalaca, ali isto tako i čitav tabor protivnika“.²⁰⁴

U ime Beograda koji je (1923) upirao prstom u *separatizam hrvatske umjetnosti*, držeći pritom već po imenu *sumnjivu* Književnu republiku posebnom jer se Krleža *pričvrstio* i ušao u *masu*²⁰⁵, Rade Drainac. 1929. drukčije dimenzionira Krležinu *afirmaciju*: „G. Miroslav Krleža je u našoj sredini. Čovek sa blagim licem, sa prosedom bradicom, koja nije ni galska, sa bradicom koja odaje Slavjanina, što nosi u sebi kondenzovan bol čovečanstva u vidu izglačanog dijamanta, i čija se

pitanje kada se gleda kroz prizmu marksizma nema u stvari nikakve vrijednosti“, dok je sam očito bio za „rješenje nacionalnog pitanja odozdo“. *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

²⁰⁴ G. B., *Poznati zagrebački književnik g. Miroslav Krleža u Beogradu*, *Vreme*, 11/1931, br. 3259, str. 3–4. *Vreme* je Krležu potražilo u hotelu Union, u Kosovskoj ulici, a Krleža kaže da će „novi književni list pokrenuti svakako“, „po svoj prilici na jesen“.

²⁰⁵ Rade Drainac, *Separatizam hrvatske umetnosti. Tendenciozna lokalna literatura*, *Samouprava*, 42/1923, br. 250, str. 2.

Rade Drainac (1899–1943) javio se u srpskoj književnosti početkom 1920-ih kao pjesnik; bez sigurne egzistencije (odlazi i u Pariz) pokušava artikulirati poziciju književnika u društvu koje se mijenja i s obzirom na kulturni horizont novih medija, i uloge novina u tome, što ga u *Vremenu*, za koje piše i Crnjanski, 1929. i vodi prema Krleži kao integrativnom a ne (više) separatnom karakteru.

vrednost kotira na literarnoj berzi – za sada, bar u našoj zemlji – zadovoljavajuće. Naša kritika je dovoljno svesna pozitivnih rezultata, ma kakvim vodama bili doneti; g. Krleža je već afirmiran i mi danas možemo mirne savesti, bez ikakvih prejudicija, da konstatujemo jednu činjenicu, da je nešto ipak stvoreno u ovoj zemlji, mada je 'zvanično' literarno mnjenje pesimističko, sanjivo i bolesno u svojoj tradiciji. Znamo i to, da je g. Krleža čovek sui generis i da se sa njim ne da lako izići na kraj“.²⁰⁶ O beogradskom *identitetskom* prijeporu oko Krleže, s

²⁰⁶ Rade Drainac, *Miroslav Krleža u Beogradu*, Vreme, IX/1929, 2663, str. 4. Drainčev portret Krleže upravo po identitetskoj razradi izvanredan je dokument: „Ljudi koji zalažu vek za ideje, imaju pravo sebe da odvajaju i da cene. Bernard Šo smatra za zlo javnu reč, mada je njoj posvetio ceo život. I g. Miroslav Krleža misli da sve zlo u svetu dolazi od novinarskih stubaca; da je jednom literatoru ispod dostojanstva na široko da objašnjava puku svoje intencije, svoje snove i želje. Ljudi se, ipak, izdvajaju kao individue, a ovde mi se neće zameriti, ako podvučem jedan skroman, ali ipak literarni egocentizam.“; II. *čemu govoriti* – „G. Krleža kaže: *Čemu saopštavati masi misli i ideje? Literatori nisu bakali; ko želi i hoće, neka nas čita...* Tačno. Reči izgovorene na predah. Pa ipak ideje se nameću. Za istinu svesti i srca ne postoji moral; uostalom, to g. Krleža dobro oseća, pa ipak sa plašnjom čuti. Govori sumorno, gotovo bolećivo o našoj literaturi posle rata; g. Ranko Mladenović po jednoj metodologiji duha Marka Ristića dodaje: *Ništa od svega. Nema epskih zahvata u ovoj sredini. Knjigu niko ne čita, svet je indolentan, gotovo tup i nemoguć za duhovne tvorevine*. Meni je sve ravno. Kao velim, onaj koji se već bavi literaturom, zašto ne bi mogao da bude isto tako dobar bakalin. III. *Što je nama literatura* – „- Gde smo mi? Da li će nas spasti jedan pokušaj Gospode Glembajevih, koji vide samo alo u današnjem poretku stvari? [...] Možda g. Krleža preživljuje u sebi prezir za objašnjenja; uostalom to je njegova lična stvar. Malarme je video u svom pisanju izlišno komentarisane. Pa ipak je išao dalje: jedna je ideja i suviše uska za širine sveta. Možemo da želimo promene dekora, radićemo svi, isto tako dobro i marljivo, jedni iz krčme kao drugi iz salona, pa ipak nam ostaje da stavljamo svakodnevno maramice u usta nezajažljivim protivnicima progressa“. „Beograd je lep; u osustvu Pariza on zadovoljava sve kulturne 'njuške', zaključuje na Krležinu tezu da 'Postoje skandinavske zemlje, u kojima književnost cveta. Mi ćemo čekati još dugo taj razvoj'. Šta smo dobili i videli? Isti poredak stvari i reči. Čini mi se da je g. Krleža ovoga puta zadovoljan; smeška se i diže. Da ne bude ironija suviše gorka ostajem s uverenjem da je novinarstvo pozitivnije od literature, ma koliko se protivio Bernar Šo i g. Krleža, tim pre, što traje samo jedan dan“.

dvojbom je li on *naš*, dakle *srpski* pisac, piše (1935) i NIN. Riječ je zapravo o osvrtu na predavanje profesora Momira Veljkovića o Krležinoj i Vasićevoj ratnoj prozi, s tezom da Krleža nije „velik pisac, jer je svoja djela pisao 'provincijskim' jezikom, jezikom jednog našeg plemena“, a da je pisao „čistim' srpskim jezikom bio bi velik“. Pretpostavljajući da bi Krleža bio *bolji u prijevodu*, Veljković je (nehotice) aludirao na mogući *srpski* prijevod, što NIN odbija kao grotesku, unatoč ideološkoj distanci koju spram Krleže, posebno kao „teoretičara“ naglašava.²⁰⁷ NIN se bavi i anketom u „*Politici* o položaju naših književnika“, pozivajući se na gledište Gustava Krkleca kako u *nas* jedino Krleža „uspeva (ukoliko uspeva?) da živi od svog književnog rada. Njegova djela „osvajaju književnu pijacu“, mada izdavačima „idejno ni najmanje ne bi išlo u račun da izdaju njegove publikacije“.²⁰⁸ O *našem* nemiru i *obrazu* u

²⁰⁷ M. B., *Jedno predavanje na Kolarčevom univerzitetu*, NIN, I/1935, 5, str. 6. O istome događaju javila je i Pravda, svodeći ga na to da je Veljković tvrdnjom da Krleža nije „veliki pisac“ izazvao „negodovanje izvesnog dela publike“ (Pravda, VII/1935, 79: 3).

Profesora gimnazije, Veljkovića (1899–1944) leksikon *Sveznanje* (1937), osim kao člana vlastitog uredništva, predstavlja i po *Jugoslovenskoj književnosti* (Primeri stila i jezika. Portreti i skice). Veljković je nakratko (1940–1941) bio upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu (u tome je svojstvu potpisao i Apel srpskom narodu, pridruživši se potom Nedićevoj kolaboracijskoj upravi).

²⁰⁸ M. V., *Pravo lice jedne ankete: Povodom ankete u Politici o položaju naših književnika*, NIN, I/1935, 17, str. 6. U anketi Politike sudjelovali su, između ostalih, Sima Pandurović, Marko Ristić, Rastko Petrović, Nikola Šop, Marko Ristić. Krklec je i sam bio apostrofirani, i to kao „sekretar berze“ u aferi koju je oko položaja „naše književnosti“ potaknula polemika Miloša Crnjanskog i Milana Bogdanovića (1932), kada je Crnjanski aludirao na književne honorare (Usp. Stanko Tomašić, *Beogradska književna afera*, Zagreb: Binoza, 1932). Krklečevu pretpostavku iznesena u *Politici* da bi Krleža ostvario znatnije prihode od izvedbi svojih drama u inozemstvu ne potkrepljuje uvid u njihov broj. Sam Krleža o svojim prihodima te vrste u razgovoru za *Vreme* (1931) kaže da „kad sam objavio visinu svojih tantjema za zadnjih deset godina, ti isti ljudi“, a misli na zagrebačku kazališnu kritiku, „koji šire o meni te laži [da izvrsno zarađuje] napisali su da je neukusno što govorim o svojim prihodima“. U tom je kontekstu, međutim, zanimljivo da je Ministarstvo prosvete, na prijedlog, kazališnih uprava, redovito za izvođenje Krležinih drama odobravalo najvišu

Krleže govori i Isidora Sekulić: „Njegovi su horizonti daleki, dodiruju oba sveta, obuhvataju zaista ceo ogromni kolektiv siromaštva. Problem Krležine literature je nesavladljiv, duboko tragičan. Današnja muka društva, to je jedan sektor Krležina kruga. Vizija Krležina je sva društvena istorija kao jedan neprekidni jauk stradalih i siromašnih, sva društvena istorija kao večito odlaganje pravde kroz sve, kroz religije, filosofije, društvene nauke i institucije, revolucije. Mnogi mladi pisci, razumljivo je, jure po Krležinom obuhvatu kao po glavnoj pruzi. Tu su sve stanice: buržuj, visoki klir, mobilisani vojnik, proleter; tu je kritika, tu je žestoka pogrda, tu je, što manji pisci manje vide, i skepsa, i nemir tuge bez leka. Krležin *Petrica Kerempuh* došao je da sa nekim baladama potrese do krajnjih granica i srce naše i obraz naš. Šiknula je sa tom poemom svetlost nad još jednom stanicom. Razumeli smo da je večno zdravo čovečanstvo ipak ono od seljačkog korena, koje leži na zemlji, tamo gde nema štrajkova jer nema šale s hlebom i s čovekom koga treba nahraniti. To večno zdravo čovečanstvo je i najveći heroj siromaštva, onaj koji zna da je sirotinja problem i ovog i onog sveta, onaj koji i stalno hlebac pravi, i stalnu opravdanu revoluciju pravi protiv svih prolaznih stvarnosti. Biće, u ime božje, novih nemira posle *Petrice* u našoj mladoj društvenoj literaturi. Utoliko pre, što je sa *Petricom* i sam Krleža ušao u nemir, sebi primeren nemir. Veliki junaci čovečanstva, pojedinci i društva, nisu uvek dovoljno društveni. Nisu, i svršeno. Jer u čoveku ima i ovaj i onaj svet, i neće svako da se veže samo za ovaj. I nijedan pisac i pesnik, ma kako znatan, nema pravo vezivati isključivo za ovaj svet koga bilo, pa ni siromašne“²⁰⁹. Krleža je potkraj 1930-ih jednako nedvosmisleno kao u beogradskom građanskom *salonu* prihvaćen i u društvenoj *kronici*. Novinar *Pravde* odlazi na skopsku premijeru drame *U*

stopu honorara, pa primjerice ministar B. Maksimović o tome 5. V. 1929. „odlučuje“ za zagrebački, a 29. V. 1929. „odobrava“ i za beogradski teatar. Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva prosvete, ur. br. 760, 1691.

²⁰⁹ Isidora Sekulić, *Problem siromaštva u našoj književnosti*, *Politika*, 34/1937, br. 10283, str. 15.

logoru, definirajući ga „piscem svetske klase“ ali ga prati i u *cigansku malu* gdje je „u njegovu čast“ upriličen dvoboj gusana²¹⁰.

Još otkad se 1914. sudbinski vezao za književnost, Krleža je pratio srpske književne časopise, posebno *Glasnik*²¹¹, a početkom 1920-ih on je s urednicima u prepisci oko svoga priloga. Prije nego u *Glasniku* (1922) bude objavljena *Smrt Florijana Kranjčeca*, a potom u pet brojeva i nastavci *Golgote*, Milan Bogdanović će u *književnom pregledu* časopisa za januar pohvaliti *Hrvatsku rapsodiju*, ističući Krležinu pojavu u „mladoj hrvatskoj književnosti“, ali i kao pisca „koji stoji u prvim redovima sve jugoslovenske literature“. S izuzetkom časopisa *Danas*, koji je upravo s Bogdanovićem (1934) izdavao u Beogradu, Krleža je u *Glasniku* objavio najviše *srpskih prvotisaka*, nastojeći i nakon 1945. upravo preko časopisa održati zasebnost vlastitog srpskog književnog iskustva, sve do *Srpskih tema* u *Politici*²¹²; *Svedočanstva*,²¹³ *Nova misao*²¹⁴, *Književne novine*.²¹⁵ *Politika*, a i *Letopis*²¹⁶ zrcale jednako

²¹⁰ Ljubomir M. Dobričanin piše u *Pravdi* u dva navrata o Krležinu boravku u Skoplju, prvo, pod naslovom *Veliki uspeh premijere komada U logoru* od g. Miroslava Krleže u Skoplju (23. I.), a onda i u reportaži *Sa g. Miroslavom Krležom po Skoplju*. Zbog bolesti 'Megdandži – Muse' g. Krleža nije mogao videti zakazani meč gusana (25. I).

²¹¹ „Srpski književni glasnik' bio je doista glasnik koji stiže u Latinluk nama, u Banovinu [...] sa svojim žutim koricama, melem dušama ranjenih rodoljubivih sanjara“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 252.

²¹² *Politika* je (2. II. 1932) pod naslovom *To znači kod nas pisati* objavila izvod iz *Mog obračuna s njima*, u njoj će 1963 (IV–VI) izlaziti Krležine *Srpske teme*, a *Politici* je (1954–1973) dao i četiri intervjua. *Politika* je, otkad ga je u njoj 1923. uočio V. Jovanović pratila Krležu do njegove smrti kao prvorazrednu figuru.

²¹³ Sedamnaest brojeva časopisa izašlo je u Beogradu 1952; glavni je urednik bio Aleksandar Vučo, a program časopisa kao kulturne i umjetničke tribine potpisali su listom Krleži bliski pisci: Oskar Davičo, Milan Dedinac, Marko Ristić, Aleksandar Vučo.

²¹⁴ Časopis je 1953–1954. izlazio u Beogradu, a pokrenut je na inicijativu Milovana Đilasa, koji je prethodno (1950–1952) s Krležom razmatrao njegove

važno uporište Krležina *unutarnjeg* položaja u srpskoj kulturi: ulozu koju je u njoj „odigrao dinamično i u prvom planu“. Krležu je u prvom broju *Svedočanstava* (1952) objavio svojevrsnu *srpsku* autoidentifikaciju, zapis *Na grobu Petra Dobrovića*. Krležu i Dobrović²¹⁷ formirani su u istom, mađarskom jezičnom i kulturnom ambijentu, a kada Krležu prvi put 1913. stigne u Pariz, Dobrović će već biti ondje. Dobrovićevo slikarstvo Krleži je 1921. zapravo prva velika *likovna tema*, kojoj će ostati trajno privržen, što je dobilo i povratni učinak kako je Dobrovićevo djelo u povijesnom odmaku raslo. Osobno su se u 1930-ima iznimno zbližili, intenzivno se, pa i obiteljski, družeci sve do Dobrovićeve nenadane smrti, u apsurdnoj nesreći s ratnom pozadinom. Često su zajedno, u Zagrebu i Beogradu, Pragu i Dubrovniku. Dobrović u više navrata portretira Krležu (i Belu), piše o umjetnosti u njegovim časopisima, daruje mu slike i

časopisne inicijative. Đilas je u *Novoj misli* objavio tekst u kojem se oštro kritiziraju političke elite koje su propustile uvidjeti važnost Krležina *jubileja*. Premda su i u krugu *Nove misli* pisci bliski Krleži (Milan Bogdanović, Oskar Davičo), čini se da ga je izostanak Marka Ristića zadržao na određenoj distanci, a ni kada je redakciji predložio svoj polemički razgovor s časopisom *Pogledi*, koji se bavio njegovim tezama o shvaćanju umjetnosti, prijedlog nisu prihvatili.

²¹⁵ *Književne novine* pokrenute su 1948. kao izdanje Saveza književnika Jugoslavije, a za dvogodišnjeg izlaženja u tom formatu bile su česta Krležina tribina.

²¹⁶ Usp. Mirjana D. Stefanović, *O Miroslavu Krleži u „Letopisu“*, Novi Sad: Letopis Matice srpske, 158/1982, 2, str. 369–373.

²¹⁷ Petar Dobrović (1890–1942) studirao slikarstvo u Budimpešti (1909–1911); studijski boravi u Parizu (1912–1914); brzo se razvija, sažimajući u kreativnoj gesti teorijsku upućenost, društveni angažman i osobnu ekspresiju provedenu kroz dominantne stilove epohe. Nakon sloma revolucionarne pobune u njegovom baranjskom zavičaju, kao njezin prvak 1920-ih prelazi u Beograd, gdje je već, kao i u Zagrebu (1920), izlagao. Predavao je slikarstvo na umjetničkim školama, od 1937. kao profesor beogradske Akademije, ali ga nemir nije napuštao. Često putuje Europom, 1926–1928. opet je na duže u Parizu; redovito boravi u dubrovačkoj okolini, što se zrcali u oba njegova temeljna tematska područja – portretu i pejzažu. Oženio se Olgom, rođenom Hadži, iz imućne obitelji, čiji je otac Kosta sudjelovao u javnom životu.

polemizira s njime o sudbini Europe. Krleža će poslije kazati kako se s Dobrovićem najintenzivnije “družio” nakon njegove smrti. Pored ustrajne afirmacije njegova talenta, Dobroviću je nastojao pomoći i u socijalnom smislu, potičući kolekcionare i zdvajajući nad slabim odjekom prodajnih izložbi. Dobrovićeva supruga Olga je pritom stekla Krležino poštovanje, zbog ustrajnosti i privrženosti Dobroviću, koja ju, ni s obzirom na vlastito dobrostojeće podrijetlo, nije napuštala ni za oskudica, u kakve su zapadali i zbog Dobrovićeva načina rada s kvalitetnim a time i skupim materijalima. Krležini su s Olgom ostali prisni čitava života, a Krleža u dnevničkim fragmentima romansira i svoje razgovore s njezinim ocem. Kratka prepiska s Olgom poslije Beline smrti posljednji je lirski motiv Krležine emocije. Krleža i Bela bili su 1940. na Dobrovićevoj retrospektivi u Beogradu, bilo je to neposredno prije *sloma*.²¹⁸

Krležino memoarsko kretanje Beogradom u kojem se s Dobrovićem osjećao *doma* potaknulo je obnovu *osporavanja*,²¹⁹ ali i simultano *nevidljivo* i jednako važno, pa i za značenjsko polje povoda, *odobravanje*.²²⁰ Krleža je tom prigodom ispričao kako se na Dobrovićevu

²¹⁸ „Posljednja Petrova izložba, 1940 aprila, u paviljonu Cvijete Zuzorić, to je sve bilo posmrtna igra, takoreći svečani prijem u predvorju smrti“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 47.

²¹⁹ Miroslav Krleža, *Na grobu Petra Dobrovića*, Beograd: Svedočanstva, I/1952, 1, str. 1–2. Krležin je zapis doveo do neugodne rasprave, nakon što je Miodrag Janićijević potaknut pročitanim Krleži poslao svoje viđenje *protusrpske* ekspozicije njegova *narativa*, tvrdeći da za svoje gledašće ne može doprijeti u javnost. Zaključna Janićijevićeva poruka, kada je ipak (uzevši uvjetno) došao do javnosti, s naslovnom tezom kako *mržnje nije bilo* (*Svedočanstva*, I/4, 8), inzistira na tome da i „Krleža može da piše dobro ili loše, pravo ili krivo“, što je za tadašnje stanje kulture dijaloga u društvu bio važan probitak, ali se s obje strane – one u čije je ime progovorio Janićijević – i one Krležinih branitelja propustilo, što je također simultano uočeno, raspraviti predrasudu o Krležinu srpskom zazoru.

²²⁰ Miloš Crnjanski piše (1959) filmskom redatelju Aleksandru Petroviću: „do mene su doprli i neki podatci o Vašem filmu o Dobroviću, koji je bio moj

grobu suočio sa spoznajom da je njegov mrtvi prijatelj bio mason. Mimo zapitanosti koja se onda u *odgovoru* javila kao eho iz *biografske* prošlosti – a tko je on zapravo, kakav mu je *identitet*? Dobrovićev se lik doista očitava kao središnji punkt njegova *prihvatanja* u *srpskoj* kulturi, *biografskoga* obrata kojega ni retrospektivno nije mogao, ili želio, biti posve svjestan. Dobrović je ne samo *svjedok* ili *suputnik* Krležina kretanja od Zagreba, preko Praga²²¹ i Pariza, do Beograda, već se u Dobrovićevu položaju u beogradskoj sredini ogleda i način na koji je u njoj adoptiran i Krleža, pri čemu je Krleža previđao kako *marginu*, na kojoj je govoreći o tome inzistirao, može, a u pravilu kada je riječ o *umjetničkoj* penetraciji i jest, u specifičnoj korelaciji utjecaja s dominantnom *pozicijom*. Kada govori o tome da je Dobrovićeva „zabrinutost oko sloma čitavog časopisa 'Danas', u maju 1934, bila najintenzivnija“, jer je „večernji akt kod Kolarca bio tom čovjeku tada prije Akademije jedini pojas za spasavanje“, Krleža se drži *intimnoga* a ne *socijalnoga* registra, načina na koji je s Dobrovićem dijelio sliku svijeta kao *projekciju*. Krleža nikako drukčije nego *namjerno* nije mogao *previdjeti* da je primjerice Dobrovićev portret Slobodana Jovanovića²²² srdačno posvećen, a teško da mu je bila nepoznata Dobrovićeva relacija s Crnjanskim, kojemu se *Danas* obraćao iznimno oštro. Pokrećući u

intimni prijatelj, a koji ste izradili u režiji Krleže. Prema onome što sam o tome čuo, čini mi se da je to bilo lepo“. – Usp. Radovan Popović, *Beskrajni plavi krug* [ćir.], Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 256.

²²¹ U Pragu, a i poslije u Parizu, Krleža, prema partijskim instrukcijama, razgovara sa Svetozarom Pribičevićem, u čijem je krugu Dobrovićev tast: „Nikada još nad našom zemljom nije bilo tako mračno kao za onih razgovora u Parizu“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 24.

²²² Baveći se Slobodanom Jovanovićem (1869–1958) Krleža konstatira: „Bavio se čovjek politikom, u najmanju ruku dvorskom, i kao 'istoričar' i kao 'književnik i političar' (*Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 363), žaleći što mu je na kraju Dragiša Vasić „podlegao po zakonu tromosti duha“ (Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 106).

Beogradu s Milanom Bogdanovićem časopis koji se *historiografski* uzima njegovim, Krležinim, on je *ušao* u srpsku kulturu na otvorena vrata. po svojoj je snazi taj časopis bio adekvat međunarodne revije o kakvoj se s njime kao urednikom spekuliralo negdje u Europi, ali je u pretpostavci i izvedbi bio *autentičan*, sadržavao je *genius loci* i to po reprezentativnosti *kruga* koji je Bogdanovića i Krležu legitimirao – *srpski*. Tek će s takvim časopisom Krleža postići ono čemu je dugo težio, da iz *vlastite*, neograničavane idejne osnove dotakne uporišnu točku poretka, više se nije radilo tek o policijskim izvidima²²³, već o parlamentarnim interpelacijama²²⁴. Svjestan da će biti potisnut *natrag* u Zagreb²²⁵, on tu situaciju doživljajno mistificira s obzirom na svoje prvobitno iskustvo sa srpskom administracijom, kao da *tada* u Beogradu nije ostavio *sebe*, i kao da *Beograd* nije bio svjestan da i sam potiskuje dio *sebe*, s kojim računa, a ne (više) *drugoga*.

Srpskim se kulturnim *reljefom* Krleža kretao sa znatiželjom i samostalno. Književni, kazališni, politički tragovi toga *života* raspršuju se u fragmentima, koji se na rubu ili *ispod* javnog rastera nerijetko uvezuju

²²³ Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova obraća se 9. II. 1934. „na ličnost“ banu Savske banovine da bi ga „umolilo za naređenje da se prikupi podatci i pošalje izveštaj o nacionalnom i političkom držanju Krleže Miroslava, novinara iz Zagreba, koji sada živi u Beogradu“, i „vrlo je hitno“. – Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva unutrašnjih poslova.

²²⁴ Poslanik Omer Kajmaković podnio je 5. III. 1934. u Narodnoj skupštini interpelaciju protiv Krleže: „U Zagrebu [!] na pr.izdaje jedan književnik, priznati književnik, poznati književnik i popularni književnik, Krleža, jednu svoju reviju koja se zove 'Danas'. Gospodo, ja ništa ne treba da vam iznosim kao dokument i dokaz da je moje gledište tačno i strahovito opravdano pred ovom pojavom, nego samo da vas umolim da tu reviju s vremena na vreme čitate i vi ćete videti da ta revija u našoj zemlji apsolutno služi komunističkoj propagandi“. – Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije [ćir.], 1934.

²²⁵ Vidi bilj. 292.

u osobni, sudbinski čvor – kao Hugo Klajn²²⁶ ili Milutin Popović, pa Prodanović²²⁷ ili Ribnikarovi²²⁸. Mati Miloševiću razlaže ideju *jugoslavenskog* historijskog muzeja na Kalemegdanu²²⁹, a *novi pisci* ne

²²⁶ Hugo Klajn (1894–1981), kao Freudov seminarist posvećuje se u Beču psihijatriji; 1925–1941. vodi sanatorij u Beogradu, a kao suradnik marksističkih publikacija iz 1930-ih postupno je s tema iz psihologije i teorije umjetnosti prešao i na kazališnu kritiku, pa je 1945. pozvan u upravu beogradskog Narodnog pozorišta. S Krležom se znao iz predratnih bečkih godina: “Krleži dugujem što sam uopšte postao svestan da je čovek odgovoran, ma kako se odnosio prema tome, za to kako se razvijaju prilike u društvu.” Freud je Klajna poslao jednom svom asistentu, a on je otišao drugome “koji je prema Frojdu imao – kritički odnos”, držeći se toga “kritičkog odnosu prema svemu”, pa i politici. Krleža je, naprotiv, inzistirao da “čovek mora da ima svoj vrlo određen politički stav”. I u kazališnoj inicijaciji spomenut će Krležu: “Reč je o predstavi ‘Gospoda Glembajevi’ u režiji Branka Gavele.” Za pripreme Klajnovih “Glembajevih” 1946. i poslije Krleža je dolazio u goste Klajnovima; s Klajnovom suprugom Stanom, pijanisticom i muzikologinjom, također se dugo poznavao.

²²⁷ Boro Prodanović (1893–1943), približio se početkom 1920-ih ilegalnom komunističkom pokretu; od 1924. dopisnik “Politike” iz Zagreba, protjeran poslije uvođenja diktature. Potom u Beogradu radi kao odvjetnik progonjenih komunističkih aktivista, bivajući i sam trajno pod pritiskom režima, pa 1941. odlazi u partizane, gdje mu se na Sutjesci gubi trag. Sin je književnika i političara Jaše Prodanovića i suprug Milice Mice Prodanović. Krležini su prijateljevali s Prodanovićima, pa se Krleža često memoarski referira na njih, uključujući Borina oca, i poslije, kada ostane sama, Micu. Borin stan u Beogradu bio je i stjecište komunističke elite, a u pismima Beli Krleža spominje da ga je posjetio s Petrom Dobrovićem. Dobrović je u to vrijeme (1933) izradio Prodanovićev portret. Krležina prepiska s Aleksanderovima, kada su nakon 1945. u Beogradu, ide preko adrese Mice Prodanović.

²²⁸ Vladislav Ribnikar (1900–1955), potječe iz obitelji utemeljitelja “Politike”, lista koji je ostvario snažan rast upravo za njegove uprave, od sredine 1920-ih, da bi u vlastitoj osobi održao i kontinuitet nakon prevrata 1944. Ribnikar je, naime, unatoč upućivanju u logor, odolio pritisku kolaboracijske uprave (1941), prestavši izdavati list, a kada je uspio prijeći partizanima u Titovoj je administraciji preuzeo važne dužnosti iz područja informiranja. Krleža je za beogradskih boravaka 1930-ih nerijetko Ribnikarov gost, a k njemu odlazi na ručak i početkom 1946, dok mu se položaj među novom elitom još nije stabilizirao.

²²⁹ Mata Milošević (1901–1997) bio je istaknuta figura srpskoga kazališta, glumac i redatelj, igrao je i u beogradskim izvedbama Krležinih drama, a od

zaziru od *paradigmatičnosti* ni *jubileja*, i javljaju se s *posvetama* svojih knjiga²³⁰.

Milutin Popović postaje *vidljiv* u doba Krležina *odlaska*, kao sjena iz razdoblja *sloma*. Popović je ratno siroče kojega je, uz potporu Krležinih, u svojoj obitelji, i samoj izloženoj ustaškom pogromu, zbrinula Angela Severin. Nakon što su se Severinovi iselili u Izrael, o Popoviću se skrbe Krležini, pa im se on javlja čitava života, povezujući

1948. predavao na kazališnoj Akademiji. Pa ipak Milošević ne ide u red *očekivanih* Krležinih sugovornika o *velikim* projektima. Krleža je Miloševića pozvao k sebi iz kazališta, gdje su se potkraj 1940-ih našli u loži i „veoma mu angažovano, rekao bih zaljubljeno“ predočio „grandiozni projekt“: „Radilo se o ideji stvaranja kulturno–istorijskog muzeja svih naroda Jugoslavije“ u „celokupnom prostoru beogradske tvrđave“ na Kalemegdanu. „Nalazile bi se tu, na primer, verne kopije, u prirodnoj veličini, nekih starih hramova sa kopijama fresaka i ukrasa. Tako bi se tu nalazila i katedrala u Šibeniku i manastir Gračanica na Kosovu i još neki hramovi. U unutrašnjosti tih građevina postavljeni bi bili razni umjetnički eksponati, bilo u originalu, bilo njihove kopije. Sav slobodni prostor između građevina bio bi ispunjen raznim portalima i sličnim objektima, kao i velikim brojem kopija najvrednijih kiparskih dela. [...] Krleža mi je pokazivao nekoliko velikih kartona koji su se nalazili u jednome kutu njegove sobe na kojima su bile islikane neke od ovih građevina i spomenika...“. – Mata Milošević, *Neostvorena zamisao*, Vjesnik, 43/1982, br. 12337, str. 4. – Milovan Đilas sačuvao je u svome arhivu dio Krležina *projekta*, radnog materijala koji je 1946. pripremio u Beogradu za novu kulturnu administraciju s obzirom na to da kako uvodno kaže „književno i umjetničko tumačenje historijsko materijalističke koncepcije (u okviru najvećeg masovnog pokreta u našoj historiji), predstavlja danas gotovo paradoksalan problem“, jer nije *vidljivo*, a ni *ocijenjeno* ono bitno s čime se raspolaže. – Usp. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, VI, str. 213. Krleža se s tim u vezi početkom 1946. pismima javlja Juliju Benešiću kao potencijalnom suradniku. – Usp. Miroslav Krleža, *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 56. Nakon povratka sa *izložbe* u Parizu 1950. Krleža *muzeju* pretpostavlja ideju *enciklopedije*.

²³⁰ Miodrag Bulatović (1930–1991) naglašava Krleži 29. V [19]56 kako mu šalje prvijenac Đavoli dolaze: „Vrlo poštovanom piscu / Miroslavu Krleži / od kog sam naučio da / držim pero u ruci / svoju prvu knjigu / Miodrag Bulatović“. [ćir.], dok se Matija Bećković (1939) javlja 2. II. 1971. kao afirmiran pjesnik, s drugim izdanjem “. [!] svoje zbirke *Reče mi jedan čoek*: „Miroslavu Krleži – pesniku 'Balada Petrice Kerempuha' s poštovanjem Matija Bećković“. Knjige su se čuvale u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

napokon svoju, beogradsku, obitelj s Angelom i Belom. Upravo u relaciji prema kojoj Krležini taj odnos nisu formalizirali, ali niti od njega odustali osjeća se *nesigurnost* s kojom su ušli u prostor *sloma*, gdje se Popovićev lik javlja, i *naprsnuća* koja su ih kao *identitet* stopila u odnosu na neizgovoreno *sjećanje*.²³¹ „Imao sam, uz to, i jednu potajnu želju“ – piše Krleži nepoznati prijatelj, kao da govori o *dekontekstualiziranoj* Srbiji, na koju Krleža ima *pravo* – „da Ti pokažem i jednu drugu Srbiju, onu koja nije Beograd, ni Paraćin; Srbiju mukotrpnih, kaljavih i pocepanih ljudi, razigranih planinskih kosa i nabujalih voda. Koliko se tu bede i lepote pomeša u jednoj jedinjoj čaši, u jednom pogledu! Kad li će se sve to preboleti? Sad, svejedno. Neka ti ovo pisamce bude dokaz da si

²³¹ „Popović je rodom iz Stare Krivaje kod Slatine, kao sedmogodišnjak je 1942. ostao bez roditelja, a nakon prebacivanja u prihvatni dom u Zagreb i bez brata i sestre“. Kada su 1950. Krleže „preuzeli brigu o njemu“, Krleža ga je s „preporukom tadašnjeg ministra željeznica Todora Vujasinovića“ poslao u Željeznički tehnikum u Puli, poslije je, „sve dok se nije preselio u Beograd“, radio na željezničkom kolodvoru u Sisku. Popović je Krležu volio, bio mu je „jednom riječju srce od čovjeka“, iako mu želju da ga preporuči za vojnog pilota nije ispunio. – Usp. Zvonimir Despot, *Krleža je imao štíćenika...*, Večernji list, 2001, 28. I, str. 23. Krleža Popovića nije „usvojio“ kako to u svojim memoarima *pamti* Dobrica Ćosić, pa nije mogao ni planirati „da će ga se sada odreći“ (1957), a iako se čini da je bio nemiran mladić Ćosićev je portret očito pretjeran: „On nije hteo da uči, čak ni železnički tehnikum nije završio; postao je opak reakcionar, komuniste nazivao banditima, pisao Krleži da ga u školi gnjave s Krležom, hoće da pobegne u inostranstvo“, s ciničnom poentom *njegov usvojenik je propao*. Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi: 1951–1968* [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2000, str. 127. Naprotiv, sudeći po Popovićevim pismima Beli, koje je ona sačuvala, njegov odnos s Krležinima u to vrijeme nije ni približno toliko poremećen: iz vojske u Vrhniku (21. XI. 1955) javlja joj se s *draga teta Bela*, zahvaljuje za paket koji je primio i kaže da je „čiki pisao dva lista, ali mi još nije odgovorio“, dok je prije vojske bio u Sisku novčano su ga pomagali (uplatnica na 2000 din, 1954). Popović Krležine drži *svojtom*: kada je 1968. Krleži dodijeljena Herderova nagrada počastio je prijatelje u uredu koji su mu *čestitali*, kada je Bela već na samrti (26. III. 1981) piše joj da je zamijenio stan, o vlastitoj djeci, sinu koji je u vojsci u Somboru i kćeri koja želi studirati medicinu, jer je to tradicija u obitelji njezine majke, a spominje i svoju „sestru Jelku“, koja također živi u Beogradu. Popović je bio i uz Belin odar, a Krleža ga je uvrstio u svoju oporuku.

ipak bio prisutan među prijateljima. Srdačan pozdrav velikoj Srpkinji sa osobito razvijenim ukusom za dalmatinsku kuhinju”.

S *knjigom* je Krleža u Srbiju ušao kao *pjesnik*, i to kod Gece Kona²³², a iz Srbije *otišao* kao *erudit*, s enciklopedijskim *varijacijama*, kod Ivana Čolovića²³³. U tome je rasponu ekstrakt njegove paradigmatičnosti i *jubileja*²³⁴, prije nego u figurama kulture, koja ni kada bi smogla snage za modernizacijske preskoke nije bila u stanju

²³² *Knjiga pjesama* izašla je u Izdavačkoj knjižarnici Gece Kona (1931/(IV), na 124 stranice, ćirilicom. Sadržavala je 21 prvi put objavljenu pjesmu, među njima i *Pjesme o bijedi* posvećene Bori Prodanoviću i *Rastenje grada*, pjesmu posvećenu Dragiši Vasiću. Geca Kon (1873–1941), knjižar koji je kao vješt u struci početkom XX. stoljeća prešao iz Zemuna u Beograd, gdje dobiva srpsko državljanstvo te pokreće knjižarsko i nakladno poduzeće. Za habsburške je okupacije Srbije zatočen i progonjen. Potom uživa poštovanje i podršku, ostvarujući impresivan niz od više tisuća tiskanih svezaka.

²³³ *Knjiga 99 varijacija* s podnaslovom *lexicographica* i žanrovskim odedenjem *eseji i zapisi* u „izboru, predgovoru i redakciji“ Mate Lončara objavljena je 1972. (Beograd: NIP Duga) kao 10-a u biblioteci *XX. vek* urednika Ivana Čolovića. Ivan Čolović (1938) pokrenuo je 1971. biblioteku *XX. vek* koju je održao, a nakon 1990. i samostalno razvio u instituciju srpske kulture.

²³⁴ U pismu Dragoljubu Aćimoviću Miloš Crnjanski tako (1963), govoreći o Đorđu S. Radojčiću, dekanu Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, kaže da je „Radojčić iz one grupe koja o meni drži predavanja, ali priređuje, *noldens volens*, proslavu Krleže“, dodajući odmah kako je Krleža takvo što *zaslužio*, ali da se ne radi o tome pokazuje dodjelivanje „Zmajeve nagrade Krklecu, koju nije zaslužio“. – Radovan Popović, *Beskrajni plavi krug*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 296. – Bez obzira na osobnu povrijeđenost, Crnjanski dobro locira težište strategije *jubileja*. O tome posebno govori pokušaj *iskupljenja* odmah po Krležinoj smrti, kada su beogradski časopisi pokušali rastvoriti *jubilejski diskurs* (*Književnost*, 1982/3 s *Dijalektičkim antibarbarusom*, a *Delo* 1982/5 fokusiranjem sukoba *Danasa s desnicom*), a da se za takvo što nisu bili stekli kulturni uvjeti. Krleži u čast su i u srpskoj kulturi posvećivani zasebni zbornici radova (usp. npr. zbornik *Miroslav Krleža*, Instituta za teoriju književnosti i umetnosti u Beogradu (redaktor Nikša Stipčević, Prosveta 1967; *Književna historija*, 1983/22, koja „obeležava osamdesetu godišnjicu Miroslava Krleže“, posvećujući njegovu radu ovaj broj“. U tim je zbornicima promovirana i bibliografska obrada literature o Krleži, započinje je Davor Kapetanić, a nastavlja Gojko Tešić).

prevladati otvorene procjepe vlastite predanosti *propuštenim* povijesnim mogućnostima kao retoričkim probitkom.

Govoreći o *srpskom ustanku* i to kao *obljetnici*, Krleža je pokušao demonstrirati *narativ* kakav bi *poetički* ili *strukturno* trebao omogućavati *razumijevanje* i u onome jezičnome sloju koji je govornicima *zajednički* upravo kao govorni iskaz: sugovornik bi trebao povjerovati da mu govornik doista, a ne samo *nominalno* govori – *srpski*. Umjesto po *sadržaju* takva govora u Srbiji se ono što je *paradigmatiski* Krleža – srpski akademik i predsjednik jugoslavenskog književnog saveza – govorio *razumijevalo* upravo suprotno, prema parafu na *graničnom* dokumentu o *kulturnom* svojstvu jezika.²³⁵ Ponosan na beogradsku izvedbu svoga *Vučjaka*, koja je u predtelevizijskoj kulturi zaživjela na pozornicama u unutrašnjosti Srbije²³⁶, Krleža će Beli javiti kako je dobio album s leskovačke premijere *Lede* u doba kada Srbiju već bude gledao jedino na televiziji.²³⁷

²³⁵ Koliko je Krležina povezanost s *Deklaracijom* o hrvatskom jeziku duboko zasjekla u srpski kulturni sklop dokumentira i Zogovićeva posveta Krleži od 5. V. [19] 67: „Miroslavu Krleži, s poštovanjem i ljubavlju koja odolijeva i zagrebačkoj Deklaraciji / R. Zogović“. – Zogovićev separat *Junačke pjesme i vlastela* iz *Zbornika Matice srpske za književnost i jezik*, s tom posvetom, čuvao se u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

Radovan Zogović (1907–1986) bio je među glavnim Krležinim *simboličkim* oponentima u sukobu oko shvaćanja književnosti, pri čemu je Krleža u *Dijalektičkom antibarbarusu* zanemario njegov nedvojben književni talent. Zogović je 1948. udaljen iz javnosti i tek će sredinom 1960-ih na izričito Krležino zalaganje kod Tita opet objavljivati. Krleža ga je primio u Zagrebu, posredovao pri objavljivanju pjesama u *Forumu*, a Zogović mu je na tome, kao i uopće na pozitivnoj rekapitulaciji njihova odnosa, bio nedvosmisleno zahvalan. – Usp. Vasilije Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*, Beograd: Trag, 1990.

²³⁶ „Igrali su Vučjak 40 puta i igraju ga stalno dalje. Kaže D. [inulović] da su u srbijanskoj unutrašnjosti imali s Vučjakom prodoran uspjeh...“ – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu* (1954).

²³⁷ „(Leskovac) Stigao album [...] iz Leskovca. 'Leda' u Leskovcu!“; „Ponoć je minula. Na Tv bgd bila je in memoriam za V. Starčića. Feliks Pašić, Karlo Bulić, N. Simić, Volk i gospođa Erić.“ – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu*

U biografskom *epilogu* Krleža je u srpskoj kulturi fokusiran prvo s obzirom na „borbu za slobodu izraza i forme, misli i sadržaja posleratne književnosti, koja se često začinjala u Beogradu“, a Krleža je u njoj „učestvovao više svojim negdašnjim duhom nego neposrednim primerom i delovanjem“, premda se ta borba nije mogla „ostvariti bez njegovog oslonca i nasleđa“²³⁸, da bi se poslije u *osporavanje* upravo takvog *jugoslavenskog kulturnog modela*, pri frustraciji *raspadom jugoslavenskog društvenog okvira*, Krleži učitavao kroatofilski gen, nerijetko povezan s *nacionalnom* identifikacijom prvaka prevratničkog komunističkog projekta s kojima je bio povezan. Takva se percepcija za drugu vrstu, pa i književnopovijesne ekspertize teško može zaobići, no ni na vrhuncu njezine društvene ekspozicije Krleža se kao *književnost* nije osporavao. Jedno sigurno stoga što se *književnost* kao *identitet* i u toj *historijskoj* situaciji pokazala i nadalje znatno *slabijim* poljem, pa i od jezika²³⁹, a drugo, i suprotno, jer je *književnost* taj raskol zaobišao, pa se u kulturi *jugoslavenske postpovijesti* književno djelo, i kao *književni jezik*, kreće kao ponornica.

(1971, 1980). – Krleža u prepisci s Belom i inače komentira socijalne kontekste glumaca, pa se primjerice u povodu smrti glumca Viktora Starčića (1901–1980) čudi načinu na koji su ga se u prigodnom televizijskom programu sjećali drugi glumci – Nikola Simić (1934–2014), Karlo Bulić (1910–1986) i Kapitalina Erić (1919–2009), te teatrolozi Feliks Pašić (1939–2010) i Petar Volk (1939).

²³⁸ Predrag Palavestra, *Krleža u Beogradu i drugi ogledi* [ćir.], Beograd: Beogradska knjiga, 2005, str. 41.

²³⁹ Pojedinci koji bi trebali predstavljati društvene znanosti „često usađuju nacionalizam: 'otkako je izmišljen nacionalni karakter'“ nastao je niz „takozvanih društvenih znanosti čiji je stalni cilj znanstvena legitimacija naroda/nacije. To je prije svega jezikoslovlje“, „pogotovo njegova geneološka varijanta“. – Usp. Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux, 2010, str. 337. Govoreći još u razgovoru za beogradsko *Vreme* (1931) zašto i sam ne uđe u tako etablirani tip *legitimacije* Krleža kaže da to što oni koji ga pozivaju k sebi tako što ga drže za *priznatog književnika* još ne znači da se može poistovjetiti s njima jer uopće nema „književnika“, a „priznatih književnika – mislim u onom smislu priznatih kako ja tumačim taj pojam – pogotovo nema“. Padom zavjese na poprištu jugoslavenske dekonstrukcije pokazalo se da zastupanje *formalnih* prestiža nije konjuktorno, samim tim što biti priznati književnik, za razliku od biti podobno govorno prepoznatljiv, uopće ne donosi *vidljivost*, a kamoli društvenu reprezentativnost, oslobodio se kulturni prostor za *književnost* o kakvoj je govorio Krleža.

IV. Prostor

Gradovi i putovanje uopće važan su, zarana osviješteni topos Krležine poetike i kulturne matrice,²⁴⁰ njegova je kritika zatvorenosti hrvatske te napose zagrebačke sredine utemeljena u poznavanju i kompariranju *drugoga*, kao *svijeta* i kao *teksta*. Sjećao se da je još kao dječak prijatelju iz razreda, koji se vratio iz Dresdena, napisao domaću zadaću *Moj put u Dresden*, i to tako da je Dresden uspoređivao s Firenzom, a da sam ni u jednom od tih gradova nije bio.²⁴¹

Krležine prve predodžbe o Srbiji, kao i o drugim formativnim toposima njegova kulturnog reljefa, poput Pariza, čiji je tlocrt imaginativno razrađivao s bakom,²⁴² dolaze iz istog, ranog obiteljskog okruženja kada je tek krenuo u školu. Prema bilješkama iz građe u ostavštini, s Krležinima je u istoj kući stanovala i obitelj čeških tapetara

²⁴⁰ Miroslav Krleža, *Severni gradovi (O putovanju uopće)*, Književna republika 2(1924)1, str. 17–22. Tekst je kao uvodno poglavlje uvršten u Krležinu knjigu *Izlet u Rusiju*, Zagreb: Izdanje Narodne knjižnice, 1926, prvo od formativnih djela njegova esejizma.

²⁴¹ Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb: Izdanje Narodne knjižnice, 1926, str. 34.

²⁴² Miroslav Krleža, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb: Zora, 1972, str. 72, 76. „Prosjedivši sa svojom staricom bakom (prije njenog odlaska u Pariz) nekoliko stotina sumračja, živio sam zaronjen u njen svijet...“ Krležin ujak, kojemu se baka odselila u pariško predgrađe Villemombleu, ondje se bavio kišobranima. A njezina drugog sina „ljubimca Ivana... strojevi su samljeli negdje u Düsseldorfu“: „Njen ormar služio mi je za domaću ploču. Na izlizanoj polituri nacrtao sam čitavu Svetu Zemlju i tumačio joj zemljopis: Zagorje, Krapinu i kasnije cijelu Evropu“.

koji su odlazili u Beograd dekorirati kraljevski dvor, a kada su Obrenovići uskoro na dramatičan način svrgnuti, što je u Zagrebu pobudilo znatnu pozornost, i sam se čudi kako je, kao desetogodišnjak, o tome događaju imao vlastito, formirano mišljenje.²⁴³ No i kada mu Srbija postane aspekt *narativa*, pa njegov pripovjedni subjekt retorički maskira nemogućnost da habsburškim časnicima protumači tko su Vojislav Ilić i Đura Jakšić, u predodžbi će ustajati na mitologemu iz vlastite zalihe – Dunavu²⁴⁴: „Kroz Ilićevo pjesničko uho čitave je noći šumio motiv Dunava u raznim varijacijama, od plave bečke valcer kantilene, od dramatskih jakšićevskih akcenata opasne i sudbonosne vode, u koju zure slijepi crni čardaci kao kosturi, gdje Dunav hući kroz klance...“, pa je Ilićev Dunav „amajlija koja se nosi na golom mesu zagrijana vlastitom krvlju...“, „...nečim što je postalo bitnim, dubokim, krvavim tragom

²⁴³ Budući da je Krležina rukopisna ostavština obrađena tek primarno, u oba njezina dostupna fonda, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici te u Muzeju grada Zagreba, čuva se razmjerno veliki broj Krležinih bilješki različitoga opsega i pobuda na koje se nije uvijek moguće precizno pozvati prema postojećem kataloškom rasporedu. Ovdje se nastoji, makar opisno, precizirati karakter takvih dokumenata radi lakšeg snalaženja u zbirnoj evidenciji. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

²⁴⁴ „Rečeno je da se Dunav prikaže ne samo geografski nego historijski, politički, ekonomski, strateški i kulturno-politički. [...] Podunavlje, Podunavci, transdanubijanstvo kao pojam. Dunav je glavno korito svih historijskih strujanja i kretanja, od prehistorije do seobe naroda, do dolaska Slavena na Balkan. Dacija, Moesia, Panonija, Germanija, Austrija, Mađarska, dunavske ravnice, pustare, Alföld, turski ratovi, dunavske zemlje, podunavska federacija, uloga Austrije i t.d. Od Kelta do 1848 i do 1948 važna baza. Trebalo bi donijeti kartu čitavog Podunavlja, ne samo geografski nego i sa svim promjenama političko-kulturnih elemenata. Rijeke koje utiču u Dunav povezuju dunavsku nizinu sa raznim zemljama, narodima i krajevima. On je podjednako važan u heraldici, kao i u pitanjima međunarodnoga prava, dunavske plovidbe, u pitanjima regulacije i t.d. Gradovi i civilizacije na Dunavu: Golubac, Beograd, Slankamen, Senta, Petrovaradin, Bratislava, Višegrad, Kalemegdan, Negotin, Budim, Beč sve do Galca i do dunavske delte, od Korvina do šajkaških regimenata, do austrijske granice, od uspona i propasti Habsburga do Tolbuhinova prelaza kod Batine skele.“ – Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 231–232.

moje vlastite svijesti, bez čega ne bih bio ono što jesam...“²⁴⁵ Taj, *srpski Dunav*, ista je ona *domovina* o kojoj piše netom kada je (1931) napustio Zagreb: „Danas poslije podne na primjer [...] na moravskim obroncima iznad Brna i tamo u magli leži Austerlitz, tu je spavao Napoleon /sa simboličnim imenom/ tamo je Wagram, tamo Asspen, u daljinu su plava požunska brda, gdje sam imao jednog dobrog druga (koji je davno mrtav) tamo teče Dunav da pod Ostrogom (gdje sam preplivao prvi puta tu vodu) tamo su obronci isto tako obrasli smrekama i brezama i tamo sam se isto tako kretao i gledao u ove sjeverne perspektive i slušao ove proljetne vode. Veliki motiv sentimentalnog povratka: In der Heimat in der Heimat.“²⁴⁶ Proizlazi kako je doista važno „promišljanje ishodišta slike u individualnoj svijesti – može nam pomoći da vratimo subjektivnost slika i da odmjerimo opseg, snagu, smisao slike. Sve te subjektivnosti i transsubjektivnosti ne mogu biti određene jednom za sva vremena. Pjesnička slika je, naime, u svoj biti *varijacionalna*. Njezin koncept nije *konstitutivan*.“²⁴⁷

Sve ako po sebi koncept *pjesničke slike* i nije *konstitutivan*, pa ni kada *pjesnik*, kao Krležina s *dunavskom slikom*, takvo što tvrdi, različite se stvarnosti, pa i kao *priče*, stapaju u totalitet, cjelinu kakva je i *iskustvo*, i novo *polazište*. Krležina je Srbija diskurzivni spektar različitih, zapravo kontroverznih stvarnosti, pa je njezin *prostor* prije višestruk nego *dvostruk*. U korelativ *historijskog* i *predodžbenog* kompleksa opiru se razvrstati društvena i posebno *egzistencijalna* sastavnica, a *egzistencijalna napetost* dramaturški je agens ambijenta unutar kojega

²⁴⁵ Miroslav Krleža, *Izlet u Mađarsku 1947*, u: *Putovanja, sjećanja, pogledi*, Sarajevo: Oslobođenje, 1985, str. 184–185.

²⁴⁶ Pismo se čuva u zbirci Krležinih rukopisa u Naučnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Pogrešno je atribuirano kao da je upućeno Beli Krleži. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, B/a.

²⁴⁷ Gaston Bachelard, *Poetika prostora*, Zagreb: Ceres, 2000, str. 7.

autoreferencijalne poetike aranžiraju biografije.²⁴⁸ Krležino kretanje *reljefnom* Srbijom i njegove srpske adrese mogu nam utoliko pomoći pri razumijevanju cjeline kakvom je Srbiju kao pojam uzimao, tim prije jer se takav *adresar* također relacionira s ishodišnim, *zavičajnim* rasporedom. Svijest o prostoru proizlazi (i) iz „emocionalne privrženosti ljudi“, pa se može govoriti o „osjetilnoj, emocionalnoj i estetskoj dimenziji prostora“.²⁴⁹ Za „*topofiliju* odnosno *topofobiju*“ je međutim iznimno važno da unatoč tome što etničke razlike mogu biti *element* prostornog *omeđivanja*, iz povezanosti „etničnosti i teritorijalnosti“ ne proizlazi jednoznačnost kulturnog pejzaža, jer se „jedna kultura ne veže kruto za jedan socijalni sloj ili neki društveni supstrat“.²⁵⁰ Baveći se *teatralizacijom prostora* u Krležinoj noveli, Aleksandar Flaker pokazuje transformaciju *prostora*: narator „otvara nov prostor koji više nije geografski, nego isključivo *moralni*. Taj prazni prostor treba da ispuni čitalac.“²⁵¹

²⁴⁸ Krležin model „obračuna sa zbiljom, utemeljen na načelu simultaniteta pojava u 'imaginativnom prostoru“, na koji se i sam „pozivao spominjući Bruegela“, blizak „nenarativnoj, nefikcionalnoj, aperspektivičnoj *umjetnosti riječi*“ (usp. Aleksandar Flaker, *Ikoničko pamćenje u Krležinim snovima*, u: Intertekstualnost & intermedijalnost, Zagreb: ZZK, 1988, str. 27) znao je zbuniti i njegove srpske čitatelje. Tako je 1955. na jedan Krležin *zapis iz davnih dana* reagirao cirkularnim *otvorenim pismom* Antonije Todorović „školski nadzornik u penziji, biv. narodni poslanik u privremenom predstavništvu 1919–20“. Umjesto da se Todorovića upozori kako je *krivo razumio* Krležin tekst (usp. Stanko Lasić, *Krležologija*, IV, Zagreb: Globus, 1993, str. 112) protiv njega je uslijedila javna kampanja, što je zapravo rubni detalj Krležine teme zadugo i korozivno zadržalo u kontroverznom fokusu.

²⁴⁹ *Kulturna geografija*, (rječnik), uredili David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley i Neil Washbourne, Zagreb: Disput, 2008, str. 73.

²⁵⁰ Laura Šakaja, *Kultura, kulturni pejzaž, etničnost*, u: *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999, str. 87.

²⁵¹ Aleksandar Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb: Školska knjiga, 1984, str. 150. – Krleža će, razrađuje Flaker, „'balkanski' prostor ekstenirati prema cijelom kompleksu kronotopa“ „čitave zone što leži istočno od linije Danzig – Trst“, upućujući na ranu (1924) autorsku, intertekstualnu, „delimitaciju“

Beograd je bio prva, a i ostao glavna Krležina srpska adresa, polazište socijalne i kulturne artikulacije srpskoga *prostora*, identifikacijsko *mjesto* toga (osobnog) kompleksa. Premda takvo što nije planirao, Beograd je postupno u Krležinu *svijetu*, kvantitativno – po ondje provedenom vremenu, sadržajno – prema opsegu i dosegu inicijativa koje je pokretao ili im pripadao, ali i simbolički, poprimio svojstva *drugoga* grada i u drugom, apozicijskom značenju *drugoga*. Nigdje, izvan Zagreba, nije proveo toliko vremena – pa i u višemjesečnim odsječcima, i nigdje, pa ni u Zagrebu, nije stekao takve prijatelje koji bi se sudbinski zarezali u njegov *svijet*.²⁵² Krležine beogradske adrese utoliko sadrže kronotopski, a ne tek dokumentacijski potencijal. Kao što se u reminisciranju Zagreba svoga doba pozicionirao *kretanjem* na mapi grada, od Prilaza do Gvozda,²⁵³ tako i njegov

kronotopa u *Balkanskim impresijama*: „Danas više no ikada treba na Balkan gledati integralno. Više nego ikad treba vjerovati u balkansko jedinstvo za spas duša naših i onih nevinih žrtava koje dnevno ginu po gudurama i planinama balkanskim. Treba postavljati konstruktivne teze da se sve uzdužne i poprečne doline balkanske povežu šinama, jer gdje odzvanja zvižduk parostroja, tamo umire krvna osveta i nepismenost trne. Treba čeznuti za čađavim dimnjacima i osamsatnim dnevnim radom. Gdje se stvaraju sindikati i razvija klasna borba, tamo gasnu španjolski ceremonijali i bretovština. Ne s mitraljezima i vješalima, nego s knjigama“.

²⁵² Tumačeći u razgovoru s Čengićem vlastiti pokušaj da mijenja jezik “iz njegovog folklornog miljea na drugi nivo”, Krleža ističe da kad je tako progovorio nije bio sam, da je više njegovih prijatelja i suvremenika također progovorilo suvremenim jezikom, “sličnim meni”, spominjući pritom Marka Ristića, Veselina Maslešu, Milana Bogdanovića i Milana Dedinca. Na Krležinu popisu nema njegovih zagrebačkih i hrvatskih suvremenika, a i u ranoj bliskosti s Dragišom Vasićem očita je stilska srodnost. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 177.

²⁵³ Na takvo Krležino sjećanje Bela Krleža odgovara u pismu iz Opatije: “Najmiliji od Prilaza 13 do P. 3 pa preko 32 jedne mrtve kraljice, zatim Mihanovića 16, Radiše Adžije 14, pa onda detronizirane kraljice do Br. K. 23 i najzad Gv. 23. Čudne brojke: 3, 13, 32, 16, 14, 23. Eto putovali i putovali a i D. R. koja je bila škola bez broja ne treba zaboraviti. A sve je počelo Gj. 16.” *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži*. U citiranom pismu datacija nije sigurna.

beogradski *krug*, čak i kada se drži hotelskog udomljenja, pomaže razumijevanju relacija u kojima je sudjelovao, a koje se kao *kultura pamćenja* ili čak *povijest* sažimaju u definicije ključnoga, jugoslavenskoga razdoblja (s)rasta hrvatskoga i srpskoga et(n)osa. Razložnost i uvjetovanost Krležinih beogradskih adresa, na pozadini spoznaja, ali i razmatranja ponekad ne odveć sigurnih pretpostavki, kakvima se Krležine odmake i izbore nastoji podvrgnuti *logičnom* razumijevanju, vraćaju takvoj rekonstrukciji *dinamiku* povijesnog razmjera.

Krleža u Beograd prvi put dolazi u svibnju 1912, da bi s tim gradom ostao u snažnoj, dubinskoj vezi do smrti, dakle gotovo sedamdeset godina. No prvo – prološko, do početka 1920-ih, te zaključno – epiloško, nakon 1960-ih, razdoblje ipak tek uokviruju pola stoljeća neobičnoga iskustva, presedana: nitko drugi nije nikada u takvu kontinuitetu djelovao u hrvatskom i srpskom društvu simultano i iznutra, *ne* kao *gost* u Beogradu, i *ne* kao *beogradski čovjek* doma, u Zagrebu. Tijekom 1920-ih Krleža stječe *ime* u beogradskoj javnosti, on nije jedan od mladih iz prečanskih zemalja koji u prijestolnici tek traži afirmaciju; 1930-ih glavni je urednik časopisa koji izaziva takav društveni potres da se njegovo daljnje izlaženje uopće ne razmatra; u drugoj polovici 1940-ih u Beogradu se pročišćuje od boljševičkog izopćenika do redovitog člana srpske Akademije i projektanta velike pariške izložbe srednjovjekovne freske; 1950-ih središnja je figura kulturnoga programa Titova socijalističkog projekta; a u 1960-ima počinje završavati sve svoje, pa i beogradske, poslove. Svaka od tih pet, odnosno sedam etapa, razvija se prema različitoj scenografiji, tako da adrese konotiraju dramaturški naboj: kao da je jednostavnosti zbilje Krležina pojava davala scensku napetost. “Nijesam se osjetio Kolumbom na kaldrmi Terazijskoj (1912)” – ističući hrvatske prethodnike Šuleka i Gaja, Matoša, Gjalskog, Bukovca, Vojnoviće, Strossmayera, Meštrovića, Supila, Krleža kaže da “skorih dana stiže i moj drug iz djetinjstva Vladimir Čerina sa Pavlom

Bastajićem, Mustafom Golubićem, Simom Miljušem i čitavom bulumentom dječaka bezimernih...²⁵⁴ Na taj *bezimeni* naraštaj aludira i u pismu beogradskom gradonačelniku kada se više “na izlet do Beograda” nije u stanju zaputiti: “Tu me čekaju sjenke mojih pokojnih prijatelja [...] koji su iz ovog grada na Terazijama otputovali u daleke sibirske tajge u nepovrat, pa kada mi se jadni i zaboravljeni javljaju u mislima, uvijek se taj prekogrobni scenarij odvija pod beogradskim krovovima i po ulicama od Ratarske do Dorćola.”²⁵⁵

Kada govori o svojim hrvatskim prethodnicima u Beogradu, kao o dva naraštaja, dva *stoljeća*, pa i dva glavna *tipa* njihove pokretljivosti, Krleža ne spominje Antu Starčevića. Starčević doduše u Beograd nije stigao, ali je, čini se, to želio učiniti, i to na način različit od velike većine spomenutih, a i drugih Krležinih prethodnika, da bi intencionalno prešućivanje toga detalja također poprimilo svojstvo *znaka* u polemičnoj strukturi hrvatske i srpske identitetske sheme. Starčević je, naime, aplicirao za profesuru na beogradskoj Visokoj školi, ali se u njegovim biografijama²⁵⁶ na taj detalj niko ne osvrće. Dok je već u prvim

²⁵⁴ Miroslav Krleža, *Iz knjige Izlet u Madžarsku*, Republika, 9/1953, br. 12, str. 993.

²⁵⁵ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, VI, str. 231.

²⁵⁶ Ante Starčević (1823–1896) hrvatski je političar čija se djela uzimaju za „teorijskopolitičke temelje suvremene hrvatske nacionalne države i zbog toga je još za života bio prozvan Ocem domovine“ (*Hrvatska enciklopedija*, X, Zagreb: LZMK, 2008, str. 218). Dijelom su ta shvaćanja uzdizala „hrvatsko ime i narodnost u opreci prema srpskom imenu i narodnosti“, pa je time „budeći otpor u povrijeđenom srpstvu, znatno utjecao na jačanje njegove nacionalne ideje“, te „kao ni svaki nacionalni unitarizam, ni Starčevićev nije Južne Slavene zbližavao, nego ih je još više razjedinjavao“ (*Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981, VIII, str. 129). Opsežni, peterostupačni članak o Starčeviću u Krležinoj *Enciklopediji*, u kojemu se precizira kako prijedlog Banskog vijeća da ga se, prema molbi (1849) koju spominje i u beogradskoj aplikaciji, imenuje za profesora na zagrebačkoj Akademiji „nije bio u Beču uvažen, jer se već pripremala reforma školstva...“, ipak ne spominje taj pokušaj. Potkraj dotične, *beogradske* 1851. Starčević se u pozivu na pretplatu za *Hrvatsku rečoslovnici* još uvijek kreće u okviru *ilirske*

afirmacijskim tekstovima posvećenim Krleži u Beogradu istican njegov pokušaj da *prijeđe* u Srbiju²⁵⁷, o identičnoj i također *neuspješnoj* Starčevićевой nakani ne govore ni Matoš, ni Skerlić, a ni Mile Starčević koji je objavio knjigu *Dr. Ante Starčević i Srbi*. Prema prijepisu Starčevićeve molbe koji je pronađen u Krležinim bilješkama²⁵⁸ ne može

konceptije „težeći za sjedinjenjem 'na jugu živućih Slavjana“, zasad „barem u jeziku književnome“, uzimajući „jugoslavensko ime kao zajedničko za njih sve“. Leksikon *Sveznanje* (Beograd: Naučno delo, 1937) navodi da je Starčević dokazivao „da Srbi ne postoje i narod u Srbiji smatrao za Hrv., propovedao integralno jugoslovenstvo pod hrv. imenom“.

²⁵⁷ Premda je Krleža na pitanje beogradskog *Vremena* (1931) „kako je poznato da je još 1913. prebegao u Srbiju i javio se u dobrovoljce“ odgovorio „da o tome nije još pisao ni govorio nikada“, *Politika* je već 1922. povodom ćirilnog izdanja Krležinih novela, uzdižući njegov talent – „Maštom rečitosti na kakvu se naša književnost nije navikla od meteorske pojave Nikolaja Velimirovića“ – upravo *inicijacijski* potcrtavala: „Nepoznat, bez dokumenata, sumnjiv, pa i hapšen on je uspeo da dođe do Skoplja i do srpske vrhovne komande [da bi] se ponudio za dobrovoljca u srpsku vojsku“. – Vojislav M. Jovanović, *G. Krleža* [ćir.], *Politika*, 19(1922)4919, str. 2–4.

²⁵⁸ „Na natječaj, koi je visoko popečiteljstvo 23. srpnja t.g. za stolicu iz matematičkih znanostih na beogradskom liceju raspisalo, podpisani, osećajući u sebi snagu za moći u službu s napomenutim mestom skopčanu dostojno obnašati, usuđujem se moju preponiznu molbenicu prikazati, i prositi, da bi mi visoko popečiteljstvo to mesto podeliti dostojalo.

Razloga, na koje bi u tu svrhu prošnju oslonio ne imam izvan toga, da sam još godine 1848. iz ovih znanostih stroge izpite podneo, što će visoko popečiteljstvo uvideti iz priklopljenoga pod 1) prepisa doktorske povelje.

Što se tiče jezika, u kome se imaju ove znanosti predavati, držim dosta samo to napomenuti da sam rodod Ličanin i da sam u Jugoslavenskom književnom jeziku god. 1849. za učitelja iz mudroslovja na zagrebačkoj akademii tako načinio izpit, da sam zbogom mojih pismenih i usmenih odgovora na predložena pitanja na prvom mestu bečkom popečiteljstvu predložen, što će visoko popečiteljstvo iz svedočbe pod 2) uvideti. Rešenje ove stolice još ni sad nije došlo.

Znanosti druge, u odsek mudroslovni spadajuće i druge jezike kojih pet znam, u ovu svrhu, cenim da nije vredno napominjati.

Ako mi visoko popečiteljstvo to mesto poveri, nastojati ću rečju i činom, da očekivanju visokog popečiteljstva odgovorim.

Međutim moju preponiznu prošnju svesrdno preporučujuć, s dubokim iskrenim štovanjem ostajem

se zaključiti kada je Krleža tu okolnost želio potvrditi: dok se bavio Starčevićem kao negacijom hrvatske političke paradigme²⁵⁹ ili u doba kulturno-historijskih sažimanja za enciklopedijsku prologomenu. Bez obzira na to što je metaforizacija starčevićanskoga nasljeđa kao konfliktna reinterpetacija kroz XX. stoljeće prerasla u neuralgično polje, sam je Starčević upravo *prostorno* relacioniran u Krležinoj estetizaciji historije.²⁶⁰

visokog počeiteljstva ponizni sluga / Antun Starčević, dr. iz mudroslovja / U Zagrebu, na 20. kolovoza 1851.“

Usp. o tome i: Viktor Novak, *Vuk i Hrvati*, Beograd, Naučno delo, 1967.

²⁵⁹ Sam Krleža se, kada govori o Starčeviću poziva na Skerlića, koji da je „u svome portretu starog manijakalnog propovjednika ekskluzivnog hrvatskog državnog prava, veoma [...] tačno naslutio južnoslovenskog unitarca, kome je nerazmjerno više stalo do etničke cjeline, nego do regionalnih formalizama“. Skerlić je doista portretirao Starčevića i ustvrdio da „on samo dobija kada ga se iz bliza upozna“ te da „njegove ideje više vrede no što se to obično misli“ (Jovan Skerlić, *Eseji – o srpsko-hrvatskom pitanju*, Zagreb: Čelap, 1918, str. 49–72). Zaključno Krleža uzima „Starčevićeve ili Vukove parole o ekskluzivnosti [kao] odraz bijednih intelektualnih horizonata na jednoj i na drugoj strani, a pogotovo ako se uzme u obzir pojačani uticaj razornih tendenca austro – mađarske reakcionarne legitimističke upravo habsburške politike [...] i ekskluzivnosti srbijanske iredentističke politike, o kojoj je Svetozar Marković dao nekoliko neoborivih definicija. Iz naše perspektive trebalo bi naglasiti da su ovi kontrasti bili trajno dramtizovani i pojačavani stranim uticajnim komponentama, koje su u malim uskim provincijalnim prilikama nužno i logično morale poprimiti karakter ekskluzivnosti...“ – Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 219–220.

²⁶⁰ U noveli *Veliki meštar sviju hulja* (1919) javlja se Starčević kao slika na zidu krčme: „Ovaj stari Ante ovdje trobojkom okićeni, on još uvijek živi kao profet u sekti tih mesara, pijanaca i infanterijskih feldvebela... Stari još uvijek živi po kaptolskim krčmama, a da nikada nije htio ni propovijedao ono što su od njega stvorili njegovi učenici. Starčević bio je najmanje starčevićanac u smislu reš pečene krvavice, pisane pečenke i Lepe naše pune flaše...“ Usp. Miroslav Krleža, *Novele*, Zagreb: Ljevak, 2001, str. 121.

Čini se da je prva Krležina beogradska adresa bio “Hotel *Makedonija* na Kraljevom trgu.”²⁶¹ Nakon što je u Balkanskoj ulici razmijenio austrijski dukat od 20 kruna za dinare, zacijelo je mogao pokriti troškove kratkotrajnog boravka, uključujući pristojan smještaj, za kojega se očito nastojao informirati o mogućnosti apliciranja u srpsku vojsku. Za razliku od svog gimnazijskog druga, *pjesnika* Čerine, i *protorevolucionara* Golubića ili Bastajića, Krleža je još statusno i materijalno opremljen položajem austrijskog časnika *in spe*, što i potiče zazor srpskih službi zaduženih za prihvatanje i potporu *prečanskih* simpatizera. Usred balkanske vojne kampanje, Beograd je tada ipak grad užurbane rutine, “kafanica(ma) sa roštiljima”, “mladencima sa ružmarinom u zapučku po fotografskim vitrinama” – “sve sami policijski i sreski pisari”, dok svugdje uokolo “guču čudne, jedinstvene riječi kao varenje, sledovanje, uverenje, klasa.”²⁶² To će se promijeniti nakon Velikoga rata, kada pridošlice u Beogradu teško nalaze smještaj.²⁶³ No, za razliku od Kosora koji se povukao,²⁶⁴ nonkonformista Ujevića²⁶⁵ i

²⁶¹ Miroslav Krleža, dnevnički zapis *10.V.1912.–10.V.1962*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže, A/159.

²⁶² Krleža je ostao pod snažnim dojmom svog prvog beogradskog boravka, pa se sjeća i takvih detalja da se već petnaestu godinu ispitivala nivelacija Pozorišnog trga, naime stručnjaci “nikako nijesu mogli da se odluče hoće li kišnica otjecati u Savu ili u Dunav”. – Miroslav Krleža, *Iz knjige Izlet u Madžarsku*, Republika, 9/1953, br. 12, str. 991. – Srpski političar Petar Stambolić kaže kako mu je Krleža “plastično pričao o svojim prvim utiscima” u Beogradu: “U Balkanskoj ulici kad je menjao novac, gazda koji ga je menjao vešto ga je bacao na kamenu ploču da proveri da li je lažni ili pravi.” – Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, 2012², str. 160.

²⁶³ “Mama veli da čim ja dobijem O. da ona onda odmah odlazi u Beograd makar baš u jednu nameštenu sobu.” – *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1919). Čini se da je obitelj Belinih roditelja odustala od preseljenja u Beograd upravo zbog poteškoća sa smještajem.

²⁶⁴ “[Ja] ne mogu ovdje sa 1300 dinara na mjesec živjeti, 400 dinara plaćam sobu... Živim neopran i poderan, musav, zaprljan kao parija.” – Josip Kosor,

samozatajnog Andrića,²⁶⁶ Krleža se u Beogradu više nije ni kanio nastaniti. Bit će da je, utoliko, tvrdnja iz kanonske hrvatske biografske edicije o tome da “1920. otklanja ponudu da se preseli u Beograd”²⁶⁷ tek hipoteza, jer Krležina prepiska s bližnjima iz toga doba ukazuje na posve druge aspiracijske adrese, prema europskome sjeveru, ili, ako to nije moguće, prema hrvatskoj provinciji na jugu.²⁶⁸ Krležin je doživljaj zagrebačke sredine doista srodan Andrićevu, ali su njihova iskustva, barem kada je riječ o Beogradu, različita. Krleža je na *preseljenje* u

Pismo ministru prosvjete od 6. IX. 1921, navedeno u: Dubravko Jelčić, *Strast avanture ili avantura strasti*, Zagreb: August Cesarec, 1988, str. 65.

²⁶⁵ “Na Tinovu primjedbu o stanu, smislio sam da bi moja stanodavka, u malom predsoblju koje je dijelilo moju sobu od gazdaričine – u tom skućenom prostoru – mogla improvizirati bilo kakav ležaj, samo da Tin ne ostane beskućnik.” – Joe Matošić, *Tin Ujević u Beogradu 1920*, navedeno prema Nedeljko Ješić, *Tin Ujević u Beogradu* [ćir.], Beograd: Službeni glasnik, 2008, str. 46–47.

²⁶⁶ “Ubrajam se u srećne koji imaju jednu sobu, i to čistu, nabavio sam i drva, hranim se prilično, kratko: idealan položaj za jednog savremenog čovjeka.” – Ivo Andrić, *Pismo Zdenki Marković od 25. X. 1919*, navedeno prema: Ivo Andrić, *Pisma* [ćir.], Novi Sad: Matica srpska, 2000, str. 175. – Još u proljeće iste godine Krleža je javno intervenirao u Andrićevu korist, ali ne tako da ga se pošalje u Beograd: “Pesnik Ivo Andrić pati se eto u teškoj bolesti, koje je zadobio u borbi za Jugoslaviju, pa je li kome od merodavnih faktora palo na pamet da se pobrine za tu žrtvu naše narodne stvari i da ga izašalje kuda na lečenje: u Egipat ili Alpe.” – Miroslav Krleža, *Slučaj kipara Studina*, Zagreb: Riječ Srba, Hrvata, Slovenaca, 1919, br. 110, str. 2.

²⁶⁷ *Krleža, Miroslav*, Hrvatski biografski leksikon, sv. VIII, Zagreb: LZMK, 2014, str. 185. – Pretpostavka se vjerojatno zasniva na dojmu Miloša Crnjanskog objavljenom u “literarnim sećanjima” *Posleratna književnost*, Novi Sad: Letopis Matice srpske, 103(1929)3, str. 201, o tome da je u književnom Zagrebu 1920. ostala tek “velika ličnost Krleže.”

²⁶⁸ “Prevest ću M. Angela najme ne ja, jer je to hitno, u toliko, budući da jedan čovek kreće za Berlin u oktobru, pa bi manuskript poneo sobom za Reinhardta. [...] To znači novce u slučaju da vani ‘usprije.’” *Pismo Miroslava Krleže Beli Krleži* (1919). “Ja Fritz živim samo od Zagreba... I volela bih da sam sada na ‘Lopudu.’ Ti bi onda odmah počeo da radiš.” – *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1919).

Beograd uopće teško mogao pomišljati nakon načina na koji je odande 1912. ispraćen, a slijedeće godine istjeran,²⁶⁹ osobito pošto su mu srpski istražitelji u Zagrebu osvježili dojmove u istrazi incidenta poznatog kao *pijana novembarska noć*.²⁷⁰

Problem *povratka u novi*, poslijeratni Beograd obradio je u finaloj sekvenciji putopisne proze o dramatičnom iskustvu vojne vježbe u metohijskom kraju srpski pisac i urednik oporbenjačkog *Progres*a Dragiša Vasić. Vasićev lirski subjekt uvodi u priču mladog slovenskog pričuvnog časnika Lovšina kojega je pripovjedač “poveo kao gosta”: “A kad dockan uveče stigismo u Beograd dočeka nas samo vetar, koji je strašno fjukao i besno lomio pustim beogradskim ulicama.”²⁷¹ Pred

²⁶⁹ “Spasao me jedan čovjek, artiljerijski major (ili kapetan prve klase) u službi kod glavne komande, jedini čovjek, koji mi je lično povjerovao da ne lažem, da nisam austrijski špijun, da sam doista predao svoje peštanske i pečujске dokumente (koji su se navodno izgubili) i taj me je čovjek pod pratnjom svog vlastitog konjičkog žandarma uputio u Beograd s vlastitim preporučenim pismom na komandu mjesta, da me komanda mjesta uputi ministarstvu vojnom i da se (po mogućnosti) utvrdi moj identitet. Uspjelo mi je da iz ove situacije pređem (po svoj identitet) u Zemun, gdje me je moj identitet čekao u zatvoru zemunske policije.” – Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima*, Zagreb: vlastita naklada, 1932, str. 151.

²⁷⁰ “Ti ovratnici od baršuna, koji simboliziraju razne rodove oružja, od svijetloamaratonove boje do boje crnih maćuhica, bile su mi poznate još iz raznih policijskih ispitivanja u Kraljevini Srbiji godine 1912 i 1913... Gospodin pukovnik promatrao me možda jednu čitavu minutu..., a onada me je, bez ikakva prijelaza, zapitao: ‘Lepo, a znate li vi šta je to pomrčina?’ Ovo me je pitanje iznenadilo. Za tu riječ čuo sam već godine 1912 i 1913 i mračno značenje tog balkanskog pojma bilo mi je poznato. I sâm sam, jedva jedvice izvukao živu glavu iz jedne takve pomrčine pameti i logike. Sjećam se da sam se u vezi s tom riječju uznemirio kao kokoš koja se uskokodakala u stravi ptičjeg svijeta kad se javlja pomrčina sunca... – Hteo sam da kažem da ima i takvih pomrčina koje jedu ljude. Kaže se: pojela ga pomrčina! Eto, takva pomrčina! Pa, doviđenja, možete ići.” – Miroslav Krleža, *Pijana noć četrnaestog novembra 1918*, Republika 8/1952, br. 10–11, str. 261.

²⁷¹ Dragiša Vasić, *Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru* [ćir.], Beograd: Geca Kon, 1921, str. 65.

kućom su zatekli “Jovana, detektiva uprave varoši Beograda”. Na pitanje otkud zna za njegov dolazak, detektiv mu odgovara kako je poslao “telegram *Progresu*”, te kaže da “kao Srbin iz preka ne poznaje ovdašnje ljude. – Mislio sam da će me odrediti da pratim kakvog Mađara ili istinski sumnjivog čoveka, a oni me šalju za vama.” Na Lovšinovo čuđenje, pripovjedač mu se ironično očituje kao “izdajnik otadžbine”, da bi Slovenac koji ga je “dva meseca gledao na poslu otadžbine i poznao kao sebe” poentirao – “Neverovatno, gadno!” U stanu pak pustoš poslije lopova, ostali su tek pokrivači: “I dok su mi zubi cvokotali i celo telo drhtalo, zgrčen ispod pokrivača, razmišljao sam: ‘Kako je postao ružan, rđav, odvratn ovaj Beograd, koji sam voleo kao svoju rođenu majku.’”

Krleža, koji je u Beogradu, prvi put poslije rata, i to na duže vrijeme, ili u više navrata, “radi ruske stvari,” boravio od svibnja do srpnja 1922. dijeli Vasićev doživljaj: “Ovo pišem na Terazijama, – *Dafranka* – celi grad je grad sitih farmera i marvogojaca, kao u kakvom lošem filmu.”²⁷² Zapravo, čini se da je Krleža tada u Sremskim Karlovcima²⁷³, odakle dolazi u Beograd kako bi sudjelovao u radu

²⁷² *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1922). – Kada uskoro Krležina negativna opservacija beogradskih prilika prodre i u njegov javni iskaz, posebno u *Književnoj republici*, kritičar koji ga je u *Politici* netom hvalio se „ne buni“ ali izražava čuđenje „što nije u isto vreme pored Sodome napao i onu još goru Gomoru, ovaj gnusni, glupavi, provincijalni c. i kr. austrijski Zagreb...“, koji „šapuće po kući u svom prostačkom njemačkom jeziku kako su Srbi ljudožderi, trogloditi i batinaši...“ Božidar Kovačević, *Krležin napad na Beograd i njegova poslednja knjiga*, Reč i slika, (1926)1, IX, str. 147. Stanko Lasić smatra kako nije vjerovatno da kritičar Kovačevićeve upućenosti ne bi znao što je sve Krleža prethodno izrekao o hrvatskoj *mitološkoj svijesti*, zagrebačkoj *malograđanštini* i *kulturnoj laži* (Stanko Lasić, *Krležologija*, IV, Zagreb: Globus, 1993, str. 76). Taj tip *zaborava* ili *previda* ostat će konstantom *moralne* ucjene u kronologiji hrvatsko–srpskog *promatranja*, pri čemu pretpostavka o poznavanju prilika na koje se povratno upozorava nerijetko nije tako čvrsta kao u primjeru o kojemu je riječ.

²⁷³ „Bio sam u Bačkoj i mislim da sam se javio. Vidio sam Nazarene ... I sve je to grozno, kako to tu izgleda. Vraćam se lađom u Karlovce. U Novom Sadu sam sastao Dobrovića i on dolazi za Karlovce sutra. Kupanje je u Dunavu vrlo lepo

Odbora za Pomoć gladujućima u Rusiji, ali i drugim partijskim poslovima, prije nego mu 1923. “dosadi dribling u KPJ,” pa se počne spremati “na Književnu republiku”.²⁷⁴ Ograničenja beogradskog boravka

kao u Amazonki. Spržilo me sunce i crven sam. Pisao sam ti, da sam s prof. Kotevrom služio u vojsci. Dakle moj drug pukovnijski. Laza te mnogo pozdravlja. Sve dobri i simpatični ljudi.“ – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1922).

Iz Karlovaca je bio Laza Popović (1877–1945), zagrebački liječnik koji je 1901. diplomirao medicinu u Beču, specijalizirao rendgenologiju; ali je 1914–1918, s oduzetim doktoratom, kao nepodoban interniran u zagrebačkoj bolnici Sestara milosrdnica; 1921. profesor Medicinskog fakulteta. Bio je u uredništvu časopisa *Nova Evropa*, a pored kulturnih problema, zanimao se i za književnost, pa je pisao o ranim Krležinim djelima. Krleži je predlagao i da bi bilo dobro da *otputuje*: „da vidi još mnogo i da pozna i oseti *druge*... da preboli *svoje* ako se to može“ (*Predgovor*, u: Hrvatska rapsodija, Zagreb: Nova Evropa, 1921, str. V–VI). Zajedno su radili u krugu širokoga pokreta za pomoć “gladnima u Rusiji”, priredili su prigodnu brošuru u Zagrebu, te putovali u Beograd. Tom je prigodom (1922) Krleža s Popovićem duže boravio u Sremskim Karlovcima, odakle je odlazio u Beograd, ali i na bačku stranu. Kao što *pokretljivost* Beograda uspoređuje s filmom, tako Krleža ovdje asocira na kršćansku sektu (*Nazareni*) i *citatno* kupanje. Za različite putanje kojima su se poslije kretali Krleža je u memoarskim i problemskim tekstovima nastojao naći razumijevanja, kao u *Izletu u Mađarsku 1947.* kada je „Laza, sa svojim pjesničkim zanosima zapeo u mjesečinom natopljenoj kopreni večerašnjeg pamćenja“ dok se vlak zaustavio na *karlovačkoj stanici*. Popović je 1930-ih postao senator, a jedna od njegovih inicijativa bila je i *trčanje štafete*: „U srpnju 1933. Aleksandar Karađorđević doputovao je na Plitvice da tamo provede nekoliko tjedana na odmoru. Lazi Popoviću tada je pala na pamet ideja da se učini nešto što se dotad u nas nije činilo: da se vladaru zemlje, u znak ljubavi i odanosti, štafetnim trčanjem donese i preda pozdrav. Popović je svoju ideju munjevito realizirao, prva naša štafeta krenula je 22. srpnja 1933. iz Zagreba, iz Bogovićeve ulice br. 7. Bila je to sokolska štafeta, nosila su je 62 trkača u dobi od 15 do 55 godina, po nacionalnosti su bili Hrvati (35), Srbi (16), Slovenci (8) i Česi (2). Krenulo se u pola devet navečer, na Plitvice se stiglo 23. srpnja u pola šest ujutro, dva sata prije plana. Kralj je, navodno, bio ugodno iznenađen. Sljedeće godine štafeta se već trčala u mnogo većem mjerilu, bilo je 1700 sudionika, krenulo se iz Sarajeva i trčalo na Oplenac, a terminski je pomaknuta prema Vidovdanu. Na njezinu putu dočekivale su je, prema protokolu, u svakome mjestu 'zvonjenje, svirka muzika i gruvanje topova i prangija'.“ – Usp. bilješku Branka Matana u: Josip Horvat, *Pisma Slavku Batušiću*, Zagreb: HDA, 2014, str. 43.

²⁷⁴ “[Ž]enidba kralja Aleksandra (22. V. 1922), pokušaj atentata na kralja Milana Čopića. Dramatska scena u Kosmajskoj ulici kada Moša spasava život

mogla su, pored problema sa smještajem, dolaziti i od policijskog pritiska. Kao gost u obitelji rođaka svoje supruge, višega državnog službenika Jovana Kangrge, u Gospodar Jevremovoj ulici, svoga je domaćina izlagao neugodnostima, što i ne čudi, budući da je, primjerice, s Dragišom Vasićem, kao odvjetnikom, u Glavnjači posjećivao atentatora Stejića, ne skrivajući odveć da razmatra svoje društvene veze kako bi se u povodu kraljeva vjenčanja moglo aplicirati za njegovo pomilovanje.²⁷⁵ Kada sa Vasićem postane prisan, pa počnu jedan drugome odlaziti u goste,²⁷⁶ Krleža će krenuti u Srbiju, kroz koju su ga *sproveli* iz Skoplja. Krleža će se u Skoplje *vratiti* tek „mjeseca januara 1937“,²⁷⁷ a *povratak* Vasiću *u goste* dobit će opet *policijski* epilog.²⁷⁸

kralja.” – Miroslav Krleža, *10.V.1912.–10.V.1962*. Krleža je na beogradskom Univerzitetu 14. V. održao predavanje *O gladnima u Rusiji*, Videlo, 21/1922, br. 84, str. 2.

²⁷⁵ Miroslav Krleža, *Jedno pismo iz godine 1922*. (Milanu Ćurčinu, uredniku *Nove Evrope*), Vjesnik, 21/1960, br. 4968, str. 6.

²⁷⁶ “Koliko mi je teško što sam te ostavio bez vesti o sebi možeš zamisliti i što se, ovako zbunjen nisam smogao javiti bar sa nekoliko reči zahvalnosti gospođi Beli i tebi za onako srdačan i bratski doček u Zagrebu kako prilikom prolaska za Nemačku tako i prilikom povratka. [...] Ali eto kako je život surov i baca čoveka čas ovamo čas onamo te mu samo na sekunde daje zadovoljstvo, uživanje i sreću. Kako sam se samo prijatno osećao u onoj staroj sobi prijateljice gospođe Bele, za onaj sat koji je prošao kao sekunda. [...] Molim te, dragi Krleža, javi mi odmah šta si odlučio o dolasku. Ja bih heto da ne podješ dok se tesno ne dogovorimo te da ja na vreme budem u Beogradu, jer se nadam da mi nećeš učiniti na žao da bez mene provedeš i jedan čas ovamo.” Dragiša Vasić, *Pisma Miroslavu Krleži*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže. Vasićeva pisma Krleži su iz 1920-ih, bez sigurne datacije. Čini se da je Krleža s Vasićem u Požarevac putovao 1922: “Neki komunistički prvaci – aktivisti bili su uhapšeni u Srbiji. Branili su ih advokati Dragiša Vasić i Triša Kaclerović. Tast Vasićev bio je ministar Stojan Ribarac, ugledni srpski političar, i jednog vikenda je svoga mladog prijatelja iz Zagreba odveo u Požarevac kod tasta.” – Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 15.

²⁷⁷ Usp. Krležin zapis *Skoplje godine 1937, mjeseca januara*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže, A.

Krležu je još početkom 1950-ih zatekla *slika* nerazvijenosti srpskoga prostora.²⁷⁹ Njegove usporedbe s hrvatskim prilikama u tom smislu čitane su u srpskoj javnosti nerijetko selektivno i tendenciozno, pri čemu je već samo dovođenje u isti historijski plan hrvatske *banovine* kao autonomije sa srpskom *državom* poticalo iritaciju: „I sad, recimo, uzmite Srbiju s onom poljoprivrednom kulturom kakva je bila, sa socijalnom strukturom kakva je bila, i svom tom politikom s kraljem na čelu, i uzmite Hrvatsku kao banovinu, materijalni nivo banovine – bez obzira što je feudalna, što je njena struktura sasvim drukčija, što ima veliki posjed s relativno mnogo šuma i na kraju uzmite još i Dalmaciju koja ima more, a ono opet svoje ekonomsko značenje – pa usporedite. I administracija je na mnogo višem stupnju, pravda ili red što se tiče pravnih odnosa, također. Administracija nije bila nesumnjivo podvrgnuta kao što je bila u Srbiji. U Srbiji su se mijenjali po strukturama naprednjaci ili radikali, a onda samovolja od kneževa pa dalje do kralja Milana i naovamo. To je bio teror i mnogo manje građanske sigurnosti nego u Hrvatskoj. I u Hrvatskoj je bio feudalni pritisak i teror koji je trajao vjekovima i koji je

²⁷⁸ Krleža se 1961. vraćao iz Užica, pa je u Gornjem Milanovcu svratio do kuće Dragiše Vasića. Osiguranju taj detalj nije promaknuo, pa se, kada mu je to javljeno, utjecajni srpski policijski dužnosnik Slobodan Penezić Krcun živo zanimao za Krležine razloge: „Pričao sam mu kako smo godinama Dragiša i ja bili prijatelji, kako je za partiju preko generala Pere Živkovića učinio nekoliko izvanrednih usluga skidajući tako reći s vješala najistaknutije komuniste. Ispričao sam mu nekoliko noveleta o svom drugovanju s Vasićem što je njemu bilo potpuno nepoznato. Tako smo se Krcun i ja sprijateljili...“ – Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 113–114.

²⁷⁹ „Srbija je seljačka pustinja. Sto kilometara smo prošli, a nismo videli ni jedan tvornički dimnjak...“ – svjedoči Dobrica Ćosić da mu je Krleža povjerio u večeri povratka iz Užica (1961). Teško da je Krleža Ćosiću mogao reći da je „putovao u Užice, da prođe kroz Srbiju, u kojoj nikad dalje od Beograda i Avale ni(je) bio“, pa ni u *prenesenom* značenju, ali je *slika* o *nevidljivim* tvorničkim dimnjacima doista tipična za njegovu frazu. Dobrica Ćosić, *Pisci moga veka* [ćir.], Beograd; Zavod za udžbenike, 2004, str. 45.

na koncu ustaljen, ali su bile i vladale nekakve pravno-moralne norme koje su se kako-tako poštivale. Ta zemlja Hrvatska i ta zemlja Srbija su otprilike tako izgledale u razdoblju od 1848. pa do ujedinjenja 1918. i to su, ako hoćete, elementi historije koja je konkretna“.²⁸⁰ Kako pritom nije riječ tek o *dojmovima* dokumentiraju analitičke bilješke pronađene u ostavštini: „Osnivanje banaka, svi elementi tzv. ekonomskog procesa sa raznim kreditnim ustanovama, sa konstruisanjem pojedinih industrijskih poduzeća, sa organizacijom akcionarskih društava i kooperativa, sve je in statu nascendi, prekinuto u normalnom ritmu razvoja sa ratovima 1876–1878, 1885. Narodna banka osniva se 1883, a prve željeznice polažu između 1878–84. Prva banka organizovana je 1882. Rat od 1885. bacio je sve ove elemente potencijalnoga razvoja u novu krizu.“²⁸¹

Vrativši se sa *ruskog izleta* 1925. Krleža u Beogradu i nadalje ne pronalazi ni *egzistencijalni* ni *literarni* okvir: „Sobe još nisam našao. Stanujem u sobi jednoga čoveka koji je otputovao, te se nadam sutra definitivno smiriti se. Cena sobama 1500 D (donekle pristojne bez loženja). Najpre u *Excelsioru* skupo. Onda nedelju dana traženja sobe bez rezultata. Kavane, gostione skupo. Ljudi lažljivi i glupi. Grad sasvim nezanimiv i dosadan. Sve novogradnje građene kao iz papira. Vrata ne zatvaraju. Vetar duva kroz stakla prozorna. Cevi vodovoda pucaju. Svaki

²⁸⁰ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III, str. 192–193.

²⁸¹ Usp. Krležinu *analizu pismenosti* Srbije i Hrvatske na prijelazu stoljeća. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*, A. – U toj je analizi i podloga za Krležinu ocjenu o predominaciji *oficirskog* kompleksa u srpskom društvu, uspoređujući broj škola i studenata, upućuje na indeks „ritam porasta inteligencije“. „Inteligencija je jedini društveni elemenat u socijalno-ekonomski nerazvijenim sredinama, kao nosilac političke i nacionalne kulturne svijesti. Sa 450 nastavnika na srednjim školama i sa 63 profesora na visokoj školi sa nekoliko hiljada učenika na srednjim školama i sa 400 studenata na univerzitetu, kakvi su to kadrovi? Od tih kadrova jedini koji dolaze u obzir su vojnički, t.j. oficirski, prema tome nije nikakvo čudo da nekoliko desetaka oficira u ime oficirskog kora, koji broji nekoliko hiljada glava, igra ulogu nerazmjerno važniju od tzv. građanske inteligencije.“

čas nema vode ili svetla (to nije krležijanizam). Kada sam već ovde ostat ću još jedno vreme, ali svaki dan je izgubljen. O prodaji ili štampi *mojih* stvari, nema ni govora. Bio sam u parlamentu, ali je to, kao i ona domobranska kupaona što je od stida nisam nikada opisao tako žalosna stvar, da nema šta da se kaže. Oprosti što ti pišem na tom i takvom papiru ali to je iz moje bilježnice, u koju sam se spremio da pišem moje utiske, pak nemam što da pišem i pišem Tebi pismo.“²⁸²

Perspektiva se donekle mijenja nakon što Krleža ipak postaje *vidljiv* u beogradskoj javnosti, napose kada ondje prelazi *njegov* redatelj Branko Gavella, u čijemu je beogradskom domu gost: “Mnogo sam na ručkovima i večerama. Nisam još bio ni kod Slavka Singera, a Kangrgi idem tek sutra (Telefonski sam se javio),” pri čemu nije nevažan Belin glumački dojam: “Uopšte ovo je moja prava premiera.”²⁸³ Vrativši se na dan atentata u Skupštini avionom u Zagreb,²⁸⁴ Krleža će nakratko pokušati pronaći utočište u hrvatskome kulturnom kompleksu, a onda po drugi put provjeriti vlastite europske izgleda, pokušavajući se kao pisac održati na nekoj od velikih europskih adresa. Rast nacističkog projekta u Njemačkoj pokazao se, međutim, nepremostivom zaprekom njegovim literarnim, a nepovjerenje Kominterne publicističkim planovima, pa će se

²⁸² *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1925).

²⁸³ “Silno žalim što nisi mogao videti oduševljenje ovde iskreno spontano bez ikakve reklame, kuća skoro rasprodana. Aplauzu nikad kraja. Razume se masa cveća. Sedam ogromnih buketa. Izvrsna predstava.” – *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1929).

²⁸⁴ Krleža *let* percipira ne samo kao prolaz kroz *prostor* nego i *vrijeme*: „...mi smo u nekoliko hipova preletjeli više od dvije hiljade godina, i ne osvjestivši se još pravo od prve senzacije, bili smo već u drugoj sekundi visoko iznad svega što je do tog trena značilo naš takozvani *pogled na svijet*“. Miroslav Krleža, *Letimo nad Panonijom*, Književnik, 2(1929)8, str. 257–277.

sa *pariškog izleta* potkraj 1932. vratiti, s Beogradom kao *pariškom*²⁸⁵ adresom.

Premda ni epizoda s časopisom *Danas* nije ništa bitno promijenila u pogledu *dovršenosti* Krležina kulturnog programa i s njime povezane književne ambicije, polugodišnje beogradsko razdoblje, od rane jeseni 1933. do kasnoga proljeća 1934, ozbiljno je redefiniralo njegov položaj na proturječjima preopterećenoj sceni *kraljevine*, koja je netom i formalno uzela *jugoslavensko* ime. Stjecajem dominantnih strujanja u kulturnopovijesnim motrenjima toga razdoblja i Krležino se *kretanje* uglavnom tumači na ideološkoj pozadini, rastom (klerikalnog) nacionalizma u hrvatskome društvu, odnosno prijeporima unutar komunističke ljevice. No, kako prema arhivskim istraživanjima, primjerice, postaje jasno da Krleža iz partijskih izvora nije uživao nikakvu materijalnu potporu,²⁸⁶ živeći povremeno doslovno na egzistencijalnom rubu,²⁸⁷ njegova se beogradska adresa manifestira kao

²⁸⁵ Radovan Ivančević u raspravi *Ruralna i urbana komponenta kulturnog identiteta* (u: *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999, str. 232) razmatra tezu da nacionalno atribuirani identitet – *francuski, hrvatski, srpski* – „nije etnički pojam nego kulturni, i da su u njegovu stvaranju sudjelovale mnoge etničnosti“. Ivančević se pita *što bi ostalo* da se pokuša provesti *etničko čišćenje* u francuskoj kulturi: ako bi se *isključilo* Nizozemca van Gogha, Rumunja Brancusija, Španjolca Picassa, Talijana Modiglianija, Rusa Djagiljeva, Švicarca Le Corbusiera. Oni su *stvarali* francusku umjetnost. Naglašava francuski *udio* kao „stvaranje klime, davanje mogućnosti stvaranja i slobode izraza“, ali i „odsustvu etničkog poimanja kulture u francuskoj kulturnoj sredini, posebno u pariškoj urbanoj sredini“. Francuski, *pariški* kozmopolitski duh nije u Beogradu 1930-ih prevladao, posebno ne u posljednjem kriteriju, ali se *urbana* ambijentalnost Beograda strukturirala u autonomno svojstvo specifične otpornosti i spram jugoslavenskog političkog, ali i srpskog nacionalnog *središta*.

²⁸⁶ KPJ je u ilegali trajno djelovala i preko plaćenih revolucionara; kada Tito preuzima njezino vodstvo i u Kominternu na konzultacije šalje Nikolu Petrovića, takvih je bilo 380. – Usp. Milomir Marić, *Deca komunizma*, I, Beograd: Laguna, 2014, str. 355.

²⁸⁷ “Ja sam posudila kada sam došla 1000 Din. Za Milku i za Tebe. Od plaće sam platila stan 1000 a resto 500 meni do 1.og. Međutim kažu nam da 1. g. sept.

građanska, kulturna legitimacija s kojom će do kraja ostati u međuprostoru krize, čija je osnova nadilazila ideološke matrice. Krleža se i prije *Danasa* kretao u transideološkom krugu beogradskih intelektualaca, na prijelazu u 1930-te s njima će – i nadalje sa Vasićem, pa braćom Dobrovićima i Markom Ristićem – ljetovati u dubrovačkom kraju ili splitskoj Zenti, a kada u Beogradu odabere adresu u hotelu *Royal*, tik do redakcije u ul. Zmaja od Noćaja, ondje će na par koračaja biti i njegov mladenački prijatelj psihijatar Hugo Klajn,²⁸⁸ tada pripadnik Nolitova kruga. Pri pokretanju časopisa ipak gotovo sve je bilo na Krleži: “Niko nije svršio ništa i sada predamnom stoje naporni i teški dani.” Materijalnu osnovu za časopis također je osobno ugovorio: “On ovdje ima svoj kreditni zavod (neku vrst banke), i mi smo kod njega otvorili (kao časopis) otvoreni račun, ako znaš što je to?” A “on” je Slavko Singer, poduzetnik iz zagrebačkoga susjedstva Krležinih,²⁸⁹ koji je u Beogradu i sam upravo uređivao vlastitu adresu: „Pitala si me za S. Singera kuću. Graditeljski raspored intérieura izgleda mi da nije dobar, jer kako se on hvali, on je sam mnogo po toj kući prčkao, ali u glavnom nije neugodno! Bezlično, Chippendale, blijedo, Koljesnjikova slike, sa

nećemo dobiti plate do možda 15-og. Meni dakle pamet staje šta će sve to biti. Ne vidim financ. izlaza za nas dvoje.” – *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1932).

²⁸⁸ Klajnu je kao bečkom studentu rane Krležine književne radove donosila na uvid njegova prijateljica iz rodnoga Vukovara, Krležina djevojka Edita Velić. Usp. Ksenija Šukuljević, *Pozorišno stvaralaštvo Huga Klajna*, Beograd: Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije, 1977, str. 6.

²⁸⁹ “Kad sam stanovao u Kukovićevoj ulici br. 28, u dvorišnoj zgradi, u kući s ulice stanovali su čuveni židovski bogataši Singeri. Znali su da sam pisac i da sam komunist, ali oni se nisu bavili politikom pa to što sam komunist njima nije smetalo, ali im je imponiralo da o meni stalno u novinama piše, da moje drame igraju, knjige se štampaju i slično, pa su me veoma cijenili i poštovali.” – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 98.

jedva primjetljivim naglaskom novoga bogatstva. S.S. je usvojoj kući mnogo normalniji nego u Kr. M. 32.“²⁹⁰

Krleža prihvaća i beogradski način života, urbani ritam, on je na svojoj beogradskoj adresi neispavan: „jer relativno rano ustaje(m), oko deset, a ne liježem nikada prije tri. Ne dospijevam na sve. Toliko se ovdje govori o tom listu, da se o drugim stvarima i ne govori, te se prepričava, šapće, laje, ogovara, kleveće, sumnjiči, da je atmosfera razdražena i histerična, kazališno-kavanska, moglo bi se reći. Za list smo odlučili da se krene, prem do desetog oktobra, ja još nisam siguran. Ostajem u hotelu Royalu, i tu ću uzeti mjesečnu sobu, jer je to najugodnije“, a kad bude odlazio, javit će: „Večeras sam mislio da ću stalno krenuti. Znao sam (po iskustvu i po mnogogodišnjem pričanju) da je čekanje i očekivanje ovdje, na ovom terenu, mučno, ali da je tako perverzno dugotrajno, to nisam znao. Stvar je (izgleda danas) definitivno izgubljena“,²⁹¹ no to više neće značiti “stalni odlazak”.

Na povratku sa skopske premijere *U logoru* (1937), Beograd ga opet nervira: „Nedjelja, oko podne, kod Ruskog Cara, u metežu i vrevi glasova, najčudnijih pojava, koje se sve mogu odrediti pojmom 'društva koje nestaje'. Tu se pokraj mene pravdaju nekakvi Španjoli španjolski o štofovima... Madžarski trgovački putnici... Ruski brodolomci, debeli, zadrigli pukovnici, Mladen Horvat, onaj crvenokosi zet Gotliebov automobilist suprug Sande... Mila Gavrilović sa šuškalima opozicionarima, Geca Kohn u krugu akademika, Luma Badalićeva kao deklasirana javna djevojka, Cincari, dripci, Rade Pašić et comp. Sve to u dimu, u žamoru, u nervozi, sa ciganskim mušićavim žargonom, sve vulgarno, sirovo, neotesano, grubo...“, ali, sada je to grad u kojem jedva stiže na sve, „ crnu kavu kod Markovih roditelja, kod Bore P. na čaj (prvi put), na večeri sam u *Madeiri* s Milanom V. B. i njegovom Milkom, jučer

²⁹⁰ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu* (1933).

²⁹¹ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu* (1934).

sam bio na ručku kod Petra D. poslije podne u Zemunu kod Lele F. Kostićeve (Slavkove žene) pet Sremica, same slobodne [...], sinoć sam bio na večeri kod Marka, a poslije večere kod Petra Matavulja...“²⁹²

U to vrijeme se u Krležinoj prepisci spominje hotel *Majestic*, njegova buduća adresa, jer je ondje, netom kada je otvoren odsjela Irina Aleksander.²⁹³ Na beogradsku adresu Marka Ristića Krleža je 16. lipnja 1941. uputio pismo koje je zahvaljujući Gustavu Krklecu²⁹⁴ stiglo i u kojemu javlja: “Bela i ja smo zdravi i dobro nam je.” Potom je nastupila ratna pomrčina, sve do Silvestrova 1945, kada će Krleža Novu godinu dočekati na neočekivanoj beogradskoj adresi, u *kraljevskom dvoru*.

Još početkom prosinca 1945. Krležin položaj u *novome* društvenom poretku nije posve jasan. Na zajedničkoj sjednici Politbiroa i hrvatskog partijskog vodstva u Beogradu apostrofira se Krležina suradnja u časopisu *Republika* kao problematična.²⁹⁵ Potom je i sam pozvan u Beograd i u prvi mah smješten u vilu, u Rumunskoj ulici, koju je koristio

²⁹² *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1937).

²⁹³ Usp. Aleksander, *Irina, Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb: HFD, 2003. Sa suprugom Božom Aleksanderom njegovala je prisno prijateljstvo s Krležinima. Bela u drugoj polovici 1930-ih posebno potiče Krležu na obzirnost spram Aleksanderovih s obzirom na njihovu ulogu u saniranju materijalnih posljedica raskida Krležina ugovora s Minervom o *Sabranim djelima*. Aleksanderovi su također često boravili u Beogradu, ali se u to vrijeme Irina Aleksander distancirala od Krleže jer se on, unatoč Belinim poticajima, nije želio zauzeti za njezin dramski tekst o Puškinu.

²⁹⁴ Miroslav Krleža, *Zapisi i eseji*, sv. 5, Pisma, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 285–286. – Krklec je dopisao poruku da se vratio u Beograd iz Zagreba i da je “nezaposlen”, u Beogradu je kod sestre – u Zagrebačkoj ulici 2, a u Zagrebu nije ostao jer nije mogao “naći stana”.

²⁹⁵ *Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948: Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ (11. jun 1945. – 7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, Beograd: Arhiv Jugoslavije / Službeni list SRJ, 1995, str. 111, 451.

Kardelj.²⁹⁶ Svojevrsna Krležina inicijacija u *novu klasu* dogodila se izravnom Titovom gestom na novogodišnjem prijemu.²⁹⁷ No, nepovjerenje time nije prevladano. Uostalom, nije se radilo o prvom Krležinu beogradskom boravku poslije rata. Prema vlastitom, ali i sjećanjima Milana V. Bogdanovića i Milovana Đilasa,²⁹⁸ Krleža je na prvim konzultacijama s Titom, u Đilasovu aranžmanu, bio već početkom jeseni. Zadržao se oko mjesec dana, a na Đilasov izričit zahtjev stanovao je u Maglajskoj ulici, kod Nikole Petrovića i njegove supruge Mare. Kao Titov predratni pouzdanik u Moskvi, Petrović je bio dobro upućen u meritum partijskog sukoba s Krležom, a i konspirativnu narav poretka, pa se usprotivio: “O čemu i kako da s njima razgovaram?”²⁹⁹ Petrovićeve dvojbe potvrđuje i Ivo Vejvoda – dok je Krleža bio u Maglajskoj „ja sam stanovao na Terazijama, imao sam neki stan na trećem spratu, i Krleža je gotovo svaki dan dolazio kod mene. Vodili smo duge razgovore. Često

²⁹⁶ Krležin boravak u “gostima” kod Kardelja ironično je indiciran njihovim neposrednim, predrevolucionarnim prijeporom oko *Pečata*.

²⁹⁷ “I sad oni mene dovedu do njega, a Tito im veli: ‘Potražite Krleži stolicu.’ Donesu stolicu, a Tito je stavi sa svoje desne strane, uze čašu, dodadoše i meni čašu, i nazdravi: ‘Slavno Silvestrovo – Sretno novo leto, Krleža’... kad je on meni stavio ruku na rame, svima je bilo jasno šta to znači... Onda naiđe Moša Pijade. Čestita mi Novu godinu i smješka se. ‘E, moj gospodine Krleža, Tvoja Nova godina je dobro počela.’” – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 219.

²⁹⁸ “Stigao sam 1945/XI. u Beograd...” – Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, u *Zapisi i eseji*, sv. 4, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 125.

²⁹⁹ “Mesec dana je Krleža kod njih ostao. Nekuda je preko dana odlazio i s nekim se viđao. Niti im je on o tome bilo šta govorio, niti su se Petrovići preterano interesovali. Razgovarali su uglavnom konvencionalno. // Ponovo su se sreli u Belom dvoru, na dočeku Nove 1946. godine. Po protokolu sedeli su za istim stolom. Posle ponoćnih čestitki, grupa generala podigla je Tita i na ramenima ga pronela kroz salu. A on je odozgor otpozdravljao prisutnima. Krleža se nasmejao: ‘Dečaci, dečaci!’” – Milomir Marić, *Deca komunizma*, I, Beograd: Laguna, str. 376–377.

smo šetali Terazijama. Držao sam ga ispod ruke kad se nitko nije usuđivao da ga na ulici pozdravi, a kamoli da s njime razgovara.“³⁰⁰

Ni nakon novogodišnje preobrazbe, Krležin se položaj u širem krugu beogradske javnosti nije promijenio. Sama okolnost da je *zadržan* u Beogradu bila je dvosmislena, mogla se razumjeti tako da su njegove usluge ondje potrebne, ali i suprotno, da ga se drži na oku, kako bi mu se ograničila inicijativa, o čemu se na Politbirou raspravljalo. Čak je u Krležinoj “autoriziranoj” biografiji, što ju je kao prilog beogradskom izdanju njegovih *Djela* priredio Mate Lončar, taj boravak u Krunskoj, tada Moskovskoj ulici, definiran je kao “azil”: “Izvjescno vrijeme provodi u Beogradu u kući Milentija Popovića i njegove majke Gene (neka vrsta azila).”³⁰¹ Spomenuto “izvjescno vrijeme” nije uopće kratko trajalo, protegnulo se na pola godine, sve do 4. srpnja.³⁰²

O Krležinu životu u vili na adresi Krunska 68, koju je podigao Bogoljub Jevtić,³⁰³ iscrpno je – premda, kako sam kaže, “posredno” – memoarski pisao Miodrag Popović: “Dok je boravio u Krunskoj u istoj

³⁰⁰ Gojko Berić, *Zbogom XX. stoljeće: sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb: Profil, 2013, str. 192–193.

³⁰¹ Mate Lončar, *Hronologija života i rada Miroslava Krleže*, Poezija / Balade Petrice Kerempuha, Izabrana djela Miroslava Krleže, sv. 1, Beograd: Sloboda, 1977, str. 380.

³⁰² Miroslav Krleža, *10.V.1912.–10.V.1962.* – Prema pismima Beli, boravak u Krunskoj započeo je početkom veljače 1946. Kada se u drugoj polovici siječnja vratio u Beograd, opet je bio smješten kod Kardelja, u Rumunskoj ulici. “Stanujem kod Milentija Popovića (ministra trgovine) Kneginje Perside 76. Bgd. Telefon 26081. To je od starog centra tj. Starog Dvora u Kralja Milana ulici oko 800 metara u produženju Krunske ulice (ako znaš gdje je – a mislim da nemaš pojma).” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1946).

³⁰³ Krleža je u pismu Beli od 27. III. 1946. nacrtao pogled kroz prozor na drugu stranu ulice: “Kod čaja jutarnjeg pada mi pogled kroz prozor na ovaj vis á vis: ...Stanujem u kući Boška Jeftića ‘čuvajte mi Yougoslaviju’. Znači to su bile njegove jutarnje perspektive.” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1946).

vili živela je kod svog starijeg sina i moja majka Gena i bila u svakodnevnom kontaktu s Krležom.” Gena Popović preživjela je zatočeništvo u logoru na Banjici, čudila se što Krleži, kako joj sam kaže, “ne daju da se vrne doma”. Nije joj bilo ugodno ni kada bi drugi gosti za stolom – “nadobudni mladi komunisti” – “bojkotirali” Krležu kada bi se pojavio. Ukratko, i Popović ima dojam da preko majčina pripovijedanja “prati njegov život za vreme” – “konfinacije”!³⁰⁴ Pozadinu te Krležine beogradske *konfinacije*, također neizravno, objašnjava voditelj Titova kabineta Ljubodrag Đurić, locirajući je u Zagreb. S Đurićem je, kao Titov osobni tajnik, radio istaknuti hrvatski partijski dužnosnik Zvonko Brkić, koji ni poslije, kada su se prilike s Krležinim boravkom u Beogradu stabilizirale, nije – unatoč Titovim nalogima – htio sudjelovati pri osiguravanju njegova smještaja i prijevoza. Većina članova hrvatskog partijskog vodstva bila je protiv Krleže, kaže Đurić, ali ih je Tito u Zagrebu 1946. upozorio da “vode sektašku politiku”, a s Krležom je imao “poduži razgovor”, kojemu je i Đurić prisustvovao. Kad je, nakon toga, Tito čuo da je Krleža u *Mažestiku* i da ne koristi auto, sam je inzistirao kod Krleže da živi u vili na Dedinju, ili čak u Belom dvoru, jer se ondje “grije”, a “imaš brate automobil pa obilazi prijatelje”.³⁰⁵ Takav je zahtjev, međutim – a i to tek privremeno – Krleža prihvatio, samo za vrijeme krize s Informbiroom, kada je doista opet, pripremajući 1949. Parišku izložbu, nekoliko mjeseci živio u jednoj od vila u Rumunskoj

³⁰⁴ Miodrag Popović, *Poznice: memoarski eseji*, Beograd: Prosveta, 1999, str. 211–212. – Krleža u pismima Beli kaže da je “subjektivno dobro,” a da ne zna kad će se vratiti, jer sam ne “odlučuje” o tome. Pa ipak, pojmovi azil ili konfinacija teško se mogu odnositi na njegovo tadašnje stanje, on igra šah s Milanom Bogdanovićem u hotelu Moskva ili odlazi Ribnikarima na ručak. “Na grobu Petra Dobrovića’ (marta 1946), u Marginoj kući, u Moskovskoj, Milentije, Marga, njen brat Pavle [Broz] i stara majka, patrijarhalna Crnotravka, šetnja Grobljanskom na Dan Martovih Ida...” – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, sv. 5, 1958–1969, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 327.

³⁰⁵ Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd: Rad, 1989.

ulici, gdje mu se u svibnju i lipnju pridružila i Bela.³⁰⁶ A da Krležino uvođenje u (beogradsku) javnost odmah poslije rata, unatoč *direktivi*, nije bilo jednostavno, pokazalo se već na prvoj književnoj večeri: “na Pravnom fakultetu, u velikoj Sali, okupila se masa ljudi” da čuje Radovana Zogovića, među njima i Zogovićev predratni oponent Krleža. Kada se novopečeni beogradski student Borislav Mihajlović tome javno začudio, nastao je skandal s Krležinim “bijegom” iz dvorane – “I taj čovek, koji je meni, kasnije, opraštao blagonaklono i mnogo značajnije moje invektive prema njemu, rekao mi je jednom da mi to nikada nije zaboravio.”³⁰⁷

Krleža je sve do prijelaza u 1950-e živio kao slobodni pisac, pa i u razdoblju nakon komunističkoga prevrata; tantijemi od kazališnih izvedbi te ugovori za izdanja bili su mu, uz plaću supruge, jedini stalni izvor prihoda. Kada je potkraj 1950-e postavljen za ravnatelja Leksikografskoga zavoda, to se uvelike promijenilo, tim prije jer je ubrzo definirao i svoju zagrebačku adresu.³⁰⁸ Kao (jedini) redoviti član obje jugoslavenske Akademije i potpredsjednik one sa sjedištem u Zagrebu, prvak novoutemeljene “savezne” kulturne i znanstvene ustanove, također

³⁰⁶ “Ja sam o tome ovdje govorio, da nema smisla da ovdje samotujem, ako budem morao ostati ovdje do juna, i rečeno mi je, da je posve prirodno da dođeš i Ti. Obrazloženje tog Tvog izleta – do maja ili juna – nije dakle problem. Što se tiče tehnike stanovanja (topla voda, čaj, hrana, stan, kisela voda, etc) sve je besprekorno, više od toga – uzorno – a balkonitis Tvoj ne može da zamisli većih ekscesa. Kavkaski orah nije da nije i lampitusa ima, ali i prostora prostranih i mnogo vaza od kamena, terasa i pergola i fontana, alepa, skalina, pelonsa i tapis – vesta. Elem dođi što prije.” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1949).

³⁰⁷ Slobodan Stojanović, *Autobiografija o drugima: razgovor s Borislavom Mihajlovićem Mihizom*, Književnost (1989)8-9, str. 1522.

³⁰⁸ Krleža je, unatoč Belinu nastojanju da pronađu primjereni stambeni prostor, odgađao selidbu, sve do useljenja u vilu na Gvozdu, početkom 1950-ih, pod kondicijama koje tada nisu bile uvriježene, mimo postupka dodjeljivanja reprezentativnih stambenih jedinica zaslužnim građanima, pa i piscima.

sa sjedištem u Zagrebu, pisac, sa utjecajem koji je, i mimo nominalnog rasporeda, nakon distanciranja od socrealističke dogme u Savezu književnika, samo rastao, te nezaobilazan konzultant u pitanjima međunarodne kulturne razmjene, Krleža je u Beogradu, a i Titovoj Jugoslaviji uopće, sve manje ostajao *pisac*, pa je, primjerice, od deset budućih drama koje je u zanosu iz “azila” 1946. unaprijed posvetio Beli izvedena tek jedna.³⁰⁹ Štoviše, takav društveni raspored uvjetovao je i Krležino kretanje, njegove jugoslavenske adrese: zagrebački Gvozd, beogradski *Majestic*, vilu Bistrica iznad Tržiča u Sloveniji,³¹⁰ te neki od brijunskih hotela, obično *Neptun*; za *izlete* je pretjecalo malo vremena.³¹¹ Krleža tada u Beograd često dolazi autom, kojim sa šoferom raspolaže, makar to nije uvijek jednostavno.³¹² Ni u *Majesticu* uvjeti nisu uvijek idealni,³¹³ ali Krleži odgovara da bude u središtu javnog života, te na

³⁰⁹ Figuru o deset drama koje će napisati Krleža koristi da bi Beli pokazao privrženost za vrijeme duge odvojenosti, nakon ratnih godina koje su bez prekida proveli zajedno. Napisao je ipak samo *Areteja*. Svjestan da ni neke od prethodno (1930-ih) planiranih drama neće napisati Beli iz Irkutska piše: “Trebalo je, dakle, i to vidjeti, a Križanića mogao sam napisati i bez toga.” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1965).

³¹⁰ Krležin domaćin na Tržiču bio je Josip Vidmar: “Krleža mi je više puta govorio: Vidmare, ja se s Vama ni u čemu ne slažem osim u jednoj stvari, i to, da su literatura i umjetnost ozbiljna stvar.” – Josip Vidmar, *O slovenstvu i jugoslavenstvu*, Zagreb: Globus, 1986, str. 476.

³¹¹ Krleža se na jugu, u dubrovačkom kraju, odmarao s beogradskim prijateljima, da bi Brijuni, kada prevlada povezanost s Brozovima, bili povratak u kulturno bliži ambijent. Premda su se u Dubrovniku održavale Ljetne igre, osim kontakata s gradskim vlastima oko smještaja 1950-ih, nema podataka da bi ondje opet boravili.

³¹² “Stigli smo u -23c (u najhladnijoj noći ove zime) u Bgd, sa 4 ½ sata zakašnjenja na -20C i na milu malu košavicu, koja, eto, zviždi danas oko Majestica kao prava pravcata mećava. Bili smo danas kod Markovih na ručku (isforsirano) u kući koja nije grejana već 14 dana. Pijem čaj, u Majesticu je toplo.” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1954).

³¹³ “U Majesticu sve u redu samo nema veoma često svjetlosti. Nema ni čiste vode, fenol, klor, savsko blato etc. Ima i čelika, baš-čelika.” – *Pisma Miroslava*

vlastitoj adresi, budući je hotel pratila reprezentativna kavana; može primati posjete, odnosno uzvraćati gostoprimstvo onom dijelu svoga beogradskog kruga koji se nije navraćao u Zagreb.³¹⁴ Za razliku od (većine) pripadnika nomenklature svoga ranga on je tako u samome središtu moći bio načelno dostupan, moglo se prići njegovu stolu. Dok se u Zagrebu, prelaskom iz Donjega grada na Gvozd, udaljio od javnosti; primao je prema rasporedu svoga formalnog ili neformalnog tajništva. Makar je doživljajno beogradski Krleža iz *Majestica* u odnosu na Krležu iz *Royal* ili Krunske, odnosno Rumunske ulice prenaplašen, u tome se razdoblju, za razliku od nominalne vremenske paralele s Gvozdom, sažimaju, doživljavajući vrhunac, sve emotivne i spoznajne silnice kojima se privlačio i dražio s graničnim *svijetom*, tako važnim za sintezu kojoj je težio.

Ležeći u *Majesticu* u ožujku 1958, “već peti dan od nesnosne znojave vruće kašljave i kihajuće nepodnosive podmukle gripe,” Krleža se, na margini netom s posvetom prispjele zbirke Milana Dedinca, *Od nemila do nedraga*, sentimentalno vraća beogradskim *Glembajevima* iz 1929, “kada smo počeli sve što smo hteli, sada se to eto polako i završava... Živeći na distanci Beograd–Zagreb nismo se *dovoljno* sretali i to mi je *dan*as *jako žao*.” Bez susreta u životu koji su poput “čiste suze”, teško je prihvatiti “da sam i ja bio i prošao”.³¹⁵ U *Majesticu* se

Krleže Beli Krleži (1958). – Krleža je u *Majesticu* vjerojatno dobivao na raspolaganje neki od višesobnih apartmana. Jedan od takvih apartmana – *Recamier* – spominje se u Vaništinim sjećanjima. Usp. Josip Vaništa, *Skizzenbuch 1932–2010: iza otvorenih vrata*, Zagreb: Kratis, 2010, str. 173.

³¹⁴ “Eto, tako, draga moja Bellissima počinje subotnji dan u *Majesticu*, sa suncem i u punoj neizvjesnosti što bi rekao čuveni Kogoj. [...] U ovom malom gradu kao obično sve je isto. Preokupirani svojim brigama, brižicama, ovi naši sugrađani, ne gledaju dalje od nosa pa prema tome i nemaju potrebe da vide nešto dalje.” – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1961).

³¹⁵ Primjerak knjige Milana Dedinca, na čijoj margini je Krleža koncipirao pismo autoru, čuvao se u Krležinoj spomen-sobi u Leksikografskom zavodu. U

dogodio i susret u kojemu se simbolički lomi sintetsko polje Krležina *enciklopedijskog* Beograda.³¹⁶ Kao što je svojedobno i sam, ostavši sa ženom bez posla, tražio izlaz, ali ne u Beogradu, tako se u *Majesticu* zatekao u ulozi mentora koji mladom srpskom piscu, s obitelji i u egzistencijalnoj tjeskobi, širom otvara zagrebački peron i biva odbijen.³¹⁷ Razgovor Borislava Mihajlovića Mihiza i Krleže o Mihizovoj leksikografskoj karijeri, bolje i *čistije*, po sebi, zrcali fenomen *negativnoga* salda na kojemu će Krleža uskoro inzistirati, kao osobnom, ali i kulturnom iskustvu hrvatskoga i srpskoga (ne)sporazuma čitanoga iz biografije revolucionarnoga naraštaja, od interpretacija na kojima se upravo s obzirom na takav *saldo* nerijetko tumači Krležin *Beograd*. Ne zaboravljajući Krleži *ljudsku*, zaštitničku gestu, Mihiz je istom jednostavnošću kojom je *mladi* Krleža *ostajao* u Zagrebu kazao: “Nije mi se napuštao Beograd.”³¹⁸ Pritom Mihiz ne misli doslovno (jer će otići u Novi Sad), već beogradsku adresu precizira kao *identitet*: Rovinj će mu biti ono što i Krleži Tržič, više od toga prestajalo je biti *djeljivo*. Nakon što mu je zahvalio, “Krleža nije dalje inzistirao. Ponudio me je još jednom kafom. Ispili smo je kao da smo Englezi, pričajući o vremenu i o tome kako je ove godine proleće izuzetno vjetrovito.” Na beogradskim adresama gdje bi se, kako se u šali govorilo, znao “pozvati” na ručak,

knjizi je kao svojevrsni bookmarker bio uložen i prešani omot čokolade Balmain Paris s rubnim kanditornim tragom.

³¹⁶ “U prvom svesku E. J. javlja se osim Beča još i Beograd, kao pitanje svečane uverture. I to je jedan od zadataka koji valja riješiti.” – Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 83.

³¹⁷ Na poziv kakav je Krleža uputio Mihizu, početkom 1960-ih, iz Sarajeva se odazvao mladi pisac i prevoditelj Tomislav Ladan, te u Zagrebu ostvario iznimnu leksikografsku i književnu karijeru.

³¹⁸ Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija o drugima*, Beograd: Evro-Giunti, 2008², str. 429.

kava se nije mogla piti “kao da smo Englezi”,³¹⁹ pa su se posjete prorijedile, a Krleža je za života, ostao bez beogradske adrese. On ondje ionako nikad nije odlazio na *izlet*.

Nakon što su u *Dometima* 1972. izašli fragmenti Krležina *dnevnika* iz 1968, Oskar Davičo neugodno se iznenadio: “Kud baš mene svog jedinog preostalog prijatelja među beogradskim grafomanima, da tako [...] izgaziš?”³²⁰ Krleža je, baveći se problemom Njegoševe *dvojnosti*, spočitnuo Daviču da nema kuraže diferencirati pojam “jedinstvene jugoliterature” na kontrastu koncepcija Svetozara Markovića i Slobodana Jovanovića. Davičov je odgovor temeljit, on upućuje Krležu na paradoks istodobnog zagovaranja posebnosti hrvatskoga jezika i jugoslavenske literature kao mogućnosti, ali i evidentira otpadništvo od *zajedničkoga stola* kao procjep. Sam Krleža se, u istoj dnevničkoj fazi, sjeća Davičovih beogradskih adresa – Kesterova 13 – a na jednoj od njih dogodio se i taj dramatični rasap. U prosincu 1964, za vrijeme partijskog kongresa na kojemu je unitarna koncepcija ustavnosti strateški načeta, Krleža je već bio u prijeporu sa svojim najprisnijim srpskim suradnikom, Markom Ristićem, koji kao urednik područne, republičke redakcije *Jugoslavike* nije uspijevaio prevenirati proturječja što su eskalirala u denuncijaciju

³¹⁹ Rodoljub Čolaković u *Dnevniku*: “Sinoć stigao Krleža s Belom; pozvao ih je Tito kao svoje goste na dva-tri dana. Sreli smo se u restoranu; prišao je mom stolu i seo. Govorili smo o svemu i svačemu, samo ne o pravom: Nismo se vidali više od godinu dana, i razgovor o sitnicama trebao je da bude brana protiv pravog razgovora koji nismo započinjali ni on ni ja. Docnije je došla i Bela, i razgovor je nastavljen u istom tonu. Prvi put sam video u Krležinim očima (koje nisu blistale onim starim sjajem) neku čudnu bojazan. Nije mu bilo prijatno, što se našao među ljudima s kojima se godinama družio i, najzad, razišao. Kao da se bojao objašnjenja.” Navedeno u: Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 160.

³²⁰ Koncept Davičova neobjavljenoga i, vjerojatno, neposlanoga pisma Krleži objavljen je u *Sarajevskim sveskama*, 12/2011, br. 35–36: str. 477–480. .

zagrebačkog središta *Enciklopedije* partijskim forumima.³²¹ Incident za Davičovim obiteljskim stolom potencirao je, prema vlastitom priznanju, Dobrica Ćosić: “O četnicima je mislio najgore, kao o šovinističkoj rulji, a o domobranima, kao regularnoj, pacifističkoj vojsci jedne države, istina nesrećne ali nekakve države”, a onda je sa “zaprepašćujućom žestinom, pomenuo Jasenovac, tvrdeći da ga Srbi uporno koriste i zloupotrebljavaju u svom antihrvatstvu, dokazujući da je u Jasenovcu ubijeno sedamsto tisuća Srba ‘što je apsolutna laž i glupost’.” Nakon što je Ćosić “izazivački upitno” spuštao broj ubijenih za po sto tisuća “Krleža je skočio sa stolice i zakačio stol.”³²² Ćosić, koji je svojedobno Krležu i upoznao kod Daviča u Kesnerovoj, pa se poslije s njime zbližio, potužio se na Krležin “šovinistički” ispad na raznim adresama, uključujući Andrićevu,³²³ demonstrativno pritom s Krležom raskidajući prijateljstvo. Podloga njihova zbližavanja³²⁴ je višestruka i vjerojatno se ne odnosi tek na zajednički forumski ambijent.³²⁵ Krleža se nije prestajao zanimati za

³²¹ Sava Dautović, *Krleža, Albanci i Srbi* [ćir.], Beograd: Narodna knjiga, 2000, str. 137–49.

³²² “A tast Oskara Daviča Hinko Lederer pribrano nam se obratio: ‘Smirite se gospodo, supa je prima klasa!’” – Slavoljub Đukić, *Lovljenje vetra: politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd: Samizdat B92, 2001, str. 83. Ne dovodeći u sumnju da je prepirka Krleže i Ćosića eskalirala u jasenovačku temu, treba naglasiti da se u oba izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* – u sv. IV prvog izdanja, čije je tiskanje dovršeno 18.V.1960, i kojemu je glavni urednik bio Krleža, ali i u sv. VI drugog izdanja, tiskanog 18.IX.1990. (!) – kao orijentacijski “broj jasenovačkih žrtava” uzima 700.000.

³²³ Rodoljub Čolaković u *Dnevniku*: “Andrić je otmeno ćutao, a onda rekao: ‘Znam, bio je kod mene Dobrica, ja sam ga umirivao, jer on reaguje temperamentno, čak i sam pada u šovinizam’.” Navedeno u Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, str. 145.

³²⁴ Ćosić je u “junu 1961” primjerak *Deoba* darovao Krležinima s posvetom “Beli i Krleži, Mojim dragim prijateljima ljubav i odanost bez deoba.” Primjerak knjige čuvao se u Krležinoj spomen-sobi u Leksikografskom zavodu.

³²⁵ Dobrica Ćosić bio je Titov literarni favorit.

Srbiju svoje mladosti, novih sugovornika koji su ga u tome mogli, i smjeli, pratiti nije bilo previše, a Ćosić se, pogotovo s *Deobama*, isticao među njima. Krležu je napose zaokupljala sudbina Dragiše Vasića, na način kojim se o tome očitovao svojim srpskim prijateljima, pa i Ćosiću, ali i u podtekstu, za njega mučnom sovjetskom kompleksu.³²⁶ Konačni *povratak* iz Beograda ne odnosi se ipak na sadržaj, već izraz: pisac koji je *srpsku* varijantu književnoga standarda prihvatio, te svoje tekstove, javne i privatne, nastojao u njoj što korektnije oblikovati, u doba kada mu se Beograd činio dalek i odbojan, sredinom 1960-ih, žestoko se zauzeo upravo za izvornost i posebnost *hrvatskoga*, kao kulturnoga i političkoga pojma koji bi trebalo ustavno zaštititi, te kao dubinskoga, izražajnog sloja koji je pretpostavka a ne prepreka *južnoslavenske* koncepcije i *jugoslavenske* sinteze. Njegova adoptacija Deklaracije skandaliziralo je Beograd. Raspravljajući tu stvar s Titom na Dedinju, on je na nekoj beogradskoj adresi, ako ne i formalno, ono zapravo bio posljednji put.³²⁷ “To, što je jučer bila deklaracija, danas je Tanjugova vijest, a kad to donosi Tanjug, onda se upale zelene svjetlosti. No ipak neće ništa izmijeniti u Ustavu”, piše Beli u veljači 1971. “Primam pisma s lijeve i sdesne u vezi s Jezikom. Stara budala i neprijatelj srpstva! Hvala bogu.”³²⁸

Umjesto na adresama gdje mu se u Beogradu doista moglo pisati, Krležu bi se ondje moglo potražiti u: kazališnim i policijskim arhivima;

³²⁶ Krleža je zacijelo znao da je Mustafa Golubić, koji se pred rat vratio u Beograd, tada bio u vezi s Dragišom Vasićem, što dodatno osnažuje pretpostavku o Vasićevoj umreženosti u sovjetski obavještajni čvor.

³²⁷ Krležine beogradske obveze, poslovne i ceremonijalne, nisu prestale, održavali su se partijski kongresi i novogodišnji dočeci s Titom, no obično je nalazio načina da ih izbjegne: “Dragi naš družo Tito, planirali smo, kao što sam bio obavijestio pukovnika Očokoljića, da Vas posjetim oko Silvestrova, da bismo s Vama dočekali Novu godinu, ali evo jutros, dogodilo se, nažalost, da sam prisiljen da čuvam ovu svoju trabakulu u toplom zapečku.” Navedeno u Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, str. 163.

³²⁸ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleži* (1971).

na pozornicama, koje su ga ponijele toliko da je povjerovao kako bi vlastite drame trebao i režirati;³²⁹ na Novom groblju, gdje su se izmiješale sjene njegovih prijatelja i visokih časnika kraljevske vojske koji su sumnjali u motive što su ga vodili na drugu obalu velikih rijeka; u kućnim knjižnicama i sveučilišnim seminarima, gdje se o njemu, jednom od najčitanijih i najprevođenijih srpskih književnih akademika, ne raspravlja kao o piscu srpske književnosti i kulturi. A da je Krleža pripadao tom, stvarnom *književnom* Beogradu pokazuje u epilogu možda i najveća *afera* srpske književnosti – kompleks koji je nadmašio lokalnu dramaturgiju velikih kontroverzi dvadesetoga stoljeća u kojima je sam sudjelovao. Asistirajući Danilu Kišu, iz Zagreba, oko njezina objavljivanja, Krleža je u *Grobnici za Borisa Davidoviča* pronašao epitaf za stećak koji sam nije mogao pomjeriti. Kada se na Kiša obrušila lavina, čiju je narav poznao najbolje od svih svjedoka, on svome mladome prijatelju piše “neka ne dramaturgizuje stvar samu po sebi naravnu i logičnu“, jer „Svojim perom vi dražite svijet oko sebe, više od toga, Vi ga razdražujete namjerno, pa što se čudite tome kao Pop Jocina Frajla?“ Pustite tu olujicu (u čaši vode) neka prohuji, a da se požurite ispred ruda, na vrat na nos (*précipitamment*) nema smisla!

Lirski se opraštajući – “kao za utjehu, doviđenja”, Krleža Kišu precizira i gdje ga može potražiti, u Opatiji, jer se ondje sprema “polovinom oktobra”. Priređivač Kišove prepiske, u Krležinu pismu nalazi “hladan i ljutit ton”, koji “možda svedoči o njegovoj ličnoj povređenosti”. “Kiš se”, kaže, “dotakao teme o kojoj je on, Krleža mogao da piše s daleko više ličnog uvida u događaje da svoja znanja nije prećutao iz verovatno mnogo ozbiljnijih po sebe razloga” od onih koje je

³²⁹ “Dobro je da si stornirao lošu predstavu, samo ne znam je li pametno što si Ti preuzeo lično režiju? Prvo što sumnjam da imaš živce za to, naročito za tehničke dosadne stvari rasvjete i dekora, a drugo to će se otegnuti na mesec i pol rada.” – *Pisma Bele Krleže Miroslavu Krleži* (1937).

imao Sartre kad je prešutio svoje dojmove iz sovjetske Rusije.³³⁰ Tvrdnja da je Krleža prešutio *termidor* doima se poslije epizode o “konfinaciji” u Krunskoj barem grubom neupućenošću, ali ovdje nije presudna, jer su kod adresata, koji ne mora biti na *beogradskoj* adresi a da bi *bio u Beogradu*, jer na toj adresi nije bio ni kada ga je Kiš kao sebi važan *predtekst* trebao, sačuvana Kišova pisma. Prethodno Kiševo pismo, dok je *Grobnica* još u rukopisu, i već u Krležinoj čitateljskoj memoriji, govori kako se „prisjeća(m) našeg zagrebačkog susreta i Vaših vedrih /uprkos svemu/ opaski. Rukopis svoje knjige povukao sam hitro iz HIT-a, kako ondašnje komercijaliste ne bih dovodio u iskušenje, i predao stvar u ruke Goldsteinu. U najoptimističnijoj varijanti, pruža mi se perspektiva da dogodine od honorara iz LIBER-a platim večeru u Gradskom podrumu, kao što sam obećao. Samo nemojte sad reći, molim Vas, da se žalim!“³³¹

Umjesto večerom, Kiš se Krleži u rujnu slijedeće godine javio pismom. Sam kaže da je mislio kako je Krleža bio u Sloveniji, a iz neizravnih pozdrava Krleži i drugih sjećanja je vidljivo kako mu se toga ljeta nije žurilo ni u Zagreb, ni u Beograd. Sve dok nije izbila “afera”: „Pišem Vam, dragi Krleža, kao čovek u teškoj nevolji i sa osećajem nelagodnosti što moram da Vam se obraćam sa svojim problemima i da Vam oduzimam vreme. No stvar je i suviše ozbiljna e da bih mogao svoju obazrivost i učtivost da stavim na prvo mesto. obraćam Vam se, eto, kao jednom od retkih ljudi kojima se u ovom teškom času mogu obratiti, i ja Vas molim da me razumete. Dragi Krleža, mene su, povodom moje poslednje knjige *Grobnica za Borisa Davidoviča* optužili za plagijat, klevetom i ljagom koja se ne može sprati ničim. Priča je

³³⁰ Mirjana Miočinović, *Beleške*, u: Danilo Kiš, *Iz prepiske*, Vršac: KOV, 2005, str. 109.

³³¹ *Pismo Danila Kiša Miroslavu Krleži* (15.X.1975), Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

možda suviše dugačka, no ja ću Vam je pokušati dati u najkraćim crtama, makar da ovo pismo ostane kao svedočanstvo naših običaja i naravi“.

Nakon iscrpne detekcije problema, Kiš zaključuje: „I tako, dragi Krleža, dvadeset i šest godina mog života za literaturu i u ime literature, dvadeset i šest godina lišavanja i žrtvovanja u ime literature briše se jednim potezom njihove prljave krpe. [...] Poštovani Krleža, ja Vam ovo pišem pre kao ispovest nego kao molbu, jer ne znam šta Vas mogu moliti i šta se tu može učiniti. (Svemoć čaršije osetili ste i vi, toliko puta, na svojoj koži.) Članak za *Dugu* je spremljen, verovatno će se pojaviti kroz petnaest dana. Ima li se tu smisla i načina boriti?! Ima li smisla tu išta činiti? Ja sam okružen fantomima. Ne znam tačno odakle i ko podstrekava tu stvar. Čujem da se negde u pozadini svega pojavljuju i neki Francuzi, od kojih jedan nosi prezime Tolstoj, radi u Francuskom kulturnom centru u Beogradu: to Vam je neka vrsta *écrivain manqué* (između ostalog!). Vidite, dragi Krleža, Francuzima je izgleda dodeljena svuda uloga Hakernā i Dantesā! Oprostite mi, još jednom Vas molim, ovo moje opširno i plačljivo pismo i kažite mi šta da činim, šta da se čini.“³³²

Krležin savjet nije naljutio Kiša, bit će da ga je *dobro* razumio i napisao *Čas anatomije* – završni dio trilogije započete Krležinim *Obračunom* i *Antibarbarusom*. Ali to nije sve, već u travnju 1977. Kiš se javlja kao priređivač knjige Krležinih *Novela* za BIGZ,³³³ skicirajući integralni izbor kakav nikad nije ostvaren, da bi se u srpnju, mimo tutnjave lavine, na Gvozd javio i rođendanskim brzojavom. Vrativši se u Beograd, pa čak i u onu istu Krležinu Akademiju, Kiš je to učinio s Krležom – njih su dvojica znali kako ne izgubiti adresu onoga *drugoga*.

³³² *Pismo Danila Kiša Miroslavu Krleži* od (30.IX.1976), Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

³³³ *Pismo Danila Kiša Miroslavu Krleži* (8.IV.1977), Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže. Kiš stavlja uskličnik uz nakladu od 20.000 primjeraka.

V. Narativ

Upravnik Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu Milan Đoković zamolio je pismom (29. VI. 1973) Miroslava Krležu da što prije primi „mladog reditelja Ljubišu Ristića“ kojega je mislio angažirati, jer je njegovo kazalište „stavilo na repertoar sledeće sezone 'Vučjaka'“: Ristić, „koji je kod nas s uspehom radio i s kojim sam poveo razgovor o vašem delu, izložio mi je zamisao koja mi se čini vrlo zanimljiva. Međutim, neophodno je, smatram, da, pre naše odluke, Vi budete upoznati s tom rediteljevom idejom“. Ristićevu *zamisao* Krleža nije prihvatio, pa se Đokoviću javlja, kada je sezona već počela (12. X. 1973), „u stvari one dramaturške kontaminacije 'Vučjaka' i 'Galicije'. Ona dva Horvata dvije su potpuno odvojene ličnosti i po mom mišljenju ne treba ih spajati ni u kom slučaju“.³³⁴ Učitelj Krešimir Horvat iz drame *Vučjak* i kadet Horvat iz drame *U logoru* doista su dvije odvojene *dramatske persone*, a ne zbližava ih ni periodizacija Krležine dramaturgije: *Vučjak* je u njezinu ulaznom, a *U logoru* u izlaznom polju. Ristićeva se „kontaminacija“ ipak vjerojatno nije odnosila na dramaturšku konvenciju, što sugerira već Krležina upotreba pojma *Galicija*, a ne *U logoru*. Krleža se u to vrijeme i sam približio *Galiciji* kao naslovu za dramaturšku osnovu na kojoj je

³³⁴ Pisma Miroslava Krleže Milanu Đokoviću i pisma Milana Đokovića Miroslavu Krleži. – Zbirka Radovana Popovića u Beogradu.

radio duže od pola stoljeća³³⁵, pa bi u Ristićevu postupku, da je autor redatelju dopustio ono što je u vlastitom pristupu smatrao poželjnim, Horvat iz *Vučjaka* bio „povezan“ s kadetom Jugovićem iz prvobitne *Galicije*, kao *protokadetom* Horvata iz *Logora*, ali i sebe samoga kao *ratnog invalida*. Takva je, naratološka³³⁶ igra ne samo poetički

³³⁵ Prema Krležinoj Napomeni u izdanju *Tri drame* (1947) razvidna je njezina složena geneza. Podnaslovljena u prvome izdanju (1922) *Kroatien–Lager, Galicija* je u razvoju i prezentaciji Krležina djela prisutna otpočetak, kada objavljuje svoje prve tekstove, do kraja, kada redigira njihove posljednje varijante. Naslov *Galicija*, prvo u njemačkom prijevodu (1971), a onda i u izdanju beogradske *Slobode* (1977) utoliko je u slijedu Krležine eksplicitne intencijske povezanosti *verzija*. Priređivač beogradskoga izdanja Mate Lončar, koji *Galiciju* tom prigodom objavljuje u knjizi s *Hrvatskim bogom Marsom*, ali ipak kao samostalno djelo, a ne dio ciklusa, poziva se na to da su „novi, dakle dopisani dijelovi teksta integrirani u cjelovito tkivo drame s Krležinim odobrenjem“, te citira „uklopite dodatne tekstove u integralni kao što predlažete“. „Tako je izvršena stanovita operacija spajanja“, nastavlja Lončar, „s kojom se Autor nakon uvida u potpunosti suglasio, te sada Krležina drama *U logoru* izlazi kao *Galicija*, pod novim (zapravo prvobitnim) imenom“. Premda sam tvrdi kako je riječ o drami *U logoru*, Lončar bez posebne ekspertize govori o njenom novom kao „prvobitnom“ imenu, pri čemu treba imati na umu da tekstovi koje je „spajao“ stoje u odnosu na „prvobitni“ tekst u istoj vrsti odmaka, to jest da ni na koji način i ni u kojem dijelu nisu spajani tekstovi dviju „verzija“. O tome da je drami „vraćen njezin prvotni naslov“ u svojoj napomeni u definitivnom, sarajevskom izdanju iz 1981. govori i A. Malinar, pozivajući se na Lončarov postupak. Kazališna je praksa prihvatila naslov *Galicija* i prije izdanja *Slobode* (Vlado Vukmirović u Rijeci, 1976). Mata Milošević se sjeća da je Krleži spomenuo kako je u „jednoj slaboj predstavi 'U logoru' [Narodnog pozorišta] slabo igrao Horvata. Krleža mi je na to odgovorio da ga je i on slabo napisao“. (usp. bilj. 229). Za tu je beogradsku izvedbu (1938), Krleža redovito, pa i u spomenutoj napomeni, isticao da je skinuta s repertoara već nakon druge reprize na intervenciju ministra Korošca, a u vrijeme kada je o tome razgovarao s Miloševićem za novu beogradsku postavu (1947) s redateljem Dinulovićem radio je na preradama.

³³⁶ Naratološko razumijevanje Krležina teksta, pored njegove hibridnosti i protezanja kroz divergentne žanrovske ekstenzije, pogodno je i zbog „integrativne dimenzije teksta“, odnosno „mreži signala koja ima zadaću voditi čitatelja u postupku sažimanja teksta u priču“. Naratologija posreduje *narativ* kao način „kako tekst konstruira svoje subjekte“, *pripovjedača*, odnosno implicitnog autora, i *naslovljenika*, odnosno implicitnog čitatelja. Iako su i „pripovjedači osobnosti stvorene tekstem“ problem pri *rekonstrukciji* značenja nastaje kada čitatelj nema (dovoljno) analitičke sprema, motiva, tj. književne

legitimna, već je i u genezi Krležina teksta kao takvog, *njegove nedovršenosti*. Krležin je junak kao *svijest* ulančan u svijet tako da su „pogrešne, lažne, naivne, uske, 'slaboumne' konstrukcije i predstave u svesti junaka daleko od toga da budu nedužne i bezopasne po njegovu sudbinu. One junaka vode u akciju, usmeravaju njegove činoe iz kojih potom slede teške i katastrofalne posledice. Junak se stalno suočava s drukčijim i novim posledicama tih svojih ideja i činova“, on „mora da bude u svetu o kome pogrešno i neadekvatno misli, i mora zbog takvog razmišljanja da doživljava samo neprilike“. ³³⁷ Takvi su Krležini *svjetovi* imenovani ili samim *junakom* ili njegovim *univerzumom* ili apozicijom. ³³⁸ Krležini *svjetovi* nisu konteksti, jer njegov tekst nije deriviran nego autorski, *estetiziran*. Stoga je i uvođenje samoga pisca u

kompetencije, ili se, kao s Krležinom, pa i posebno srpskom recepcijom takav čitatelj može pozvati na vlastiti dekodirajući alat, odnosno osjećaj o tome, što je pisac – a ne tekst – zapravo htio reći. S tim je u vezi i naratološki poučak o *pripovjednosti* prema kojemu „historijografski tekstovi, kojima nedostaje (takvo) *motivacijsko središte* lišeni su pripovjednosti unatoč svojoj kauzalno – sekvencijskoj i ciljno usmjerenoj ulančanosti. Nasuprot tome pripovjednosti nisu lišeni avangardni književni tekstovi iz kojih radnja potpuno izostaje stoga jer oni potiču čitatelja da iskušava interpretativne okvire ne bi li im izlučujući je iz 'protupripovjedne površine', priskrbio 'prešućenu pripovjednost'“. Pripovjednost Krležina *narativa*, nasuprot *retoričnosti* kao odlici/diskvalifikaciji njegove sintakse karakterizira *zaplet*. Život i priča kontraindicirani su već po tome što se živi unaprijed, a priča *projektivno* unazad, time se iz *zapleta* nikad i ne može izaći, pa je razgllašena *dijalopičnost* Krležina postupka i misli u ničeanskom arealu ponavljanja beskonačnog: u (vjero)dostojnoj formi. Za pojmove *naratologija* i *zaplet* usp. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

³³⁷ Đorđije Vuković, *Svest i svet u Krležinim romanima*, Književna istorija, 6/1973, br. 22, str. 243.

³³⁸ Pan, Kolumbo, Hodorlahomor, Michelangelo, Glembajevi, Filip Latinovicz, Petrica Kerempuh, Aretej; Galicija, Vučjak, Bistrica Lesna, [Izlet u] Rusiju, [Banket u] Blitvi, [Djetninjstvo u] Agramu; samo s apozicijom *u*, osim spomenutih – Agoniji, Berlinu, Predvečerje, odnosno *na* [rubu pameti], [grobu Petra Dobrovića], ili *in* [extremis].

čitateljevu rekonstrukciju očekivano, a može biti i produktivno drži li se poetičkoga modela.

Uzevši tako, Krležu nije ni Horvata odmah poslao u Vučjak. Prethodno se osobno, i to na dva načina, osvjedočio kako se društvena zbilja zrcali u provincijskoj, napose seoskoj perspektivi. Kao aktivist rastućega komunističkoga pokreta putovao je dovoljno daleko³³⁹ da uoči

³³⁹ „NAPOMENA ZA GLUMCE I ZA REŽISERA

Ovih nekoliko redaka ne treba smatrati komentarom drame, no ipak mislim da je potrebno da vam objasnim kako je do te Golgote došlo i kako ja na tu stvar danas lično gledam.

Dramu, kao takvu, skicirao sam aprila 1920, nekako oko Uskrsa, znači prije dvije godine, u Crikvenici, u hotelu „Miramare“ kod svijetla jedne voštanice, jer je u hotelu nastao kratki spoj, a bila je kasna, stjeničava noć.

Našao sam se u hotelu „Miramare“ na bijegu pred hapšenjem. Kao referent /NRP/ otputovao sam na Primorje i održao niz političkih sastanaka i zborova između Plasa i Bakra i Crikvenice, Hreljina, Praputnjaka, Kraljevice i Križišća. Onih dana buknuo je generalni štrajk SHSDŽ i tako je komandant demarkacione linije general Vasić izdao za mnom tjeralicu kao za agitatorom KP, uvjeren da sam ja autor brošure „Lepoglavski vampiri“. Usred noći, pred hapsom, skicirao sam prvi i treći čin, jer onaj biblijski motiv drugoga čina bio je već napisan nezavisno od ove pustolovine. D' Annunzio držao je Rijeku sa svojim Arditima, gladovalo se, djeca su školska hranila se američkim kakaom, a na Krku pucalo se svake noći. Talijanske straže. Brodova nije bilo i svjetionici su bili ugašeni, a na demarkaciji komandirao je jednom divizijom ovaj general. Demarkacija je bila markirana bodljikavom žicom i topovima.

U samoj NRP bili su odnosi nezdravi i otrovani a moj prvi koncept drugog čina sa biblijskom simbolikom bio je povezan s našom vlastitom hrvatskom, zagrebačkom, respektive balkanskom političkom dramatikom. Pustolovina. Poslije romantičnih obrata pošlo mi je za rukom da se uklonim hapsu komandanta demarkacione linije, a što me nije izbatinao, zahvaljujem jednom sreskom činovniku U. koji me je poznavao kao literata i koji me je uhapsio i sa detektivom u lancima oteo vojnoj policiji.

Vrativši se u Zagreb, ja sam tekst preradio, a u jednom malom selu u kalničkim planinama ja sam tu dramu ljeta 1920 (kolovoza) preradio ponovo u sedam činova i kad sam radi pokusa oko „Galicije“ zimi 1920 (novembra) bio u Zagrebu, pročitao sam jednog večera neke fragmente sakupljenim radnicima (članovima NRP) taj tekst u jednom razredu evangeličke škole.

Kod lektire, koja mi je ostala u dragoj uspomeni konstatirao sam, da je relacija našeg primitivnog člana NRP, čovjeka „mase“, koji još nije rastrovan dekadansom naših političkih karijerista, spram umjetnosti religiozne djevičanske naravi. Tekst je još uvijek bio komponiran golgotski, a iz mnogih

kakve su prilike u zemlji, koja će se u *Vučjaku* zadugo (nepovratno) prepoznavati kao paralelna zbilja. Između Križovljana, gdje je školnikovao Miroslav Krleža, piščev djed, i Duge Reke, gdje je pisac Krleža živio kao suprug učiteljice Krleže, nalazi se Vučjak, selo u kojemu će Krešimir Horvat sresti Vjekoslava Hadrovića³⁴⁰. Njihov će razgovor sadržati autoreferencijalnu podlogu, ali drama u *Vučjaku* nije više dolazila iz svijeta koji čovjek mijenja, koliko iz svijeta koji se mijenja u čovjeku. Drama je, dakle, prema autorovim riječima, nazvana „po selu, u kome se radnja odigrava“. U topografskom rasporedu dramske radnje, međutim, ni jedno se selo tako ne decidira. Kartom za mentalno mapiranje fenomena *vučjaka* kakvim je iz Krležine metaforike zaživio u govornom standardu³⁴¹ može se, s Krležom i njegovim dramskim i romanesknim personama, kretati kao pravim ali i mitskim zavičajem³⁴².

pitanja koja su mi tom prilikom bila postavljena, zaključio sam da se drama onih iskrenih dobričina dojmila istinito i duboko. Osjetili su da se radi o živim likovima našeg socijalističkog pokreta“. – Ovu se *Napomenu (Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže)*, donosi integralno, jer pored referencijalne, sadržati i samostalnu raspravnu vrijednost, s obzirom na cjelinu kojom se istraživanje bavi.

³⁴⁰ „Zanimljivo je da smo na putu za Dugu Rijeku svratili u jedno selo i tu se odmorili kod starog seoskog učitelja, a kad sam mu se predstavio, on me upitao: ‘Jeste li Vi onaj književnik Krleža?’ ‘Jesam!’ ‘Čitao sam vaše *Tri simfonije* i bogami čestitam. To je kolosalno...’“ – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 290.

³⁴¹ Vučjakom se u prenesenom značenju, sa zasebnom stilskom kulturnom markacijom, u tom smislu razumijeva *zabit*.

³⁴² Na svoju *kartografiju* Krleža se memoarski često vraćao, u *Djetinjstvu*, pa u razgovoru s Čengićem o boravku u Dugoj Reci („Da ubijem dosadu počeo sam crtati veliku kartu Jugoslavije. Tada uopće još nisu postojale karte Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Nabavio sam hamer pa bojama, kao što se to radi i dolikuje, nacrtao kartu nove države i okačio je u razredu.“), Krsto Hegedušić je za planirano, a odgođeno izdanje Banketa u Blitvi izradio kartu, a za katalog premijere *Vučjaka* u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu (2014) također je priređena skica *prostora* (Ivana Crljenko).

Neće biti slučajno ni to da su se Krležini, odlučivši kao mladi par napustiti grad i neko vrijeme živjeti na selu, gdje je piščeva supruga dobila namještenje učiteljice, uputili upravo za Dugu Rijeku, premda su im bile otvorene mogućnosti i u pakračkom te brodskom kraju. Taj se Krležin povratak u zavičaj odigrao trasom pruge za Koprivnicu i dalje prema Pečuhu – iskricali su se u Lepavini, dok je protagonist *Vučjaka* u obližnji Vučjak došao prugom što preko Čakovca vodi u Kanižu, a iskrcao se u Marofu.³⁴³

Drama je objavljena 1923, a za njezinu praizvedbu potkraj iste godine, Krleža je dopisao *predigru*, pa sačuvana redateljska knjiga, prema kojoj je izvedba pripremljena, sadrži taj dio teksta drame kao autograf. Istodobno s predstavom autor je priredio i prvo izdanje drame u knjizi, gdje je *predigra* integrirana kao prvi čin. Tekstološki je dramski predložak tako definiran, s time da se podnaslovnom uputnicom poslije vraća rasporedu *drame u tri čina s predigrom i intermezzom*, te nakon 1953. promijenjenim svršetkom.³⁴⁴ Autora su iritirale doslovne poveznice Vučjaka i Duge Rijeke, premda im je i sam znao dati povoda: „U svemu tome: Marijana Margetićeva, Streetscarovi Đureka Osmana, koji je bio u Čikagu i u Kolumboohaju, na River City ili Nikola Šofer iz ludbreških vinograda, prijatelj šoštarike Anke, fačuk biroša barona rasinjskog, kelner u peštanskoj 'Köningen von England'“.³⁴⁵

³⁴³ „Uvjet da bude što dalje od komunikacija. Ubrzo sam dobio tri ponude. Jedna je bila negdje kod Broda, druga kod Pakraca i treća Duga Rijeka – selo na Kalniku, kilometrima udaljeno od glavne ceste“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 136.

³⁴⁴ Usp. izdanje drame u: Miroslav Krleža, *Vučjak*, Zagreb: Ljevak, 2003; citati iz drame su ovdje prema tom izdanju.

³⁴⁵ Miroslav Krleža, *Davni dani*, Zagreb: Zora, 1956, str. 573. Duga Reka je prema popisu stanovništva iz 1921. imala oko 500 stanovnika, pripadala je, kao i danas, općini Rasinja, na razmeđu dvaju županija, sa sjedištem u Varaždinu i Koprivnici. Kotar je prema tadašnjem upravnom ustroju bio ludbreški, a u mjestu je osim jednorazredne pučke škole, što hoće reći da su polaznici svih uzrasta podučavani skupa, bila crkva Svete Trojice. „Mladi Horvat, publicist i

Vučjak je selo blizu Duge Rijeke, do pruge je u oba smjera i iz Vučjaka tridesetak kilometara, a općina ni ovdje nije u samome selu. Od stanovnika Vučjaka se saznaje da su udruženi u *zemljišnu zajednicu*, dok *na općinu* odlaze drugdje, vjerojatno u Nedjelju. Pripadaju svetojanskom kotaru. Sve su to predjeli Krležine zemlje *Aboriginije*, čvorište koje naziva abrevijaturom, legurom kompleksa vlastitoga podrijetla – „od Novog Marofa, preko Pake, do Duge ulice 7“. Iz viničke šume izašli su Glembayevi, a nedaleko Križovljan-grad postojbina je Klamfarovih.³⁴⁶ Upravo u križovljanskoj dvorazrednoj školi mogao se ravnajući učitelj dvorazredne škole iz Nedjelje Vjekoslav Hadrović, koji u *Vučjaku* dočekuje Krešimira Horvata, na tečajevima u organizaciji Hrvatskog pedagoškog zbora uputiti u shvaćanje sela, koje će Horvatu pobijati. Kronika škole u Križovljanu što su je učitelji vodili sve od njezina utemeljenja sačuvana je, pa nije isključeno da je, zanimajući se za sudbinu vlastitoga djeda, kao jednoga od tih kroničara, i autor *Vučjaka* pokušao proniknuti između ondje pohranjenih redaka. Glasovi iz

novinar, sit grada i svakojakih gradskih tjeskoba odlazi za pučkog učitelja na selo da se u vinogradima i hladovini šume i voćnjaka odmara, da se svega, što čovjeka pritišće u gradu, oslobodi, a tamo nalazi još goru, zapravo kriminalnu sredinu. Sve dotle dok ne počnu ljubavne spletke i zavrzlane može se uzeti kao Autobiografski.“, kaže Krleža Čengiću, da bi se u rukopisnim bilješkama, počevši od „kompozicije Vučjaka koja se nameće“ (21. III 1921) u Dugoj Reci takav asocijativni slijed u vlastito *sjećanje* otkriva čitav niz situacijskih i biografskih predložaka. Kada je riječ o izravnoj paraleli Krleža – Horvat: Krleža je također vojni rekonvalescent u pričuvnoj službi, ali ne u Odjelu za bogoštovlje i nastavu, već u Uredu za pomoć postradalima u ratu. Kao i Horvat, Krleža surađuje u redakcijama zagrebačkih novina, a kada ga zapadnu noćna dežurstva radi na simbolističkim književnim predlošcima koji su mu, kao liriku, već donijeli javno priznanje. Njegov je emocionalni život, unatoč stabilnoj vezi s maturanticom Učiteljske škole, kompliciran, a kada stigne na selo uslijedit će „Scena, kada seljaci misle da je došlo do tučnjave“. Mnogi su njegovi prijatelji već pali na bojištu, s drugima, koji poput Horvata traže načina da izađu iz kruga inducirane nemoći, tumači okolnosti ispod linije spoznajnog obrata.

³⁴⁶ Zvonimir Bartolić, *Krležina genealogija*, Gordogan, 7/1985, br. 19, str. 151.

križovljanske podsvijesti javljat će se piscu i nakon što *Vučjak* pohrani u vlastita *djela* kao posljednju autorsku varijantu.

No dok je fikcionalne toponime prilagodio lokalnom nasljeđu, pa se Nedjelja ili Mučna lako govorno koordiniraju sa zbiljnim naseljima iz toga kraja, a kotarsko sjedište Sveta Ana, u kojem stražmeštar Pantelija Crnković vodi oružničku postaju, dijeli s Ludbregom Gospinu zaštitničku naklonost, Vučjak je očito promišljen odmak. Nije da i danas u Hrvatskoj nema naselja s tim imenom, pa i razmjerno blizu spomenutoga čvorišta, a sudeći po Akademijinu Rječniku, Vučjaka je bilo odavno, a poneki je i opstao: selo u karlovačkom kotaru, mjestance u okolici Zadra, štoviše dio grada u Požegi, u Slavoniji takvim je zabilježen još 1279. Krležin korijenski *vuk* značenjski sugerira više od pribježišta u teško dostupnoj divljini: Horvatov je *vučjak* opstao kao mjera odmaka od mjesta koje se pouzdano prepoznaje na karti, čak i kada mu se promijeni ili zataji ime.

Drama *Vučjak* ide u red najstabilnijih Krležinih tekstova. Topografske mutacije obično su dalekosežnije od drugih kreacija, pogotovo kada nije riječ tek o nominalnoj sferi. Da je Vučjak doista tek dramaturška maska za Dugu Reku, Križovljan, Podhum u Lici ili koji drugi mimetički punkt ostao bi tek poprište *igre*³⁴⁷, ali nije. Vučjak sadrži tu dvostrukost, nije više tek historiografski nego i *pravi*, povijesni lokalitet, čega se i pisac, intuitivno ili svjesno, držao. Pritom je od doslovnih dramaturških zahvata koje je poduzeo, mijenjajući početak drame, za scensku prilagodbu njezine praizvedbe, odnosno svršetak, prilikom njezine reaktualizacije nakon trideset godina, važnije odbijanje da to, uz Ristićevu pomoć, učini na način koji mu inače nije bio stran.

Za Krležinu odluku da Krešimira Horvata 1923. pošalje u Vučjak

³⁴⁷ Takva su scenska poprišta Sikstina u *Mikelandelu* admiralski brod Santa Marija, replika koje je izrađena za izvedbu *Kolumba* na Dubrovačkim ljetnim igrama, ali kako nije mogla samostalno isploviti, za vrijeme *plovidbe* vukao ju je remorker.

nije presudno to što se on sam upravo odonud vratio, pa mu se eto objasnilo kako ondje stvari zapravo stoje. Boraveći izvan grada Krleža nije prestajao živjeti u gradu, komunicirao je gradsku logiku, pripremao premijeru na nacionalnoj sceni i održavao stranačke kontakte. U *imaginarnu* zemlju, daleko od suvremenih komunikacija nije se zaputio kao u kontrapunkt. On s *Golgotom* napušta idejni predtekst revolucionarne drame, ali i avangardističke *optimalne projekcije*: izdaja i grabež nisu tek svojstvo *drugoga* – što je kontroverzija bliža vlastitog jezgri to su opekline bolnije. „Pa ne zna se baš, dragi moj gospodine, gdje fronta počinje a gdje završava“ – kaže Horvat već prve večeri u *Vučjaku* – da bi se tek za koji mjesec zapitao: „Kako možeš gledati oblake nad glavom kad pakao u sebi nosiš?“. Dok su *Vučjaku* kotar u Svetoj Ani, Županija i Banski dvori raster dvostrukih standarda, koji kao zadan biva i poželjan, Horvatova se potraga za *promjenom* sudara s rasporedom koji se može, ali i ne mora, pomicati na topografskoj jednako kao i na vrijednosnoj karti.³⁴⁸

Autor *Vučjaka* je tridesetogodišnjak koji čita Nietzschea. Kriza u slikarstvu o kojoj će pisati kada slijedeće godine krene u *sjeverne* gradove podudarna je s gubitkom doživljajnih orijentira kakvi muče njegova protagonista. Horvatovi antagonisti, i u gradu i u *Vučjaku*, odnosno u redakciji koja to nije, kao što ni škola u koju dolazi nije ono

³⁴⁸ Krleža osporava reprezentativno načelo događaja sadržano u koncentraciji vojne elite doskorašnjih ratnih protivnika kao incident, što ne bi preživjelo sam trenutak da tom sižeju pisac naknadno, s velike distance, nije ugradio dramaturški obrat, upravo *zaplet*. Dok je Krležino promptno objavljeno očitovanje pod naslovom *Crno-žuti skandal* (usp. bilj. 90) doista skandalozna persiflaža društvenoga trenutka, njegov memoarski zapis *Pijana novembarska noć* odmiče se od okolnosti samoga događaja upravo po mjeri historiografske fikcije. U *Skandalu* je *hrvatski zeleni kader* kao *porazena habsburška armija* prijeteći agens, množina s kojom bi *građanska manjina* mogla imati problema već kao kvantitetom, da bi u se u *Noći* problem rastvorio u snomorici pojedinca koji je *manjina* u svakoj računici. *Vučjak* se pokazao dobrim pribježištem takve dramaturgije.

što je napustio njegov prethodnik odlazeći u rat, i sami imaju problem s *kontinuitetom*. Rat koji je kao *crtu bojišnice* u čovjeku - svjesno svakako od trenutka kada odbaci oružje, pa postane zarobljenik ili dezertar, ili oružje doista uzme u svoje ruke, kao pobunjenik, *kaderaš* – povezan je s *paklom*, sudbinskim mjestom koje je pitanje izbora: posve je moguće, dapače vjerojatno, da u takvu paklu ne teče užarena lava nego se oblaci vrte horizontom. „Danas je, dakle, sv. Ana, skoro 44 godine što je zapravo počeo ovaj rat...” – piše Krleža supruzi gotovo pola stoljeća nakon što su se sreli u Horvatu *svijetu*, ali i nakon što su *preživjeli* dva *velika* rata, koji su se tada već počeli nazivati *svjetskim*, a onda i *totalnim*. Anticipacija sudara *svjetova* u *Vučjaku*, transfer kulture, potrošačke kao i idejne – Eva iz Amerike dolazi s gramofonom, a Lazar iz Rusije s poputbinom tolstojevskog misticizma³⁴⁹ – rijedak je trenutak europske simultanosti u književnom jeziku.

Dosljedno tome Krležin protagonist *prološki* definira *europsku krizu* kao *olimpijski ciklus*: „Spram nas bi Homerovi ljudi izgledali kao ništice! Sjećam se još vrlo dobro kako sam kao dijete u drugom razredu pučke škole dobio na dar slikovnicu iz prusko-francuskog rata! Mostovi što eksplodiraju, konjaništvo na jurišu! ... A sport? A nogomet! A mačevanje? A olimpijade? I to sve što se danas događa, i to sve je jedna evropska olimpijada!“. Oltar koji je u dječjačkoj igri samoga pisca postao *kazalište*, ovdje je *obredni ritual* Rata koji se obnavlja u kultu Olimpijade. U fikcionaliziranom susretu sa svojim *legendarnim* Michelangelom, uoči *drugoga* svjetskoga rata, zatičući se ispod realnog svoda Sikstine, Krleža Majstoru daje da nastavi Horvatu monolog: „I poslije svega toga što ste vidjeli vi imate još hrabrosti da vjerujete da se knjigom, ili slikom, *može* nešto dokazati? Kakva knjiga? Kakva slika?

³⁴⁹ Povratnik u Vučjak iz Rusije se ne vraća s *revolucionarnom*, već upravo suprotno, idejom *kršćanskog misticizma*. Premda je u drami diskurzivno očividno da se radnja odvija u sredini gdje su pravoslavci značajno zastupljeni, napetost se razvija ne samo prema toj, nego ni s obzirom na tu okolnost.

Kakav i koji stvaralački napor može do nečeg u ovom sportskom vremenu koje vjeruje u pobjedonosnu i prodornu snagu nogometne lopte“.³⁵⁰ Takvu će *Europu* verificirati Ionesco (*Čovjek pod znakom pitanja*): *Građanima* su misli obuzete jednom jedinom temom svake godine kada počne *biciklistička utrka* po Francuskoj, „a tek za vrijeme olimpijada svi izgube pamet“, tko uopće zapaža da su „atlete lažni supermeni, monstrumi od mišića i tehnike“.³⁵¹

Krležin problem s izlaskom Horvata na scenu nije više tek *tehnički*, ako je i s *legendama* nespornost bio u načinu razumijevanja predložka, a ne kazališta. Autorov ultimatum redatelju pred praizvedbu *Vučjaka* „da se *San*³⁵² briše ili da se postavi realistički kao „Pompa mortis“, sa baldahinom i gorućim svijećama i odrom“ odnosi se na obredni, inicijalizacijski karakter događaja. Riječ je o obnavljanju života iz finala koje se približava, pa se drama vraća „svadbenoj gozbi“ kao „Curriculumu vitae glavnoga lica – od kolijevke do Vučjaka“. Oko Horvatove *kolijevke* zatiče se pritom niz *jedinaca*: kao takvi su *rođeni* ne samo protagonist, nego i drugi, rasuti karakteri: Marijana, naplavljena s vode ujakova mlina kao kompenzacijskoga zavičaja, Lazar, „nezakonit i zavičajan po majci negdje u Kranjskoj“, Eva, nasljednica seoskog imanjanja s *drugim*, novim svijetom u mašti. Kada Horvat pritom govori o samoubilačkom nagonu koji nosi iz doba prve svijesti, gotovo od kolijevke, lirski se sloj *revolucije* sadržan u piščevoj posveti Lenjinu na

³⁵⁰ *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

³⁵¹ Eugene Ionesco, *Čovek pod znakom pitanja*, Čačak: Gradac, 1990, str. 46.

³⁵² O tome Krleža piše u rukopisu „svakako [iz] jeseni 1923“ kada je u prijeporu s redateljem praizvedbe Brankom Gavellom oko načina inscenacije *sna*, upozoravajući ga pritom kako je i u Golgoti *doktora* „donio“ kao „pravog Jehovu, a ne kao halucinaciju Kristijanovu“. – Miroslav Krleža, *Fragment nedovršenog pisma*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

jednoj od *legendi*, vraća kao premisa koja će se ne samo scenski održati.³⁵³

Kao drama, *Vučjak*, gospodina Krleže nije dobra³⁵⁴, a razlozi su u tome što je ona slika „pomjerenih savjesti i vrisak rastrovanih neurasteničarskih nerava nad neizlječivom bijedom života, to je grčeviti krik za svježim dalekim širinama. Da bi potencirao učinak, Krleža je u jednoj vizionarskoj inspiraciji dao grotesknu sintezu života, i pokazao u njoj sav bolni nesmisao toga života, tu njegovu mizernost“. Pa gdje je onda problem? „Drama pati od razvučenosti, i kada se gleda dobiva se dojam insceniranog romana“. Pusti li se to što su poslije *inscenacije romana* legitimizirane, a sam autor svjedočio o poteškoćama prerade građe iz forme u formu, kada je riječ o konkretnom tekstu zapažanje je dalekosežno po evidenciji jedinstva prostora i vremena u dramskoj strukturi kao projekciji likova koji to stanje posreduju, doista ga izbjegavajući definirati. U *Vučjaku* nema lažnog ni prividnog *kontinuiteta*, ne znamo odakle *važni* dolaze.

Rasuti teret *Vučjaka* prošao je kroz zaraćeno dvadeseto stoljeće prije kao mimetički nego identitetski znak, percipiran odveć ambijentalno i rustikalno hrvatskim. Azijski ponor na trideset kilometara od pruge Zagreb–Kaniža održavao se kao kontrapunkt na općoj, a ne nacionalnoj pozadini koja je u *Vučjaku* učitana, utopiji o *europskoj olimpijadi* kakvu je mit evropske *krize* održavao. Na ruševinama toga europskog mita teza

³⁵³ Aleksandar Blok neposredno je prije smrti (1921) rekao – „Svi zvuci su prestali“, Vladimir Majakovski (1893[!]-1930) i Sergej Jesenjin (1895-1925) oduzeli su si život.

³⁵⁴ Dušan Krunić, *Gostovanje zagrebačkog kazališta*, Pravda, XX/1924, 74, str. 3-4.

o pravednosti, izrečena u *Vučjaku* latinskim izvornikom „vraća“ kontroverziju u klasično težište: *Summum ius, summa injuria*.³⁵⁵

Mnoge Krležine pripovjedne tekstove, kako fikcionalne tako i one koji se, poput putopisa, zasnivaju na poetičkoj podlozi *vjerodostojnog* iskustva, prožima *autobiografski diskurs*.³⁵⁶ Kao što je u *Vučjaku* evidentan *putopisni* sloj, u *putopisno* organiziranim cjelinama je provedena, a ponegdje, kao u *Izletu u Rusiju* i *integrirana* dramatičarska podloga. Štoviše, moglo bi se raspravljati prevladava li *putopisno* uopće u kojem Krležinu tekstu, te napose knjizi, do granice da bi u žanrovskom smislu bilo dominantno, odnosno tekstualno determinirajuće. Putopisni sklopovi što ih je sam pisac takvima implicirao, ili rjeđe atribuirao, postupno su, slijedom preinaka, ali i promijenjenoga recepcijskog okvira, gubili na *izvornosti* u korist novih žanrovskih i značenjskih toposa, a možda i uopće.³⁵⁷ Prethodne naslovne inačice Krležinih tekstova – *fragmenti dnevnika, zapis iz godine, impresije, izlet* – a onda i oblik njihova uvezivanja u zbirke, sve do privremenog formatiranja u ciklusima *djela*, upućuju na snažnu i izričitu autopercepciju cjeline. Krleža je ne samo promijenjena nego i nova izdanja svojih djela publicirao gotovo isključivo u nakladnim cjelinama,

³⁵⁵ Ciceronovom maksimom koristi se, naime, Shakespeare u *Mletačkom trgovcu*.

³⁵⁶ "Zbog brojnih i raznolikih oblika u kojima se pojavljuje, suvremeni teoretičari nisu je (*autobiografiju*) skloni odrediti kao književnu vrstu, nego je radije shvaćaju kao osobitu vrstu pisanja, *autobiografski diskurs* ili *autobiografsku književnost*." – Milivoj Solar, *Književni leksikon*, Zagreb: Matica hrvatska, 2007, str. 26.

³⁵⁷ "Posebice se izdvaja žanrovska kontaminacija kasnih putopisa i njihov odnos spram dnevničkoga, autobiografskoga i memoarskoga diskurza." – Dean Duda, Putopis: od pokušaja određenja žanra do Krležina diskurza, *Umjetnost riječi*, XL/1996., br. 2–3, str. 82; "U drugom izdanju, koje je naslovljeno *Izlet u Rusiju 1925* (Beograd, 1958), izostala su početna poglavlja [...] a dodani su publicistički tekstovi o ruskim i međunarodnim pitanjima [...] pa knjiga gubi putopisno obilježje." – Suzana Marjanić, *Izlet u Rusiju*, Leksikon hrvatske književnosti, Djela, Zagreb, 2008, str. 281–282.

a ne kao pojedinačne knjige, pri čemu se svako *obnovljeno* izdanje po sebi, a ne tek autorskim i uredničkim zahvatima, orijentiralo spram pripadajućih *novih* izdanja, a i promijenjenoga kulturnoga konteksta.

Ovdje se bavimo Krležinim *narativom* s obzirom na to kako shvaćanje *vremena* uvjetuju, književni tekst kao žanrovsku osnovu, doživljajne učinke, ali i kulturne aspekte po kojima je samoodrživ ili identifikacijski povezan s autorom. Sam Krleža je zarana, programatski i kreativno, impostirao *povijesno* i *memorirano* u vlastitome tekstu, u *Hrvatskoj književnoj laži* i uopće s *Plamenom* osporio je društvenu i kulturnu paradigmu, a prvi objavljeni prozni zapis zasniva na sjećanju.³⁵⁸ Baveći se *muzejom revolucije* u Moskvi upravo takav, *mladi* Krleža autorizira "...impozantan napor da bi se obuzdalo vrijeme u neprekidnom, termitskom podgrizanju svega što je čovjek htio i započeo, dovršio ili mislio da dovrši": "Zaustaviti vrijeme đavolska je tema svih faustovskih motiva, u okviru muzejskih napora podjednako jalova kao i u poeziji".³⁵⁹ Prvobitna zadaća pamćenja, ona da sačuva uspomenu na ljude i događaje zbrisane kakvom povijesnom ili prirodnom katastrofom, svodi se u etičkom pogledu na osebjnost *pravde* koja u *pravu* nikad ne nastupa, ali je upravo stoga treba održavati latentnom, dok je povijest i sama priča, zasnovana na figurama i potcrtana ironijom: *pamćenje* se u skupine približava izvjestiteljskoj gesti pojedinca, povijest piše *drugi*, onaj koji se kao govorni subjekt tako osjeća, dok je memoarizacija

³⁵⁸ Miroslav Krleža, *Hrvatska književna laž*, *Plamen*, I/1919, br. 1, str. 32–40. *Isti*, *Fragmenti*, *Književne novosti*, I/1914, br. 21, str. 330–333.

³⁵⁹ „Kao po svim muzejima i po tim mramornim i tapetisanim dvoranama 'Engleskoga Kluba' miriše po naftalinu i po panoptikumu; po svim onim bezbrojnim vitrinama i okvirima – vidi se jedan *žalostan napor*, da bi se vreme zaustavilo i fiksiralo u svom neprekidnom, tragičnom odvijanju“. – Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*. „Po mnogobrojnim kutijama i vitrinama izvršen je impozantan napor...“. Cit. prema Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb: Ljevak, 2005, str. 556, 259.

solidarna.³⁶⁰ Završna Krležina redakcija, njegov simbolički *posljednji* literarni tekst, opet proizlazi iz sjećanja, i to na način da očuva *razliku* između *pamćenog* – „Baka Terezija načinom svog izražavanja predstavljala je kajkavsku baroknu atmosferu oko Čakovca i Varaždina, koja je u našim narodnim prilikama, u ono doba, na prijelazu stoljeća, već vegetirala sa svim znacima hibridnog umiranja...” – i *kanona* – „...pošto je od ilirskih rodoljuba bila na smrt osuđena prije šezdeset godina“, drugim riječima „počela se rađati čudna polutanska mješavina naglasaka i oblika, mutljag koji je vladao ulicom i štampom“.³⁶¹

Premda se Krleža i spram vlastitih tekstova odnosio prema kreativnom postupku imanentnoj strategiji *sjećanja*, nije ni za života mogao izbjeći kanonske i (književno)*povijesne* provjere učinaka njihovih promjena, pa se dojam s posthumne distance kako je i sam odgovoran za *čudnu mješavinu naglasaka i oblika*, što bi se njihovim unakrsnim čitanjem mogla barem konstatirati, ne iznenađuje. Tako i autora, kada se varijantno bavi vlastitim tekstovima, nije nedopušteno zadržati u ulozi onoga koji u raspravi o njima tek sudjeluje, a ne i odlučuje.³⁶² Putopisni su tekstovi u sintetiziranju Krležina *djela* zadobili pokaznu vrijednost zbog prijelazne naravi žanra, ali i njegove teže pokretljivosti na dijakronijskom planu: modernistička valencija Krležina *Izleta u Rusiju* ne počiva 1926, kada je objavljen, tek na postupcima, već i tipu i razmjeru publike kojoj se obraća. Kada autor tu knjigu pokušava aktualizirati u tridesetim ili pedesetim godinama stoljeća u kojem je nastala, ili kada 1973. imprimira njezinu *posljednju autorsku varijantu*, ne čini to tek s obzirom na potencijalne vlastite idejne i kreativne pomake nego i

³⁶⁰ Usp. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije* (Pamćenje, Povijest), Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

³⁶¹ Miroslav Krleža, *Djetinjstvo 1902–03 i drugi zapisi*, Zagreb: Zora, 1972, str. 79–80.

³⁶² Dean Duda, *Krleža*, u: Hrvatski književni bajkomat, Zagreb: Disput, 2010, str. 138–145.

promijenjeni horizont očekivanja. Ne samo što ni *kanoni* nisu statične kategorije, nego se potencijalno referencijalno približavanje iskustvu *prve edicije s povijesnoga gledišta dugog* ne može odmaknuti od tipa *sjećanja* koje čuva intencije *promjena*. "Kanonskim tekstom *Izleta u Rusiju*, uzimajući u obzir kasnije jezične i stilske autorove intervencije, valjalo bi, u interesu cjelovitosti i autentičnosti knjige, smatrati izdanje iz 1926." – smatra Aleksandar Flaker, koji pritom *autentičnost* promatra ponajprije s obzirom na njezinu europsku izvornost: Krležinu *putopisu* osigurana je "trajna umjetnička vrijednost i nadmoćno mjesto u nizu" simultanih književnih razmatranja o stanju u Sovjetskoj Rusiji.³⁶³ I kada se dotični Krležin putopis promatra s obzirom na *modernističku kulturu putovanja*, s proširenim krugom (europskih) putnika, sinteza se fokusira na izdanje iz 1926, jer je rekompozicijom te "nizom autorskih zahvata na sadržajnoj i jezičnoj razini teksta" knjiga "u znatnoj mjeri izgubila autentičnost modernističkog nastupa".³⁶⁴ No i sam Duda uočava kako Rusija nije "modernistički znak po sebi", koliko "akcija i percepcija putopisnog subjekta" proizvodi (modernistički) doživljaj. Krležina "višestruka antiteza" nije, međutim, sadržana tek u kolektivnoj percepciji i ritualima "hrvatske malograđanske zajednice", odnosno "modernističke gestualnosti" europskih književnih *putnika*, *antitetičnost* je ponajprije sadržajno i gestualno utemeljena u uzajamnoj percepciji Krleže i domaće, lokalne, ne samo hrvatske, *malograđanske* sredine. Promatran s obzirom na europski i modernistički horizont, Krležin je ruski *putopis* doista autentičan samo u varijanti kojom izvorno korespondira s

³⁶³ Flaker, koji o tome piše u enciklopediji o Krleži, svrstava Krležin putopis uz tekstove europskih pisaca (P. Morand, *Palim Moskvu*, 1925, G. Duhamel, *Putovanje u Moskvu*, 1926, E. E. Kisch, *Carevi, popovi boljševici*, 1927, W. Benjamin, *Moskva*, 1927).

³⁶⁴ "Krleža se *Izletom u Rusiju* upisuje u zanimljiv krug putnika, više ili manje politički srodnih, koji svjedoče o onodobnim ruskim prilikama", uz spomenute Dean Duda dodaje E. Tollera, *Russische Reisebilder*, 1926. – Dean Duda, *Prema modernističkoj kulturi putovanja*, u: Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, Zagreb, 2007, str. 275.

intertekstovima, pa i tako utemeljenim *kanonom*, putopisnim ili kulturnim.³⁶⁵ Svaki od usporednih tekstova valoriziran je međutim u vlastitome, a ne tek metaeuropskom ambijentu, na drukčiji način, pri čemu je naknadni, *varijantni* i antitetički život Krležina putopisa, fragmentarno ili kao nova cjelina, posljedica (hrvatske književne) nekanoniziranosti upravo s *povijesnoga* gledišta, s kojeg se i nadalje bez sigurnih uporišta utvrđuje njegovu kanoničnost.

Kako god ih se, pojedinačno ili zbirno, evidentiralo, Krležinih je *putopisa* nominalno promatrano u njegovoj autorskoj bibliografiji razmjerno malo. Sabrani su u nekoliko svezaka, od kojih ni jedan, pa ni različita izdanja *Izleta u Rusiju*, ne sadrže tek putopisne zapise. Drukčije kazano ni jedan svoj tekst zamišljen i napisan kao cjelovit putopis autor nije objavio kao samostalno izdanje. Naime, kada bi se i na početno izdanje *Izleta u Rusiju* primijenila deskripcija žanrovske i tematske konzistencije, prema kojoj se tumače potonji *odmaci*, pojedini se uvršteni zapisi ili fragmenti otimaju od koncentracijskoga žarišta u identičnome ključu po kojem je autor poslije pokušao uvući druge tekstove. Zapravo, riječ je o tek dva sveska, *Knjizi studija i putopisa*, objavljenoj u kolekciji Krležinih *Djela* 1939, te *Putovanjima, sjećanjima, pogledima*, jednom od deset posthumno objavljenih, od ukupno 45 svezaka sarajevskoga izdanja s posljednjim autorskim varijantama njegovih tekstova. Svaka od tih knjiga (1939, 1985) sadrži i tekstove iz *Izleta u Rusiju*, pri čemu su indikativna urednička načela razvrstavanja fragmenata.³⁶⁶ Dok u *Knjizi studije i putopisi* čine jedinstven *sadržaj* s logično povezanim naslovima, u sarajevskoj je zbirci uz žanrovske zamjetna i strukturalna neodlučnost

³⁶⁵ Usp. Miroslav Krleža, *Mister Vu – San – Pej, zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje*, Književna republika, 2/1924, II/2, str. 56–60.

³⁶⁶ Svezak *Putovanja, Sjećanja, Pogledi*, Sarajevo, 1985, *priređio* (je) za štampu Ivo Frangeš. Priređivač je pokušao zadržati autorov pristup tematske ciklizacije, te unutar cjelina, koje slijede naslovni raspored, kronologiju. Za našu raspravu zanimljiva je pritom *slaba* žanrovska uvezanost prikupljenih priloga, primjerice zapis *Izlet u Mađarsku 1947.* razvrstan je u cjelinu *sjećanja*, a ne *putovanja*.

unutar poglavlja *Putovanja*, pa se tekst *U Dresdenu* ispriječio između *Tri bečka pisma* i *Pisma iz Koprivnice*. Priređivač je očito želio zadržati na okupu tri fragmenta iz *Izleta u Rusiju*, pa se *Pismo iz Koprivnice* otrgnulo drugoj, ne manje važnoj povezanosti. Naime, pri raspravi o *autentičnosti* prvobitne, modernističke putopisne cjeline, upravo je kronotopski i tipološki *Pismo iz Koprivnice* važan, a izostavljen topos. Povezujući okolnost što ne može putovati u sjeverne gradove s time što radi u Koprivnici, Krleža se koristi tehnikom *snoviđenja*, povezujući *sjećanje* i *viziju*: "Da sam inostranac, da sanjam da sam inostranac na proputovanju kroz Koprivnicu, da putujem na Jadran iz sjevernih gradova u Veneciju, iz Stockholma na primjer, da sjedim takvog jednog dana (kakav je upravo danas) u pulmanu, da gledam kroz maglu Koprivnicu i njeno groblje, i njene škrinje i njene seljake u platnenim cajgastim haljeticima, pomodrele od zime i da mi netko kaže: ovdje u ovom gradu izdavat ćeš časopis i tu na tom sektoru nosit ćeš zastave, tu ćeš pisati svoja koprivnička pisma i svoje pjesme i tu ćeš meditirati o mrtvim pjesnicima koji su prije tebe isto tako pisali svoja koprivnička i čazmanska pisma i pjesme, jednoga su zaklali prije više od petstotina godina na bijegu u Veneciju, a drugoga su ustrijelili upravo u momentu kada je otkrio tajnu svoje inspiracije – ja bih u tom ružnom snu na putu iz Stockholma u Veneciju sigurno umro od strave pred tako tužnom sudbinom zabačenog i zaboravljenog poete".³⁶⁷ Krležin *uzmak* u Koprivnicu bio bi s gledišta putničkoga itinerera modernistički naprosto poželjan, pa ipak nagađati zašto ga kompozicijski nije iskoristio jednako je raspravno otvoreno kao i

³⁶⁷ *Pismo iz Koprivnice* objavljeno je u *Hrvatu*, 7/1925, br. 1467, str. 4–5, samo dva tjedna nakon fragmenta *U Berlinu*. Ovdje cit. prema: Miroslav Krleža, *Knjiga studija i putopisa*, Zagreb, 1939, str. 251–252. Krleža i u tom tekstu tematizira putovanje kao život i *sjećanje*: "A sada sam ovdje i miran sam, i to, kako se čini, smiren za čitav život. [...] Sve snove svoje mladosti gledam kako su oživjeli: prve bakroreze, kojih se sjećam (moj otac imao je u svome predsooblju rimske prospekte), gledam doista u stvarnosti, i sve to što sam davno poznavao po slikama, po crtežima, na bakru, na drvorezima, i u sadri – sve to stoji skupljeno preda mnom; sve to izgleda tako kao što sam ja zamišljao, a sve je novo!".

utvrđivati *imagotipske* pretpostavke pri ciklizaciji njegovih djela. Predodžbe s kojima je pritom operirao podjednako su bile, svaka na svoj način, otvorene i u otklonu od kanonizacije, pri svakom od pokušaja od dvadesetih do sedamdesetih godina stoljeća kojim se kretao.

Krleža je zarana bio zaokupljen velikim svijetom, ako je suditi po njegovim memoarskim zapisima o djetinjstvu, prije nego se zaputio u taj svijet – i to pobjegavši iz domobranskoga kadetskog zavoda u habsuburškoj provinciji³⁶⁸, dobro je diskurzivno vladao njegovim razmjerima.³⁶⁹ Suzdržanost spram takvih retrospektivnih pustolovina kritička je obveza svakoga komparativnog čitanja, no u Krležinim fatumskim križaljka – trajno se poigravao sudbinskom paralogikom, intuitivnom semantikom slučaja – ponekad se nađe sadržajne podloge. Imaginarni, nikad zaokruženi opis Krležina kretanja međuratnom Europom, s nizom različito impostiranih i razasutih iskaza, plijenio je veliku, pa i polemičku pozornost. Prema vlastitom, pripovjednom sjećanju Krleža je preko Pariza za vrijeme Balkanskih ratova došao u Solun, a onda i do Skoplja i srpskoga zapovjedništva, gdje je zatočen te deportiran. Svjedoka ni dokumenata o tom putovanju nema, a sam je pisac hotimice ili nehajem zaborava zaveo istraživače, imena srpskih časnika na koje se kao sugovornike poziva ni vojnički rangovi u kojima su poslije navodno napredovali nisu potvrđeni u shematizmima, pa se znalo posumnjati da se put dogodio, uključujući batine što ih je putnik pred palačom u Solunu dobio od policije kada se znatiželjno približio

³⁶⁸ Krleža u *zbilji* nije bježao iz Pečuha, već nešto kasnije iz budimpeštanske Ludovike, no ovdje se u smislu prethodne bilješke, a i postupka "što ga Krleža konzekventno provodi u dnevničkim zapisima", naime "miješanju sna i jave", pozivamo na zapis pod datumom 10. VIII. 1942.: "...kad sam sa Dodom Petrasom htio da uzajmim od pečujskog krojača Jellineka tisuću kruna, da bismo pobjegli u Tripolis. Imam osjećaj da bi trebalo bježati, krećem se oko svoje stare tetke, sitne sasušene babice, koja ima nešto od majke Otona Heinza i Božine mame". – Stanko Lasić, *Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982, str. 89.

³⁶⁹ Usp. bilj. 241.

kraljevskoj ogradi. U dostupnom dijelu Krležine ostavštine sačuvano je malo građe iz toga razdoblja, pa ipak se pronašao list s memorandumom slastičarnice u Solunu na kojemu nije pribilježeno ništa od korisne faktografije itinerera, ali se po preokupacijama onoga tko bilježi nedvosmisleno može autentično datirati: Krleža je 1913. bio u Solunu. Tumači Krležina *putopisa* gotovo bez iznimke zapažaju ono mjesto u *bečkim pismima* kada se putopisni subjekt ironično očituje spram potvrđenih putopisaca – putopisce stavlja u navodnike, navodeći Crnjanskoga, Begovića i Vinavera – ističući posebno Krležin otklon od kunsthistorijske retrospektive. Krleža doduše jest ne samo posebno poglavlje posvetio *muzeju revolucije*, nego se u njemu čak tri puta vraćao u *muzej*, ali u obranu naracijske dosljednosti trebalo bi nastavno zapaziti kako je i ondje, u muzeju revolucije, negativno raspoložen spram artefakata, kao umjetnine one su mu malograđanski banalne, po sebi sve je to "samo šaka praha i pepela" – ali je upravo taj muzej apoteoza *sjećanja*: riječ je o historijskom ognju najvećega stila. Krležin narator *putopiscima* suprotstavlja *naše t. zv. inteligentne ljude*, "oni su se po tim sivim i antipatičnim gradovima" *povlačili kao ranjenici*. Putopisni subjekt ne identificira sebe kao *putnika*, dakle iz *sadašnjosti*, već naprotiv iz *sjećanja*: on čitatelju povjerava svoju *putničku dosadu* tek da bi ga uveo na pozornicu "zemlje Europe" gdje je *sadržaj tek nemir*, "velegradovi su prazni", ispražnjeni od sadržaja koji bi se mogao pročitati u "putopisaca", ali ne i od *sjećanja* koje povezuje: "Velika čežnja danas ždere Evropejce i ja verujem da se po svim severnim gradovima (za kojima mi toliko čežnemo) pate pojedinci u svojim samoćama i da čežnu za izlazom iz ovoga pakla".³⁷⁰

Krležin putopisni subjekt doista *ulazi* na scenu tako da je "navukao masku turista, preuzevši njegovu praksu u kojoj se izlet

³⁷⁰ Cit. prema Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb: Ljevak, 2005, str. 321.

doživljava kao 'uglavnom kraći put poduzet zbog užitka'.³⁷¹ U dva uvodna fragmenta *Izleta u Rusiju* putovanje je indicirano ponešto različito: prvo – "Sve to prislušivanje harmonike za staklenim vratima, to usideličko razmišljanje o mrtvim slepcima, o zaboravljenim devojkama, o razbitim mirozovima zgadilo mi se i ja sam pljunuo i oputovao sledećeg dana"; drugo – "Uzeo sam bočicu kolonjske vode, najnovije izdanje Vidrićevih pesama sa predgovorom g. Vladimira Lunačeka i zaputio se na kolodvor da oputujem u Moskvu". Krleža "odabirom destinacije pokazuje vlastitu distinktivnost", ali ne samo spram zajednice koja Moskvu "ne doživljava kao prikladno" izletišta, već i u odnosu na književnu kulturu iz koje govori. Krleža naime *odlazi* u Moskvu *citatno*, na isti način kao što je *iz Moskve* Vinaver *pobjegao*: "Pobegao sam iz Moskve za Kijev u jednom lakom, belom, platnenom odelu i u jednim teškim, istinski ruskim čizmama. Od tolikih mojih podataka, skupljenih tako usrdno, skupljenih sa strašću, ostala mi je samo tanka knjižica revolucionarnih stihova Aleksandra Bloka, od koje se nisam hteo odvojiti".³⁷² Krležin otklon od Vinavera ne zasniva se tek na poricanju *stereotipa*, *antitetička igra* tu se iz sjećanja prebacuje u *citatni dijalog*, Vinaver je Blokova Lunaček, a Vidrićeva također *tanka knjižica danteovska reminiscencija na europski pakao*. Štoviše, Krleža nastavno odgovara Vinaveru i oko *prtljage*: "Kakva prtljaga? Ovde eto bočica kolonjske vode, a tu knjiga pesama. Prava lirska oprema. Pa i ja sam nekakav pišivi lirik!". Identificirajući se s Vidrićem i Blokom, Krleža Vinavera svodi na Lunačeka, razinu njegovih *obavijesti* i *dojmova* ironično povezuje s *ostavštinom* koju je Vinaver pohranio na *sigurnom mestu*, pa će joj se vratiti "kada opet Moskva bude vezana sa slobodnim svetom". Poentirajući kako je Vinaver zapravo ondje ostavio sve svoje

³⁷¹ Dean Duda, *Prema modernističkoj kulturi putovanja*, u: Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, Zagreb, 2007, str. 276.

³⁷² Stanislav Vinaver, *Ostrvo doktora Moroa, Kod boljševika, Iz zemlje koja je izgubila ravnotežu* (1919). Cit. prema *Citat Vinaver*, prir. Gojko Tešić, Beograd: Kulturni centar Beograda, 2007, str. 44.

"rukopise, i pesme, i drame i dnevnik", Krleža obrće tezu o *slobodnom svetu*, te deklarira put u Moskvu kao, avangardističko, traženje *izlaza* u takav svijet upravo *izletom* u mjesto odakle bi ga se moglo prepoznati. Dok je Krležin *ruski putopis*, posebno s obzirom na svoju europsku imaginativnost, ostavio u *zajednici* slab otisak³⁷³, književni se intertekst održao, makar do sada nisu usporedno pročitani *Izlet u Rusiju* i *Utisci iz Rusije* srpskog pripovjedača Dragiša Vasića. Uzajamno se dobro poznavajući, osobno, književno, kulturno i politički, Krleža i Vasić se u tom *razgovoru* počinju udaljavati. Vasićev je raport iz Rusije, stilski dorastao Krleži, već je prošaran rascjepima, od kojih je najsnažniji onaj doživljajne projekcije Lenjina na odru. Vasić je prvi zapazio Krležu u muzeju revolucije, on to izričito navodi, ali ne govori koliko se Krleža puta vraćao, već se sam poigrava s takvim povratcima. Dok je Krleža oduševljen revolucionarnom opijenošću ruske omladine, Vasić za potrebu skice, tobože iz dokolice, tri dana prati ekskurzije koje dolaze u taj muzej i ne zapaža ništa od poleta što bi se prelijevao preko rubova svemira. Naprotiv, kada se popne na terasu muzeja on svugdje oko sebe osjeća stišana zvona, a pogled mu traži novi drveni hram u kojem počiva onaj tko je ta zvona zavezao.³⁷⁴

Suputnici, poput Vasića, legitimiraju Krležinu *kulturu putovanja*, upravo iz distinktivnoga³⁷⁵ očišta *kulture sjećanja*: "izabrati određena mjesta, stvoriti mentalne slike stvari koje želimo zadržati u svijesti, a

³⁷³ Stanko Lasić, *Krležologija*, knj. I, Zagreb: Globus, 1989, str. 82–84.

³⁷⁴ Dragiša Vasić, *Utisci iz Rusije*, Beograd: Biblioteka Život i Rad, 1928, str. 45–48. "Tada smo obuhvatili najsajjniji grad zlatnih kubeta, zlatnih tornjeva i zlatnih krstova. Svuda su neizbrojana klatna bila u istom strašnom stavu ćutanja. A tamo pod Kremljom, u mauzoleju od drveta, nalazila se ona ruka što ih je zaustavila!"

³⁷⁵ Sreten Stojanović, *Impresije iz Rusije*, Beograd: Novosti, 1928. – Stojanović (1898–1960) u Rusiju je otišao kao kipar: „Namera mi je bila da pišem samo o umetnosti, ali današnji život u Rusiji toliko ima novoga u sebi, da nisam mogao da se otmem potrebi da se što više približim i upoznam taj život.“

zatim stvorene slike prisposodobiti s izabranim i osviješćenim mjestima. Tako će raspored tih mjesta očuvati poredak memoriranoga materijala, dok će mentalne slike stvari označivati stvari same".³⁷⁶ Krleža mjesta memorira prema ljudima,³⁷⁷ u zapisu *10.V.1912.–10.V.1962.* on se upravo *tehnikom* putopisa kreće kroz vlastiti život. Parafrazirajući pristupno Dantea kako se na kraju, a ne usred, životnoga puta³⁷⁸ našao u *mračnoj šumi*, putopisni subjekt *rekonstruira* četrdesetak *mjesta* na kojima se zatjecao početkom svibnja, od Beograda 1912, gdje ga je dočekala vijest da je Milovan Milovanović dao ostavku, do Aemone 1953, gdje ga je "već dvije godine" *očekivao* Božo Lavrič. "Povratak iz Moskve" 1925. povezuje s "ferratom u Splitu": "Jere, Ana, Hvar, prvi napadaj išijasa". I taj je Krležin "putopis", koji skicira kao sedamdesetogodišnjak, modernistički gestualan, a i nadalje antitetičan spram uzanci građanskoga kanona, već po zbiru *izleta* o kojima putopisni subjekt govori. Proizlazi kako Krleža barem svake druge godine u markiranom razdoblju, *slici* povezanoj s *mjestom*, nije bio u Zagrebu, a da pritom nije bio ni *usamljen*: u Parizu "preko Jovanovića Čupe antichambriranje kod legacije kraljevine Srbije" (1913), "plač na Lidu" (1914), "Lovrana. Grand Hotel" (1916), "Arbeiter Hilfs compagnie u Požegi" (1917), "Pred Dugom Rijekom i Lepavinom... Hinko Hinković i njegova gospođa koji su se vratili iz Pariza" (1920), "Izlet u Varaždinske

³⁷⁶ Jan Asman, *Kultura sjećanja*, u: *Kultura, pamćenje i historija* [zbornik], priredile Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, Zagreb: Golden marketing, 2006. str. 47.

³⁷⁷ O tipologiji (su)putnika: "I dok se suputnici tako pardoniraju, učtivo kao velevlasti po svim pravilima putničkog protokola [...] duše putuje, pričaju svoje žalosne povijesti [...] Miroslav Krleža, *Ljudi putuju*, *Danas*, I/1934, br. 5, str. 199.

³⁷⁸ Miroslav Krleža, *10.V.1912.–10.V.1962*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže. Zagreb. – Pisac dosljedno perspektivi pripovjednog subjekta koji retrospektivno, iz svojevrsnog epiloga, *putuje kroz sjećanje* koristi prvo lice jednine, premda se inače rado *skriva* iza impersonalnih i množinskih oblika.

Toplice", s A. B. Šimićem (1921), Sremski Karlovci (1922), Berlin (1924), "Izlet u Bosansku Dubicu kod Mate Hanžekovića", nakon smrti majke (1926), "Potez', prvi let preko Panonije" (1928), Dubrovnik, Sarajevo (1930), Stubičke Toplice (1931), Varšava "Izlet do Lavova" (1932), "Izlet u Vrnjce" (1934), Domžale (1936), "Beograd, Milentije Popović, U Moskovskoj (prije Krunskoj)" (1946), Istra, Zadar, Split, Dubrovnik (1948), "Beograd. Rumunjska 5" (1949), "Povratak iz Pariza" (1950), Zadar (1951). Krleža tako u *Izlet u Rusiju* uvodi slikara Ljubu Babića. O *sjevnim gradovima* ne govori iz *Koprivnice*, ali o *krizi u slikarstvu* iz Grosse Berliner Kunstaustellunga raspravlja prema Babićevoj *autobiografizmu*.³⁷⁹ I u Krležinu Babiću ima *maskiranoga teksta*,³⁸⁰ Babić kao i Vinaver reprezentira dijaloške opreke – nacionalno/opće, apstraktno/doživljeno, poslije *tradicija i moderna*.³⁸¹ Sam Babić u proslavu svog *španjolskoga putopisa* žali što nije "više

³⁷⁹ Babić se u *Izletu u Rusiju* javlja prvo u *Bečkim impresijama*, uz "toranj Svetoga Stepana (koji) stoji uspravan kao na naslovnom listu slikara Ljube Babića na Nehajevljevoj noveli *Veliki Grad...*", da bi se u *Krizi u slikarstvu* razvio u samostalnu gradbenu figuru, budući da se "baca neposredno u fiksiranje sama sebe, *autobiografski*" te "u znaku tog dugog napora Babić slika već godinama jednu te istu problematičnu sliku", a ta je slika *izraz*, odnosno "*stvarnost sama*". Cit. prema Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb: Ljevak, 2005, str. 331, 397–402.

³⁸⁰ O Krležinu *maskiranom tekstu* usp. Aleksandar Flaker, *Maskirani tekst Miroslava Krleže*, *Umjetnost riječi*, 31/1987, br. 4, str. 337–344.

³⁸¹ Problemom *tradicije i moderne*, kao ishodišta i ostvarenja u Babića i Krleže bavi se Vera Horvat Pintarić, *Tradicija i moderna*, Zagreb: HAZU, 2009. U poglavlju *Monokromije* posvećuje im posebnu studiju *Crne zastave*, sročenu na temelju iscrpne, uvodne elaboracije u monografiju *o pojmovima kojima se služimo*, s obzirom na *povijest kao našu predodžbu te umjetnost kao muzejsku konvenciju*. Autorica razmatra fenomen *slike* kao doživljajnog profila u slikarstvu, ali i književnosti, stapajući diskurzivne planove hrvatskih i europskih opusa koje tumači s obzirom na Babićevo i Krležino *moderno* s vlastitim predodžbama, sve do uvjerljivog memoarskog transfera u socijalnu pozadinu: "Nekoliko godina prije smrti Ljubo Babić govorio mi je na isti način. [Kao Krleža Vaništi] Rezniran, i on je rekao da je stalno radio za neku vrstu napretka u prosvjećivanju, ne misleći na vlastitu korist".

dijete", dok se kreće kroz "gudure, bregove, neprohodne klance, maskirane ljude, toreadore". U Španjolsku je krenuo "posredstvom srpskog konzulata u Parizu" – "kažem srpskog jer mi takav muhur nabiše na pasport", pa posve u duhu Krležinih *bečkih impresija* poentira – "Opet se ne smiješ zvati onako kako se zoveš". Babić *prethodno*, štoviše za Lenjinova života i prije opreme Književne Republike, a ne u *post scriptumu* kao Vasić korigira Krležina Lenjina³⁸² istim tipom relativizacije, no u finalu se preko Tiziana u Pradu vraća Krleži: "Pan je oživio, sve su boje procavtile. Cijedi se vino i mirno, bogovski slažu se forme u cjelinu". Krležin Babić u berlinskome Kunstaustellungu utoliko je *maskirani* Tizian iz Prada: "čitav Babić kakav on jeste i kakav će i ostati".³⁸³

³⁸² Babićev putopis *S puta po Španiji* objavljen je u *Savremeniku* 1921. Horvat Pintarić zapaža Babićevu viziju o Lenjinu: "Kakvi će čudnovati dvonošci, tebi sjevernjake, na grob tvog sistema udariti svoj pečat. Ti ćeš, kao i ovi kraljevi, biti sa crnima" – zaključujući kako se te riječi Krleži "nisu mogle sviđati" kada su objavljene.

³⁸³ Za Krležinu modernističko ishodište kao pretpostavku kulturne paradigme reflektirane umjetničkim kanonima usp. Igor Zidić, *Ljubo Babić, Građa za Enciklopediju Matice hrvatske*, Kolo, 19/2009, br. 1–2, str. 223–232. – Na više razina ta "natuknica" problematizira pojmove *građa, enciklopedija, Babić, Krleža*. Zidić ne razvrstava izvore i tipove iskaza kojima se koristi, ali za potrebe standardizacijskog teksta koji bi trebao biti *enciklopedijski* poseže za polemičkim kontrastiranjem Babića Krleži. Ne samo što dekontekstualizira Krležin ishodišni tekst *Kriza u slikarstvu*, već prešućujući kako se Krleža u njemu referira na Babićeva *španjolska iskustva*, pokušava provesti tezu kako se slikar ondje pročistio do "velebitskih kozmičkih vizija" te "pogledom s neba" stekao "auru oca hrvatskog modernog pejzažnog slikarstva". Zidić tvrdi da je Babić *zaključio*, "da nas može održati samo probuđena nacionalna svijest, svijest o pripadnosti narodu, zemlji, tradiciji, kulturi, a nipošto anacionalna komunistička ideologija". Opreke su tu *svijest* i *ideologija*, ali čak i Zidić uviđa da Babić ne može *biti* sam u svojoj *svijesti* pa ga antagonizira Krleži uvođenjem Filipa Lukasa, tvrdnjom da bi Babić bio, ili postao *poput* Lukasa. Zidićeva pojmovna zbrka u kojoj se antitetički uzimaju *građanska* i *'lijeva'* Hrvatska, kao da upravo *protulijeva* koncepcija na koju se u podtekstu poziva nije povijesno realizirala i kao *protugrađanska* i *protuhrvatska*, demistificira se faktografskim selektiranjem upravo toga razdoblja: nije se Babić "u ratnim godinama" vratio *intimi* "svoga stana i okućnice" nego je naprotiv izrađivao klišeje za novčanice

Krležina teza da je "govoriti o jednoj jedinoj ili jedinstvenoj *historiji kao takvoj* potpuno apstraktno", te da se iz *historijskog vrtloženja kao historijata historija* pokazuje "kako smo još uvijek na početku historije"³⁸⁴ korespondira sa simultanim književnoteorijskim zanimanjem za povijest, primjerice "da povjesničari nesvjesno biraju i ustrojavaju činjenice iz povijesne građe" tako da "postaju razumljivima publici određene vrste odnosno udovoljavaju 'standardima prihvatljivosti'", s time što se razlike u pristupu shvaćanju povijesti svode na "pozicioniranje povjesničarskoga subjekta". No kada "bismo se bez argumentiranog pročešljavanja prepustili *sjećanju*" ne bi po sebi "nastao vakum u kojem bi se raširile legende i mitovi, predrasude i manipulacije s nesagledivim posljedicama",³⁸⁵ takav bi *vakum* ograničavao povijesno mišljenje, ne i spoznaju. Upravo Krleža "smatra da bi književni diskurs u objašnjavanju strahota i tragedija tijekom povijesti bio mnogo uspješniji", primjerice "opisivanje svih strahota koje je prouzročio nacizam 'jest tema koja očekuje svoga Shakespearea'".³⁸⁶ Krleži se, doduše, isto tako čini da će "svijest o velikim razdobljima prošlosti nestati u sveopćoj slabosti pamćenja",³⁸⁷ sam je pojmovno sigurniji kada

kojima je negirana *građanska* Hrvatska i dekoracije za Pavelićevo poslanstvo u Berlinu. No ako je vjerovati rukopisu moralne provjere takvih postupaka (Časni sud strukovne udruge) još je od 1942. "zdušno pomagao" partizanski pokret. Kada Krleža u memoarskom razgovoru s Vaništom za Babića kaže da je "bio politički slabić", to se, kada bi bilo bitno, pa i kada se ne bi dalo primijeniti i na onoga tko to govori. Krleža je upravo Babića, iz svoga berlinskoga *sjećanja* 1924, uzeo za dekoratera Izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije u Parizu 1950. bez obzira na Babićeve nedavne *berlinske* fantazije, ocjenjujući dosljedno Babićev postav "modelom takvih aranžmana najvišega stila".

³⁸⁴ Predrag Matvejević, *Razgovori s Krležom*, Beograd: Ideje, 1974.

³⁸⁵ Usp. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije* (Povijest), Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

³⁸⁶ Ivo Goldstein, *Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti*, Spomenica Filipa Potrebiće, Zagreb, 2004, str. 421.

³⁸⁷ Usp. Krležin predgovor monografiji *Zlato i srebro Zadra*, Zagreb, 1951.

o povijesnome i pamćenome govori posredno, transgresivno, kao u *Areteju*: "Kad čovjek ne bi tako trajno gubio pamćenje, uvijek bi znao što treba raditi". Budući da taj izazov čovjek ne može prevladati, nego ga tek biti svjestan, a "imajući u vidu da je i Krleža mijenjao svoj odnos spram povijesnih pojava i zbivanja, da ih je problemski nerijetko različito artikulirao", zaključak o tome da bi bilo *apsurdno* "i pokušati upustiti se u bilo kakvu *kanonizaciju* Krleže kao historika"³⁸⁸ ne čini se pretjeranim, ne samo s gledišta definiranja autorova potencijalnoga historiografskoga diskursa, već i kanonizacije njegova teksta uopće. Krleži je neposredno stalo do toga da utvrdi idejni predtekst vlastitoga *djela* kao *historičan* ili, preciznije, suprotan *ahistoričnomu*: "Znali smo i to da je 'Oktobarska revolucija garancija da ni u Evropi neće doći do revolucije prekasno, i da uslijed najmodernijih razornih sredstava ne će u Evropi nastati perioda ahistorična, kao što je to bilo u Heladi, u Rimu ili u Egiptu' samo zato, jer je 'Oktobarska revolucija pobjeda pameti i humanizma'".³⁸⁹ Autor se u *unutrašnjim navodnicima* referira na vlastite tekstove, ali premda je riječ o *citatima*, oni su montirani *tehnikom sjećanja*, "u zapisima iz posljednjih desetljeća života sve više uzmiče tehnicu priopćavanja koja bi se mogla nazvati impresionističkim stenogramom".³⁹⁰ Žmegač se pritom poziva na "machovsku teoriju osjetilnosti i psihološke spoznaje", upozoravajući kako se u "u novijim izdanjima" "putopisni esej, Krležin osebujan *hommage* Machu i Proustu, pojavljuje u redakciji koja reducira bogatstvo i slojevitost izvornoga teksta". Ne samo što Krležina shvaćanja *estetike* i *politike* u biti isključuju mogućnost takva odnosa prema *povijesti* u kakvu se utemeljuje historijska znanost u modernoj tradiciji, već se isti odnos proteže i na svaki naddeskriptivni oblik usustavljanja njegova teksta, uključujući, dakako, književnopovijesnu sintezu. Krleža je

³⁸⁸ Drago Roksandić to zapaža baveći se *historijom* u enciklopediji o Krleži.

³⁸⁹ Miroslav Krleža, *Oktobar 1917–1947*, Naprijed, 5/1947, br. 45, str. 4.

³⁹⁰ Viktor Žmegač, *Krležina dnevnička proza*, Umjetnost riječi, 32/1988, br. 1, str. 49.

nesumnjivo bio svjestan pretpostavke kako "humanistička disciplina ostaje živom u mjeri u kojoj omogućuje uključivanje gledišta koja postavljaju temeljna pitanja njezinu vlastitom gledištu",³⁹¹ ali je ustrajavao na autorskoj dominaciji nad *pripovjednim subjektom*, piscu koji do *posljednje varijante* utemeljuje *povijesnost* vlastitoga djela.

Sve i kada bi "nakon višedesetljetne distance" postojali "normalni stručni uvjeti",³⁹² ne bi bilo jednostavno prepoznati "književnopovijesno najrelevantnija" izdanja Krležinih djela, koja bi tako uspostavljala "Krležin kanon". Takvo što čini čitatelj, pa i kada nije istraživač, ako je potaknut *tekstom*, jer pisac ne skriva svoje tragove, ali problem *dislociranja* Krleže iz bilo kojega od njegovih konteksta, pa i ako postoji stručna suglasnost da se time *otupljuje svježinu i književnopovijesnu relevanciju njegova diskurza* priziva poučak o vraćanju *historije* na početak. Tako je Žmegačevo zapažanje da posljednja autorska varijanta *dnevnika* "sadrži grafičke zahvate u tekst, koji se temelje na normativnoj racionalizaciji, a protivne su stilskoj intenciji"³⁹³ ne samo točno već se argumentacija o naslovima "stavljenim u navodnike, što znatno umanjuje izvorni montažni efekt" može proširiti usporednim čitanjem novinskih i

³⁹¹ Usp. Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije* (Povijest), Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

³⁹² Dean Duda, *Krleža*, Millenium Edition, Hrvatski književni bajkomat, Zagreb: Disput, 2010, str. 139. – Baveći se recentnim izdanjem Krležinih djela Duda na tragu gledišta obrazloženih u svojim stručnim tekstovima pregledno problematizira kako je to "samo još jedno izdanje velikog pisca, a ne ono što bi pojava njegovih djela nakon višedesetljetne distance, normalnih stručnih uvjeta i personalne enciklopedije mogla i morala biti". Duda ipak propušta zapaziti da je već izrada *enciklopedije* prije *kritičkog* izdanja piščevih dijela barem korekcija teze o *normalnim stručnim uvjetima*. Isto tako bi s obzirom na *stručne uvjete* bilo važno vidjeti kako stoji obrada Krležinih djela u dodiplomskim i poslijediplomskim kroatističkim i komparatističkim studijima, ako ne zbog drugih a onda svakako iz razloga što je kanon (kako uopće, tako i autorski) akademski institucionaliziran.

³⁹³ Viktor Žmegač, *Krležina dnevnička proza*, Umjetnost riječi, 32/1988, br. 1, str. 47.

drugih citata koji su iz *montažne* vraćeni u (pseudo)*dokumentarnu* izvornost, no kao što bi na predlošku *dnevnika* bilo "sasvim nerazložno pomisliti da je piscu tih djela bilo potrebno da tridesetak do četrdesetak godina kasnije prepravljajima teksta dokazuje da je već 1917. bio moderan", jednako je *nerazložno* očekivati polemiku s autorskom *sinkronijskom unifikacijom* "dijakronijski i književnopovijesno različito kodiranih tekstova", pa i kada je riječ o *varijantama*. Takva se *polemika* unatoč distanci s autorskom *unifikacijom* ne može izbjeći, a *kanonizacije*, unutrašnja ni druge, ne mogu se temeljiti na polemici, baš kao što ih bez prethodnih raspravnih prijepora ne može biti. Duda tako *iznimkom* pouzdano drži *Izlet u Rusiju*, "tekst koji je dovršen već u prvom izdanju", premda i sam konstatira kako je autor "do posljednjeg daha neprestano mijenjao, dotjerivao i dopisivao", ali to što bi možda time "puno više *pokvario* nego *popravio*", ne bi (književnom) *povjesničaru*, pa ni kada bi *kvarnost* doista bila evaluirana, omogućavalo pravorijek. Implicitna *stručna* rasprava te vrste vođena je, uz autorovo sudjelovanje, i to upravo oko pokušaja *priređivanja* njegovih djela: "Izdanje je prema planu redakcije (A. Flaker, I. Frangeš, S. Goldstein, D. Kapetanić, S. Lasić i V. Žmegač) u sedam opsežnih svezaka formata Gallimardove kolekcije *Encyclopediede la Pleiade* trebalo obuhvatiti sve Krležine dotad objavljene i poznate radove, a suprotno Krležinoj uobičajenoj tematsko-cikličkoj podjeli, predviđala je žanrovsko-kronološki raspored kao i uključivanje varijanata". Krleža takvu strategiju nije prihvatio, među ostalim i stoga što je predviđala dotad izostavljane i *putopisne* sveske, nego je *odgovorio* upravo *autorizacijom* svezaka tzv. *sarajevskog* izdanja,³⁹⁴ ali i objavljivanjem *Djetinjstva*, posljednjega sveska prethodne *kolekcije*, u kojem je demonstrirao svoj autorski postupak, za koji bi upravo u smislu asocijativne diskurzivne i tekstualne povezanosti bilo teško pokazati da je zakržljao. Takav Krležin pristup, osnažen

³⁹⁴ Davor Kapetanić o tome piše baveći se Krležinim *sabranim djelima* u enciklopediji o Krleži.

oporukom,³⁹⁵ nije metodološki, kao "zapitanost o smislu filologije" obvezujući, no kako tekstološki nije raspravljen, a kamoli kanonski razriješen ni fenomen tek jedne Šimićeve *tanke knjižice*, zbirke *Preobraženja*,³⁹⁶ problemu *dovršenosti* pojedinih Krležinih djela dobro je prilaziti iz *poetičke* nedovršenosti njegova djela u cjelini.

Koristeći se još kao tridesetogodišnjak, kako bi legitimirao svoju socijalnu ali i poetsku poziciju, retrospekcijskom evokacijom, Krleža objašnjava kako je ograničen u pristupu javnosti,³⁹⁷ jednako kao što mu je stalo pokazati da vlada strategijama žanrovske preobrazbe. Kada se u vlastitom autopoetskom iskazu poziva na Krležu – *Jer za obračune postoji pamflet (rekao bi Krleža), a roman bi se morao čuvati od svega što škodi njegovoj umjetnosti* – baštinik njegove esejističke matrice Mirko Kovač poseže za uvjetnim načelom, posvećen integralnosti vlastitoga teksta kao svijeta, njegovoj nedovršenosti, promjenjivosti, u konzekvenciji ranjivosti. Kovač je poput Krleže izmijenio mnoge svoje fiktionalne i nefiktionalne tekstove,³⁹⁸ a još izrazitije od Krleže koristi se prvim pripovjedačkim licem, ono je i u esejističkoj teksturi osnaženo

³⁹⁵ Krleža je posebnu, VI. glavu svoje Oporuke posvetio *izdanjima* svojih knjiga: "...Sve te knjige koje su od neposredne važnosti za moje književno djelo treba posebno izdvojiti". Premda su izvršitelji te volje izričito naznačeni, nije poznato da bi bila izvršena. Nastavno raspravi o *stručnim uvjetima* i *različitim ritmovima dovršavanja* pojedinih djela kao pretpostavkama *kanonskog izbora* već je dotična okolnost, posebno nakon što je konstatirano da takav izvor postoji, teško prevladiva poteškoća.

³⁹⁶ O ograničenjima hrvatske tekstologije usp. Ivan Lupić, *Nove teorije i stare knjige*, Forum, 40/2010, br. 10–12, str. 1192–1238.

³⁹⁷ Miroslav Krleža, *Napomena o "Hrvatskom bogu Marsu"*, *Književna republika*, 1/1923, br. 2–3, str. 99–102.

³⁹⁸ Kolekcija *Djela Mirka Kovača*, započeta 2003. u Zagrebu knjigom *Isus na koži* zasniva se upravo na posljednjim autorskim varijantama koje uključuju bitne promjene na jezičnom i stilskom planu, sve do kompozicijskih i naslovnih prerada prethodnih varijanti. Zbirka *Evropska trulež* iz koje je citat prema izdanju iz 2009. (*Neki to umiju*, str. 204) prethodno je također varijantno publicirana.

biografskom građom, kao da je piscu presudno održati nedvosmisleno prepoznavanje s čitateljem, identificirati se pred njime prije nego pridobivati ga identificiranjem s projekcijom vlastitoga subjekta. Ako vjerodostojnost putničke djelatnosti utemeljuje žanr putopisa i utoliko što ga razlikuje od fikcionalnih tekstova koji sadrže putovanje kao tematsku okosnicu, onda se vjerodostojnost putnika-čitatelja kroz književnost iz koje govori također utemeljuje u tipu vjerodostojnosti: samim tim što je putovao kao i time što bi čitao, netko nije, pa ni kada je izražajno kondicioniran, u privilegiranoj legitimaciji. Krleža u putopisu autorizira hrvatsku vlastitost, čime se Vasić kao srpskom analogijom također uspješno poigrava u razgovoru s ruskim graničnim časnikom. To je distinktivna aura koja je opipljiva u putopisu Rebecce West,³⁹⁹ kada su joj i Vinaver i Krleža likovi, a Zagreb, upravo onakav kakvim ga Krleža sentimentalizira, a ne tek antagonizira, ambijentalna pozadina. Taj, putopisni Krleža, koji mijenja mjesto da bi otkrio Hrvatsku kakvu vide njegovi zavičajni rođaci u sebi, hrvatskoj je građanskoj publici bio u stanju ucijepiti u sjećanje ne samo propalo plemstvo kojega se nitko više nije mogao sjetiti, nego i revolucionare što će tek propasti, i to također tako da još budu i zaboravljeni. Dok je bio *putnik* kroz vrijeme, u njegovu se *narativu* i srpska građanska publika prepoznavala s obzirom na *zaplet* zaborava, ali, kada se (1946) u Beogradu zaustavio, *pisac* je u izlogu *sjećanja* postao čitatelju vidljiv na način koji je podrazumijevao razinu dijaloga kojoj okolnosti paradoksalno više nisu išle u prilog.

³⁹⁹ Putopis Rebecce West (*Black Lamb and Grey Falcon*, 1942) referentna je točka Krležina *putopisa*; poticaj za putovanje i legitimacijske geste putopisnog subjekta srodne su *Izletu u Rusiju*, idejni podtekst nije ideološki jednoznačan, a drugi narator montira putopisne sekvencije u kojima posredovani Krleža ne samo sudjeluje već o njima i piše, uključujući estetička pitanja.

VI. Kanon

U kolekciji *Odabrane strane jugoslovenskih pisaca* u Beogradu je (1940) objavljena *Antologija savremenih hrvatskih pripovjedača*.⁴⁰⁰ Objasnjavajući pristupno zašto se odlučila na to izdanje, Državna štamparija naglašava kako već duže od stotinu godina „sprovodi široku kulturno–nacionalnu delatnost“ nastojeći pritom „u svakoj prilici da pokloni dovoljno pažnje duhovnom izrazu svih krajeva zajedničke domovine“, pa takvu misiju nije zapustila ni u „izgnanstvu, ona je na Krfu štampala slavni Mažuranićev ep *Smrt Smail–age Čengića* i besplatno ga razdelila ratnicima“. Sada „tome cilju – popularisanju domaće književnosti u narodu ima da posluži i ova bogata“ *antologija* „koju je uredio dr. Krešimir Georgijević⁴⁰¹, profesor. Knjiga je štampana latinicom, čime Državna štamparija u Beogradu daje još jedan dokaz više o svome radu na jačanju našeg duhovnog jedinstva“. Priređivaču Georgijeviću je stalo uspostaviti kontinuitet s istoimenom antologijom koju je za Srpsku književnu zadrugu (1912) priredio Branko Drechler, ali i objasniti kako se „poslijeratna hrvatska književnost u novoj državnoj

⁴⁰⁰ Antologija uzima pisce (20) iz „poratne hrvatske književnosti, pripovjedače koji su u svom književnom djelu izrazili strujanja, težnje i prilike hrvatskog naroda u ove dvije decenije“. Pogovor, *Antologija savremenih hrvatskih pripovjedača*, Beograd: Državna štamparija, 1940, str. 1.

⁴⁰¹ Krešimir Georgijević (1907–1975) bio je u to vrijeme gimnazijski profesor u Novom Sadu i privatni docent beogradskog Univerziteta, gdje je (1959) umirovljen kao profesor hrvatske književnosti.

cjelini veoma približava srpskoj, tako da se može govoriti ne samo o njihovom približavanju i paralelnom razvoju, nego i o njihovom sve jačem povezivanju i isprepletanju, iako postoje dva književna centra i dva pisma“. Knjige Krleže, koji je i sam „neko vrijeme pisao ekavski“, i nadalje „imaju široku prođu kod srpske čitalačke publike“, „a na drugoj strani, u Zagrebu, vidimo, kako se Srbi Novak Simić, Vaso Bogdanov, Vlado Vlasisavljević osjećaju danas više hrvatskim piscima“. U *antologiji* ipak nema radova Miroslava Krleže i Iva Andrića, a što se tu „ne nalaze, nije stajalo do volje urednikove (oni su odbili svoje sudjelovanje)“.

Antologije su, sve i kada njihova *državna* akreditacija nije tako očita, referenca određene kulturne politike, što u beogradskom primjeru *kanonizacije* hrvatske pripovijetke demonstrira Andrićevo i Krležino odbijanja *svrstavanja*. Može se ne samo pretpostaviti, nego i obrazložiti razloge koje ih pritom vode, s paradoksalnom pozadinom da izostaju dva pisca „koji imaju široku prođu“, a i postojano zagovaraju nominalnu komplementarnost na kojoj se koncentracijska ideja zasniva, ali to kada se razumijeva *kanon* nije odlučujuće: autorske se opuse kanonski može potiskivati, jednako kao što se oni sami, pozicioniranjem autora, mogu distancirati, te se time također posredno kanonski referirati. No kako se god taj proces kulturno artikulirao, kanoni su sustav profiliran *odozgo*, pri čemu im *standardi* na kojima se zasnivaju, kao očitovanje estetskih, etičkih ili drugih, posebno *nacionalnih*, vrijednosti, praksi koje evidentiraju, daju stabilnost.

U doba kada je Georgijević u Beogradu kanio antologizirati Krležu i Andrića kao *hrvatske* pisce promotor politike na kojoj se zasnivala institucijska gesta Državne štamparije kraljevski namjesnik Pavle Karađorđević u svome je muzejskom izboru imao i skulpturu Ivana Meštrovića koju se obično naziva *Majka* (ili *Povijest*) *Hrvata*. Skulpturu je od Meštrovića naručio Pavlov prethodnik na jugoslavenskom prijestolju, kralj Aleksandar Karađorđević, kako bi je simbolički darovao za arheološki park starohrvatskih spomenika koji je bio zamišljen u

Kninu. Karađorđevići su još iz predratnog vremena dogovarali s Meštrovićem značajne interpretacijske pothvate u simboličkoj plastici, pa je za središnji dio fontane koja je trebala proslavljati srpske pobjede u Balkanskim ratovima izradio statuu *Pobjednik*: „Otvoreno evropski orijentisana, Meštrovićeva tehnika smetala je, [međutim], mnogim srpskim kritičarima“, oni su smatrali „da Meštrović njihovu tradiciju prlja stranim metodima“, „Meštrovićev evropski klasicizam, modifikovan savremenom srednjoevropskom tehnikom, pokazao se nerazumljivim i neprihvatljivim za mnogobrojne Srbe. Jedina umetnost koju su oni bili voljni da prihvate, bila je takva umetnost koja bi u svim vidovima počivala na njihovoj sopstvenoj tradiciji“.⁴⁰² Objašnjavajući zašto bi Meštrović iz cjeline svoga djela, dakle stilski, ipak trebao biti prihvatljiv, Jovan Dučić poseže za *identitetskim* argumentom, kipar je – bez obzira ima li sam takvu svijest o sebi, zapravo Srbin, „potomak onih Srba koji su od Turaka pobjegli u Dalmaciju“⁴⁰³, pa bi njegovo *jugoslavenstvo* bilo tek srpska *maska*, što Krleži daje priliku da poentira o njemu kao „Vlaju sa Svilaje, koji jest doduše katolik, zapadnjak, a Svetosavska crkva ne priznaje skulpturu“⁴⁰⁴. Kanonsko suzbijanje,

⁴⁰² Andrew Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture, 2001, str. 139.

⁴⁰³ Jovan Dučić, *Srpska mistika – Meštrović*, Pravda, 1932, br. 121–124, str. 17.

⁴⁰⁴ Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 213; Prigodom rekonstrukcije zapadnoga ulaza u dubrovačku gradsku jezgru Meštrović se (1923) i u Dubrovniku suočio s *nerazumijevanjem*. Lokalni čelnici Narodne radikalne stranke tražili su da se natpis s reljefa koji prikazuje kralja Petra na konju „oteše i iskleše novi“, kako ne bi bio *vidljiv* autorski, ne i *ustavni* pojam *jugoslavenski*. Na intervenciju samoga Dvora Meštrovićeva impostacija *Prvom jugoslovenskom kralju Petru* je opstala. Usp. Dragica Hammer Tomić, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Zagreb: Srednja Europa, 2011, str. 36. Zanimljivo je da se pritom nije pokrenula rasprava o primjerenosti spomeničke plastike unutar dubrovačkih zidina koju izvorni urbani raster isključuje, a ni o lokalnim hrvatsko–srpskim prijedporima kao za otkrivanja spomenika Gunduliću (1893).

odnosno promicanje dvaju Meštrovićevih radova u Beogradu⁴⁰⁵ nije odredilo njihovo semantičko, identitetsko polje: *Pobjednik* je eksplicitan identitetski znak Beograda, a (replika) *Povijesti Hrvata* („drugoga središta“) – Zagreba, što ipak ne poriče, već prije učvršćuje, važnost kanona u jugoslavenskom iskustvu srpske i hrvatske kulture. Njihova ih je uzajamna neizbježnost na toj razini otvarala a ne zatvarala u sebi, s tim da ni u književnosti kao ni u skulpturi, osim namjerno, nisu mogli tvrditi kako se u opće kanonske sustave svrstavaju po kriteriju (tradicijskoga) isključivanja *drugoga*, kao nominalnoga uljeza.

U ovome se istraživanju, s obzirom na kanonske rasporede u hrvatskoj i srpskoj književnosti XX. stoljeća, uzima autorski opus koji je Krleži susljedan – Ranka Marinkovića. Marinković, za razliku od Vjekoslava Kaleba⁴⁰⁶, nije uvršten u Georgijevićevu antologiju, njegov je opus žanrovski rasut, ali misaono i poetički konzistentan: Marinkovićevo je "umjetnost" – "prozna" i "vremenski određena".⁴⁰⁷ Frangeš u navodnike stavlja njezinu "obilnu 'datiranost'", kao da je cijeli projekt uređen po prethodnom planu, da bi se pisac otpočetak držao zaključnoga dojma kako "čovjek, zapravo, glumi do smrti, i nije mu dano da čuje pljesak iz gledališta: jer njega više nema". Ne bi bilo toliko neobično što Frangeš inzistira na iznimnosti, a po domišljenosti te zatvorenosti i paradigmatičnosti Marinkovićevo opusa, kada ne bi bila riječ o književnom povjesničaru koji usporedno tumači "vremenski" Marinkoviću blisko, Krležino djelo iz "značenja" pojma "veličina": knjige, kojima je teško odrediti pravi broj, "samo su izvanjski znak te

⁴⁰⁵ Skulptura *Pobjednik* pomaknuta je iz urbanoga središta na rub, a *Povijest Hrvata* zadržana u simbolički snažnom, premda neposredno također slabije vidljivom polju novoga Dvora.

⁴⁰⁶ Vjekoslav Kaleb (1905–1996) objavio je te (1940) godine pripovjednu zbirku *Na kamenju*; kao i Marinković, bit će izabran za dopisnog člana SANU.

⁴⁰⁷ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1987, str. 361–364.

veličine", a "djelo – najmoćnije i najobuhvatnije u hrvatskoj književnosti uopće" – počiva u "unutrašnjoj snazi", "silnoj tvoračkoj gesti".⁴⁰⁸ No Frangešova je *Povijest hrvatske književnosti* konceptualna sinteza nacionalne književnosti,⁴⁰⁹ takva koja prosuđuje i usustavljuje a ne tek evidentira i raščlanjuje, pa se poteškoće koje nosi ili otkriva oko nasljeđa i stjecanja identiteta i povijesti, te konzekventno književnosti i kulture ne tiču tek njezina projektanta i sastavljača koliko predmeta sama.

Upravo je Frangeš za kolekciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* priredio djela tada još živućih klasika Miroslava Krležu (1973) i Ranka Marinkovića (1981). Kolekcija je početkom šezdesetih godina XX. stoljeća pokrenuta kako bi hrvatska književnost unutar sebe, a još prije kao uporišno biće kulture, dobila preglednost i razmjer, potvrdila i učvrstila svoje kanone. Već iz naziva koji govori o "pet stoljeća" razvidna je povijesna usmjerenost koncepcije, kakva neće biti napuštena ni kada taj niz bude zamijenjen drugima, premda se u izvedbama, zastupljenima po pojedinom razdoblju i zbroju svezaka koje zaprima pojedini opus, na zaokupljenosti nasljeđem inzistira mnogo više kroz suvremenike nego prevrednovanjem tradicije.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Ivo Frangeš, Predgovor, u: *Miroslav Krleža*, I, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 91, Zagreb, 1973, str. 7.

⁴⁰⁹ Kada dokumentira gradivo svojega predmeta kao cjelinu hrvatska je književna povijest usredotočena na opseg i kompaktnost te problem (dis)kontinuiteta, prije nego na raspored i poetičku konkurentnost prinosa. Na sigurnost takve sinteze kao autorske interpretacije reflektira se i nestabilnost književnoga kanona, kulturna predodžba o hrvatskoj književnosti počiva na paradigmatičnosti njezine "antologije", a ne pojedinačnoga teksta. Nakon *Hrvatske književnosti* Slavka Ježića (Zagreb: Naklada A. Velzek, 1944), i same naslovljene poput antologije, Frangešova *Povijest* "nastoji objasniti osnovne sile pokretnice koje su ravnale njezinim razvitkom i ocijeniti umjetničke rezultate tog procesa".

⁴¹⁰ Ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* pokrenule su Matica hrvatska i državna naklada Zora, kao sljednicu Zorina niza *Djela hrvatskih pisaca*, započetog 1950. Već je u nazivima "djela pisaca" nasuprot "pet stoljeća književnosti" uočljiv pomak od kanona prema "zbiru". U razdoblju 1962–1995.

Stabiliziranje i održanje kanona u hrvatskoj književnosti određeno je diskontinuitetom hrvatskoga društva: kulturne i jezične modele sve do XX. stoljeća odlikuje vitalistički preskok polja po narodnom prostoru, poput kreativne igre po zamišljenoj ploči "šahovskoga" grba, čija je simbolika opstala u kulturi sjećanja. Premda je još od preporodnoga doba pokušavalo osvijestiti svoje kanone⁴¹¹, te utemeljiti tradicijske vrijednosti u spektru krhotina, tako da ne prevlada ni jedna, pa ni dubrovačka sastavnica, hrvatsko se društvo tek o stogodišnjici toga procesa, 1930-ih, moglo sustavno pozvati na vlastite, samorazumijevajuće standarde.⁴¹²

objavljene su 182 knjige unutar 181 numeracijskoga broja, što znači da pojedini nominalni svesci sadrže dvije ili tri knjige, a 9 ih nije izašlo. Zastupljenost književnosti XX. stoljeća u cjelini edicije je, prema broju knjiga, dvotrećinska – Krleža je predstavljen s pet knjiga, a deset pisaca nakon Matoša (3), među njima i Marinković, s po dvije knjige: Begović, Nazor, Nehajev, Ujević, Cesarec, Desnica, Kaleb, Šegedin, Marinković, Šoljan. U "restrukturiranome", također (reprogramiranju) otvorenome nizu *Stoljeća hrvatske književnosti* (1995–2009) objavljeno je 100 knjiga koje se odnose na 76 autorskih opusa – Begović i Nazor "razrađeni" su u po 4 knjige, Ujević u 3, Šegedin i Kaleb "zadržani" u po dvije, dok Krleža i Marinković nisu stigli na uvrštenje, a statistički pritisak modernističkih (krhotina) opusa prema klasičnima sve je izraženiji. I Krleži i Marinkoviću objavljena su u više navrata posebno priređena "djela", njihovo je djelo standardno zastupljeno u školskim i sveučilišnim programima nastave i studija književnosti, u leksikografskoj obradi toga djela također nema znatnijega odstupanja u vrijednosnoj procjeni s obzirom na interpretacijsku metodu ili školu mišljenja; u kolekciji *Biseri hrvatske književnosti* (Zagreb, 1990–) uvršteni su prvo Krleža (*Glumište života*, 1993), a odmah potom i Marinković, još za života (*U znaku vage*, 1995).

⁴¹¹ Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije: oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici XIX. stoljeća*, Periodica Croatica, Zagreb: Filozofski fakultet, 2008. – Protrka tumači "nastanak književnosti kao institucije", odnosno njezino odvajanje unutar društva, povezujući taj proces sa "stabilizacijom funkcije autora i uvođenjem estetskih kriterija u vrednovanje njihovih djela". Problem "autorizacije" koji vodi i od "autoritativizacije" ("pojam klasika [...] kao model vrednovanja suvremenih autora") tu je povezan s "ličnostima čija aktivnost pokriva različite kulturne i književne, ne isključivo autorske aktivnosti" (str. 116–117).

⁴¹² Kolekcija *Sto godina hrvatske književnosti*. Komparatistički pristup u studiju književnosti. Mihovil Kombol "po narudžbi" priprema *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Započinje *Hrvatska enciklopedija*.

Krležino osporavanje mitotvorstva, koje je toj sigurnosti pomoglo, sažeto u parolu *Hrvatska književna laž*, korespondira s ne manje indikativnim usklikom srpskoga pjesnika, simultanoga zagrebačkog iskustva, Miloša Crnjanskog: "Pale su ideje, forme i, hvala bogu, i kanoni".⁴¹³

Utoliko bi se moglo pomisliti kako su kanoni za hrvatsku kulturu, kao i srpsku i druge, posebno srednjoeuropske kulture koje su nacionalno emancipirane po "kulturnom" načelu,⁴¹⁴ "pali" i prije nego su nastali. Moglo je to tako izgledati u trenutku kada u hrvatsku književnost, za koju je u modernom smislu postalo jasno što ona jest, gdje su joj izvori i kojom se jezičnom supstancijom izražava, ulazi Ranko Marinković. Stoljeće u kojem je djelovao otvorilo je mnoga, ili bolje rečeno sva teorijska pitanja kulturnih studija, i to uglavnom na način da ih se ne zatvori, ili ne može zatvoriti. Priča je preuzela filologiju tako da se znanje i imaginacija približe u osobnoj relativizaciji, pojam autoriteta gotovo je proskribiran. Povratak "autoriteta" bio je doslovan i pomalo šokantan, ali, ni uz polemiku s kojom je računao, nije prevladan.

U prvoj se rečenici sada već kanonske knjige o kanonu Harolda Blooma u obrazloženju zašto se bavi upravo dvadesetšesticom odabranih pisaca kaže: "jer težim iznaći odlike koje su te pisce načinile kanonskima, to jest, *autoritetima* naše kulture".⁴¹⁵ Za naš je problem

⁴¹³ Rečenica je "mogla da bude ispisana ne samo u tekstu jednog buntovnog manifesta ('Objašnjenje Sumatre', 1920) nego kao i geslo na zastavi čitavog umetničkog pokreta koji je znatno obeležio svetsku kulturu XX veka. [...] I Crnjanski je tada već bio svestan da je rušenje tradicije isto – tradicija [Blok]. I on je možda, mada rušitelj kanona, maštao kao i mnogi pesnici od Horacija do danas, o podizanju, po meri čovekove prolaznosti trajnog, 'nerukotvornog spomenika' (Puškin)". Aleksandar Petrov, *Kanon: srpski pesnici XX. veka*, Beograd, 2008, str. 7.

⁴¹⁴ Za razlikovanje "državnih" i "kulturnih" nacija, "slično između 'klasičnih' i 'novih' nacija", usp. *Hrvatska enciklopedija*, VII., Zagreb, 2005., str. 544. Usp. bilj. 3.

⁴¹⁵ "Djelo Harolda Blooma *The Western Canon* objavljeno je prvi put u New Yorku 1994, i ubrzo potom, zbog velikoga odjeka, u paperback izdanju. [...]

osim "autoriteta" važno još nekoliko Bloomovih definicija iz *Zapadnoga kanona*: što se hoće reći kada se kaže *naša kultura* i kako se to odnosi na *nacionalni kanon* te kako stoji sa *širenjem kanona*. Ako neki nacionalni kanon ide u *našu kulturu*, u *zapadni kanon*, i njegove su "uzvišene i reprezentativne prirode" sadržane u onoj nosivoj dvadesetšestorici – jer knjiga od četiri stotine njih "nije moguća" – koji su toliko "začudni" da im se originalnost ne može asimilirati. Kanon se, pa ni za volju "ispravljanja društvenih nepravdi", ne može širiti jer to "pragmatično" znači njegovo "razaranje". Je li hrvatska kultura sposobna za vlastite kanone s obzirom na Bloomovu koncepciju "autoritativne začudnosti" te, ako jest, pripada li njezin književni kanon *zapadnom kanonu*, te razlikuje li se pritom njezina historijska pozicija od pozicije srpske književnosti?

Na ironičan nam način sam Bloom pomaže u razrješenju toga čvora. U dodatku, ili razradi *zapadnoga kanona*, doduše tek u posljednjem kronološkom odjeljku – "kaotično doba" – razvrstan je pod srpsko-hrvatskim nazivom (serbo-croat) i mali sastav koji transferira (i) hrvatski (i) srpski nacionalni kanon: Ivo Andrić (*Na Drini ćuprija*), Vasko Popa (*Izabrane pjesme*), Danilo Kiš (*Grobница za Borisa Davidoviča*).⁴¹⁶ U Bloomovoj skici nema hrvatskih pisaca iz

Veliki ili 'jaki' (kako ih Bloom naziva) pjesnici, moraju definirati originalnost svoga djela u odnosu na postignuća svojih pjesničkih prethodnika (...). Bloomovo je posezanje za, po njemu ugroženim vrijednostima, izraz potrebe za – mjerom, ne za propisivanjem". – Jagoda Splivalo-Rusan, *Uvodna bilješka*, u: *Harold Bloom, Zapadni kanon*, Kolo, V/1996, br. 4, str. 155–166. – Premda je njezino uvodno poglavlje praktično simultano prevedeno u *Kolu*, Bloomova utjecajna studija nije izišla na hrvatskom. Baveći se "strepnjom od utjecaja" i "osjećajem zakašnjelosti" u modernih "pjesnika", Bloomova je koncepcija kanona izvedena iz anglosaske tradicije, ali i u hrvatskoj aplikaciji ne nosi tek potencijal općega teorijskoga modela, a pomaže u detekciji reverzibilnih obrata domaćih književnih kanona, napose introspektivnosti institucionaliziranih naraštaja XX. stoljeća. Popis dvadesetšestorice autoriteta donesen je u bilješci u *Kolu*.

⁴¹⁶ Gordana Slabinac, *Zapadni kanon i hrvatska književnost*, Književna smotra, 37/2005, br. 135, str. 13.

Shakespeareova i Danteova doba – Marulića i Držića – nema ni Krleže ni Marinkovića, možda bi se moglo zaključiti da hrvatskih pisaca nema uopće. Kada se dosljedno Bloomovoj koncepciji, ali i shvaćanju književnoga kanona uopće, govori o *zapadnom kanonu*, pogotovo s obzirom na njegovo utemeljenje u *našoj* (europskoj) kulturi, onda su, kako god da je do njihove reprezentativnosti došao – Andrić, Popa i Kiš – djela onog tipa *uzvišenosti* što je nastala u *kaotično doba* ali s pozivom na *našu kulturu* utemeljenu u ishodišnoj *dvadesetšestorici*. Za ono što se hoće reprezentirati Bloomovom trojicom *našijenaca* bolje bi pristajala (post)jugoslavenska atribucija, kada bi mogla održati stručnu, interdisciplinarnu kompetenciju. Diskurzivna distinkcija kanona i književnopovijesne cjeline bolje je, naime, razvidna usporednim čitanjem društvenih i stilskih formacija. Dok se pisci iz "starog" Dubrovnika ili "stare" Jugoslavije znanstveno i metodički bez znatnijih poteškoća tumače u nacionalnim tradicijama, kanoni su podložniji "ispravljanju", kako kaže Bloom, "srdžbi što se razvija kao dio poimanja identiteta".

Hrvatski književni kanoni nisu (mogli biti) otporni na "društvenu nepravdu". Hrvatsko je društvo svoje dobre izgleda jednako povezivalo s promicanjem "kulture autonomije", kao i s naobraženošću i talentiranošću svojih istaknutih pojedinaca i elita. Svijest o participaciji *zapadnoga kanona* za to je društvo u moderno, "kaotično", doba nerijetko istodobno i kritička zbilja i predrasuda, pogotovo unutar pragmatike jugoslavenskih kulturnih politika, kada je (nacionalni) identitet zcaljen polemikom oko zamišljenoga "zapadnoga kanona": u hrvatskom je kulturnome pamćenju "naša kultura" proskribirana utoliko što se zbližavanje Krleže i Crnjanskoga "kanonski" isključuje, pa i kada se "priznaje" da su obojica iznimni pisci. Njihovi su zajednički "kulturni" korijeni pod psihološkim embargom, jednostavno se ne podrazumijeva da bi "nasljeđovali" *isto*, te želi pretpostaviti kako "stječu" toliko *različito* kulturno svojstvo da ni u perspektivi neće biti u istom kanonu.

I prije jugoslavenskoga razdoblja hrvatski su pisci bili zarobljeni kanonskim paralelizmima, štoviše ne uvijek izravno kulturnopolitički uvjetovanim. Hrvatski književni ambijent, u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, ovisi o specifičnim tematskim i žanrovskim kanonima, pa bi u opći nacionalni kanon književnih djela pripadala *Smrt Smail-age Čengića*, unatoč "vremenskom odmaku", po oba ključa, kao spjev i kao "turska tema".⁴¹⁷ Obojica pisaca iz čijega dodira promatramo lom i održanje kanona u hrvatskoj književnosti formativno potječu iz takvih kulturnih sklopova, Krleža iz banske Hrvatske, a Marinković iz ništa manje društveno i kulturno opustošene Dalmacije;⁴¹⁸ obojica će, uz invenciju i poetiku, vlastitim časopisima i osobnim izborima, te zajedničkim institucijama i nagradama provjeravati kanon hrvatske književnosti u jugoslavenskom razdoblju.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Održavanje tih "zakašnjelih" kanona hrvatska književnost baštini iz prevladavanja kulturnih poticaja nad društvenima. Pritom u oba smjera, tematskome i žanrovskome, tradicionalna kultura (Kačić), pogotovo s obzirom na jezičnu standardizaciju, ima neposrednije integrativne učinke od romantičarskih prenosnica "visoke" kulture (*Osman*). Hibridnost toga stanja rezultira u modernizmu efektom *poeme*, na sličan način kao što je *turska tema* u Andrića povratno transferirana u *zapadni kanon*.

⁴¹⁸ Austrijska uprava opustošila je u XIX. stoljeću Dalmaciju i Dubrovnik posebno u kulturnom pogledu. Mediteranski je kulturni krug, koji je u komunalnom i običajnom životu od srednjega vijeka interaktivno povezan s prekojadranskim kulturnim žarištima, destruiran. Usp. Hermann Bahr, *Dalmatinsko putovanje* (1909), Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1991. – Bansku upravu u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća kolonizatorskom gestom vodi Khuen Hedervary.

⁴¹⁹ Dvadeset godina mlađi od Krleže, Ranko Marinković (1913–2001) rođen u Visu, gdje u osnovnu školu 1919, kada Krleža objavljuje *Hrvatsku književnu laž*, nije u znatnijoj kulturnoj prednosti. Dapače, kao što Krleža nakon niže gimnazije odlazi u kadetsku školu u Pečuh, tako Marinković 1928. iz Splita prelazi u višu gimnaziju u Zagrebu. Marinkovićev je "mediteranski zavičaj" utoliko, kao i Krležino zagrebačko "djetinjstvo", i kulturna, a ne tek književna *retrospekcija*.

Marinkovići su književni počeci, poput Krležinih, i u poetičkom i u tematskom pogledu prožeti europskim intertekstom "naše kulture" *zapadnoga kanona*. Marinkovićeva je šekspirska kultura još izravnije od Krležine biblijske motivike povezana s Bloomovom paradigmom. Mladi se Marinković također opire kanonskoj aktualizaciji baštine kada mu se ona ne čini uvjerljivom, "dostojnom". Hrvatske "neistine iz sentimentalnosti" u njega su povezane s oživljavanjem Držića na sceni, a Marinkoviću ne smeta tek što je "to tirada u slavu starog feudalnog lakrdijaša", nego i što se o Držiću govori kao o "našem Plautu", "našem Terenciju", anticipaciji "renesansnoga duha".⁴²⁰ Marinković je u to doba blizak s pjesnikom Tinom Ujevićem, međusobno se cinično tituliraju viškim Voltaireom i vrgoračkim (imotskim) Baudelaireom, što Marinkoviću otklonu od kulturne instrumentalizacije Držića daje posebnu, nadosobnu dimenziju.⁴²¹ Manje je pritom važan sam Držić, oko kojega je Marinković, poput Krleže s

⁴²⁰ M. R., *Naš Molière – Držić – Fotez i Dundo Maroje*, Zagreb: Nova riječ, III/1938, br. 100, cit. prema: Nikola Batušić, *Kazališne kritike Ranka Marinkovića izvan zbirke „Geste i grimase“*, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, VI, Split: Književni krug Split, 2004, str. 19.

⁴²¹ Ante Stamać, *Marinkovićevo otkrivanje Ujevića*, u: Ranko Marinković u svome vremenu, Komiža: Grad Komiža, 2006, str. 36. – Stamać verificira "analošku antonomaziju" viški Voltaire kao "vjerodostojnu". Međutim, tu analošku razmjenu pokušava i vrijednosno, a ne tek sadržajno verificirati, pa joj time mijenja kontekst: "Prvo imenovanje [viški Voltaire] ne odgovara zbiljskom stanju stvari, drugo da". Bez nakane da time vrijednosno relacionira Ujevića, drži se sadržaja, koji doista "u zbilji" ne reflektira Marinkovića kao Voltairea, ali se koristi prigodom naglasiti kako "fotezovska" metaforizacija nije nedopuštena, štoviše da se Ujević u kulturnoj "zbilji" treba i može nazivati "hrvatskim Baudelaireom". U korištenju takvih tipoloških uzoraka Stamać nije osamljen (uobičajeno je Šenou nazivati hrvatskim Walterom Scottom, a Pavla Pavličića zagrebačkim Simenonom, usp. npr. i Mirko Tomasović, *Hrvatski Corneille i hrvatski Carducci: uz 135. godišnjicu rođenja Ante Tresića Pavičića*, u: *Domaća tradicija i europski obzor*, Split, 2009.). Zamka takve "kanonske" interpretativne slobode sadržana je u samom Stamaćevu izvođenju zaključka da Marinković ne bi "bio" Voltaire, ali bi Ujević ipak "bio" Baudelaire. Web portal nacionalnoga radiotelevizijskoga sustava (HRT) tako Marinkovića ne određuje pojmom književnik ili pisac, nego upravo "viški Voltaire".

Vojnovićem, pogriješio, od točnog razlikovanja književne prakse i kulturne atribucije. "Mjerodavna kritika" u Zagrebu Ujevića zaobilazi, književna mu se javnost "osvećuje šutnjom", a tek kada se pojavi njegov antologijski izbor *Ojađeno zvono* (1933) iz utjecajne će Matice hrvatske učiniti "pomirbenu gestu",⁴²² sve je to Marinkoviću bio živi socijalni okvir za procjenu apliciranja europskih kriterija, prije nego što i sam, poput Kranjčevića, Matoša, Ujevića i Krleže, dosljedno i samoga Držića, provjeri vanjsku perspektivu hrvatske sredine.⁴²³

Gotovo svi sintetski priručnici, književnopovijesne i leksikografske obrade povezuju Marinkovićev nastup u hrvatskoj književnosti s Krležinim krugom.⁴²⁴ Premda je otpor prema Krleži u

⁴²² Stamać za "razloge" što Ujević u Zagrebu "ne uživa velik ugled", premda je veliki pjesnik, a još je 1920-ih objavio svoje "znamenite autobiografske spise" i „lucidne eseje“, kaže tek da su "poznate naravi". Kontekst je ipak nešto širi od "razloga poznate naravi" na koje je u to doba kulturna politika koju je zastupala Matica hrvatska svodila nacionalne književne i kulturne kanone. "Pomirenje" s Ujevićem ide u isto razdoblje s napuštanjem "pomirbene geste" spram Krleže, a tiče se nacionalnoga karaktera kulture (i književnosti) kako ga je razumijevao i tumačio Filip Lukas (usp. bilj 37). Poteškoće s tako pozicioniranim središnjim kulturnim planom, koji prihvaća ili odbija, nisu imale tek koncepcije koje bi s njim bile u polemici ili ga pokušale zaobići (Marinković i drugi "pristupnici") nego i pisci poput Ljube Wiesnera, oslonjeni na upravo "nacionalno" korektni Matošev kanon, ili afirmator kanonskih opusa (Vidrić) Antun Barac, spram kojega je Matica hrvatska, premda joj sadržajno njegove monografije nisu bile sporne, kao ni Ujevićeve pjesme, njegovala osobit kulturni oprez (usp. Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb: Naprijed, 1965). Takvo je kulturno stanje, unatoč rastu kulturnih standarda, pogodovalo dezintegraciji kanonskoga potencijala: kultura se ponekad ne može pomiriti sa svojim pjesnicima na drugi način osim u njihovu tekstu, "birajući" između tekstova po kontekstima "poznatih razloga", ona potiče mehanizme *korisnih zaborava*.

⁴²³ Marinković je središnji, kanonski, tekst svojega opusa, roman *Kiklop*, objavio (1965) u Beogradu.

⁴²⁴ Usp. npr. Miroslav Vaupotić, *Triptih o Ranku Marinkoviću*, Republika, 1973. – "Dakle, količinom skromnim djelom, a i relativno nepoznat i nepriznat bio je Marinković sve do pojave ovećih proza 'Sunčana je Dalmacija' i 'Hiljadu i jedna noć' u Krležinu časopisu 'Pečat'", cit. prema Miroslav Vaupotić, *Tragom tradicije*, Zagreb: Matica hrvatske, 2002, str. 193–194. – Natuknica o

Zagrebu u drugoj polovici 1930-ih bio žešći, eksplicitniji i organiziraniji nego prema Ujeviću, u hrvatskoj je književnosti uživao kanonski status, ponajvećma stoga što su njegovi osporavatelji priznavali iznimnost njegove "umjetnosti". Kada je na povratku iz beogradskoga "izgnanstva" pokrenuo *Pečat* Krleža je svoju poziciju osnažio i tako što je ne samo privukao nego i izravno pozvao u svoj krug najbolje mlade pisce. "Začudio sam se što me zvao", sjeća se Marinković i kaže da je Krleža u kavani "Corso" bio "srdačan" a on "stidljiv". Pozivanje na stidljivost važno je jer neutralizira moguću ironiju u iskazu: "Osjećao sam se hendikepiranim pred tim autoritetom i veličinom". Marinković dakle i memoarski rabi Frangešov pojam "veličina" i Bloomov "autoritet". Ipak, u zaključku kako s Krležom u razgovoru nije bilo teško "uhvatiti kontakt", poentira: "Samo, naravno, to nikada nije bio kontakt na ravnoj nozi".⁴²⁵ Marinkovićeva delikatnost prema Krleži bila je opravdana, makar on nikad nije prekoračio diskreciju; uporno utemeljivanje njegova djela u ishodištu "krležijane" bilo je izraz iste, zapravo afirmativne kulturne inercije, primijenjene kanonizacije kakva raščlambu kriterija dovodi pred svršen čin. Neko se vrijeme "čak moglo govoriti i o nastojanju da se Marinković posmatra kao pisac koji je izašao iz Krležina šinjela".⁴²⁶

Kao što percepciji o Marinkovićevu dolasku iz *Pečata* nije smetalo ni to što je prije proza što ih je napisao za urednika Krležu objavio tekstove po kojima ga je Krleža zapazio, uključujući onaj o

Marinkoviću, *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb: Školska knjiga, 2000, str. 452, utvrđuje da je „Marinkovićev "književni talent definitivno je potvrđen u Krležinu časopisu *Pečat*".

⁴²⁵ Anđelka Mustapić, *Čovjek s ovoga svijeta* (Razgovor s Rankom Marinkovićem), Arena, XXIII/1982, br. 1104, cit. prema Ranko Marinković, *Nevesele oči klauna*, Zagreb: Ljevak, 2009, str. 167.

⁴²⁶ Radivoje Mikić, *Vodvilj i rat*, Pogovor, u: Ranko Marinković, *Kiklop*, Beograd: NIN, 2004, str. 540.

Držiću, u kojem Krležu i spominje, tako ni njegovu otimanju iz Krležina "zagrljaja" nakon društvenoga prevrata koji ih je obojicu promovirao u pripadnike ne samo književne nego i kulturne elite, nije koristilo njihovo osobno udaljavanje. To je "udaljavanje" osim anegdotalnoga⁴²⁷ imalo i suštinski karakter, a kako su se obojica svojim književnim i kulturnim djelovanjem suzdržala od disidentske geste spram poretka, dvostrukost, zapravo trostrukost kanonskoga repozicioniranja time se, ipak, ne komplicira. Obojica, ali svaki za sebe, djeluju i iz Zagreba i iz Beograda, obojica, ali svaki na svoj način, primaju najviša književna i društvena priznanja i nagrade, obojica se, ali opet izvana, razdvojeno i točno priznaju za književne "autoritete".⁴²⁸

Posebno važan institucijski oblik u kanonskom rasporedu književnih opusa s obzirom na društvene kriterije u jugoslavenskom razdoblju bilo je članstvo u Akademiji. U socijalističkoj Jugoslaviji nije organizirana jedinstvena Akademija, već je obnovljeno djelovanje postojećih, a postupno su utemeljene i nacionalne akademije u federalnim jedinicama, te je njihov rad koordinirao "međuaakademijski savjet". Takva je

⁴²⁷ Usp. Nikola Batušić, *Kazališne kritike Ranka Marinkovića izvan zbirke „Geste i grimase“*, Komparativna povijest hrvatske književnosti, VI, Split: Književni krug Split, 2004. – "Znamo li za kasniji obostrano prikrivani, ali ipak općepoznati animozitet između Marinkovića i Krleže koji je nastao četrdesetih godina 'zaslugom' Krležine supruge Bele, bit će jasno zbog čega u *Geste i grimase* nije ušla niti jedna primisao" o Krleži unatoč prethodnom afirmativnom diskursu, pa i "apologiji netom izašlih" *Balada*, i nadalje u bilješci – "Iz osobnih razgovora s Marinkovićem poznato mi je kako je do potpunoga zahlađenja odnosa između njega i Krleže došlo kada Marinković kao ravnatelj Drame HNK u Zagrebu nije udovoljio nekim repertoarnim željama glumice Bele Krleže, a bio je i nepopustljiv prema njezinim povremenim izostancima iz ansambla kada bi pratila supruga na neka od njegovih putovanja".

⁴²⁸ Njemački opći leksikoni, primjerice, skreću pozornost na Marinkovića i prije *Kiklopa*, za *Das Grosse Duden* (Mannheim, 1966) je "majstor stila", poslije *Brockhaus Enzyklopaedie* (Weisbaden, 1971) dosljedno domaćim uvidima ističe humoričnost i grotesku, a *Meyers* (Leipzig, 1974) intelektualnost; poljska *Encyklopedia powszechna* (Varšava, 1985) upućuje na povezanost njegove proze s filozofijom egzistencijalizma.

koordinacija svedena uglavnom na načelna i statusna pitanja, pogotovo nakon što su se reformama političkoga sustava kulturne politike upravno samostalno artikulirale u republikama. Savjet je odmah na početku svoga rada, nakon što je (1948) osnovan, preporučio da se netom pokrenuti *historijski* Institut u Dubrovniku organizira kao „savezna ustanova“.⁴²⁹ Nakon što je NR Hrvatska ipak „zatražila da Institut ostane pod upravom JAZU“, Krleža je, kao član Savjeta, pokušao artikulirati pomirljiv pristup, prema kojem bi se, držeći se prethodnog bilateralnog dogovora dvije Akademije o „kondominiju“ u tom Institutu, SANU omogućio znatan, pa i predvodnički utjecaj, ali je „reakcija srpskih akademika bila vrlo žestoka“⁴³⁰. Krležina bilješka o *raspravi* u kojoj je *srpska* strana inzistirala na vlastitome *kanonskome* pravu da samostalno nastavi započetu seriju izdanja građe iz dubrovačkog Arhiva doista sadrži žestoke opaske o „mušketirima kraljevske šestojanuarske radikalne

⁴²⁹ Magdalena Najbar Agičić, *Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Anali Dubrovnik, 2013, sv. LI/2, str. 729–752; U prilogu članka objavljena je *bilješka* iz Krležine ostavštine.

⁴³⁰ „Negdje u pedesetim godinama predložio sam da se organizira zajednički historiografski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Srpske akademije nauka. Na prvom radnom sastanku na čelu srpske grupe bio je predsjednik Akademije dr. Aleksandar Belić, a u ime Jugoslavenske, ja. Sastanak je održan u Dubrovniku. Naša je delegacija imala dva-tri člana, a srpska je bila vrlo brojna. Redali su se govornici sa svojim tezama, a ja sam bilježio. Vidjeli su da bilježim i bilo im je čudno. Sve te spise imam i danas, a kad bih to objavio, izbio bi pravi skandal, jer ništa drugo u svojim tezama nisu iznosili nego argumente o srpskom porijeklu Dubrovnika na takav način da je to jednostavno neshvatljivo. Kad je sastanak bio završen, pitam Belića: ‘Jeste li Vi slušali izlaganja Vaših suradnika?’ ‘Slušao sam.’ ‘I što kažete?’ ‘Ne slažem se s njima, ali ja sam u manjini, oni imaju demokratsku većinu.’ ‘A znate li Vi da sam sve bilježio i da sutra u obliku izvještaja sve ove Vaše profesore mogu dati pozvati na red, i to na osnovi pozitivnih zakona, jer ono što su oni iznosili to su kriminalni delikti.’ ‘Nećete to valjda učiniti?’ ‘Učiniti neću i to je moja greška, a najveća je greška, gospodine predsjedniče, što ste Vi predsjednik Srpske akademije nauka.’“ – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 268.

nauke“, s vrlo osobnim invektivama⁴³¹, da bi Krleža i sam uskoro postao član njihova *radnog sastava* u SAN.⁴³²

Tipologija članstva nije između akademija bila nominalno usklađena, a također se mijenjala, no u radni sastav više akademija posve su iznimno uvrštavane iste osobe. Takav je pristup primijenjen iz više razloga – jedno, da bi se neformalnim zbrojem radnih sastava dobio uravnotežen i ravnopravan, reprezentativan pregled jugoslavenskih akademika, a drugo, kako bi se izbjeglo da koji akademik u nekoj drugoj akademiji ne prođe proceduru izbora, što bi poremetilo simboličnu uvezanost sustava.⁴³³ S druge se strane povezanost akademija naglašavala

⁴³¹ „Bakalarska inteligencija“, „loptasta glava“, „stari cirkuski direktor“. – Usp. bilj. 431.

⁴³² „Odeljenje literature i jezika je predložilo [prema Zapisniku IV skupa plenuma Predsedništva SAN, održana u ponedjeljak, 13. ovembra 1950] za redovite članove: Isidoru Sekulić, književnicu i dopisnog člana SAN i Miroslava Krležu, književnika i potpredsednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti“; Na skupštini članova SAN, održanoj u utorak, 14. XI 1950. (prisutno 24 od 21 redovitih članova), predsjednik Aleksandar Belić predlaže da se za dvojicu od predloženih osam kandidata za redovite članove, među njima i Miroslava Krležu, primjeni statutarna mogućnost izbora aklamacijom, „jer se po svojoj ulozi u državnom i javnom životu naročito ističu i da za Akademiju ne bi bilo celishodno da se oni biraju preglasavanjem“. Predstavljajući Krležu, Belić posebno ističe da je „napredni književnik“, a „kao poznavalac umetnosti on je pokazao i osobit organizacioni talent, kako pri uređivanju galerija Akademije znanosti i umjetnosti tako i pri prikazivanju naše umetnosti u celom kulturnom svetu“. Potom „Skupština aklamacijom prihvata ovaj predlog i Pretsednik objavljuje da je Miroslav Krleža, književnik i potpredsednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, aklamacijom izabran za redovnog člana – akademika SAN“. – Zapisnici SAN (1950), Arhiv SANU.

⁴³³ Proces stabilizacije nove kulturne elite unutar Akademijinih radnih sastava trpio je u prijelaznom razdoblju od trenja naslijeđene građanske strukture i novih standarda revolucionarne vlasti. Tako je 1947. nakratko raspuštena uprava beogradske akademije, a jedan od razloga ticao se toga "što je Akademija odbila sa jedanaest glasova prema tri [...] da se primi Belićev predlog [Aleksandar Belić, predsjednik Akademije], to jest zvanični: Mitra Mitrović, ministar prosvete Srbije, da postane akademik [...] Todor Pavlov... "(usp. Branko Lazarević, *Dnevnik jednoga nikoga* [ćir.], Beograd: Zavod za

uvrštvanjem u članstvo istaknutih pojedinaca izvan matičnih nacionalnih kultura, pa su i JAZU (HAZU) u Zagrebu i SKA (SANU) u Beogradu prema svojim pravilima "razmjenjivale" članstvo "izvan radnog sastava". Posve se iznimno moglo dogoditi da se članom Akademije postane prvo izvan svoje matične sredine. No upravo je Ranko Marinković 1968. proglašen članom SANU a da nije bio član JAZU.⁴³⁴ Takva bi nesklapnost bila uočljiva i mimo međuakademijske lojalnosti, a i u društvu slabijih regulatornih tenzija. Ocjena Krležine (ne)izravne uloge u tome proizlazi iz proturječnih procesa. Krleža je bio utjecajan u objema akademijama još od obnove njihova rada, uostalom i njegov je akademički radni položaj presedan, jer je i u JAZU i u SANU sve do smrti bio u radnom sastavu književnih razreda. Napetosti koje su u objema akademijama povremeno izbijale zbog načina kako bi zastupao svoja gledišta ticale su se kanonske osviještenosti "autoriteta"⁴³⁵ kojim je

udžbenike, 2007, str. 470). Pristajanje na "aklamaciju" kao oblik odlučivanja u akademijama, pa i o primanju novih članova, nije se ipak odnosilo na prevladavanje poteškoća oko prihvatanja kojega novog člana pojedinačno (pa ni Krleže u radni sastav SANU 1950), koliko žurne iznude lojalnosti poretku. Razlike u shvaćanju jugoslavenske konstitucije ostat će vidljive u djelovanju SANU sve do kraja jugoslavenskoga razdoblja, pri čemu vjerojatno nije slučajno što je aklamacija zadržana pri izboru članova "van radnog sastava" iz drugih republika i kada je prevladalo tradicionalno tajno glasovanje u popunjavanju radnog sastava, čime se čuva osjećaj autonomije Akademije.

⁴³⁴ Marinković je izabran "pojedinačno", "aklamacijom", na prijedlog Odeljenja literature i jezika, bez rasprave, na izvanrednoj skupštini SANU 7. ožujka 1968. Zajedno s njim primljeni su Mirko Božić, član JAZU, te Ciril Kosmač i Aco Šopov, akademici iz Slovenije i Makedonije, ali i Meša Selimović, kao "redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine" (*Godišnjak SANU*, sv. 75, Beograd, 1971, str. 359). Marinković je tada jedan od 36 članova Odeljenja literature i jezika SANU – 10 je redovnih, pet dopisnih iz Srbije, 10 "dopisnih sa teritorija drugih saveznih republika" i 11 "inostranih" članova. Među redovnicima izrazito prevladavaju "književnici", a među "inostranicima" "profesori", u članstvu su ukupno četiri hrvatska pisca, uz Marinkovića i Božića dopisni je od 1965. Vjekoslav Kaleb, a Krleža je, za razliku od Meše Selimovića, redovni član! (*Godišnjak SANU*, sv. 75, Beograd, 1971, str. 16–17).

⁴³⁵ Razlike kulturnih paradigmi u odnosu sa SANU posebno su došle do izražaja u leksikografskim prijemima (Usp. "Po oportunitetu ne bi ga trebalo brisati

raspolagao. Krleža se osim toga može smatrati utemeljiteljem Književnoga razreda u JAZU, a nije mali broj hrvatskih pisaca neusporediva statusa s Marinkovićem koji su ili otpočetak kulturno rasli iz toga razreda, ili mu postupno prilazili. Prije nego pretpostaviti da bi Krleža priječio Marinkovićev ulazak u JAZU treba očekivati kako se sam Marinković diskretno distancirao od kulturne atmosfere "razrednoga" okupljanja. Marinkovićeva beogradska akademička inicijacija takvo razmišljanje učvršćuje, "poruka" Krleži iz nje mnogo je čitljivija od moguće poruke zagrebačkoj akademiji. Marinković će u JAZU biti primljen tek u godini Krležine smrti,⁴³⁶ a da u pretapanju njegovih

[akademika Sanu Elezovića, op.], pošto je jedan od glasnijih protivnika E. J. u okviru SAN...", Iz Krležine ostavštine. *Marginalije, Kolo*, 27/2007, br. 1, str. 187) a u HAZU oko Književnoga razreda i njegova časopisa *Forum* ("Ne znam kako da razumijem koji su motivi koji dovode gospodu u prezidiju [JAZU, op.] do tako gnjevnih i bučnih ispada" oko *Forum*a (...) pa "molim Vas da mi učinite još jednu uslugu i da u svojstvu sekretara Književnog odjela obavijestite prezidij, neka me izvoli brisati iz redova članstva ove ustanove", Miroslav Krleža, Pismo Marijanu Matkoviću od 3. VI. 1963, u: Miroslav Krleža, *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 233–234). Marinković u *Forumu* za Krležina života nije objavio ni jedan prilog, kao suradnik se javlja prvi put 1985, i to lirskom uspomenom na dugogodišnjega glavnog urednika *Forum*a Marijana Matkovića, a poslije još dvama proznim priložima (*Četrdeset godina hrvatske književnosti na stranicama Forum*a, *Forum*, 40/2001, br. 10–12).

⁴³⁶ Za izvanrednog člana JAZU Marinković je izabran na posebnom redovitom zasjedanju Skupštine 4. lipnja 1981, a posebno proglašenje novih članova Akademije bilo je 30. lipnja 1981. Tako je u istom svesku *Ljetopisa Jugoslavenske akademije* za 1981. (knj. 85, Zagreb, 1982) objavljen nekrolog Krleži i nastupna Marinkovićeva biografija. Referat o Marinkoviću nije potpisan, ali je razvidno kako je riječ o varijanti Frangešova teksta o njegovu djelu. Društveni kontekst toga djela, uključujući karijeru i nagrade ne spominje se, a priložen je Popis radova, koji sadrži 47 bibliografskih jedinica, isključivo samostalnih ili sabranih knjižnih izdanja. Zanimljiv je razmjer: zagrebačkih je izdanja 17, beogradskih 10, prijevodnih 17. Marinkovićovo "izvanredno" članstvo ubrzo je (1983) prevedeno u "redovno". U trenutku kada je primljen Razred u radnom sastavu ima 16 članova, 8 redovnih i 8 izvanrednih. Od Marinkovića su po dobi starija samo petorica članova – Tadijanović i Kaleb, Šegedin i Dončević te Marin Franičević, po stažu su najstariji bili Šegedin i Matković, primljeni još 1950, kao i Dončević, koji je međutim "ostao" izvanredni član.

akademijskih svojstava nije bila riječ tek o slučajnom stjecaju okolnosti pokazuje i to što je članom SANU Marinković također ostao do smrti.⁴³⁷

Prigodom dobivanja Nagrade Avnoja (1981), najvažnijega jugoslavenskoga društvenoga priznanja, Marinković javno očituje "iznenađenje": "To nikako nisam očekivao. Shvaćao sam da se ta nagrada daje javnim radnicima koji nisu samo literarno zaslužni za društvo".⁴³⁸ Teško bi takvo što mogao izreći da inače nije uspješno razvijao karizmu nepristupačna javnoga sugovornika; odričući se svojih društvenih zasluga, zapravo je relativizirao ulogu pisca u društvu koje ga je nagrađivalo. Prenoseći odmah potom raspravu u prostor "suda" književne kritike, inzistira na sebi kao pojedincu, kada čita ono što se piše o njemu čini to zbog toga što ga zanima mišljenje onoga koji piše "i to ne samo o meni nego uopće o literaturi". No, Marinković je, kao i Krleža, dobio i neke prestižne književne nagrade. U jugoslavenskom kulturnom ambijentu Ninova je nagrada za roman godine nosila poseban status, dobivali su je ili kanonski pisci ili je ona sama trebala potaknuti takav smjer nekog opusa u budućnosti. Kako bi se provjerilo, i potvrdilo, da je strategija nagrade doista (bila) kanonska, utemeljitelj je nakon pedeset

⁴³⁷ Doživljaj SANU u hrvatskoj javnosti 1980-ih postao je izrazito kontroverzan, pogotovo kada je u njoj (1986) pripremljen strateški dokument Memorandum o položaju srpskoga naroda u jugoslavenskoj federaciji. Odnosi hrvatske i srpske akademije također su nakon toga poremećeni, a nakon oružanoga napada srpskih vojski na Hrvatsku 1991. i prekinuti. Hrvatski članovi SANU tada su se javno očitivali o neprihvatanju njezina stava. SANU ne poznaje oblik ostavke u članstvu. Prema pregledu članstva može se tek utvrditi ako je koji član podnio zahtjev za brisanjem iz članstva (Cvito Fisković "podneo zahtev da bude razrešen članstva u SANU izjavom u štampi 22. 9. 1991"). Marinković takav zahtjev nije podnio, jer je kao član "van radnog sastava" "preveden" (17. 12. 1998) u "inostranog člana". Ranko Marinković je, dakle, 1998–2001., kada je i SANU uvidjela da je Hrvatska izvan njezine programske sfere, "inostrani član" SANU. – Arhiv SANU u Beogradu.

⁴³⁸ Anđelka Mustapić, *Čovjek s ovoga svijeta* [Razgovor s Rankom Marinkovićem], Arena, 23/1982, br. 1104, cit. prema Ranko Marinković, *Nevesele oči klauna*, Zagreb: Ljevak, 2009, str. 168.

godina (1954–2003) odlučio, posebnim stručnim (nad)žiriranjem, izabrati deset, "iznimnih", kanonskih romana.⁴³⁹ Marinkovićev je *Kiklop* uz *Mirise, zlato i tamjan* Slobodana Novaka, zadržao u tom rasporedu kvantitativni razmjer hrvatske sastavnice u cjelini, nagradu je dobilo sedam hrvatskih romana.⁴⁴⁰ Priređivač uz *Kiklopa* u toj kolekciji donosi i dva znakovito naslovljena priloga, vlastitu interpretaciju (*Vodvilj i rat*), te fragmente Marinkovićeve studioznoga (razgovornog) autopoetičkog iskaza, snažno idejno obilježenog (*Patnja je viša od istine*)⁴⁴¹. Događa se to u razdoblju kada se na ruševinama kanona kulture čije se opće vrijednosti i tim izborom rekonstruiraju vodi rasprava o "istini" o sebi s kojom se hrvatska kultura suočila izlaskom iz jugoslavenskoga okvira.⁴⁴²

⁴³⁹ Selimović: *Derviš i smrt*; Kiš: *Peščanik*; Crnjanski: *Roman o Londonu*; Pavić: *Hazarski rečnik*; Pekić: *Hodočašće Arsenija Njegovana*; Marinković: *Kiklop*; Tišma: *Upotreba čoveka*; Petković: *Sudbina i komentari*; Ćosić: *Koreni*; Novak: *Mirisi zlato i tamjan*. Među ostalima nisu uvršteni Krleža, Davičo, Bulatović, Kovač.

⁴⁴⁰ Ninovu nagradu je osim Krleže, Marinkovića i Novaka te Mirka Kovača, čije se djelo također smatra hrvatskom književnošću, dobilo još četvero hrvatskih pisaca: Mirko Božić, Jure Franičević Pločar, Pavao Pavličić, Dubravka Ugrešić.

⁴⁴¹ Miloš Jevtić, *Patnja je viša od istine*, razgovor s Rankom Marinkovićem za Radio Beograd 1983, u: Ranko Marinković, *Kiklop*, Beograd, 2004, str. 533–538.

⁴⁴² Slobodan Novak je u toj raspravi istaknuti zagovornik otklanjanja dominacije srpskih kanona iz jugoslavenskoga razdoblja. Unatoč tomu, Novak ne otklanja svoj roman iz *Ninova* kanonskoga izbora. Štoviše, morao se potruditi da bi svojem beogradskom izdavaču omogućio tu objavu. Novak je imao poseban ugovor s Maticom hrvatskom o pravima za svoja djela i posebno za roman *Mirisi, zlato i tamjan*. Nije ga, doduše, raskinuo samo zbog *Ninova* izdanja već i zbog ponude hrvatskoga novinskog nakladnika *Večernjeg lista*, koji je istodobno (2004) Novakov roman želio uvrstiti u svoju kolekciju dvadeset pripovjednih svezaka hrvatskih pisaca. Ni u jednom od ta dva slučaja vjerojatno nisu bili presudni tantijemi koliko Novakova želja da njegov roman zadrži postojeće i stekne nove kanonske mogućnosti, u rasporedu koji ga je verificirao u prethodnom razdoblju, na što se pozivao *Nin*, kao i u pristupu kreiranju kulturnih standarda u Hrvatskoj, pri čemu je utjecaj Matice hrvatske kao promotora u usporedbi s *Večernjim listom* postao zanemariv. Premda je time došao u prijepor s vlastitim kulturnopolitičkim iskazima, Novak je

Tekst o "vodvilju i ratu" poziva se i na srednjovjekovnu kulturnu shemu, inverziju vrijednosnog poretka, kakva se očuvala i u narodnoj predaji. Povezujući "kontekst žanrovskih tradicija" s Marinkovićevim zavičajnim ishodištem, "mediteranski kulturni krug" ovjerava između pisaca koji su Marinkovići "prethodnici" i "Marina Držića, koji je, sasvim sigurno, poetički oslonjen na sadržaje narodnoga života".⁴⁴³ Sam Marinković, odgovarajući korespondentici koja mu javlja da podučava djecu na primjerima njegove sintakse (1991) tvrdi: "Jadna dica. Pa vidiš i sama da je ta rečenica prije za čakulu nego za sintaksu. 'Prima pratica, poi gramatica'. Tako sam nekako i ja gradio svoje rečenice, ne po gramatici (koju, naravno, treba znati), nego po gledanju i slušanju života oko sebe".⁴⁴⁴ Do "prethodnika" Držića, koji mu je "ostajao skriven [...] u knjigama i akademskim studijama", Marinković se doista *probijao* kroz "govor": Držića je "pronašao" u *Hekubi*, jer se on u njoj i sam "probijao kroz neku tupu i gustu materiju ostvarujući svoj pjesnički govor koji je trebao da izrazi" sublimnost stanja "nad smrću svega što je značilo život i sreću". Držić mu je u "tragičnom tonu neke naše jezične nedorečenosti", pa je Gavella "stalno morao pronalaziti nove varijante govornog izraza da bi među njima mogao odabrati onaj sinkroni medij koji bi zvučio kao naš vlastiti govor".⁴⁴⁵ Za Spajićevu izvedbu *Dunda Maroja* koju godinu poslije (1964) Marinković je sam popravljao "govor" Kombolovih

postupio logično, dopuštajući svojoj knjizi da ima "vlastitu sudbinu", gradi zasebne kanone. *Večernji list* dobio je prava za Krležu, ali za Marinkovića ipak ne, ni jedna Marinkovićeva knjiga nije ušla u dvadeset svezaka *Večernjakove biblioteke*.

⁴⁴³ Radivoje Mikić, *Vodvilj i rat* [ćir.], Pogovor u: Ranko Marinković, *Kiklop*, Beograd, 2004, str. 552–553.

⁴⁴⁴ Ranko Marinković, Pismo Ani Linčir, prema: *Ranko Marinković*, Spomenica Osnovne škole Vis, Vis, 2004, str. 16.

⁴⁴⁵ Ranko Marinković, *Držić s Gavelom* (1959), u: Ranko Marinković, *Nevesele oči klauna*, Zagreb: Ljevak, 2009, str. 223–225.

dopuna,⁴⁴⁶ pisao vlastite replike "prethodnikove" *karnevalizacije* života. U toj su gesti sadržane dvije redukcijske pretpostavke hrvatskoga književnoga kanona: Marinković ne otklanja Držića, nego se sa Držićem u sebi, kao crtom (jezične) nemoći, protivi njegovu kompenzacijskom etabliranju. I drugo, Marinković kao "potomak" (i Držićeva) "mediteranskoga kruga", *naše kulture*, čuva kanone koji su Držiću i Shakespeareu u naravi zajednički, kako ih transfer modernističke estradizacije ne bi potopio. Grozeći se Držića kao Molièrea, Marinković preventivno persiflira mogućnost vlastite denominacije iz Držićevih sljednika *nazbilj* u one *nahvao*.

Za Marinkovićevo shvaćanje odnosa književnosti i društva posebno je važno kazalište. Redatelj je u njegovu kazališnom svijetu uljez. Marinković se u kritičkim opservacijama poziva upravo na klasike, katkad i teoretičare, kako bi prokazao, osporio naknadno, regulatorno čitanje.⁴⁴⁷ Po takvoj koncepciji Gavellina ili Spajićeva predstava po Držićevu tekstu prije ide u autorski (inter)tekst nego u redateljsku prilagodbu. A kako je osnova "Držićeve kanoniziranosti tematsko-motivska, žanrovska i svjetonazorska polivalentnost", te kako su po tome "njegovo stvaralaštvo i njegove poetike usporedivi s dramaturgijom najpoznatijih europskih suvremenika",⁴⁴⁸ problem Držićeva književnoga

⁴⁴⁶ Nikola Batušić, *Kako su hrvatski književnici nadopisali Držićeva „Dunda Maroja“*, Hrvatska književna baština, 1/2002, knj. I, str. 431–432. Fototipski preslik dijela Marinkovićeve "nadopisa" objavljen je u *Leksikonu Marina Držića*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009, str. 476.

⁴⁴⁷ "Recite mi tko je režirao praizvedbu *Hamleta, Leara, Macbetha, Othella?*" odgovara Marinković protupitanjem Radoslavu Laziću u razgovoru za *Letopis Matice srpske*, 1983, u: Ranko Marinković, *Nevesele oči klauna*, Zagreb: Ljevak, 2009, str. 202. – O upućenosti Marinkovićeve skepse govori zapažanje "o 'novoj sekundarnoj kulturi', u kojoj reditelj dominira nad dramaturgom, dirigent nad kompozitorom, ukratko kult zvezda nad umetnošću", usp. *Leksikon savremene kulture* (Weimar, 2000), cit. prema srpskom izdanju, Beograd, 2008, str. 354.

⁴⁴⁸ *Kanon, književni*, Leksikon Marina Držića, Zagreb: LZMK, 2009, str. 360–362.

kanona kako se reflektira i na Marinkovićevo čitanje proizlazi iz "prostora testiranja", samoga djela i "analitičkih paradigmi" koje su ga zahvaćale, sinkronijskih i dijakronijskih, te afirmiranja, oživljavanja i novoga kanoniziranja. Marinković je intuirao rascjep unutar Držićeva suvremenoga dubrovačkoga kanona kakav nije izgubio kanonsku valenciju ni u modernoj reaktualizaciji, tip polemike koji se oko Držićeve obljetnice vodio u hrvatskom društvu sličan je polemici oko Držićeva djela kojom se stari Dubrovnik bavio prije pola milenija, što dakako nosi posljedice za Marinkovićev kanon i da se Držićem nije izravno bavio. Javne su vlasti u Dubrovniku (2008) oglašavale Držićevu "godinu" velikim plakatima na hrvatskom i engleskom jeziku: "Marin Držić – hrvatski Molière, Shakespeare, Goethe".⁴⁴⁹ Tom se porukom prije hoće reći da bi Držićevo "stvaralaštvo", ili Držićeva "veličina", za hrvatsku kulturu bilo usporedivo s Molièreovim, Shakespeareovim ili novijim Goetheovim utjecajem u francuskom, engleskom i njemačkom jeziku i kulturi, nego što bi se sugerirala dramaturška i kulturna usporedivost Držića i Shakespearea "u vremenu", uostalom Držić se na taj način ne može "uspoređivati" s Goetheom. No i kada sva trojica dubrovačkih "autoriteta" ne bi bila na popisu Bloomove "dvadesetšestorice", kriza koncepcije se ne bi ogledala toliko u arbitrarnosti usporednoga kanonskoga niza koliko na Držićevoj strani, recepcijskom doživljaju njegove kanoniziranosti u modernoj hrvatskoj kulturi. U Držićevu se jeziku, jeziku njegove dubrovačke kulture, napetost između mjesta i svijeta lomi na dubrovačkoj predodžbi univerzuma (Rim – Dubrovnik), a u suvremenim su hrvatskim književnim kanonima figure toga, pa i Držićeva dubrovačkoga svijeta preuzimane bez odgovornosti za njihovu nedovršenost. Frangeš tako zapaža da je Marinković u hrvatsku mediteransku novelistiku unio "posve nov svijet, zabavljen skućenim,

⁴⁴⁹ Godina Marina Držića.

zaturenim, duboko provincijalnim problemima".⁴⁵⁰ Kontrastirajući u stilematski Krležinoj Panoniji, hrvatska se književna povijest istodobno suzdržava pokazati sputanost svojega predmeta kao njegovu prednost.

U doba kada je hrvatsko društvo doseglo prag suverenosti, samostalne organizacije svojih potencijala, pa i kanonizacije kulturnih stečevina na nominalnim vrijednosnicama nacionalne valute Marinković je bio prisutan u javnom životu, a nije se opirao ni dojmu kako je blizak vladajućoj eliti.⁴⁵¹ Postao je kanonskim autorom hrvatske književnosti, ali nije u to vrijeme potvrđivan novim izdanjima: „Ni *Glorije* ni *Never morea* na tržištu nema!".⁴⁵²

Popularna i antologijska izdanja, te prijevodi potiču kanoničnost opusa, kao i "vidljivost" na novčanicama. Hrvatski su se pisci pojavili na hrvatskim novčanicama u paradoksalnom povijesnom trenutku kada valute *zapadnoga kanona* uzmiču pred zajedničkom, eurom, kao novčanicom *naše kulture*. Pisci su u zbroju nacionalnih "veličina" ("velikana") očito nadzastupljeni, sve i ako se Zrinski, Frankopan, Mažuranić i Starčević ne doživljavaju tek piscima, a i Bošković i Radić su bili pisci. Književnost je s Gundulićem u središtu zlatna likovna nit toga zbrajanja. Držić, kao ni Krleža u taj raspored nisu ucrtani. Hrvatski su kanoni tada bili protreseni, ali katkad ni u radikalnijim pretresanjima pojedinačni opusi, pa ni takvi s manjom vremenskom distancom nego ju

⁴⁵⁰ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1987, str. 362. – Problemi na koje Frangeš upućuje kao Marinkovićev "novi pripovjedni svijet" možda su bili "zatureni", ali ih nije precizno nazvati "provincijalnim": provincijalnost je tu mnogo bliža univerzalnosti od "mjere" nacionalne kulture koja reflektira vlastite provincijalnosti.

⁴⁵¹ "Bio sam zato ogorčen što su se na njega sručili svi antihadezeovci, pa i neki od kojih to nisam očekivao, samo zato što je ostao stranački opredijeljen i lojalan Tuđmanu", Vlatko Pavletić, *Prisjećanja o sebi i drugima*, Zagreb: Epifanija, 2006, str. 65.

⁴⁵² Aleksandar Flaker, *Never more – drugo čitanje*, Komparativna povijest hrvatske književnosti, VI, Split: Književni krug, 2004, str. 7.

je Hrvatska 1990-ih imala u odnosu na Krležu, ne prolaze simbolički nepovoljno. Tako se na novčanicama Bosne i Hercegovine nalazi i lik hrvatskoga pjesnika Nikole Šopa. Šop je svoj književni ugled stekao upravo poetičkom ugođenošću univerzalnim vrijednosnim mjerilima.⁴⁵³ Ne iznenađuje stoga što je Šopov opus obrađen i u *Croatici*, leksikografskom zborniku potaknutom izloženosti hrvatske kulture "dubokoj krizi" zrcaljenoj "u neumjerenom precjenjivanju hrvatskog prinosa europskoj i svjetskoj baštini".⁴⁵⁴ Marinković je u tom izboru "mjere" trebao opstati prije nego Krleža, odnosno kao što je održana kanonska ravnoteža Držića i Gundulića, trebao je u "kaotičnom dobu" biti reflektiran i Krležin "Držić" – Ranko Marinković.

U obranu književnoga kanona Bloom poziva utjecajnog engleskoga književnoga kritičara Franka Kermodea: na dodiru znanja i mišljenja kanoni se grade i razgrađuju, njihovu "obranu više ne može preuzeti moć središnje institucije", premda je primjerice teško zamisliti kako se "bez njih može odvijati običan rad, pa i novačenje, u akademskim institucijama".⁴⁵⁵ U jednoj od "akademskih razrada" hrvatske kanonske književnosti prema "bloomovskoj organizaciji" – od "aristokratskih veličina", preko konsolidiranoga demokratskog pisanja, do "kaotičara dvadesetoga stoljeća" – uspostavljen je krug od desetak

⁴⁵³ Nikola Šop (1904 – 1982), diplomirao je (1931) književnost na beogradskom Univerzitetu, te do 1941, kada je teško ranjen u bombardiranju, živio u Beogradu. Sudjelovao je u Politikinoj anketi o položaju književnosti (usp. bilj. 204). – Zanimljivo je da u izboru *portreta* za novčanice srpskoga dinara, kao i u hrvatskom pristupu, selekcija pisaca proizlazi iz kulturne, prije nego književne identifikacije (Vuk, Njegoš).

⁴⁵⁴ Neven Budak, Predgovor u: *Croatica – hrvatski udio u svjetskoj baštini*, I, Zagreb: Profil, 2007, str. 8. Na Marinkovićevo djelo nije skrenuta pozornost ni u dva zbornika iz 1970-ih o europskom kontekstu hrvatske književnosti (*Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić, Zagreb: Liber, 1970; U indeksima tih zbornika Krleža je naveden 60 puta a Marinković 3 puta!).

⁴⁵⁵ Cit. prema: Harold Bloom, *Zapadni kanon*, Kolo, 5/2006, br. 4, str. 168.

opusa, među kojima je Marinković kronološki posljednji. "Studentima se na kraju svidjela takva križaljka književne povijesti gdje nam tek veće vremenske distancije omogućuju da shvatimo stvaranje i mijenjanje različitih nacionalnih književnih kanona",⁴⁵⁶ uostalom distancija je radna pretpostavka komparativnoga čitanja u vremenskoj tablici.⁴⁵⁷ Jedan takav češki preglednik prati kanonska djela u usporednoj križaljci talijanske, francuske, engleske, njemačke, ruske, ostale europske i ostale svjetske tradicije. Marinković se u njoj javlja sredinom 1960-ih s *Kiklopom*, a "kontekst" su Calvino: *Kozmikomike*, Queneau: *Modri cvjetovi*, Stoppard: *Rosenkrantz i Guildenstern su mrtvi*, Kundera, Bulgakov, Bellow,

⁴⁵⁶ Gordana Slabinac, *Zapadni kanon i hrvatska književnost*, Književna smotra, 37/2005, br. 135, str. 14–15. Osim što razrađuje Bloomovu koncepciju kanona od doba autoriteta, preko demokratskoga do kaotičnoga doba, rasprava Gordane Slabinac uvodi i distinkciju nasljeđivanja i stjecanja kulture u razumijevanje hrvatskog književnoga kanona.

⁴⁵⁷ *Leksikon svjetske književnosti – Pisci, Djela*, Zagreb: Školska knjiga, 2004–05. "donosi 2700 natuknica o piscima iz stotinjak književnosti, uključujući hrvatsku" čime se po mišljenju urednika pruža "i vrijednosno pouzdana slika o tvorcima i nositeljima književnoga života u svijetu od početaka pismenosti". Stotinjak natuknica o hrvatskim piscima i njihovim djelima želi "hrvatsku književnost, unatoč njezinoj relativno ograničenoj jezičnoj radijaciji, predstaviti u nešto krupnijem mjerilu"; hrvatska je književnost svrstana u "kategoriju europskih dostignuća srednjih razmjera". No i tu se, unatoč uglavnom primjerenom opsegu nadzastupljenosti, te korektnoj, premda ne i dovoljno leksikografski discipliniranoj premreženosti lokalnih jezičnih radijacija, govori o "ispravljanju njezine donedavne slabije zastupljenosti u stranim leksikonima". Marinković nije nikad bio slabo zastupljen u stranim leksikonima (suvremena, opća *B'lgarska enciklopedija*, Sofia, 2003., kojoj Držić promiče, također ga zapaža). Dovođenje vlastitoga kanona književnih opusa u vidljivi razmjer *Leksikona svjetske književnosti* jest pothvat po sebi, pa ipak se ne može iscrpiti u "ispravicima", prije će biti da tip kanoniziranosti inih uvrštenih tradicija bude ugođen prezentaciji vlastite kulture čitanja i pisanja. Književni kanoni, pa ni oni opusa i djela, više se ne mogu zasnivati, ako su to uopće i mogli, na znatnijoj distanci – u naravi je kanona održanje vrijednosnoga sustava i u suvremenika, pa se i u kaotičnom dobu načelo autoriteta i demokratičnosti stječu kao alat kulturnih čimbenika koji se kanonima bave. Paradoksalnost toga bavljenja je i u tome što se njime kanoni ne "ispravljaju" koliko detektiraju, time što je bio vidljiv *zapadnome kanonu* iz svih priručnika jugoslavenskoga doba Krleža nije uvršten u Bloomov popis, a Popa jest.

Capote, Malamud.⁴⁵⁸ Zanimljiv je utoliko i opći povijesni pogled na hrvatski književni kanon druge polovice XX. stoljeća: Desnica, Božić, Kaleb, Marinković, Novak, Brešan; nema pjesnika, *Kiklop* je „nedvojbeno jedan od ključnih romana hrvatskoga XX. stoljeća“, a Brešan dakako "taj luk književnih djela koja snažno utječu na ukupnu društvenu klimu" zaokružuje "predstavljanjem" Shakespearea.⁴⁵⁹

Društvena predodžba o tome da je književnost u građanskoj Hrvatskoj, pa i u posljednjoj fazi modernizacije u drugoj polovici prošloga stoljeća, poticala, možda i kreirala raspoloženja javnosti, donekle je pretjerana, no ipak mimo književne kulture kojoj bi šekspirijanski katalog bio dostupan i razumljiv ne bi bio moguć ni Marinkovićev ni Brešanov intertekst. Marinković je zarana osvijestio kanonske rukavce te kulture koji su bili drukčiji od Krležinih. Stabilnost njegove kanonske pozicije stoga dolazi iz prihvaćanja i mimoilaženja Krleže kao "autoriteta", on s "veličinom" nije bio u prijeporu jer mu unutar jezika i priče nije stajala na putu, nije se trebao emancipirati. Kada se točno kaže da je Marinković pisac koji u hrvatskoj književnosti "nema ni pravog prethodnika, ni pravog nasljednika", odnosno da njegov "individualizirani stil sam stvara svoj prozni model", govori se zapravo o njegovu "romanesknom tekstu" kao "nemogućnosti uspostavljanja referencije sa stvarnošću".⁴⁶⁰ Jezik koji se u preigranosti iz gospodara premetnuo u roba odnosi se i na podnaslov romana *Zajednička kupka: Što da se priča*. Problem kanona sadržan je i u svijesti o gubitku smisla "pričanja" ako je svako zastupanje "nedokučivog" uvijek "već uvjetovano

⁴⁵⁸ Dušan Karpatsky, *Maly labyrinth literatury*, Praha: Albatros, 2001; Karpatsky evidentira i srpske prinose u nizu „ostatni Europa“.

⁴⁵⁹ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb: Novi Liber, 2008, str. 518–519.

⁴⁶⁰ Krešimir Nemeč, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000*, Zagreb: Školska knjiga, 2003, str. 245, 254.

ušutkivanjem drugih".⁴⁶¹ Dolazeći "iz drevne ciničke škole" kao "đak onih koji nisu vjerovali da je ikada i igdje moguće potpuno realizirati bilo kakav egzistencijalni projekt",⁴⁶² za Marinkovića bi bilo svejedno u kakvom je povijesnom vremenu živio: suvremenik "egzistencijalista" i klasik nacionalne književnosti iz doba u kojem su proknjižavane njezine povijesne mjenice, gradio je "autoritet" nasljedovanjem i stjecanjem. Nedovršenost je takva projekta naravno kanonska, samim smo tim što nismo dovršeni i imamo kulturnu svijest o tome je *zapadni kanon*. Marinković je tu kulturnu zasadu za epohe stapanja priče i govora o priči dosljedno razvio, potvrđujući time, unutrašnjim odmakom, *drugošću*, i Krležin tip sumnje.

⁴⁶¹ Vladimir Biti, *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005, str. 133.

⁴⁶² Slobodan P. Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Golden marketing, 2003, str. 415–416.

VII. Pisci

Pod naslovom *Da ne bi bilo zabune* uredništvo *Nina* (1935) donosi bilješku za koju su „umoljeni od strane Milana Dedinca, Dušana Matica i Marka Ristića“, a riječ je o tome da su u antologijiskom izboru *Ideja* („Naša poezija posle rata“) „preštampane između ostalog i neke [njihove pesme], objavljene pre nekoliko godina po raznim časopisima. Ovo je preštampavanje izvršeno bez naše dozvole. Ne obazirući se na to da li su, po Zakonu o autorskom pravu, 'Ideje' imale pravo ili ne da to učine, hoćemo samo da naglasimo jedno: u slučaju da su nam 'Ideje' tražile takvu dozvolu, ove se pesme kao ni ma koji naši radovi, u tome listu ne bi pojavile, jer je za nas naša saradnja u 'Idejama' unapred isključena“.⁴⁶³ Nešto prije nego se našao na popisu suradnika kojima je Crnjanski osnažio perspektive svoga lista, Ivo Andrić je, budući da je dopuštenje od njega zatraženo, otklonio uvrštenje u antologiju *hrvatske lirike*. On je, pretpostavljajući da bi se takvo odbijanje trebalo podrazumijevati, Mihovilu Kombolu ipak svoju poziciju obrazložio: „Ne izgleda [mi] razumljivo ni opravdano da se danas izdaje jedna antologija ograničena na jedno pleme. [...] Ne bih nikada mogao učestvovati u jednoj

⁴⁶³ *NIN*, I/1935, br. 17, str. 6;

Ideje (1934–1935), list koji je kao tjednik pokrenuo i uređivao Miloš Crnjanski, posebno je potaknuo iritaciju na građanskoj i revolucionarnoj ljevici koja je u njegovoj idejnoj koncepciji vidjela povezanost s rastom nacističkoga pritiska. U prvome su broju svoje priloge, između ostalih, objavili Andrić, Vinaver i Isidora Sekulić.

publikaciji iz koje bi principijelno bili isključeni drugi naši meni bliski pjesnici samo zbog toga što su ili druge vere ili rođeni u drugoj pokrajini“.⁴⁶⁴ Andrić podsjeća da je još 1917. godine, kao jedan od „osnivača i urednika *Književnog juga* [...] zastupao najšire gledište jedinstva“, pa „1933. godine ja ne mogu zastupati drukče gledište“. Kada, međutim, za deset godina (1942) opet otkloni uvrštenje u antologiju, s drugim *plemiskim* atributom, učinit će to s drukčijim obrazloženjem: on se, kaže, doduše osjeća *srpskim pripovedačem*, ali ne može biti javno vidljiv dok je *njegova* zemlja okupirana, da bi Borislavu Mihajloviću, u *slobodnoj* zemlji, usmeno posve izravno i analogno dopustio ono što je svojedobno Kombolu uskratio.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Cit. prema Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2012, str. 332.

⁴⁶⁵ „Kada sam pripremao antologiju 'Srpski pesnici između dva rata' i, ne želeći da pesnika mlade hrvatske lirike uvrstim u srpske pesnike bez njegove dozvole, rekao Andriću da me njegovi stihovi stavljaju pred dilemu, odgovorio mi je okolišno ali jasno: 'Ako su vam problem moji stihovi, slobodno ih izostavite. Ja nisam pesnik. Ali ako je u pitanju naslov vaše antologije, imate moju punu suglasnost.' – Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija o drugima* [ćir.], II, Beograd: BIGZ, 1992, str. 137.

Kada se navodi Andrićeva prepiska s Kombolom u pravilu se ispušta njezin nastavak, odnosno Kombolov odgovor Andriću: „razlozi za izdavanje ove antologije vrlo su prosti i jasni i oni su u prvom redu praktične prirode. Kod nas se još uvijek s mnogo neznanja govori i piše o književnom radu u pojedinim dijelovima države. [...] Dođe li riječ na takve stvari u Beogradu i Ljubljani, dobiva se stalan odgovor: zašto ne izdajete antologije po primjeru g. B. Popovića i ist. književnosti kao što je Skerlićeva?“ Kombol utoliko upućuje Andrića da je „dokumentovanu istoriju novije hrv. književnosti obećao nedavno zagrebački univ. prof. g. Antun Barac (nekadašnji suradnik 'Književnog juga' i jugoslavenski orijentiran), a antologiju novije hrvatske lirike spremao je g. Geca Kon, i to u redakciji g. Milana Begovića“. U svome se prvom obraćanju Andriću Kombol pozvao i na Krležu, od kojega je i dobio njegovu adresu. – Kombolovo pismo Andriću čuva se u Andrićevoj ostavštini, Arhiv SANU, inv. br. 2570.

S Milanom Begovićem kao urednikom je i objavljena antologija *Hrvatska proza XX. stoljeća* (I – II, Zagreb: A. Velzek, 1941 – 1942), a u nju su, prilagođene korijenskom pravopisu, uvrštene i dvije Andrićeve novele. Andrić zacijelo nije mogao utjecati na to izdanje, ali se na njega ni poslije nije osvrnuo, kao što ga u

Problemi kulturnog rasporeda što proizlaze iz *identifikacijskih* gesti, kakve u navedenim primjerima očituju Marko Ristić i Ivo Andrić, u historiografskom narativu tumače se u pravilu s obzirom na njihova idejna polazišta, koja se potom prenose u konkurentna ili konfliktna ideološka sporenja. Premda nije figura bez idejnih svojstava, Andrić se kao pojava (samo)razumijeva s obzirom na onaj segment značenjskoga polja pojma *vlast* koji se primarno ne odnosi na *poredak* ili *vladavinu*, pa onda ni na nositelje promjene – čak ni kada je riječ o revolucionarnoj pobuni – već na *tehnologiju* vlasti: razumijevanje uspostave i održanja vlasti kao pretpostavke (kulturnih) oblika i normi na kojima se društvo zasniva. Kada se taj problem svede na biografije uočava se kako se one u nas kritički, studijski ne razmatraju po sebi. Razlog na koji je pritom važno upozoriti, jer zadire u problem *vlasti*, odnosi se na kontinuitet i diskontinuitet u osobnim i kolektivnim biografijama dvadesetoga stoljeća: dok se u svakoj osobnoj biografiji, dok ne bude prekinuta, kontinuitet uspostavlja sam po sebi, različite kolektivne biografije, one koje se primjerice odnose na učena društva, nacionalne kulture ili države izrazito su obilježene diskontinuitetima. "Kod nas je realna politička

pravilu „previdaju“ i njegovi biografi, možda i stoga što je priređivač, i to u entuzijastičkom duhu tadašnjega poretka, bio Marko Fotez. Fotez bi se s *podsjecanjem* na Andrićeve *korienske* priče u beogradskom ambijentu koji je poslije 1945. dijelio s Andrićem zatekao u identičnom tipu nelagode kao i sam andrić kada je izlagana forografija s potipisivanja pristupa Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. U antologiji se za Andrića kaže da je „postao jednim od najiztaknutijih naših novelista uobće“.

No, kako je u Andrićevu odgovoru Kombolu, a i u sličnim prigodama, riječ prije o nelagodi da očituje svoje stvarno gledište u razumijevanju srpskog i jugoslavenskog atributa kao sinonima (pritom se doista radi o načelu uključenja, a ne isključenja, kako Andrić kaže Kombolu, nije bitno gdje su pisci rođeni, a ni koje su vjere – ako je okvir jugoslavenski, odnosno srpski) dokumentira njegov pismeni rad na ispitu za diplomatsku službu (1922). Odgovarajući na temu *Koliko je bilo srpskih država i kako su one postale*, Andrić, nakon što je završio izlaganje, proširuje zaključak zapažanjem „pročitavši sve, vidim da sam ispustio još dve srpske državne tvorevine“, od kojih je jedna „republika Dubrovačka“. – Miladin Milošević, *Andrićev ispit za prijem u diplomatsku i konzularnu službu*, Arhiv, 2013, br. 14, str. 223–241.

situacija dovela do toga da su kulturne veličine poimane kao bića pod posebnom zaštitom, kao imena izvan diskusije. Bez obzira na krupne međusobne razlike, označavajuća imena kao što su Krleža, Andrić ili Vidmar uspijevala su postizati prividno samorazumljive aplauze bez ozbiljnih, barem eventualno osporavajućih reagiranja".⁴⁶⁶ Pukotine koje doista postoje između spomenutih kulturnih *bića* mogu se razaznati i u pojedinačnom djelu svakoga od njih, kada se to djelo raščlani na razdoblja. U tim rascjepima sigurno ima vrijednosnog supstrata političke promjene, ali i razumijevanja vlasti kao povijesnoga alata i osobnoga izazova pojedinca.

Podsjećajući da su Andrić,⁴⁶⁷ Krleža, Ujević i Crnjanski⁴⁶⁸ „pripadnici generacije što je dala najveće pisce srpske i hrvatske

⁴⁶⁶ Žarko Puhovski, *Marksovska kritika i komunističko dokidanje kulture*, Vidici, 1979, br. 8.

⁴⁶⁷ Ivo Andrić (1892–1975) stekao je prvu književnu afirmaciju u hrvatskoj kulturi, pripadajući i do početka 1920-ih, kada prelazi u Beograd, krugu nacionalističke omladine koja je u Srbiji vidjela uporište za emancipaciju i drugih južnoslavenskih narodnih zajednica pod habsburškom dominacijom. Premda je kao profesionalni diplomat do 1941. uglavnom živio u europskim središtima, srpska ga kultura u tom razdoblju identificira kao snažnu figuru vlastite nacionalne projekcije što se u prijelaznom, revolucionarnom dobu (1944–1947) potvrđuje koicidiranjem verifikacije kanonskog prvenstva njegova pripovjednog opusa i političkog jugoslavenstva kao redigirane konstitucijske osnove. Za Andrićevu i Krležinu koegzistenciju u kulturnom krugu elite Titove epohe nije karakterističan konkurentski odnos, za kakav ni psihološki nisu bili disponirani, koliko distinkcija *jugoslavenstva* kao političkog, odnosno kulturnog svojstva koju je zastupao Andrić, nasuprot *identitetskoj* osnovi takva, *južnoslovenskog* osjećaja na kojemu je Krleža inzistirao. Tipološki su u ovom istraživanju ta dva, po ostvarenosti reprezentativna, načina usvajanja srpskoga diskursa kao vlastitoga *stila* dalekosežna jer dokumentiraju validnost kritičkog pomaka iz hijerarhijskoga ključa.

⁴⁶⁸ Miloš Crnjanski (1893–1977) kretao se do dolaska u Beograd 1919. habsburškim reljefom kao i Krleža i Andrić; ratne je godine, također poput njih, dijelom proveo u bolnicama, ali ne kao internirac ili rekonvalescent, već kao ranjenik sa galicijskog bojišta. Unatoč brzom književnoj afirmaciji, potom i opusu koji nije zapostavio, a i ideološkom usmjerenju koje mu nije otežavalo

književnosti 20. veka“, Jovan Deretić tom jezgru pridružuje potencijalno ravnopravni, ali tragično prekinuti talent Milutina Bojića.⁴⁶⁹ Uvrsti li se umjesto Bojića naraštajno približnog Dragišu Vasića, početna Krležina srpska književna generacija očituje razmjer za koji bi se moglo uzeti da nadilazi i okvir epohe: Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Dragiša Vasić.⁴⁷⁰ Tumačeći kakvo je „mesto Ive Andrića, kakav je njegov položaj u istoriji naše [srpske] književnosti“, a prema tome i kojega drugog pisca, pa i Krleže, Deretić ističe da je reč o „kompleksu odnosa i veza“ kakav se očituje u tri segmenta: „1) odnos datog pisca, u ovom slučaju Andrića, prema njemu savremenoj književnosti, 2) njegov odnos prema ranijoj književnosti, prema piscima koji su stvarali u prethodnim epohama, 3) odnos drugih pisaca prema piscu o kojem je reč. U prva dva slučaja pisac se samoodređuje prema književnosti a u trećem slučaju književnost se samoodređuje prema piscu i njegovu delu, kada je samo to delo postalo deo tradicije“.⁴⁷¹ Dok se Deretić, s obzirom na Andrića, bavi prvim

karijerne izbore, u društvenom se rasporedu jugoslavenske kraljevine nije etablirao, ostavši poslije revolucionarnoga prevrata u građanski nesigurnom emigrantskom položaju u Londonu. Kada mu je dopušteno da se vrati u zemlju, nije bio u prilici raspraviti svoje nesporazume s Krležom, ako su za takvo što više i imali motiva, jer su se i Crnjanski i Krleža, svatko iz vlastitoga idejnoga, prije nego kulturnoga predteksta pouzdavali u književni, kao *svijet* s kojim se čovjek i društvo mijenjaju, svodeći svoje biografske misije više kao kanonske, u približnom rasporedu, nego identitetske u za svoje doba vidljivom horizontu.

⁴⁶⁹ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti* [ćir.]⁴, Beograd: Prosveta, 2004, str. 968.

⁴⁷⁰ Kada bi se Deretićevo generacijsko preciziranje u dijakronijskom rasteru blago pomaknulo, kao za Dragišu Vasića, zahvatilo bi, pored Tina Ujevića, kojim se u ovom istraživanju detaljnije ne bavimo, i druge identitetski poticajne književne figure, primjerice Rastka Petrovića. Isto tako, širi bi okvir, s pristupom slovenskoj, a poslije i dugim participacijama, pomogao pri rekonstrukciji interkulturalnog modela, posebice stoga što je Krležina kulturna vizija bila tako koordinirana. No ovdje je riječ o književnosti kao identitetu u hrvatskoj i srpskoj kulturi kao zasebnim i uzajamnim entitetima.

⁴⁷¹ Jovan Deretić, *Mesto Ive Andrića u istoriji srpske književnosti* [ćir.], Sveske Zadužbine Ive Andrića, sv. 7, 1991, str. 184.

dvama segmentima, ovaj deo istraživanja usredotočen je na treći: suodnos pisca s drugim piscima, kao tradicijom u oba pravca, a ponajprije kao suvremenicima, i u tom kompleksu posebno prema problemu *vlasti* koja je kada se misli na *identitet* historijski fenomen, bez obzira na formalna i idejna polazišta koja ju utemeljuju ili se na njih poziva.

Andrić i Crnjanski formirani su, zajedno s Krležom, u habsburškom kulturnom okruženju, slom toga *svijeta* štoviše izričito ih je *biografski* obilježio, dok je Dragiša Vasić baštiniio iskustvo prvog modernizacijskog razdoblja konstitucije Srbije kao europske kraljevine. S Krležom se za građanskog razdoblja u takvu čvoru utemeljuju Milan Bogdanović⁴⁷² i Marko Ristić, odnosno Stanislav Vinaver, a u (post)revolucionarnom rezimeu Milovan Đilas, Oskar Davičo i Dobrica Ćosić, da bi Danilo Kiš simbolički zatvorio takav, *antologijski*, presjek književnog stoljeća, epohe koja više, dosljedno zaraćenoj europskoj kulturi, nije mogla računati s idejnim koncepcijama tek kao akademskom, diskurzivnom sferom.

Na sredini razdoblja kojim se bavimo, početkom pedesetih godina XX. stoljeća, Ivo Andrić navršava šezdeset godina života i njegova je biografija zaokružena. Bilo je u njoj ozbiljnih potresa, emocionalnih i

⁴⁷² Milan Bogdanović (1892–1964) među središnjim je figurama srpske kulture prvoga jugoslavenskog razdoblja; nakon kratke akademske karijere preuzima vodeće uloge u kazalištu i književnosti; 1928–1932. urednik je *Srpskog književnog glasnika*; književni modernizam shvaća s obzirom na društvenu odgovornost pisca. Poslije povratka iz njemačkog zarobljeništva, od 1946. opet je profesor, pa upravnik beogradskog Narodnog pozorišta (1949–1962). Pisao je o Krleži i družio se s Krležinima. Podsjećajući kako je o Srbiji naučio “mnogo toga”, Krleža ističe Bogdanovića kao prioritetnog “učitelja”; u prepisci s Belom iz Beograda ponekad prima poštu na Bogdanovićevu adresu, referira se i na njegove osobne prilike, a Bogdanović uz Krležino pismo u siječnju 1946. Beli dopisuje: “Posle dosta godina... hteo bih da vas vidim. Nadam se da ćete nam uskoro biti gost. Krležu smo, kao što vidite, prisvojili.”

problema sa zdravljem, Andrić je pritom stekao iskustvo i tamnice i ministarskoga kabineta, a kada za nekoliko godina (1961) njegovo životno djelo bude potvrđeno Nobelovom nagradom teško će itko doživljajno moći sporiti da način kojim se kretao svojim životnim putem kroz Europu, zakrčenu preprekama, nije obilježen smislom i vrijednosnim sustavom, ukratko da je time izražen i neki nadosobni kontinuitet.⁴⁷³ Od kada kao desetogodišnjak 1903, u trenutku sloma obrenovićevske Srbije, dolazi s njene granice u Višegradu u sarajevsku gimnaziju, Andrić je tijekom pedeset godina vidljiv na društvenoj sceni, a da ono što pritom tumače te vidljivosti zbunjuje ostaje upravo sama ta činjenica – kako to da se tip te vidljivosti nije mijenjao premda su se prilike bez kojih ne bi mogao biti vidljiv više puta značajno promijenile?

Andrić je stupio na društvenu scenu u sarajevskoj gimnaziji, a taj se iskorak povezuje, pomalo i mistificira, s protuaustrijskim pokretom Mlada Bosna, koji se doista s ozbiljnim posljedicama artikulira u Bosni u ozračju balkanskih ratova. No Bosna Andrićeva djetinjstva nije jednoznačno pod austrijskom upravom, kako bi se to arhivskim čitanjem mirovnih memoranduma moglo pomisliti. Granica na Drini je s obzirom na *okupacijski* i *aneksijski* kompleks, a i prilike u Srbiji, prilično zamršena. Dok je riječ o *okupaciji*, bečki vojni aparat usklađeno napreduje: izgradnjom uskotračnih pruga, škola i uprave, a kada Bosna i Hercegovina bude *anektirana*, težišta su bitno promijenjena: Bosna i Hercegovina postaje gotovo kolonijalni kondominij Beča i Pešte, granica sa Srbijom dobiva novo značenje, a s obzirom na to značenje dramatično se mijenja i položaj do tada dominantnoga turskoga naslijeđa. Kada se pritom spominju i Andrićevi rani zagrebački nesporazumi, za

⁴⁷³ Nobelovu nagradu za književnost dodjeljuje se za nadvremensku, kontemplativnu dimenziju iskustva, no primjetno je – dovoljno je spomenuti Andriću približan Sartreov primjer – kako Nobelov komitet, držeći se vlastitog civilizacijskog poslanja, nije neosjetljiv na referencijalnost laureatove biografije.

studentskog razdoblja, posve se gube iz vida značenjske silnice toga austro-ugarskoga mikrokozmosa. Njemu je nepodnošljiv život u višegradskom azilu svoga tetka austro-ugarskog činovnika, možda još i više nego u zagrebačkim malograđanskim salonima,⁴⁷⁴ ali se istodobno vrlo dobro snalazi sa habsburškim podanicima iz Dalmacije ili doživotno ostaje pod afirmativnim formativnim dojmom habsburškoga ambijenta u Krakovu.

U pamfletu *Nezvani neka šute*, nakon habsburškoga sloma, za Andrića se pitanje kraljevina ili republika doima irelevantnim. On inzistira na *narodnom* jedinstvu i to kao pitanju „preko kojega *jugoslavenski* intelektualac ne može mirno preći“.⁴⁷⁵ Andrića se, po svojoj prilici, nije osobito dojmio ni Solunski proces, kao ni prethodni krvavi obračun na beogradskom dvoru: u prototekstu njegova *jugoslavenstva* su više tzv. veleizdajnički procesi kojima se propituje gimnazijalce i studente o prirodi njihove vrijednosne privrženosti Srbiji. Čini se da je kraljevskoj administraciji, gdje su mu praktično bili povjereni vanjski poslovi, kao i Gestapu, koji ga je s ambadorskog položaja dopratio u Beograd – a raspolagali su s dovoljnim zbirom činjenica što su govorile da je Andrić u odnosu na njihov, pojedinačni, vrijednosni sustav nešto *Drugo*, pa bi ga bilo dobro držati na distanci ili mu stati na put – bilo

⁴⁷⁴ „Ovi gragjani [Višegrad, 1913] me formalno – duševno – natiču na ražanj. Danas sam nervozan jače i ne mogu da ti pišem sve o njima samo ti velim da ih mrzim do kriminala.“ – Ivo Andrić, *Pisma*, Novi Sad: Matica srpska [ćir.], 2000, str. 40.

⁴⁷⁵ Ivo Andrić, *Nezvani neka šute*, *Novosti*, 12/1918, br. 299, str. 3. – Objasnjavajući „čudnovat naslov“ svoje *Istorije Srba u Novom veku* Milorad Ekmečić se za sintagmu *Dugo kretanje između klanja i oranja* poziva na ocenu „dugog hoda srpske istorije koju je 1919. napisao književnik Ivo Andrić“: „Zaključak o stvaranju Jugoslavije 1918. bi bile reči mladog pesnika Ive Andrića 1919. da je time završena 'ona kobna linija srpske historije što se bez prestanka kreće između klanja i oranja““. (*Dugo kretanje između klanja i oranja*², Beograd: Zavod za udžbenike, 2008, str. 378). Zanimljivo je da se upravo 1919. Bela Kangrga očituje Krleži o nerazumijevanju Srba i Hrvata u Lici figurom o *oranju* koje ih povezuje (usp. bilj. 173).

jasno kako Andrić vlada za vlastito okruženje netipičnom, osobnom kulturom ophođenja koja podrazumijeva klasične attribute odgovornosti u situacijama i prilikama što se konvencionalno drže nepredvidivim. Budući da revolucionarni pokreti znaju povjerovati da su i sami proniknuli u mehanizme nepredvidivosti, suživot novoga, komunističkoga, naraštaja jugoslavenskih nacionalista i Andrića nije ostao tek pragmatičan, poprimio je razmjer kolektivne biografije, te postupno prerastao u kulturnu i povijesnu činjenicu.⁴⁷⁶

Andrića je Đilas upoznao već početkom 1945,⁴⁷⁷ ali je Andrić u to vrijeme više impresioniran mladim bosansko-hercegovačkim rukovodstvom, koje odlikuje „osjećaj nacionalnoga vitalizma, vole

⁴⁷⁶ Tri su važna svjedoka Andrićeve prilagodbe promijenjenim društvenim okolnostima. O svojim susretima s njim, uspoređujući ga pritom dakako i s Krležom, iscrpno pišu Branko Lazarević (*Dnevnik jednoga nikoga* [ćir.], I–II, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007), Bogdan Radica (*Hrvatska 1945*, München–Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1974; Radica, 1904–1993, bio je publicist i diplomat, upućen u europsku kulturnu i političku scenu; u Beogradu je 1940. kod Gece Kona objavio *Agoniju Europe*, zbirku razgovornih portreta europskih intelektualaca, kao svojevrsni prolog katastrofe) i Milovan Đilas (*Vlast i pobuna*, Zagreb: EPH–Liber, 2009).

Andrić u proljeće 1945. predlaže Radici da ne napušta zemlju, „neka se povuče u Split i baci na pisanje romana iz dalmatinskoga života“, jer ne treba imati iluzije da će „ovaj režim dugo trajati“. Za razliku od Radice, Branko Lazarević svoje je memoarske bilješke ostavio kao posthumnu građu, otklanjajući tako naknadnu redakciju svjedoka vremena, ali također fokusira Andrićevu nepostojanost. Kontrastnim čitanjem njihovih svjedočenja, uključujući Đilasovo, tim prije što su prožeta i međusobnim razmatranjima, dobija se slika situacija u kojima se Andrić našao. Stječe se tako dojam da je Radica, koji je svoje uspomene objavio 1974, više nego o Andriću, koji je u međuvremenu postao svjetski poznat pisac, ugođavao vlastitu sliku o Đilasu, jer kada prepričava negativne ocjene što ih je o Đilasu slušao ili sam bio svjedokom neugodnih situacija kao da u njegovu držanju traži, pa onda i stilizira, klice pobune po kojoj će postati široko prihvaćen upravo u krugu Radićine osporavateljske geste komunizma, pri čemu ga od Andrića više zanima i nepobunjeni Krleža.

⁴⁷⁷ Đilas je tada sa suprugom Mitrom Mitrović, koja je u revolucionarnoj vlasti bila zadužena za organizaciju kulturnog sektora, živio u istoj vili kao i Radovan Zogović, a Andrića su zajedno pozivali na ručak.

zemlju i dat će sve od sebe“. Nakon četvrt stoljeća od teksta *Nezvani neka šute* Andrić u Rodoljubu Čolakoviću prepoznaje lik iz legende, opet za njega nije riječ o režimu koliko o narodnom jedinstvu koje se sada zove „nacionalni vitalizam“. Prisnost sa Zogovićem i Đilasom prekinut će njihovo otpadanje od vlasti, ali bliskost sa Čolakovićem neće prestati.⁴⁷⁸ Dok je rat intenzivniji nego prethodnih godina, s tisućama palih vojnika, mobilizacijom popunjenih partizanskih jedinica nesviklih ofanzivnim operacijama od Batine do Trsta, te neselektivnom retorzijskim amputacijama u pozadini, koje su u Beogradu i Zagrebu izazvale pored zbiljnih frustracija i fatalne psihološke posljedice, Andrić tijekom 1945. objavljuje tri nova, velika romana. Njegovo proglašenje za pravoga člana Srpske akademije nauka 24. januara 1946. obostrano je svečan čin, kao da su se jedan veliki pisac i jedno ozbiljno društvo našli u točki koju se teško može pomjeriti.⁴⁷⁹

Andrić je ubrzo zaokupljen trima dužnostima: predsjednik je Saveza književnika Jugoslavije,⁴⁸⁰ potpredsjednik je Društva sovjetsko–

⁴⁷⁸ Rodoljub Čolaković (1900–1983) pobrinuo se da i u grobljanskoj aleji, rasporedu *sjećanja* ostane uz Andrića.

⁴⁷⁹ U Londonu je (1947) izašao priručnik *The World of Learning*, shematski prikaz znanstvenih, kulturnih i umjetničkih ustanova. Jugoslavenska javnost se oko tog priručnika prilično uzrujala, jer su priređivači uvrštavali podatke prema vlastitom kriteriju, pa se u nazivima institucija i nomenklaturi pobrkalo mnogo toga. Spomenuta akademija i nadalje se tako atribuirala *kraljevskom*, a njezina zagrebačka suspendirana posestrima *hrvatskom*.

⁴⁸⁰ Ni na jednom od kongresa književnika Andrić nije održao zapaženiji govor, uglavnom nije govorio ni na brojnim smotrama kojima je prisustvovao, na prvom kongresu književnika problemski referat podnio je Zogović, a na trećemu Krleža. – „Književnik treba da ima punu slobodu razvijanja, ali vi ćete se u tome sigurno složiti sa mnom, ja sam protiv toga da se pod izgovorom obrane slobode književnog stvaranja, piše i ono što je štetno...“ – rekao je maršal Tito delegaciji Prvog kongresa književnika Jugoslavije, u kojoj su bili i Andrić i Krleža (*Naprijed*, 4/1946, br. 47. str. 5).

jugoslavenskoga prijateljstva,⁴⁸¹ a i poslanik je u Narodnoj skupštini Bosne i Hercegovine.⁴⁸² Lazarević je već potkraj 1946. u svome *dnevniku* napisao opsežnu psihološku studiju o Andriću s obzirom na zbunjenost, pa i otpor beogradske građanske sredine prema njegovoj brznoj integraciji u novi poredak. Vraćajući se Andrićevu slučaju, potaknut susretom s njime, kaže da bi „hteo da ga opravda“, ali mu to ne polazi za rukom, jer mu je neobjašnjivo „otkuda on s ovim janičarima iz Crne Gore, sa ovim ruskim poturicama“. Lazarević pedantno prati kako je akademija dospjela u krizu jer se nije htjela implicitno podvrgnuti želji vlasti da je instruirao oko novih članova. Lazarevićev informator Branislav Petronijević je ciničan – oni bi svakako postupili po nagnuću vlasti da je vlast to od Akademije izravno tražila, a ovako su Aleksandar Belić i Andrić ostali usamljeni, pa je Mitra Mitrović preko zajedničkog radnog odbora vlade i

⁴⁸¹ Društvo za kulturnu suradnju sa SSSR-om bilo je razvijeno u svim federalnim jedinicama, a Andrić je u nekoliko navrata u razdoblju do 1948. putovao u sovjetsku Uniju, i to ne samo u Rusiju. Pri njegovoj nominaciji za dužnosnika društva prijateljstva sa postojbinom slavenske i boljševičke ideji sigurno se vodilo računa o svojevrsnom rehabilitacijskom kontinuitetu diplomatske prakse. Dužnosnici takvih društava posjećivali su se međusobno ali i koordinirali u međunarodnim odborima, na kongresima pisaca, slavenskim kongresima, konferencijama za mir i sličnim manifestacijama ne uvijek ograničenim samo na sovjetsku sferu. Andrić je tako sudjelovao na slavenskom kongresu u Beogradu (1946) ili skupu za mir u Zagrebu (1951). Za potvrdu Andrića kao dužnosnika spomenutoga društva sigurno je bila potrebna suglasnost Moskve. Moskva je pritom bila u delikatnoj situaciji jer joj nisu mogli biti nepoznati Andrićevi memorandumi u svojstvu berlinskoga ambasadora, u kojima je svojoj vladi suzdržano govorio o potencijalu slavenske ideje. S druge strane sam je Andrićev položaj u Berlinu iz doba sovjetskoga paktiranja s Hitlerom bio zazoran. Andriću se simbolički spočitavala nazočnost na jugoslavenskom parafiranju Trećeg pakta, što je dijelu beogradske javnosti moglo izgledati iritantno, ali objektivno nije imalo posebno značenje. Svakako manje sporno od okolnosti da je kancelarija Reicha dovela Andrića u travnju na predaju akreditivnih pisama Hitleru, sa slovačkim ambasadorom. Rusa se to tiče utoliko što su i sami priznavali toga slovačkog ambasadora, odnosno njegovu kvislinsku vladu.

⁴⁸² Krležo, naprotiv, nije bilo u sazivu Ustavotvornog Sabora Narodne Republike Hrvatske koji je 18. I. 1947. donio prvi hrvatski Ustav. Popis zastupnika usp. prema *Ustavotvorni Sabor*, Zagreb: Sabor NRH, 1949.

akademije na neodređeno vrijeme prolongirala njezino djelovanje. Lazarević izvješćuje kako je Andrić „postao sad neki sveti Sebastijan na koga su uperene sve strele. Gađa ga ko stigne i ne bira se oružje“. „Ali ni oni (crveni) mnogo ne govore o njemu, a kad me ko od njih i upita o njemu, upita me kao da bi hteo da zna šta o njima govori i kao da sumnjaju da im je iskreno pristupio“⁴⁸³.

Govoreći nad mrtvim Andrićem, Krleža kaže da za njegovu „umjetničku karijeru doista nije važno, no ipak treba naglasiti, kako je svojim Nobelom pobudio pozornost međunarodne štampe ne samo na svoje djelo, nego na našu suvremenu beletristiku uopće, u cjelini. U tom pogledu on je odigrao ulogu dostojnog predstavnika jedne, do tog trenutka, više-manje nepoznate literature, o kojoj [...] Zapadni svijet nije imao pojma.“ Krleža je u pravu kada u tome vidi problem kojega je bio svjestan i s njime se nosio i Crnjanski: „Ima u slučaju Crnjanskog jedna pouka. Možete na Zapadu biti ne znam kako velik pisac, ali ako ste iz male zemlje, teško ćete se tamo iskazati.“⁴⁸⁴ Crnjanski je i prije nego što je kao emigrant u Londonu 1945. definitivno spoznao to ograničenje pokušao utjecati na promjene u kulturnom i društvenom statusu književnosti. Povod mu je bila stogodišnjica prve štampane knjige u Beogradu (1932), a kao zagovornika kulturnog optimizma, prema kojemu je *nova* književnost poslije *ujedinjenja* trebala dobiti zamah, moralo mu je biti teško zapaziti, kako je, upravo suprotno, „relativno, pre rata naša knjiga imala veliku prođu, a još veći ugled“, da bi se „sad

⁴⁸³ O Andrićevoj iskrenosti ipak nimalo ne dvoji Josip Barković koji je sa skupinom hrvatskih pisaca bio na pruži u Bosni. Oni su požurili u Sarajevo kako ne bi zakasnili na Andrićevo predavanje o Vuku Karadžiću. Nakon predavanja piscima se pridružio predsjednik lokalne vlade Rodoljub Čolaković, što je Barkovića posebno dirnulo, a navečer ih je „duž šumne Miljacke“ ispratio Andrić. Pokazao im je zgradu policije naglašavajući kako „pokoljenja iz vremena Austrije i stare Jugoslavije dobro je pamte“. – Josip Barković, *S grupom književnika od Srajeva do Doboja*, Naprijed, 5/1947, br. 38, str. 5.

⁴⁸⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 122.

uglavnom po svim našim knjižarama videla tuđinska knjiga“.⁴⁸⁵ Crnjanski je poraznim kulturnim prilikama zatečen u istom trenutku kada Krleža zbog njih odlazi iz zemlje, a Andrić piše Kombolu da živi „na strani“ pa ih ne razumije najbolje, no umjesto da se rasprava, čije je težište dobro pogođeno, razvije, ubrzo se pretvorila u osobni spor Crnjanskog, prvo s Milanom Bogdanovićem, koji je u *Politici* komentirao njegove prijedloge, a onda sa sve širim krugom intelektualaca ne samo iz Beograda.⁴⁸⁶

Bogdanović apostrofira svoju „duboku veru u moćan talent“, ali podsjeća da nije „ni prvi ni poslednji lični i književni prijatelj g. Crnjanskog koji ovako prolazi. Pokazalo se da g. Crnjanski ne može da bude ni prijatelj ni drug, i da njemu drugarstvo i prijateljstvo imaju smisla samo tako ako su mu svi momenti toga drugovanja, pa i oni najintimnijeg međusobnog poverenja, material za upotrebu“.⁴⁸⁷ Suzdržan

⁴⁸⁵ Crnjanski se u *Vremenu* (*Mi postajemo kolonija strane knjige*) osvrće i na hrvatske književne prilike: „Dovoljno je spomenuti da u Zagrebu za našu knjigu nema mesta [...] kada i najpoznatija hrvatska Zabavna Biblioteka, među do sada izdanih svojih 500 knjiga ima svega, kako sama kaže, *desetak domaćih* da svakom bude jasno o čemu je reč [...] kao što je zbog tuđinske kulture, tuđinske knjige, govora, pozorišta, sva Hrvatska do nedavna bila u književnom pačeništvu“. Usp. Stanko Tomašić, *Beogradska književna afera*, Zagreb: Binoza, 1932, str. 10–11.

⁴⁸⁶ Među potpisnicima koji su se u *Politici* (23.III.1932) pridružili Apelu „dvadeset i šest književnika i javnih radnika da se osudi način vređanja, insinuiranja i sumnjičenja kojim g. Miloš Crnjanski vodi svoju kampanju protiv strane knjige“ u drugoj je „grupi mlađih književnika i umetnika“ naveden i Milovan Đilas. Politika je sutradan (24. III) donijela pod naslovom *U odbranu književnog posla* potpise „književnika, likovnih umjetnika, muzičara i arhitekata grada Zagreba [kojima] iz principijelnih razloga najoštrije osuđuju metode“ Crnjanskog, a sadrži veliki niz utjecajnih imena širokoga građanskoga spektra: Ljubo Babić, Milan Begović, August Cesarec, Ivo Tijardović, Dobriša Cesarić, Antun Augustinčić, Jakov Gotovac, ali i Mile Budak, Đuro Vilović, Blaž Jurišić; Krleža je u to vrijeme u Varšavi.

⁴⁸⁷ Bogdanović aludira na gestualnost Crnjanskoga kakva se očitovala i u pismu Marku Ristiću (12. I. 1932): „Pošto Vi pripadate grupi koja ne deli literaturu od privatnosti, a i ja ne volim, ako do sukoba dođe, da se obazirem, to Vas molim,

i distanciran, Andrić je koncentracijsko svojstvo o kakvom govori Bogdanović dobro razumio. „Makar manje poznat u ovoj zemlji, i van Jugoslavije uopće, nego njegov kolega Jugosloven Ivo Andrić, Krleža je bio figura istovjetnog statusa. I kada je Andrić išao da primi 1961. Nobelovu nagradu za književnost u Stockholm priča se da je rekao svom švedskom izdavaču koji ga je pitao šta može da učini za njega: 'Objavite Krležu'“. ⁴⁸⁸ Andrić je upravo u Londonu razradio figuru o književnosti iz koje dolazi kao europskoj kulturnoj periferiji: „Ta Evropa“, o kojoj govori svome švedskom izdavaču, „za nas ne zna, mi smo iz nje odsutni“. Prevođenost pritom nije izlazak iz *kurtoazije*, prijevod po sebi ne omogućuje vidljivost. ⁴⁸⁹ Crnjanskom se 1930-ih činilo kako je strane knjige toliko da je ona domaća već time zagušena, da bi se 1950-ih, kada se provodilo kulturno planiranje kakvo je zagovarao tražila otvorenost. ⁴⁹⁰

da ovim pismom prekinemo naše buržoasko prijateljstvo, razume se, sve do njegovih i najbanalnijih znakova“. – Radovan Popović, *Beskrajni plavi krug*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 198.

Kada je Ristić, a i Bogdanović, poslije došao u poziciju kulturnoga arbitra, Crnjanski se građanski dostojanstveno držao s obzirom na takvo *kulturno sjećanje*, ali se pri procjeni Ristićeve kritičke žestine, s metarofom o *mrtvim pjesnicima*, ono kao kontekst ponekad zanemaruje.

⁴⁸⁸ *Times* je (redakcijski) nekrolog Krleži objavio u broju od 30.XII.1981.

⁴⁸⁹ O tome je, kao *sudbinskom kompleksu periferije*, povodom svoje kronologije o Krleži govorio Stanko Lasić. Usp. *Gordogan*, 1982, br. 12, str. 119.

Andrić je u Londonu govorio engleskim kritičarima (1959): „Kad sam bio dječak, umro mi je ujak. Moja majka je pošla na poštu, gdje je bio jedini telefon u mjestu, da se javi svojim rođacima. Posmatrao sam njen profil dok je nervozno podešavala ručku na velikoj telefonskoj kutiji. Majka je vrlo dobro čula svoje rođake, ali oni nisu razumjeli šta ona govori. Vikala je u telefon, ali njeni rođaci nikako nisu mogli da je čuju. Majka je bila očajna... U takvoj je situaciji, gospodo, i naša jugoslavenska literatura. Mi u Jugoslaviji vas odlično 'čujemo', ali vi nas slabo ili uopšte ne 'čujete' i ne znate da mi postojimo u literaturi.“ – Gojko Berić, *Zbogom XX. stoljeće*, Zagreb: Profil, 2013, str. 196.

⁴⁹⁰ Baveći se Krležom na *Plenumu književnika 1954. godine* u Beogradu, jednoj od kulturnih konferencija iz doba *otvaranja* spram umjetničkih praksi *zapadnoga kruga*, Stanislav Vinaver zapaža da „on u te Šenberge i Stravinske, u Klea i Eliota, nije još dovoljno prodro“, ali i sam zagovara „celog čoveka“:

U tom su trenutku Crnjanski iz Londona i Krleža iz Beograda zapravo na istom tipu objektivne distance od *književne* kulture epohe kojoj pripadaju, za pristup njezinu dijaloškom središtu potreban je pored potencijala djela i profil *pisca*, osvještenost vlastite pozicije kakvu se u punom smislu ne može dobiti izvana, pa ni skretanjem pozornosti važnim priznanjima.

Razlike u *angažmanu*⁴⁹¹ sigurno su književnost i u društvenom razumijevanju pisaca svodile u nižu razinu vidljivosti, ne samo stoga što bi Andrić bio visoki državni činovnik a Krleža građanin bez sigurne društvene legitimacije, nominalno slobodni umjetnik. Za cijelog razdoblja jugoslavenskog društvenog kompleksa, unatoč cenzuri koja poredak na kakvom se zasnivao tipološki dijeli na parlamentarnu i narodnu demokraciju,⁴⁹² reprezentativnost književnosti, kao umjetnosti, reflektirana je iz regulatornog mehanizma države, dakle vlasti, i to *vlasti* jednako kao dominantne i pretendentske vokacije. Dok bi angažman za umjetnika koji iz kulturne *autonomije* u kakvoj su participirali mladi Andrić, Crnjanski i Krleža teži *suverenom*, cjelovitom modelu u

„Današnji pogled na svet veruje u celine“. – Stanislav Vinaver, *Beogradsko ogledalo*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 368–369.

⁴⁹¹ „Nisam samo ja angažiran! Angažirana su bila i druga dvojica mojih kolega, ali na drugoj strani. Jedan je služio do posljednjeg dana monarhiji i posljednji posao na kojem je radio bio je pakt s Hitlerom, a Crnjanski je služio svojim publicističkim perom najreakcionarnijim, pa ako hoćete i fašističkim snagama, za cijelog života kraljevine.“ – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II, str. 286.

⁴⁹² U društvu se bez obzira na karakter poretka uvijek strukturira *većina*. Takva politička većina koja legitimira vlast, ne mora po sebi reflektirati većinska društvena raspoloženja, kao što i *pretendentske* pozicije mogu računati upravo s kulturnom *promjenom* kao pokretačkim kompleksom, no u promatranom je razdoblju, unatoč implicitnoj ili čak doktrinarnoj upravnoj disperziji, sa *spuštanjem* kulturnih poslova na niže razine *vlasti*, to društveno područje, već iz vlastite insuficijencije, ostalo u njezinoj interesnoj sferi.

konstitucijskom pogledu načelno mogao biti neutralan,⁴⁹³ tip vlasti koji se s prevratom profilira takav doživljajno, jednako kao i u historijskoj zbilji, jedva može opstati. Mehanizmi preuzimanja poluga moći, represivnost vojnog i policijskog aparata, (ne)vjerodostojna javna uprava tek su inicijalni segment kataloga problema s kojim se pisac, angažiran u većem ili manjem stupnju, suočava po definiciji svoje kulturne misije, čak i kada je ona svedena u kontrolirani aspekt. U oba je jugoslavenska politička sustava Krleža takvu kontrolingu bio suprotstavljen, doživljavajući pritom represivni aparat, pogotovo njegovu mutnu državnu genezu, teškom i postojanom prijetnjom slobodi društva. Stoga Krležin problem s Andrićem nije tek karijerni, a s Crnjanskim, ili Vinaverom, ideološki. Njemu nije prihvatljiva *moralna*, identitetska osnova neutralne pozicije pisca koji je u stanju kreirati potentne *svjetove* prema represivnom karakteru poretka kojemu takav pisac onda ne samo služi, nego i pripada.⁴⁹⁴ Bez obzira, dakle, je li riječ o *našem* ili totalitarnom u *drugoga*, za Krležu je, barem programatski, nemoguće pristati na takav krug, metaforu *vješala*. Razumije se da takva pozicija također podrazumijeva ograničenja, pri čemu se obično upućuje na Krležino aboliranje Titova staljinizma, no mimo i prije toga, a i u jezgri istraživanja kojime se bavimo, zapaža se njegov *različit* pristup

⁴⁹³ Za umjetničke je prakse u modernim europskim konstitucijama *pitanje* kraljevina ili republika, centralna ili federalna uprava, uglavnom retoričko, ili akademsko; kulturu se u toj vrsti rasprave uzima povratno a ne programatski.

⁴⁹⁴ Kada Krleža u *Panorami pogleda, pojava i pojmova* (IV, Sarajevo: Oslobođenje, 1982²), autorizira gledište o *srpskim oficirima* kao „koru koji je kompaktna društvena grupacija“ on se doista bavi kontinuitetom društvenoga stanja u kojemu se *klasno* kao interesno teško strukturira naspram formativnog, *državnog*, odnosno staleškog. Pri razumijevanju takve procjene opet je historiografska dedukcija tek sekundarna. U jugoslavenskoj je kraljevini oficirski kor nominalno doista ostao gotovo isključivo *srpski*, ali u federaciji nije, pa bi *identitetsko* razumijevanje semantičkoga uporišta trebalo iz nacionalnoga atributa *vratiti* u *državni*. Oficiri su, tako, bili srpski, jugoslavenski, ili francuski, izvedeni iz *državnoga* osjećaja, a Krležin *srpski* identitet se takvom doživljaju sustavno opire.

biografskom otežanju te vrste, kada je, naime, riječ o *našima* iz drugoga, intimnoga registra, onda su i diferencijacijske nadgradnje suptilnije.

Afektacije slikara Dobrovića o propasti *zapada* evidentira tako u *fantazije*,⁴⁹⁵ a Crnjanski mu se ne *iskupljuje*, jednako kao ni Vinaver, ni dugogodišnjim egzilom. Vinaver je i kao zatočenik njemačkog logora ostao ponajprije *germanofil*,⁴⁹⁶ dok je *izbor* Dragiše Vasića⁴⁹⁷ predložen s

⁴⁹⁵ „Poslije nervoznog rastanka na stanici [...] (katastrofalan poraz engleske flote kod Narvika), kada mi je na rastanku, već za kretanja voza, uzvratio da sam politički kreten, s obzirom na moje prognoze [...] u vrijeme bitke kod Narvika, kada je Petar, još uvijek opsjednut svojim antizapadnjačkim, antiholandskim manijama da čitavu Evropu treba da proguta požar uživao u narvičkim batinama...“ – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 47–48.

⁴⁹⁶ Stanislav Vinaver (1891–1955) dospio je u Petrograd u doba Revolucije kao srpski diplomat, nakon što se kao časnik dobrovoljac Srpske vojske, jedan od simboličke skupine *kaplara*, probio do Krfa. Vinaver je početkom 1920-ih bio blizak skupini srpskih *republikanaca*, s kojom će se i Krleža povezati kada dođe u Beograd. Premda mu materinji jezik nije bio srpski, jer potječe iz židovske porodice poljskih i njemačkih korijena, razvio se upravo u srpskog „jezikotvorca“, ne samo preko prijevoda klasičnih predložaka, već i europeizacijom diskursa, zagovaranjem „poetskog moderniteta“. Krleža svoj otpor spram Vinavera sažima u (neobjavljenoj) opasci, marginaliji na predložak enciklopedijskog članka (Draška Ređepa) o njemu: „Da je Vinaver 'u svojoj životnoj i književnoj genezi vrludao i lutao' i to još ironično [Ređep] komentira (da je to enigmatski rečeno). Nisu Vinaverova lutanja i vrludanja bila ni po čemu enigmatska i poznato je kako je on vrludao i lutao, pa kad se već ta njegova vrludanja i lutanja spominju, neka se kaže i u čemu je stvar ili neka se prešuti. Ja sam za to da se prešuti, jer da se objašnjava koji ga je đavo nosio u Berlin i koji ga je demon nadahnuo da se oduševljava svime čime se oduševljavao između dva rata itd., nema smisla o tome govoriti.“ – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

Krležin i Vinaverov odnos trpio je, pored vrlo važne a neočitovane srodnosti u pobijanju kulturnoga mitomanstva, od različitog shvaćanja europskoga nasljeđa, kada je riječ o ruskim ili njemačkim, ali i domaćim refleksima toga *duha*. No da na Vinavera nije *zaboravio* i da mu je zapravo bilo žao zbog tih njegovih *demon*a svjedoče Krležini dnevnički zapisi s aluzijama na Vinaverove, premda mu ih izravno ne autorizira, dobrohotne primjedbe, poput one o poticajnoj dokolici, ili (1952) „Narodna poslovice lepo kaže: 'Ne kukaj na tuđem groblju'. Miroslav Krleža u *Svedočanstvima* nije poslušao narodnu mudrost...“ (*Beogradsko ogledalo*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 21): „'A što dirate

nevjericom, a ne otklonom: eto *nije jasno* kako se zatekao u okruženju ratnoga militarističkoga štaba kraljevskog pukovnika Draže Mihailovića. U samome korijenu Krležina odnosa s Vasićem barem su dva presedana koja tu vrstu narativa čine logičnom, ali ne i cjelovitom: Vasićevo shvaćanje *majskog prevrata* i njegovo sudjelovanje, kao časnika srpske vojske, u *bregalničkoj bitci*. „Drugujući s Dragišom (1925–1928), mnogo mi je pričao o svome gornjomilanovačkom djetinjstvu. Iz tog obrenovićevskog kraja su i Lunjevice, djedovi Dragini, i ja sam jednog dana na Dragišinu radnom stolu primijetio fotografiju jednog, po svemu građanskog, otmjenog mladića, sa velikim čupavim bernandincem. – Tko ti je to, zapitao sam Dragišu, a on mi je kao apologet 1903. odgovorio

u grobove, čovječe', 'pa dobro, a gdje diram u grobove, čime, a gdje mi živimo da se nekrolozi smatraju povredom grobljanskog mira', 'pa da, upravo u tome i leži stvar, a vama, družo, čini se, fali smisao za snalaženje“ (Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 306)

⁴⁹⁷ Dragiša Vasić (1885–1945) je s ugledom ratnika, odvjetnika i pisca dojmljive lirske proze u Beogradu 1920-ih oporbenjak, blizak republikanskim novinama *Progres*. Boravio je i u Moskvi, pa se unatoč njegovu potonjem dramatičnom zaokretu u radikalno nacionalističku strukturu, kada je, uz Slobodana Jovanovića utemeljitelj ekstremističkog Srpskog kulturnog kluba, špekuliralo kako je ostao na vezi sovjetskih službi. S tim je možda bio povezan i njegov položaj u četničkom stožeru, kojemu se 1941. na Mihailovićev poziv pridružio. Trag mu se pod nejasnim okolnostima gubi za bijega pred partizanima. Nataša Vasić, bila je Vasićeva druga žena, nakon što je prethodno bio u braku s Radojkom, kćeri političara Stojana Ribarca. Krležini i Vasićevi bili su bliski prijatelji. U fragmentarno sačuvanoj prepisci vidljivo je Vasićevo oduševljenje zagrebačkim krugom u kojem se zatekao na proputovanju i želja da im uzvрати gostoprimstvo. Krleža je s Vasićevima bio u Hercegovini i Dubrovniku 1923, vjerojatno je s Vasićem prvi put putovao i u unutrašnjost Srbije (Požarevac), a ostali su u korektnim odnosima i kada su se idejno udaljili, pa Vasić više nije, za razliku od *Književne republike*, htio surađivati u *Danasu*. Nekadašnji odvjetnik prvih komunističkih zavjerenika, Vasić je i nadalje na Krležin nagovor bio spreman u visokim vladinim krugovima intervenirati kada bi se koji od njih našao u smrtnoj okolnosti. Takvo njegovo držanje manje čudi poveže li ga se s kontaktima što ih je održavao s Mustafom Golubićem, koji se s reputacijom prvorazrednog Staljinovog obavještajca potkraj 1940-ih vratio u Beograd.

zbunjeno: – Kralj Milan“,⁴⁹⁸ ponirući tako u one predjele, između zbilje i fikcije, što će ih Krleža, nerijetko i kao snove u kojima je Dragiša čest *gost*, razvijati kao spoznajni, iskustveni trezor.⁴⁹⁹ Krleža se u Beogradu, poslije 1922. zblizio s nekima od presudnih glasnika promjena u srpskome društvu,⁵⁰⁰ a prvi u tom nizu, vjerojatno ne tek kronološki, bio je Vasić. Advokat i autor dojmljive, melankolične proze, utjecajan publicist i oporbenjak, proveo je Krležu organskom, *unutrašnjom* Srbijom: “Bio sam napravio plan za naš zajednički put u neka mesta u Srbiji, pa sam i pisao nekim svojim prijateljima od kojih sam dobio srdačne pozive za gostovanje tvoje i moje. Molim te, dragi Krleža, javi mi odmah šta si odlučio o dolasku. Ja bih hteo da ne pođeš dok se tesno ne dogovorimo te da ja na vreme budem u Beogradu, jer se nadam da mi nećeš učiniti na žao da bez mene provedeš i jedan čas ovamo.”⁵⁰¹ Drugom prigodom mu je žao što se “zbunjen nisam smogao javiti bar sa nekoliko reči zahvalnosti gospođi Beli i tebi za onako srdačan i bratski doček u Zagrebu kako prilikom prolaska za Nemačku tako i prilikom

⁴⁹⁸ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 222.

⁴⁹⁹ Andrić Dobrici Ćosiću: „Pazite se, Dobrice, historija ima više lica. Ona nikad nije jedno po činjenicama. Samo su u srcu činjenice jedno. Istina je po sredini srca. Ne žurite. Srodite se sa činjenicama. Neka se pretope u vas. Neka više ne budu znanje. Neka postanu iskustvo“. – Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1951–1968* [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2000, str. 368.

⁵⁰⁰ Premda je tačno da „Republikanska stranka predstavljala je u građanskoj Jugoslaviji beznačajnu grupu kabinetskih liberalnih intelektualaca, bez većeg broja pristalica i većeg uticaja na razvoj građanskog političkog života“, pa i to da „nije bila pod pritiskom režima, jer je svoju aktivnost provodila u okviru akademskih teoretisanja i opšte građanske liberalne ideologije“ (list *Republika* ipak je 1925. zabranjen; – Nikola Žutić, *Liberalizam Dragiše Vasića u Kraljevini Jugoslaviji*, u: *Život i delo Dragiše Vasića*, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 2008, str. 110) s gledišta rezultata historijskog procesa a i po reprezentativnosti biografija riječ je o respektabilnom krugu.

⁵⁰¹ Fragmentarno sačuvana (*Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*) Vasićeva pisma Krleži iz toga, početnoga razdoblja njihova prijateljstva nisu datirana. No, kako se u njima spominje bolest Vasićeva oca, svakako idu u razdoblje sredina 1922. – kraj 1923, jer je Vićentije Vasić umro 7.XII.1922.

povratka. Nešto sasvim srodnički osećam sad prema Vama i nikad ne bih umeo izraziti koliko ste mi mili i blizu. Hteo bih tako da uvek budem s Vama dok Vam ne dosadim, da Vas slušam i da Vas gledam. Ali eto kako je život surov i baca čoveka čas ovamo čas onamo te mu samo na sekunde daje zadovoljstvo, uživanje i sreću. Kako sam se samo prijatno osećao u onoj staroj sobi prijateljice gospođe Bele, za onaj sat koji je prošao kao sekunda.” Makar ih je *surovi život*, unatoč kumovskim sponama do kakvih se u srpskoj tradiciji i u moderno doba ozbiljno drži, doista udaljio, nisu se zaboravili, pa Vasić pomogne kad ustreba: “Poštovana i draga Bela, Vaše sam pismo primio u subotu, te toga dana nisam ništa mogao da uradim, a sutra dan bila je nedelja. Tek juče bio sam u Umetničkom odeljenju, gde mi je Velmar Janković rekao da je stvar svršena i tantijema za 20% za Ledu odobrena. Predmet je juče imao biti ekspedovan za Zagreb. Dakle sve je u redu”,⁵⁰² a Krleža od sjećanja na Dragišu neće odustati ni kada dođu vremena u kojima bi se takvo što dobro vidjelo, neće zatajiti pjesmu koju mu je posvetio, niti se libiti oprostajne dnevničke bilješke: “Volio sam Dragišu, a gdje se izgubio, tko bi znao.”

U vrlo osobnom angažmanu Krleža u Zagrebu (d)očekuje i Marka Ristića⁵⁰³: „ja sam vam već nekoliko puta pisao i bezbrojno puta usmeno izjavio da bi mene lično neobično radovalo da ostanete u Zgb, da se definitivno odlučite na zgb boravak, da se agramirate, agramizirate, dijagramizirate, da se pretvorite u našeg sugrađanina (stalnog), da

⁵⁰² *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.*

⁵⁰³ Marko Ristić (1902–1984) već je kao student putovao po Europi; diplomirao je književnost u Beogradu, gdje je 1920-ih među pokretačima avangardističkih časopisa. Oduševljen je nadrealističkim poetikama, pa je njegovo obimno utjecajno književno djelo žanrovski hibridno, s esejističkom osnovom, uz snažnu poetsku i osobnu projekciju. Nakon komunističkoga prevrata bio je do 1951. Titov veleposlanik u Parizu, potom dužnosnik javne uprave za međunarodnu kulturnu suradnju; 1952–1963. glavni je redaktor Enciklopedije Jugoslavije za Srbiju.

postanete odbornikom Kluba zagrepčana itd. itd.“⁵⁰⁴ Čim se potkraj 1933. nastanio u Beogradu, Krleža je javio Beli: „Marko R. je simpatičan i pametan mlad čovjek, od mnogih koje sam ovdje upoznao jedan od daleko najsimpatičnijih“, a kada ga obveze oko časopisa obuzmu „radio [je] tri dana od 10 jutro do tri izjutra neprekidno, uz jedinu pomoć Markovu“.⁵⁰⁵ Krleža se s Ristićem sreo već za svojih prvih poslijeratnih beogradskih boravaka, da bi početkom 1930-ih postali prisni. Krležini i Ristićevi⁵⁰⁶ su bili u živom prijateljskom odnosu: samo je njihova polustoljetna, reprezentativno sačuvana korespondencija rijedak dokument dubinski opserviranoga doba. Ristić i Krleža su se uzajamno i javno podupirali zapravo do kraja, a Ristić je bio ne samo glavni suradnik Krležinih časopisa *Danas* i *Pečat*, već i osoba od njegova osobnog i idejnog povjerenja. To se donekle promijenilo u složenom, ponekad proturječnom, rasporedu dužnosti što su ih poslije preuzeli za Titovu kulturnu politiku. Ristićevi su s Krležom u Osijeku na premijeri *Logora*, zajedno odlaze u Varaždin dok se čekaju prvi otisci *Petrice*, Krleža je pak gost u Vrnjcima, a Bela izračunava koliko bi Ristićeve koštao boravak u splitskom pansionu gdje se redovito ljeti odmara. Krležini borave u Parizu u organizaciji Ristićeva poslanstva kada Krleža priprema izložbu *L'art médiéval Yougoslave*, na čije otvaranje 8.III.1950. u Musée

⁵⁰⁴ Krležino pismo čuva se u Ristićevoj ostavštini (Arhiv SANU), a sadrži i detalj o novinama koje je pokrenuo Crnjanski: „Hvala vam na Idejama. To postaje sve gluplje, sve beznadnije i nepismenije, ali nemojte zaboraviti da ni Goebels ne govori mnogo pametnije, a vidimo sa zornim rezultatom da takav način mišljenja odobravaju milijuni.“

⁵⁰⁵ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1934).

⁵⁰⁶ Ristić se 1926. oženio Jelicom Ševom Živadinović (1906–1995), iz obitelji utjecajnog liječnika koji je imao sanatorij u Vrnjačkoj banji. Obitelj doktora Živadinovića kraće je vrijeme živjela u Zagrebu, na što Krleža možda aludira „pozivajući“ Ristiće u takav status. Ševin mlađi brat Stevan (Vane Bor) vratio se u Francusku na studij, budući da je za rata bio u Nici, u zanimljivom krugu buduće srpske književne elite, uključujući Ristića. Ristićevi su 1927. u Parizu, zajedno s Borom (koji će steći ugled među europskim nadrealistima), sudjelovali u književnom okupljanju.

des monuments Français poziva Association Française d'action artistique, posebno ističući (en présence de) upravo Ristića.⁵⁰⁷

Krleža je precizirao kako se Petar Dobrović u posljednje vrijeme njihova „drugovanja osjećao malko – malčice, zapostavljenim, s pravom. Došlo je do poznate aberacije u odnosu spram Marka. Marko je njega naslijedio i produžio da prijateljuje sa mnom u toj sjeni jednog mrtvog časopisa“.⁵⁰⁸ Gotovo sve su Krležine srpske književne relacije, pa i one koje prethode tome odnosu, uključujući Crnjanskog i Andrića,⁵⁰⁹ s iznimkom Vasića, određene tim prijateljstvom. Krležin se položaj u srpskoj književnosti kritički, ali i u osvrtima suvremenika, razumijeva kroz pripadnost tome, jednom od središnjih modernističkih krugova, no i u međusobnim odnosima koji se u zbilji među piscima ukrštaju, pa i unutar takvih skupina, Krleža je po pravilu uz Ristića. Nakon revolucionarnoga prevrata takvi su biografski ožiljci, iz prijateljskog okruženja, prerastali u pukotine ne samo u kolateralnim aspektima razmršivanja ideoloških sporova kakvi su slijedili s aferama glavnih političkih protagonista Zogovića, Đilasa i Rankovića, već i u kulturnome *frontu*, pa je primjerice Milan Bogdanović otklonio suradnju sa srpskom redakcijom

⁵⁰⁷ Irina Aleksander je u pismu (1947) upućivala Krležine na to da su se Ristićevi “promijenili”: “Beločko, u Parizu smo stanovali kod Marka i Ševe, koje smo katšto, na vrlo kratke momente, uspjeli prepoznati, i obradovati se tome. Ostalo vrijeme našeg zajedničkog boravka ostavilo je u našim srcima čudnu mješavinu začuđenja, sažaljenja i raznih drugih – sličnih i oprečnih osjećaja. Nema dvojbe da su se obojica napadno promijenila, te da je sav onaj dio njihovog novog života u kojem su oni na visini ispunjavanja dužnosti, odnosno gdje su glumački najjači – tamo su ljudski i prijateljski najslabiji”, što se iz bogate dokumentacije, koja se čuva u Memoriji Bele i Miroslava Krleže, o pariškom boravku za vrijeme izložbe ne može potvrditi. Ta dokumentacija sadrži i pozivnicu za otvaranje izložbe.

⁵⁰⁸ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 50.

⁵⁰⁹ Ristić je prijateljevaio i sa Crnjanskim i s Andrićem. No dok se s Crnjanskim nepovratno razišao, relaciju s Andrićem je učvrstilo iskustvo života pod okupacijom (1941–1944), tim više s obzirom na povremenu upućenost obojice na Vrnjačku banju.

Enciklopedije sve dok joj je Ristić na čelu⁵¹⁰, a sam se Krleža u više navrata zatekao pod povećalom „partijskih komisija“, sada kao forme vlasti, a ne ideološke inspekcije. Prijepori su se i po sadržaju prije odnosili na društvenu zbilju, a ne iz nje izvedeni idejni profil, pa se problem vlasti, kao shvaćanje dužnosti, pojavio i u odnosu Krleže s Ristićem.

Ristić je već za izložbe u Parizu (1950) „bio u glupoj situaciji: Službeno je bio okružen ljudima koji su na njega režali sa svih strana, a on je sam zaista bio na mojoj strani“ – reći će Krleža – “ali je bio bespomoćan. Da zamasti mastilom svoje pero i da prekine neke stvari, to nije mogao“.⁵¹¹ Kada se uskoro vrati u Beograd, gdje će između ostalih dužnosti preuzeti i onu voditelja operativnoga enciklopedijskoga radnog sastava za Srbiju, Ristić se neposredno suočava s problemima koje je kada su se pojavili u kontekstu izložbe zahvaljujući svome položaju mogao izbjeći.⁵¹² Ne dovodeći u pitanje ni Krležinu idejnu osnovu za

⁵¹⁰ Bogdanovićevo pismo (3.II.1953) objavio je Sava Dautović (*Krleža, Albanci i Srbi*, Beograd: Narodna knjiga, 2000, str. 120–121), što ipak ne znači da je prekinuo suradnju s *Enciklopedijom* jer je u njoj (1955) objavio i članak o Andriću. Čini se da je u vezi s tim člankom Bogdanović upozorio Krležu na Andrićevo nezadovoljstvo zato što se u predlošku signira hrvatsko obilježje porodičnog kruga iz kojega potječe.

⁵¹¹ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 119; Krleža je, prethodno, asocirajući isti problem pisao: „Šaljem Ti za razonodu 'Povratak' u očajnom izdanju Cankarjeve založbe *sa studijom Bojana Štiha*, što je u svakom slučaju iznenađujuće. On je bio polit. kontrolor da ne kažem “komesar” Izložbe i [kataloga] 1950. u Parizu, i on se jedini za razliku od Marka R. usudio usprotiviti šikanacijama s jedne i druge strane [...], a ovaj tekst o Filipu *nije baš ni neintelligentan*“. – *Pisma Miroslava Krleže Beli Krleža* (1975).

⁵¹² Marko Ristić se u svojstvu „glavnog redaktora“, a na memorandumu Leksikografski zavod FNRJ / Republička redakcija za SR Srbiju, 26. I. 1952. obratio Personalnom odeljenju Leksikografskog zavoda u Zagrebu sa prijedlogom da se „u vezi osnivanja Leksikografskog zavoda za NR Srbiju [!], a u cilju obavljanja službe [...] preuzmu i postave sledeći službenici [4]“. Republičkoj redakciji E. J. [a ne L. Z. !] za N. R. Srbiju odgovoreno je 16. II. s potpisom direktora Miroslava Krleže „da za sada nismo u mogućnosti da predložene imenujemo redovitim službenicima, budući da ne raspolazemo

projekt a ni svoje osobno povjerenje u njega, Ristić se pri suočenju s „partijskom komisijom“, prema Krležinu dojmu, ponio prije „diplomatski“ nego lojalno, štoviše Krleža kao da je ostao zatečen vlastitim zaključkom da ga je izravnije od Ristića u zaštitu uzela vlast.⁵¹³

Krležu je taj incident asocirao na vrijeme kada se beskompromisno stavio na Ristićevu stranu,⁵¹⁴ makar se u tome prijeporu koji je doveo do Ristićeva povlačenja iz uredništva *Enciklopedije*, odnos spram vlasti⁵¹⁵ reflektira i neizravno: Ristić je trajno osobno blizak Andriću, čiji se tip kulturne penetracije razvija obrnuto proporcionalno od njegovih prvih

slobodnim mjestima odobrenim nam sistematizacijom“, pa su predloženi „imenovani honorarnim službenicima uz puno radno vrijeme“. Sam Marko Ristić raspoređen je Rješenjem od 5. X. 1953. za glavnog urednika srpske redakcije *Enciklopedije*, 8. III. 1955. o tome je potpisao Ugovor s klauzulom da „ovaj ugovor vrijedi sve dotle, dok traje rad spomenute republičke redakcije“, ugovorom od 20. V. 1959. (dr. Marko Ristić) honorar mu je s 9.000 povećan na neto din. 25.000, da bi Rješenjem od 26. V. 1963. s Krležinim potpisom ugovor, prema Ristićevu prijedlogu, s 30. VI 1963. „prestao važiti“. – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁵¹³ Krleža je u tom smislu lijepo govorio o srpskom partijskom rukovodiocu Dragoslavu Draži Markoviću, koji ipak u svojim memoarima relativizira da bi se s Krležom u toj prigodi bio posve suglasio, ali i potvrđuje da je presjekao „produbljivanje toga sukoba“. – Dragoslav Marković, *Život i politika*, Beograd: Rad, 1987.

⁵¹⁴ „Nisam mogao shvatiti da se Marko mogao tako ponijeti, Marko koji je mene znao bolje nego itko, Marko zbog kojeg sam, braneći ga kao nitko nikog nikada, ušao 1939. u najluđi okršaj...“ (Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III, str. 11), što je bilo točno, jer je Tito u *Proleteru* potpisao „Neki naši časopisi pružaju gostoprimstvo takvim tipovima kao što je nadrealista Marko Ristić, intimus pariškog trockiste i buržoaskog degenerika Bretona“, pa Ristić čak ni 1952. nije mogao kao „nadrealist“ ući u *Novu misao*, kada se Krleža opet solidarizirao s njime te ni sam nije ušao u redakciju. Krleža je Ristića, s druge strane, povrijedio jer je sporni enciklopedijski materijal, uključujući kontakt o tome s Ristićem, povjerio Borku Vranicaniju, „koji je u Zavodu bio političko-upravno lice“, zapravo sigurnosni povjerenik. Sam Krleža se povjerava Čengiću da je među njima otada velika *provalija*.

⁵¹⁵ Ironično je da, s obzirom na Krležinu metaforizaciju srpskoga oficirskoga kompleksa, Ristića u ulozi glavnog redaktora, upravo srpske redakcije, nasljeđuje – general.

revolucionarnih pokrovitelja Zogovića i Đilasa, a komplementarno s afirmacijom Daviča i Ćosića. Ne samo što ni sam Krleža, koji na taj način aludira na Ristića, nije mogao, a to znači ni htio zadirati u društvene pretpostavke Andrićeva rasporeda, već je Andrićevu najbližu suradnicu Veru Stojić prihvatio u najuži, Ristićev enciklopedijski kabinet.⁵¹⁶ Ristić još 1956. pred Krležom nije skrivao da se, za razliku od vile Bistrica pri Tržiču⁵¹⁷, na Brionima „ne bi dobro osjećao“, koncept prihvaćanja simboličkih punktova vlasti u njih se dvojice očituje upravo u *identitetskoj* formuli malih razlika, čije su se raspravne dimenzije kao pitanja *nadrealističke* poetike osobno čuvali, da bi se pri završnom

⁵¹⁶ Vera Stojić (1902–1988) bila je bliska suradnica Iva Andrića, nakon njegova povratka u Beograd 1941. „prekucavala je njegova dela, vodila korespondenciju, brinula se o autorskim pravima, bankarskim i mnogim drugim praktičnim poslovima“ (Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2012, str. 279). Umirovljena 1954. kao bankarska službenica, nastavila je, budući poliglot, zapaženu prevoditeljsku karijeru. Manje je, međutim, poznato da je Vera Stojić među važnim suradnicima srpske redakcije *Enciklopedije*, praktično njezinim organizatorima. To je posebno važno stoga jer je ona imala iskustvo u tom poslu, bila je (1920-ih) sekretar Redakcije Stanojevićeve *Enciklopedije*, a sam Stanoje Stanojević bio je njezin rođak. Na Krležine zagrebačke suradnike iz *bivših* enciklopedijskih sastava nerijetko se gleda sa sumnjom, pa i njezin, ne i jedini takav primjer u srpskoj sredini, pokazuje koliko je za kontinuitet tako zahtjevne djelatnosti važno iskustvo. Roksanda Njeguš, sekretar srpske redakcije, obratila se 14. X. 1955. izravno Krleži, oslovljavajući ga prijateljski *dragi druže Krleža* i podsjećajući ga kako je o tome *govorila s njime*, a riječ je kako *nagraditi rad Vere Stojić*: „Došla sam do uvjerenja da je najbolje odrediti joj stalni honorar od 4000 dinara mesečno [polovica honorara glavnog urednika!], a uz to joj lektorski posao plaćati prema tabaku i prema uredbi. Stalni posao bio bi nagrada za njenu takoreći svakodnevnu pomoć u redakciji“. Krleža je osobno s Verom Stojić odmah potpisao odgovarajući ugovor, da bi (1959) taj ugovor bio promijenjen u pogledu obračuna naknade za rad, sada joj je pripadalo 200 din. po satu. – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁵¹⁷ „Javio mi je Vidmar telefonski, da je Sv Jurij slobodan jula mjeseca i dao mi je riječ da će Vas o tome obavijestiti, jer mi je to javio da ja javim Vama. Pretpostavljam da je to doista uradio“. (19. VII. 1954) – Arhiv SANU / Ristićeva ostavština; „Za Brione Marko je uglavnom ostao pri svome, kaže da se ne bi tamo dobro osjećao.“ (17. VI. 1956) *Pismo Ševe Ristić Beli Krleži*, Memorija Bele i Miroslava Krleže / Muzej grada Zagreba.

zbrajanju sam problem vratio u početnom obliku, naime da bi za prihvaćanje drugoga trebalo biti odlučujuće to što on jest ili nije pisac, u smislu teksta koji je po sebi svijet.

Do Krležina se mišljenja o književnosti, a ne samo njegovih književnih tekstova, u srpskoj kulturnoj javnosti držalo otkad se on u njoj javio kao sugovornik pa sve do nemira koji je na samom kraju tako zamišljenog razgovornog luka, potkraj piščeva života, izazvala zbirka pripovjedaka Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča*.⁵¹⁸ Razlika i snaga njegova književnog autoriteta nije proizlazila tek iz programskih i institucionaliziranih aspekata kulturnoga spektra, pa ni s njima poslije povezanih mehanizama društvenog rasporeda. Krleža je jednostavno slovio za čitatelja s osjećajem, dekodacijskim talentom za umjetničku nijansu, koji se pritom znade uzdržati od selektivnog impulsa vlastitih poetičkih, idejnih i socijalnih preferencija. Polemička shema, kada se njome koristio, zasnivala se i na strategiji totalne negacije osporavanoga, ali je, ne samo retrospektivno, podrazumijevala diferenciranje supstrata spora prema ljestvici na kojoj se posredno daje procijeniti stupanj ne samo zastranjenja drugoga, s polemičareva gledišta, nego i njegove opće relevantnosti. Već naslovi dvaju ključnih dokumenata koji reflektiraju takvu kulturnu napetost upućuju na inicijacijski i afirmacijski kompleks kakav na pozadini epohe pokušavamo odrediti za pisce – Krleža je svoj

⁵¹⁸ Danilo Kiš (1935–1989) privukao je zarana pozornost javnosti profiliranom pripovjednom manicom usredotočenom na jezičnu i etičku nijansu. U Krležinoj knjižnici čuva se primjerak Kišove *Po-etike* posvećen – „s poštovanjem i divljenjem“ – 29. XI. 1974, i to u Zagrebu, što bi trebalo indicirati da su se toga dana i sreli. Kiš se i inače o Krleži javno očitovao kao o „učitelju“, a slijedeće (1975) javlja mu se u vezi sa *Grobnicom* koju je Krleža čitao u rukopisu: „Sa zadovoljstvom se prisjećam našeg zagrebačkog susreta i Vaših vedrih (uprkos svemu) opaski. Rukopis svoje knjige povukao sam hitro iz HIT-a, kako ondašnje komercijaliste ne bih dovodio u iskušenje, i predao stvar u ruke Goldsteinu. U najoptimističkijoj varijanti, pruža mi se perspektiva da dogodine od honorara iz LIBER-a platim večeru u Gradskom podrumu, kao što sam obećao. Samo nemojte sad reći, molim Vas, da se žalim!“, da bi 2. VIII. 1976. dopisao u pismo prijatelja „Knjigu sam Vam poslao čim se pojavila. Čitanje nije obavezno“. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

odlučni spis projicirao kao *Dijalektički antibarbarus*, a Milovan Đilas⁵¹⁹ usporednu biografsku građu retrospektira kao *Vlast (i pobunu)*. Do pobune s obzirom na *vlast* Krleža i Đilas dolaze u različitom, kako osobnom tako i općem vremenu, a da ih taj pobunjenički refleks uzajamno ni u epilogu neće približiti. Pa ipak je vlast, preciznije njezin barbarski gen, onaj topos historijske periode u kojemu je kao u negativu sadržan evidencijski otisak unutrašnje slobode pojedinca, čiji se trag može pratiti u društvenom reljefu.

Na sličan način kao što je u doba *Antibarbarusa* bio upućen u Zagreb, Oskar Davičo⁵²⁰ je, zajedno s Dobricom Ćosićem,⁵²¹ bio određen

⁵¹⁹ Milovan Đilas (1911–1995) stekao je 1930-ih glas karizmatičnog komunističkog intelektualca, pogotovo u krugu tako senzibiliziranog dijela beogradskog Univerziteta, pa ga je, nakon potvrde revolucionarne predanosti iskustvom višegodišnje tamnice, uzeo u Politbiro koji je organizirao partizansku borbu i pripremio društveni prevrat. U prijedporima s Krležom, Đilas je u tom svojstvu tvrdo zastupao partijska gledišta, što je Krležu potaknulo da ga uzme za metaforičku figuru potencijalnoga rizika u vlastitom prelasku partizanima, a poslije i kao dužnosnika koji je sabotirao Titov plan njegove integracije u novi poredak. U Krležinoj su se predodžbi pritom stopile vlastita povrijeđenost i dojam koji je Đilasa u javnosti pratio kao prijekog ratnog zapovjednika. No, kada se pri sukobu sa Staljinom pokazala Đilasova privrženost Titu, unatoč osobnim kontaktima što ih je imao s neprikosnovenim vođom kominternovske alijanse, Krleža se s njime zblizilo. Paradoksalno, razišli su se kada je sam Đilas spram imperativa autoriteta došao na pozicije Krležine *sumnje*, zagovarajući demokratske institucije. U globalnom odjeku Đilasova disidentstva tako se redovito tumači i njihov odnos, koji je osobno zaključen Đilasovim respektom i kritičkim razumijevanjem, te Krležinim nervoznim otklanjanjem konzekvencija do kojih ga je Đilas, pa makar i stjecajem prilika, doveo.

⁵²⁰ Oskar Davičo (1909–1989), pjesnik čija se *nadrealistička* poetika prelamala s nadrealnim biografskim formama. Pokrećući kao gimnazijalac književne listove, studirao je na Sorboni i diplomirao u Beogradu, da bi, praktično odmah potom proveo pet godina na robiji zbog ilegalne komunističke agitacije. Unatoč tome je podvrgnut partijskom discipliniranju jer je (pod pseudonimom) objavio pjesme u Krležinu *Pečatu* (do čega je zapravo došlo preporukom Titu bliskih partijskih krugova), pa se 1941. zatekao u Splitu, odakle je odveden u talijansku internaciju. Uspjevši se odande pridružiti partizanima, sudjeluje u borbenim jedinicama, a potom s Visa prelazi u Beograd, gdje je, između ostaloga, 1944. prvi sekretar srpskoga književnoga udruženja. Avanturistički duh ga neće napustiti, pa će, prije nego se njegov književni talent očituje u kanonskom

za vrlo uzak popis beogradskih suradnika prvoga broja časopisa za koji je Krleža 1952. dobio suglasnost vlasti. Kada Ćosić u svome svjedočenju o toj situaciji izostavlja Đilasa, koji je s Krležom u neposrednoj konzultaciji o časopisu⁵²², zacijelo, prije nego što o takvoj Đilasovoj

razmjeru, stići kao reporter među Markosove partizane, a polemičku strast će zadržati i kao etablirani, zarana institucijski potvrđen (dopisno članstvo u JAZU) pisac. Takav ga je, aktivistički naboj dodatno i uzajamno povezivao s Krležom, koji je odricao da bi njegova procjena Davičova književnog formata bila odlučujuća, ali ga je postojano i precizno zagovarao.

⁵²¹ Dobrica Ćosić (1921–2014) povezo se s ilegalnim pokretom u poljoprivrednom tehniku u Aleksandrovcu, gdje su u komunističkoj agitaciji prednjačili mladi hrvatski polaznici. Prvoborac, te ubrzo ideološki komesar partizanskih odreda u Srbiji, u novoj je, revolucionarnoj vlasti odmah pozicioniran kao istaknuta figura u obje vertikale vlasti: partijskoj i predstavničkoj. Za dvadesetogodišnjega razdoblja, do sredine 1960-ih legitimiran je kao pripadnik užeg Titova kruga (ima izravan pristup i uživa njegovu izričitu naklonost). To se odnosi i na Ćosićevu književnu karijeru, uključujući presedan da mu je s naslova istraživanja ili razumijevanja okolnosti omogućen policijski pristup strogo distanciranom kompleksu tzv. informbirovskih otpadnika. Svoje je književne ambicije ipak usmjerio na žanrovski nepopunjen a atraktivan prostor ratne teme, da bi se *herojskom* kronikom o Prvom svjetskom ratu (*Vreme smrti*) odvojio od protekcijske hipoteke poretka iz koje je izrastao. No, iako je inzistirao na disidentskom karakteru svoje pozicije, nakon napuštanja partijskih foruma, institucijski se okvir njegova (kulturnog) djelovanja nije promijenio: odmah je primljen u SANU (što bez, makar prešutnog, partijskog akreditiva ne bi bilo moguće), ostajući do kraja privržen monološkom retoričkom modelu u kojemu je formiran. Štoviše, unatoč figurativnom oponiranju Krleži, Ćosić je s njime, pa i nakon svoje pristupne *besjede* (1978), bio u istom Akademijinom razredu i to u radnom sastavu. Kada se govori o Ćosićevoj književnosti, posebno s obzirom na tezu te besjede o ratu i miru, na tipičan se način zaboravlja da „imaginacija“, pa ni književnost „ne spada ni u razum ni u nerazum“. Književnost često podupire uznapredovali nacionalizam tako što „ukazuje na to da smo svi imali istu slavnu prošlost, iste velike bitke za nacionalno oslobođenje, istu vjersku toleranciju“, čime se „povijest pretvara u kulturno sjećanje“ (Gayatri Chakravorty Spivak, *Nacionalizam i imaginacija*, Zagreb: Fraktura, 2011, str. 30).

⁵²² „Dragi Krleža, Ovih dana putujem u Makedoniju i tamo ostajem 3–4 dana (oko 6-og maja biću u Beogradu), pa sam htio da se s tobom posavjetujem oko mog priloga za prvi broj 'Danasa'. [...] I u vezi s takvim stanjem toga problema došao sam na misao da bih mogao da pišem (makar i najopštije) o dva pitanja (u uvijek je čovjek kod ta 'dva' u nedoumici koji padež da upotrijebi!): prvo, o

poziciji ne bi bio upućen, računa upravo s pretpostavkom da je Đilasova kooperacija, pa i kao mogućega suradnika vertikalna, a ne horizontalna, po tipu poziva s prioriteto književnom referencijom. Premda ni u cjelini odnosa Krleže i Đilasa neće ostati razgovijetno što je Krleža najposlije mislio o Đilasovu književnom talentu, Ćosić pripada posve skućenoj skupini srpskih pisaca koji su s Krležom stajali u bliskoj relaciji, a da se ona raspala bez sadržajnoga ostatka. Nikako usamljen po ushićenju s Krležinom blizinom, koje se oćituje u pismima i posvetama,⁵²³ Ćosić će i svome razlazu s Krležom pokušati ućitati biografsku građu pa i vrijednosni supstrat,⁵²⁴ dopuštajući pritom svome memoarskom iskazu

ulozi svijesti u društvu, a posebno u socijalizmu, relativnoj i kao takvoj apsolutnoj, o mogućnosti, odnosno nemogućnosti mijenjanja svijeta pomoću svijesti, o izvanredno velikoj ulozi svijesti naroćito tamo gdje su proizvodne snage slabe, o tome da smo baš *mi* sve i svja, prije i iza nas niko i ništa, ova tema mi izgleda važna iz mnogo razloga: što je *danas* za nas svjesni politićki i društveni elemenat za razvitak veoma važan i drugo što se taj faktor precjenjuje...[...] Ovdje inaće ništa novo. Odnos 'Svedoćanstava' i 'Književnih novina' se polako i neizbežno zakuhava. To bi moglo umnogome da parališe rad beogradske grupe 'danas'. No bilo kako bilo izgleda mi da ne bi smjeli da to prenesemo i u 'Danas'. Meni lićno izgleda da ima mnogo starog i na jednoj i na drugoj strani, prije svega zato što izgleda da nikom nije jasno šta je to novo šta treba dati našoj kulturi iako svi o tome prićaju. A meni stvar izgleda prosta (iako teža), treba pisati, i to napisano, ako valja treba da je to novo, a ne priće o novom. Od prića mala vajda.“ (28. IV. 1952) Pismo Đilasa Krleži ćuva se u Memoriji Bele i Miroslava Krleže / Muzej Grada Zagreba.

Davićo je u svojim sjećanjima detaljno opisao kako ga je Đilas 1939. uputio u Zagreb, kako je ondje upoznavši Krležu shvatio da je rijeć o ćovjeku kojega je konspirativno u Beogradu pratio na susret s Mošom Pijadom u bolnici, te kako će mu Krleža poslije obilježiti život (Oskar Davićo, *Polemika i dalje*, Sarajevo: Oslobođenje, 1986).

⁵²³ „Beli i Krleži – / Mojim dragim prijateljima / ljubav i odanost bez / deoba / Dobrica Ćosić / jul 1961.“ Primjerak *Deoba* s Ćosićevom posvetom ćuvao se u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

⁵²⁴ „Oskar je pozvao Krležu i mene na rućak u svoj stan [XII/1964]. Gnevan na antijugoslovenske stavove koji pobećuju u mimikriji samoupravnog poretka, ja sam podržan od Oskara, žestoko kritikovao novu nacionalnu politiku voćdstva Saveza komunista, preprićavajući im diskusiju u komisiji za programsku deklaraciju. Krleža se žestinom većom od moje oborio na moja shvatanja,

prilično riskantan tip polemičke objektivnosti⁵²⁵, podastirući sjećanja kako je o Krležinim ideološkim zastranjenjima pokušavao informirati istaknute političke prvake, uključujući samoga Tita. Bez obzira na političku nekorektnost takve misije, ona Ćosića posve izuzima iz Krležina srpskog kulturnog auditorija, bez obzira na načelo uključenja ili isključenja unutar skupina koje su ga činile, jer je razlikovnost Krležine srpske protubiografije ponajprije u tome što ga njegovi oponenti, pa ni oni s desnice, institucijski povezani s kraljevskim režimom, nisu kao elementarno spornog pokušali ograničiti u audijencijama toga tipa. Za razliku od Đilasa, koji je od vlasti otpao za jednu kriznu stepenicu ranije od Ćosića, i o čijem se književnom svojstvu kanonski dvoji, Ćosić je

prevedeći temu rasprave iz oblasti privrede u prostor opštih političkih shvatanja u Srbiji, zamerajući nam izjednačavanje uloge domobrana i četnika u Drugom svetskom ratu.“ – Dobrica Ćosić, *Pisci moga veka* [ćir.], Beograd: Zavod za udžbenike, 2004, str. 36; Ćosić se uživio u *sveznajućeg pripovjedača nacionalne povijesne proze* pa je s Krležom poželio – „često zaželim“ – [1975] raspravljati *otvorenim pismom*, kao piscem *Zastava* o „njegovoj nacionalnoj ideologiji i hrvatstvu“, poistovjećujući se sa Camusom [!] i aludirajući na njegovo *Pismo jednom njemačkom prijatelju*. – Dobrica Ćosić, *Pišćevi zapisi* (1969–1980) [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2001, str. 210. Nasuprot Krleži, Ćosića je u Hrvatskoj ozbiljno shvaćao Franjo Tuđman, koji u svojim *zapisima* (28. VI. 1984) jednako samouvjereno za usporedbu sebe sa Ćosićem tvrdi „da ta usporedba bila je službena ocjena ljudi od utjecaja u Srbiji i Hrvatskoj koji se nisu podredili birokratiziranoj vlasti“. – Franjo Tuđman, *Osobni dnevnik*, III, Zagreb: Večernji list, 2011, str. 55.

⁵²⁵ Ćosić, tako, ne zamagljuje da je samoga Tita uvjeravao u Krležin nacionalizam, ali mu je Tito objasnio kako se „Krleža u staroj Jugoslaviji borio protiv 'hrvatske malograđanštine', 'mnogi drugovi to zaboravljaju, pa kritikuju Krležu za sve i svašta, naročito zbog Enciklopedije. A ja najbolje znam šta je Krleža značio za naš radnički pokret i klasnu borbu“; štoviše, podučio je Ćosića „Krleža se potcenjuje... Pa i taj *Pečat*. Sve su to još neraščišćene stvari. Njega su najčešće napadali baš oni koji nisu više s Partijom. On je prvi shvatio šta znači socijalistički realizam.“ – Dobrica Ćosić, *Pišćevi zapisi* (1951–1968) [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2000, str. 236, 176. Ćosić se nije dao impresionirati, pa je za svoj problem s Krležom nastojao pridobiti Krležina oponenta u hrvatskom partijskom vodstvu Vladimira Bakarića, koji je Ćosićevim ocjenama usmeno doista povlađivao, ali se na pisma nije očitovao, a poučen o tome na isti način kao i Ćosić, u Titov se odnos s njim nije uplitaio.

svoje kanonske povlastice poistovjetio s književnim *identitetom*, osjećajući se pozvanim i samim time ravnopravnim pozvati Krležu na razgovor, i to kao *drugog* prema vlastitom, a možda i dogovornom, katalogu historijskih tema.

Krleža takvom *kriznom* polju u svome unutarnjem srpskom monologu neće izmaknuti, ali ga neće voditi s Ćosićem, nego s Davičom. I u toj će se raspravi, koja pripada zaključnim razmatranjima našega istraživanja,⁵²⁶ fenomen vlasti ispriječiti kao institucijski, problem nomenklature, s Krležinim otimanjem bilo kojoj historijskoj formi koja bi čovjeka ograničavala u pravu izbora i s njime povezanim tumačenjem povijesne zbilje. Na to je, kao *Krležinu dilemu*,⁵²⁷ u prijelomnom razdoblju uputio njegov davnašnji oponent Vinaver: „Teoretičar Krleža nije hteo da voli Klanfara i Glembajeve, čemu je kao dramatičar težio. Polemičar je preoteo maha i naterao dramatičara da ovaj zamukne kako ne bi učinio ništa nažao polemičaru. Šteta. Brak polemosa i dramaturgije ovde je rastavljen presudom samog pisca, bez učešća publike kojoj je brak prijao.“ Ali, upravo će Vinaver upozoriti mlade pisce da iako se s Krležinim „zaključcima uopšte ne slaže“, jer je on „podvlačio da je naše doba sve u umetničkoj krizi“, kako se o takvom Krleži ne može govoriti apostrofiranjem „senilnosti“. Naprotiv, „Krleža je bio u naponu, vrcao je iskrama duha i humora“, a to što je poslovima kojima se opteretio ukinuo vlastitu *dokolicu*, kao preduvjet svojevrzne kontemplacije nikako ga ne diskvalificira.⁵²⁸

Sve ako je i izrečena s dahom erudicijske ironije, Vinaverova je opaska dobro locirala plutajući ductus Krležina pera, posebno s naslova

⁵²⁶ Vidi poglavlje X.

⁵²⁷ Stanislav Vinaver, *Beogradsko ogledalo*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 145–146.

⁵²⁸ Stanislav Vinaver, *Beogradsko ogledalo*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, str. 365–369.

čitateljske kulture u kojoj je, poput samoga Vinavera, bio intuitivno i kondicijski predan do kraja. Krleža je tako još 1973. kazao Kišu da mu sredina neće „oprostiti talent“, držeći se vlastitoga kulturnoga iskustva, ali i shvaćanja književnosti kao totalnoga jezika, odnosno *identiteta*. Krležino inzistiriranje na vlastitoj procjeni kada je Kiš doista došao u diferencijacijsko središte takva kulturnog odnosa očitovano je u poruci: „svojim perom Vi dražite svet oko sebe“, štoviše „namjerno ga razdražujete“ – ponekad se tumači kao uzmak ili rezignacija, kao da Kiša nije uzeo u javnu zaštitu.⁵²⁹ No Krležino se držanje može razumjeti i s gotovo suprotnoga gledišta: on je Kiševu *pobjedu* u tome sporu doživljavao i kao vlastitu. Pritom treba strogo razlikovati kulturnu od književne identifikacije. Krleža (više) doista nije vjerovao u kulturnu promjenu, pa ni to da bi Kiš mogao od društva dobiti satisfakciju, ali je u Kišovu književnu egzistenciju kao očevidno ne samo očuvanu nego i ojačanu gledao kao historijski pomak, rehabilitacijski primjenjiv i na vlastitu *dramaturgiju*, kako ju je nazvao Vinaver. U prilog takvu čitanju odnosa Krleže i Kiša opet idu posvete i pisma koja su slijedila, čak mimo one sjene iz odnosa s Ristićem kakvu je Krleža osjećao, ali i važniji, na žalost neostvaren impuls. Kiš je želio prirediti Krležinu beogradsku knjigu, a ona ne bi sadržavala polemike ni idejna očitovanja, već pripovjetke, jer je još (ili upravo) tada, dosljedno potonjem očitovanju Nikole Miloševića, integralnog Krležu, kao *identitet* vlastitoga pisma razumio u njegovu narativu.⁵³⁰

⁵²⁹ Mark Thompson, *Izvod iz knjige rođenih*, Beograd: Clio, 2014, str. 451.

⁵³⁰ Kiš piše Krleži (8. IV 1977): „Poštovani i dragi Krleža, Svojedobno sam bio napravio za BIGZ jedan izbor iz Vaših pripovedaka. Ta je stvar sada postala ponovo aktuelnom. Naime, kao što Vam je poznato, Nikola Bertolino, koji uređuje Džepnu knjigu, želeo bi da u toj kolekciji /20000 primeraka!/ objavi ne samo novele /ukoliko se Vi složite s ovim mojim izborom: šaljem Vam u prilogu naslove/, a Krleža mu odmah (11. IV. 1977) odgovara da bi njihovi planovi s BIGZ-om, „Dragi moj Danilo Kiš“, mogli ostati *na vrbi svirala*. – *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

Kiš je u doba Krležina odlaska svojim talentom doista dodirnuo temeljni društveni odnos do simboličke točke da se o tome sam Tito očitovao Brežnjevu,⁵³¹ ali to za Krležu, kao ni za Kiša nije bilo ništa novo na kraju epohe koja nije započela Antibarbarusom, već *vidovdanskim* mitom i *pijanom novembarskom noći*, u kojoj se umjetnik nije zatekao tek između kaosa i harmonije, već i naspram vlasti. Kada se u obzir uzme dramatična historijska zbilja, a ne tek ograničene društvene okolnosti, pisci su iz toga vremena kao Krležini suvremenici izašli s biografijama koje očituju višestruk razmjerni rast, ne samo u dijakronijskoj skali, već i u odnosu na razvoj drugih kulturnih područja i umjetničkih praksi, a Krležin se udjel pritom, ne samo apstraktno, kao očuvanje slobode, već i neposredno, kao živa ljudska dimenzija, teško osporava, pa i u kulturi čijim se prostorom kretao s osjećajem pripadnika, ali i oprezom dvojstva kakvo odgovoran umjetnik stvaralac generički podrazumijeva i kada je nominalno zavičajan.

⁵³¹ U srpskoj je književnoj javnosti pitanje obnovljenog izdanja *Dijalektičkog antibarbarusa* pokretano i za autorova života, o tome je s njime, prema vlastitom svjedočenju, (1972) raspravljao i Predrag Palavestra, ali ni kada se to, neposredno po Krležinoj smrti dogodilo, kao da je sjena spora koja se nadvijala nad biografije sudionika prevladala nad predmetom, opstajući i u Kiševu slučaju kao svojevrsni istočni grijeh spram *vlasti*. Zanimljivo je da se Krleži (22.II.1978) pismom javlja i Dragan M. Jeremić, kaže da je „izgubio stan, a i mnogo čega drugoga“. – Memorija Bele i Miroslava Krleže / Muzej grada Zagreba.

VIII. Sinteza

Na poziv radio stanice iz Muenchena da se svojim prilogom javi u „ciklusu predavanja o evropskoj kulturnoj i političkoj problematici“, Krleža je (1963), kao jedan od nekoliko (zapadno)evropskih pisaca, priredio tekst *Šta je Evropa?*.⁵³² U njemu se, *citatio*, vratio svojim ranijim *europskim* reminiscencijama, inzistirajući iz *kondicionalnog*, retoričkog kuta da *ako je osnovna oznaka našeg današnjeg evropskog vremena* to što je *prelazno*, i to između dvije ere – *klasičnih vrijednosti* i *procvata tehnike* – onda ne treba zaboraviti njegova svojstva historičnosti i iluzije. Ne odustajući posve od ironije – *naš slavni evropski zavičaj* – Krleža *jedinstvo* Europe razumije iz njezina *bilateralnog raspona* – ona je „*podjednako istočna i zapadna*“. Vraćajući se, tako, Mannovoj tezi kako *Evropa stoji ili pada kao jedinica*⁵³³ njega i nadalje zaokuplja *istina* kao održivo, *cjelovito* iskustvo. Kada se Krleža nad Mannovim europskim manifestom pita što će (njemački) pisac učiniti ako opet uskoro zatutnje europski ratni bubnjevi nego se povući u *staklenu*

⁵³² Miroslav Krleža, *Šta je Evropa*, Borba, 28/1963, br. 110, str. 8. Tekst priloga pročitao je na radiju 4. III, objavljen u *Borbi* 21. IV, praktično istodobno s njemačkom verzijom u časopisu *Wort in der Zeit*. Poslije je integralno na njemačkom uvršten u Krležinu knjigu *Europäisches Alphabet*, dok u izvorniku nije preštampan ni u jednom izdanju autorovih djela.

U eseju su integrirani fragmenti iz Krležinih tekstova *Evropa danas*, *Thomas Mann u Parizu*, *O Erazmu Rotterdamskom*, *Aldo Palazzeschi*.

⁵³³ Miroslav Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, II, Sarajevo: Oslobođenje, 1982, str. 75, 89–90.

konstrukciju „sedam stotina stranica debeloga 'Čarobnoga brijega'“, ne čini to tek kao polemički efektu korekciju *građanski inspirirane iluzije*, već i kao demonstraciju *sinteze* kakva proizlazi iz estetičnosti, *kvalitete*, vlastite poetike, prije nego se to *djelo, kvantitativno*, stalo obnavljati iz sebe. Baveći se iscrpno njemačkom jezičnom i kulturnom osnovom u Krležinu djelu, Ivana Živančević Sekeruš detektira njezin indikacijski, kontraindikacijski i integrativni potencijal do formativne razine, pa i s (unutrašnjim) *dijalogom* pri simultanim očitanjima zajedničke tradicije, kao u Manna.⁵³⁴ No, kada su Krležini romani i njegova *priča* doprli „do njemačkog čitatelja“ izazvali su „divljenje, čuđenje i zbunjenost kritike“.⁵³⁵ Zanimljivo je, naime, da Fritsch *zbunjenost* adresira upravo „duhovnoj pozadini djela i njezina autora“. Njemačkoj se kritici učinilo „da su ta djela nastala u mlađem razdoblju i da su u tom odnosu povezani sa zapadnoeuropskom prozom zadnje dekade“, pa ih pokušava povezati prije sa Sartreom nego Mannom, no kako su napisana u „tridesetim godinama“, značenje im je time samo „istaknuto, budući da im ni politička ni pjesnička događanja međuratnog razdoblja ne oduzimaju snagu i valjanost“.

Okvir od *pedeset godina* njemačkog izdanja Krležina *evropskog alfabeta*, kao vremenski raspon uvrštenih „radova“⁵³⁶ ne sinkronizira tek *objektivnu* govornu poziciju autorskog subjekta – „današnja pragmatična situacija ideološke pat pozicije nastala je iz liberalno-feudalne stare Europe (1914) nakon krvavih 'orgija Terora'“ – već i upravo subjektivnu – kakvu kao *kontrapunkt*, s obzirom na romanesknu

⁵³⁴ Ivana Živančević Sekeruš, *Miroslav Krleža i Tomas Man*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 1997, br. 52, str. 249–257.

⁵³⁵ Gerhard Fritsch, Predgovor, u: Miroslav Krleža, *Europäisches Alphabet*, Graz: Stiasny Verlag, 1964, str. 5–8.

⁵³⁶ Citati su *uvršteni* iz Krležinih djela.

svijest u Manna, razrađuje Živančević Sekeruš.⁵³⁷ Krležin uvid „da su se sve katastrofe i sveukupni zamah Zapadne i Središnje Europe unaprijed zaoštrili i kao u gorućem ogledalu ostvarili“ objavljuje se premijerno na njemačkom, a kada se pritom kaže da njegovo „razmišljanje o tim događajima neposredno je povezano, pošto je često bio aktivno upleten“, onda se to odnosi i na pokušaj da unutar takva *vremena* i sam dopre do Berlina kao pozornice.⁵³⁸ Krležina Europa polazi „od južnoslavenske situacije, koja je povijesno gledano kroz stogodišnju borbu za samoodržanje, doslovce, u biološkom smislu određena na bojnim poljima osmansko – srednjoeuropskog sukoba i kasnije protiv nacionalne nadmoći i arhaične zaostalosti. U dijalektičnim raspravama, o čijoj jačini sva djela svjedoče, iznova provjerava svoj progresivni individualizam, koji se, zahvaljujući oštrini razmišljanja i bogatom iskustvu, osobito uzdiže iznad ideologije konformističnih lijevih autora s *istoka* i *zapada*. Pjesnik nalazi tematsku parabolu za sebe, za svoja djela i za svoju zemlju, u stavu Bogumila“ - *pobunjenici* protiv „istočne i zapadne crkve“ i „usamljeni preteče europske reformacije, postavili su u čast svojim mrtvima spomenike svojih uvjerenja“. Na tim je spomenicima „bezbroj ljudskih ruku u molitvi pred smrt [a da] niti jedna nije sklopljena. Nijedna bogumilska figura ne pada na koljena“.

Pri sintetskoj definiciji Krležina djela određujuća je njegova poetička, estetska osnova povezana s idejnim, filozofskim predtekstom i društvenim, povijesnim impostacijama – samo ta osnova nije ponajprije

⁵³⁷ „Moglo bi se u ovom domenu također raspravljati o tehnici Krležinih romana. Zapažena je na primer korespondentnost između Ničeovog modela mišljenja i pripovedačke tehnike Tomasa Mana u perspektivizmu“. – O tome da Krležina „životno filozofsko – perspektivistička estetika počiva na stalnoj mijeni perspektiva između okrenutosti svijetu (politička odgovornost) i okrenutosti sebi (estetska sklonost) piše i Andreas Leitner: „koliko pak perspektivizam vlada Krležinim stvaranjem pokazuje se u njegovim divergentnim i čak proturječnim iskazima o jednom te istom predmetu...“. *Miroslav Krleža i filozofija života*, Republika, 49/1993, br. 11–12, str. 36.

⁵³⁸ *Pisma Miroslava Krleže Beli Krležu* (1919, 1932).

književna: ona je po sebi književnost, Krleža je pjesnik. U ranim programatskim tekstovima on se i sam odredio oko književnih prioriteta, u duhu pripadne retorike zapaža kako je na piscu da fiksira pojave na velikoj skali između kaosa i harmonije. Sve da tada, a i poslije nije naširoko raspravljao što se sve s pričom i piscem može dogoditi u vrtlogu ideologije i političke predanosti, bila bi očita tipološka cezura angažmana iz koje je crpio autoritet iskaza. Ogledao se u gotovo svim žanrovima modernističkih estetika, s retrospektivnim, gotovo citatnim nostalgичnim dijalogom na jednoj i snažnim, ne samo misaonom, nego i stilskim jedinstvom na drugoj strani: svoju je kompleksnu rečenicu razvio u sintaktički ritam bez presedana u uzorima i bez postupka za nasljedovanje. Od avangardističkih drama⁵³⁹ do romansirane kronike (*Zastave*) u jezgru je njegove unutrašnje priče fama o društvenoj *promjeni*, koja se širila u jeziku za čije je govorne raspone sročena. Krležino se djelo znatno teže snalazi s tumačima što bi činilo poteškoću onima kojima je upućeno. Paradoksalna individualnost njegova iskustva sadržana je u obrani pojedinca na doživljajni totalitet: svojevrsni tranzicijski zijev u njegovoj recepciji dolazi i otud što su ga suvremenici pomalo skrili od novih čitanja, s vlastitom predrasudom o iskustvu što su ga s piscem navodno dijelili. Razvijajući odnos prema svome svijetu od avangardističke negacije do enciklopedijske sinteze, Krleži je bilo stalo do morala koliko i do stila, pa je u toj jednostavnoj premisi, s kojom se kao (male) kulture skanjujemo, sadržana jednostavnost njegova književnog presedana, kada je u stihu dvosmislen ili kada u ocjeni pogriješi.

S enciklopedijskom *sintezom* pogreške su u Krleže postale *vidljivije*, ali ne i važnije, i to stoga jer se detalj, kao i u sintaktičkoj

⁵³⁹ Za anticipativnost avangardističke projekcije usp. primjerice *Kraljevo*, s recentnom afričkom, ratnom, premijerom. – Dubravka Vrgoč, *Kazališna sudbina Krležina Kraljeva* [zbornik], Europa i enciklopedija: kultura i kodifikacija, Zagreb: Pravni fakultet, 2015, str. 319–322.

kaskadi koju je razvio do razine zasebnog sematičkog *znaka*, podvrgava *perspektivi*. Takav je poetički postulat riskantan s gledišta *fatalne pogreške*, pa se Krležu još 1947. očitava kao *revizionista*⁵⁴⁰, ne više *osobno*, već upravo iz cjeline *djela – sva ta pisanja Krležijanaca – sve je to 'Pečat' bez Krleže*. Pokretanjem *sabranih djela* (1953) takva će se kulturna distanca povući iz forumskog u konzultacijski diskurs, ali se s Krležom kao *kanonskom* mišlju u hrvatskoj konstituciji nije računalo. Njegova se djela kao kulturne reference uzimaju u obzir kao *drugo* mišljenje, što se odnosi i na piščevu zdvojnost oko načina njihova produciranja, u osnovi koje je zapravo redaktorsko načelo, potreba za posredovanjem cjeline. U doba kada u Grazu objavljuje europski, pa politički *alfabetar*⁵⁴¹, takav je *brevijar*⁵⁴² planirao ugraditi i u zagrebačko izdanje svojih *djela*, ali će se „izbor citata ekscerptiranih iz gotovo 300 autorovih djela“ kao višesveščana, upravo enciklopedijska *panorama* pojaviti znatno kasnije u Sarajevu.⁵⁴³ Na prvome popisu Krležinih djela

⁵⁴⁰ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, I, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 370.

⁵⁴¹ Miroslav Krleža, *Politisches Alphabet*, Graz: Stiasny Verlag, 1967.

⁵⁴² Usp. bilješku uz objavljivanje Krležina priloga *Multa et varia iz estetike* (*Republika*, 18/1962, br. 10–11, str. 474): „Tekst Miroslava Krleže objavljen u ovom broju [...] fragment je iz zbirke citata istog autora, koja se u obliku neke vrste *brevijara* priprema za štampu da bi u toku godine 1963. ušla u seriju sabranih djela Miroslava Krleže. *Brevijar*, kao izbor citata [...] – od romana, novela, drama i pjesama do eseja, kritika, prikaza, osvrti, polemika i razmatranja – daje pregled preko čitavog kompleksa autorovih ideja, programatskih i principijelnih estetskih i političkih stavova od gotovo 50 godina“.

⁵⁴³ Miroslav Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, I–V, Sarajevo: Oslobođenje, 1975, 1982². Priređivač *Panorame* Anđelko Malinar pristupno ističe da je „pri dugogodišnjem pripremanju ovog djela“ Krleža intenzivno surađivao, što se posebno odnosi na njegova „shvaćanja da jedan književni tekst nije nikada dovršen, on je velik broj citata za ovo izdanje u većoj ili manjoj mjeri preradio, stilistički ih dotjeravši, ne dirajući dakako u njihovu sadržajnu suštinu“. No kada već kaže da je riječ o *književnom tekstu* [!] Malinar bi trebao biti oprezniji s definicijom *posljednje autorske varijante*, jer se svaka promjena

koja se u Leksikografskom zavodu odmah kao građu uzelo u čitanje bilo je i fikcionalnih, pa i poetskih naslova⁵⁴⁴, ali je *panorama* takvu registru dala novu recepcijsku vrijednost. Pisac, koji bi se poput Danila Kiša, u Krleže želio uputiti kako da sroči vlastitu *izmišljenu* autobiografiju⁵⁴⁵

do nje ipak odražava na *sadržajnu suštinu*. S tim u vezi je i problem kako čitatelju nedvosmisleno predočiti da pisac „kvaziobjektivno izlaže i parafrazira, a u stvari često oštro persiflira i kritizira. Da u pojedinom slučaju ne bi došlo do pogrešnog shvaćanja o 'nosiocu' takva pogleda ili nazora, priređivač je [...] na podesean način [...] označio da je riječ o baš takvoj parafrazi“. Upravo je u srpskoj javnosti znalo biti nesporazuma oko toga tko je *nosilac* poruke u takvim, parafrazama prožetim Krležinim tekstovima.

Malinar je s Krležom na *posljednjim varijantama* njegovih tekstova radio do kraja. U pismu iz Sarajeva (8. X. 1980) javlja mu – „dragi Krleža“ – kako se žuri „imprimirati još tri knjige“ kako bi izdavač s njima stigao na beogradski Sajam knjiga. (Pismo se čuva u Memoriji Bele i Miroslava Krleže).

⁵⁴⁴ Na sjednicama uprave Leksikografskog zavoda (1951) više je puta razmatrana potreba sustavnog čitanja djela hrvatskih i srpskih pisaca, pa je tako (13. VII) odlučeno da „direktor, Ujević, Šegedin i Malinar uzmu na čitanje 15. knjigu Matoševih Sabranih djela. U tom radu neće sakupljati samo podatke potrebne za izradu Enciklopedije Jugoslavije, već će nastojati iscrpsti sve probleme s najšireg književnog i historijskog gledišta“. Leksikografski zavod je (1955) objavio knjigu *Misli i pogledi A. G. Matoša* (izbor tekstova, indeks i objašnjenja M. Ujević). Od takvog *stručnog* niza Zavod nije odustao, premda sve do vremena kada je objavljena Krležina *Panorama* nije pripremio ni jedno takvo izdanje. Ali, upravo (1975), o 25. godišnjici ustanove najavljuje *biblioteku Misli i pogledi u djelima istaknutih autora naroda i narodnosti Jugoslavije*. Popis od 46 predviđenih opusa započinje Titom i sadrži Krležu, a zanimljivo je da su na njega, pored očekivanih srpskih pisac (Ljubomir Nenadović, Svetozar Marković, Stojan Novaković), među ostalim, uvršteni i Miloš Crnjanski te Miloš Đurić.

Uprava je (17. VIII) odlučila i „da se odmah priđe čitanju Krležinih djela“. Čitat će ih, kako se navodi, Bogdanov, Šegedin, Matković, Šinko, Malinar, „u toku posla načinit će se popis svih Krležinih djela, koja dolaze u obzir za čitanje, te će se ravnomjerno podijeliti među navedene čitače. Kao čitač, dolazi u obzir i dr. Ujević, kad se povrati s godišnjeg odmora“. Pri *zaduženjima* čitačima uočljiva je žanrovska raznovrsnost, uključujući „liriku i simfonije“ kojima se trebao pozabaviti Petar Šegedin. – Zapisnici sjednica Uprave Leksikografskog zavoda (1950–1951), Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁵⁴⁵ „Mene danas zanimaju oni pisci koji me uče *kako* a ne o *čemu* pisati. Ko će me naučiti kako da napišem svoju autobiografiju, lažnu? Znam samo jedan

dobio je na uvid anatomske priručnik za kretanje unutrašnjim, pa i vremenskim, koordinatama autorskog djela. Dok je *propast enciklopedije* još bila preko horizonta epohe, a i osobnoga iskustva pisca, *književnost* ovdje asistira „celokupnosti znanja koje u svakom društvu vrši dvostruku funkciju: očuvanje sećanja i prečišćavanje anegdotskog sadržaja kako bi se sačuvala historija“.⁵⁴⁶ Publiciranje, *antologiziranje* „nehijerarhiziranih podataka, samo naglašava gubitak istorijske perspektive: iscrpnost informacija je opasna kao i njihov nedostatak“, *višak* „sećanja čini život nepodnošljivim“.

Društva se sjećaju, u to nema logičke sumnje, premda je predmet *društvenog sjećanja* zahvalno polje postmoderne spekulacije. U modernim je tradicijama, pa i srpskoj i hrvatskoj, kriza društvenog sjećanja upravo *europska*, naše su strukture tako – evropski – bezuvjetno samopercipirane temeljem *izmišljene tradicije*. Izmišljena tradicija je pojam⁵⁴⁷ koji pomaže kako bismo označili „skupinu praksi ritualne ili simboličke prirode, kojima u načelu upravljaju javno ili prešutno prihvaćena pravila“, a čiji je cilj ponavljanjem usaditi određene vrijednosti i norme ponašanja. Osim što „ponavljanje automatski implicira kontinuitet s prošlošću“, umjetni karakter izmišljenih tradicija je i u tome što „nastale kao odgovor na nove situacije, one se oblikuju kao aluzija na prošla događanja“. Sintagma Miroslava Krleža o *hrvatskoj književnoj laži* koja je otvorila društveni, raspravni prostor za nacionalnu kulturnu sintezu sadrži i nezamijećeni protokritički potencijal *europske laži*. No, makar je Krležin evropski otklon bio i nacionalan i eksplicitan, hrvatske kritike evropskih praksi uslijedile su tek kada je sama Europa

sličan tekst u našoj literaturi: ime mu je *Djetinjstvo u Agramu* Miroslava Krleža“ (1965). – Danilo Kiš, *Varia*, Beograd: Prosveta, 2007, str. 489.

⁵⁴⁶ Zapažanje Umberta Eca iz razgovora za pariški *Le Figaro* (2006), citirano prema prijevodu u *Ninu*, 2006, 2. XI, str. 48.

⁵⁴⁷ Eric Hobsbawm, *Izmišljanje tradicije*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden makreting, 2006, str. 137–150.

omeđila svoje *granice*, dokidajući time vanjski, rubni mit lokalnih, *izmišljenih* tradicija kao *europskih*. Postajući time europski, Krleža je dodatno otežao svoju domaću percepciju, i to upravo na ljestvici vrijednosnih, moralnih kriterija: kako se zapravo držao kao čovjek u svom vremenu, čega se sjećao i što je pamtio. Krleža, čini se, nije imao iluzija da će se upravo takvo što dogoditi.

U *svome iskrenom skepticizmu*, kakvim njegova pozna raspoloženja ocjenjuje Danilo Kiš, Krleža je „bio opsednut činjenicom i stalno je tvrdio – 'Ja sam nitko i ništa, mene nitko ne zna. I nitko ne čita'“. Kiš se, međutim, zatekao s Krležom na večeri gdje je za susjednim stolom razgovarala skupina Mađara. Kada su prepoznali Krležu prišli su im i „sa, već za mađarski jezik poznatim formulacijama učivosti, skoro kineskim“ izrazili poštovanje. Na Kišovu primjedbu – „Evo, kako vas niko ne zna“, Krleža je odgovorio – „Da, znaju oni, ali ne znaju naši“. ⁵⁴⁸ No, Krležin asocijativni kontrapunkt *oni* vs. *naši* iz te epizode prije je kulturni nego identitetski, *Mađari* se od *naših* razlikuju utoliko što su *načitan*, ali u načinu prihvaćanja *prepoznatog* lako postanu *naši*: „Ni o kome ne smiješ kazati istinu, ako je ona na ovaj ili onaj način negativna, ne smiješ dirati u svetinje, ne smiješ u Zagrebu, ne smiješ u Beogradu, a onda ne smiješ ni u Budimpešti, dakako...“ ⁵⁴⁹ U Beogradu su *Srpske teme* doduše objavljene ⁵⁵⁰, pri čemu Krleža dojam *da ga čaršija ne trpi* locira kao kompleks sredine koja nije imala vlastiti glas oko čije autorizacije ne

⁵⁴⁸ Razgovor Danila Kiša s Borom Krivokapićem za Televiziju Beograd (*Teleskopija*, 12. IV. 1982), citirano prema prijepisu u: *Krleža danas*, Zagreb: HAZU, 2012, str. 49.

⁵⁴⁹ Pokušaj da se na mađarskom „stampaju mađarske teme“ nije uspio, „jer tu ima mnogo negativnog o Mađarima, a oni su osjetljivi“ [...] „ovdje vlada mišljenje da Krleža u isto vrijeme mrzi i voli Mađzare“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 133.

⁵⁵⁰ *Srpske teme* izlazile su u *Politici* (1963), od 24. IV do 30. VI; *varijacije* se odnose na biografske (Vojislav Ilić, Branislav Nušić, Gavrilo Princip), historijske (Srpski ustanak, Beogradski pašaluk), ali i osobne reminiscencije (Dvorski voz na stanici u Zemunu); ukupno 20 naslova.

bi bilo identitetskog spora o *drugome*: „Ne trpi da se govori ovako kako ja govorim. A što bi bilo da je netko progovorio na drugoj strani o tome na način kako sam ja progovorio o Hrvatima, o ovdašnjim ljudima i prilikama. Srbija nije imala pandana meni i na to oni nisu navikli“⁵⁵¹. Krležino *oni* u odnosu na Srbe sadrži pritom evidentnu dvostrukost: u srpskoj predodžbi on bi bio *drugi*, po klasifikaciji iz koje sam govori Hrvat, ali je istodobno za Hrvate također, opet, kao što sam kaže *drugi*, jer je o njima progovorio na način kako to u Srba (još) nije učinio nitko. Krležina se (identitetska) skrupuloznost oko razumijevanja *Srbije* utoliko približava kulturnoj paradigmi, mora se računati i s time da *netko* na nešto „nije navikao“, promjena se događa iz *njega*, a ne iz onoga što je *pročitao*.

Pri razumijevanju *Srbije*, kada je u priču kao pripovjedni prostor uvede na velika, romaneskna vrata u *Zastavama*, pisac će svojim karakterima povjeriti upravo raspravnu platformu *zakona milieua*: „To su zakoni milieua, Presvetli, oni se ne mogu preskočiti“. „Da bi se sredili neki pojmovi, za to nam nije potreban nikakav *zakon milieua*“, odgovara Presvetli, dodajući kako je jedno gledati „stvari oko sebe tako kako ti hoćeš da izgledaju“, a posve drugo „gledati u oči činjenicama“, jer to je „moralna funkcija“, da bi i sam dobio poduku kako ga šokiraju upravo „citirana fakta“, „a ima raznih načina kako se svijet muči i tu i tamo, a jedan od tih modusa vivendi jest i onaj 'tamo dolje', pa kad me već pitate, ja sam se javio tamo dolje da [...] bude li potrebno, da i poginem za stvar tamo dolje“.⁵⁵² Po svojoj genezi zapravo enciklopedički razgovor o *činjenicama*, psihološko je fiksiranje trenutka, točke u svijesti, u kojoj je subjekt moralno, dakle jednako u retoričkoj i povijesnoj zbilji, spreman svoju egzistenciju poistovjetiti s vrijednosnim, spoznajnim imperativom. S gledišta Krležine sinteze, Jojino se očitovanje pred autoritetom

⁵⁵¹ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 67.

⁵⁵² Miroslav Krleža, *Zastave*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1979, str. 344.

(Presvetlim) prevodi i u svako drugu, pa i vlastitu podlogu da se različiti miljei i životni modusi podvrgnu supstancijalnoj a ne tek kroničarskoj evidenciji: „Važno je da se prikaže atmosfera pojedinog života, moralno i intelektualno podneblje pod čijim okriljem neki umjetnik živi ili razvijajući se stvara ili stradavajući propada“.⁵⁵³

Književni tekstovi nerijetko, kao što to vidimo i u Krležinim *izletima*⁵⁵⁴ prikazuju likove koji putuju svijetom, te govore o zemljama i ljudima za koje je karakterističan *razlikovni* temperament ili milje. „Na taj se način uspostavljaju stabilni akterski obrasci koji se na konvencionalan ili ironijski obojen način mogu rabiti u svim književnim vrstama“.⁵⁵⁵ Dok je riječ o „književnoj kvaliteti“ tako izvedenih predodžbi čini se „posebno bitnim jesu li evocirane nacije stvarne ili imaginarne“. Krležin postupak, međutim, proširuje *književnost* i na polja u kojima za razliku od književnosti *književnih vrsta* postoje stvarne činjenice, pa su za razumijevanje „poveznice između umjetničkog medija i društvene, kulturne, etničke i političke referencije“ tekstovi poput *dnevničkih zapisa* i *marginalija* pokazatelj „specifičnog tipa referencijalnosti u fikcionalnim tekstovima“. Provokativnost estetske uvjetovanosti književnog govora u Krležinom pokušaju stabiliziranja kritičke nasuprot mitološkoj koncepciji književnosti, zapravo kontrapunktirane znanstvene dedukcije kulturni je preskok s imagološkim oživljavanjem činjenica kao *rječničkih* pojmova.

⁵⁵³ „Važno je, u jednu riječ, da se pojedini umjetnici prikažu u okviru ambijenta, u kome su djelovali, u recipročnom smislu; ne govori se o pomanjkanju pitoreskosti (koje u našim prikazima uglavnom i nema), nego o drvenom, o sapetom i podjednako krutom načinu kazivanja, koje nije izvorno govorenje, nego često površno i nepouzdana prepričavanje iz druge ili treće ruke, koje ne postaje po tom vrednije, jer trajno smeta svojom stilskom nedotjeranošću“. – Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 100–101.

⁵⁵⁴ Krleža se javlja zapisima iz stvarnih i imaginarnih *zemalja*: Rusije, Mađarske, Pelagonije, Blitvanije, sa *leta* nad Panonijom.

⁵⁵⁵ Usp. Karl Ulrich Syndram, *Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup*, u: Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 71–82.

U rječničkom rasporedu leksikonskoga gradiva, kao i u kalendaru *imaginarnoga* dnevnika traži se legitimacijski okvir za izlazak iz dogovorenog *zaborava*. Krležina sinteza nije u funkciji održavanja kulturnog modela, pa ni onoga na koji se kao idejnu matricu poziva, kada primjerice govori o sebi kao *enciklopediji*, ona *književnost* promovira kao svojstvo društvene promjene, koristeći se pritom *marginom* za održanje napetosti u središtu društvene nestabilnosti, nezadovoljstva, odnosno krize.⁵⁵⁶

Postojanost dikcije, a ni ciklizacije – prostora, vremena i *fragmenata* – u dugom, polustoljetnom razmjeru, od *domobranske historije* do *Zastava*, ipak nije potisnula očekivanje da bi se iz Krležine *ostavštine* mogao javiti *obrat*, povezano sa samim *Zastavama* da bi njihova posljednja, ili nastavna, knjiga, o kojoj je Krleža doista govorio, mogla promijeniti perspektivu. Premda takva knjiga nije pronađena, a ni građa na koju je pisac oporučno uputio kao važnu i nepoznatu cjelinu⁵⁵⁷ nije kao takva rekonstruirana, reprezentativnost dostupnih predložaka, pa i kada je riječ o neobjavljenim rukopisima, ovjerava autentičnost Krležina djela kao čvrsto integriranoga autorstva unutar kojega spoznajni *obrat* nije moguć. Očekivanja te vrste ipak nisu tek kulturna, niti potaknuta legitimnim a konkurentskim idejnim i poetičkim sustavima: zasnivajući se na ciklusima, Krležino se djelo obnavljalo i u vanjskoj dijaloškoj poveznici, s čitateljem kojega je poticalo da se zapita i uvijek iznova očekuje – nešto *drugo* od onoga što mu je dostupno. Pisac za kojeg se tako uporno i sa raznih strana govorilo da mu je vlastiti

⁵⁵⁶ „Križa je zasnova njegova dramatism i patosa, ugaoni kamen njegove lične poetike, unutrašnja energija njegove fraze“. – Radimir Konstantinović, *Krleža i križa*, Oslobođenje, 1985, br. 13407, str. 8.

⁵⁵⁷ „Napose za mene naročito važni i skupocjeni dokumenti i materijali vezani uz izložbu u Parizu koji do danas nisu pregledani ni objavljeni“ – Usp. bilj. 154, 513.

sudbinski *prostor* ograničenje⁵⁵⁸ u univerzalnome je prostoru *enciklopedije* ustrajao na tome da njezin reljef bude autentičan i obnovljiv, a ne činjeničan prema utvrđenoj *granici* koja se dogovorno smatra dovršenom.

Oni koji „pretenciozno šire svoje fraze o dva svijeta“ prešućuju da „kod nas postoji i manihejska faza, bogumilska plastika i tko bi mogao da ne vidi da su i kupole i freske i bogumilski sarkofazi dokumenti jedne relativno zanimljive civilizacije u umjetničko–stvaralačkom ili u intelektualno–moralnom smislu. Postoji heterogenost u stilovima, ali upravo ova heterogenost u stilskim elementima znači samo to da smo mi bili i da nismo bili periferija, to jest da se nad nama i nad našim reljefom precrtavaju dva periferijska kruga jakih kulturnih centara zapadnog i istočnog, ali da je isto tako, kroz stoljeća kod nas spram oba ova uticaja razvijan otpor koji je postojano živ i zanimljiv, a kao odraz originalan i prema tome nikada manje interesantan od onoga na zapadu ili na istoku“⁵⁵⁹ važno je Krleži u pripremi Pariške izložbe. Nije sporno „da Sopoćani, Mileševa, Dečani i tako dalje znače zapravo rađanje jednog novog stila u slikarstvu na našem terenu, to nam je poznato, ali to je poznato subjektivno samo nama, nekim pojedincima koji se tom problematikom bave, a i ova spoznaja kod nas nije još uvijek poprimila oblik nekog određenog mišljenja o tim otvorenim pitanjima. Posmatrana iz zapadne Evrope ova problematika poznata je jednom isto tako uskom krugu specijalista, od kojih su neki pojedini, i zasad još uvijek osamljeni, tek poslije Prvog svjetskog rata počeli ovom zidnom slikarstvu

⁵⁵⁸ Usp. bilj. 13, 537; „Mi imamo boljeg pisca od svih francuskih današnjih pisaca, y compris Sartra: to je Krleža. Njegova knjiga *Banket u Blitvi* prošla je u Parizu nezapaženo. Tako će proći i njegove druge knjige u Francuskoj i na Zapadu. [...] Baš nas briga. Mi ipak učimo od njega“. – Danilo Kiš, *Varia*, Beograd: Prosveta, 2007, str. 488.

⁵⁵⁹ Citirano prema Krležinom rukopisu [strojopis]: (*Izveštaj*) *O izložbi srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije u Parizu*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

posvećivati neku pozornost na bazi estetske analize, no osim toga, estetska valorizacija ovoga slikarstva još je uvijek pod znakom pitanja kao i valorizacija plastike, a naročito one bosanske, koja je uglavnom potpuno nepoznata i kojom se do danas nije metodički pozabavio nitko“.⁵⁶⁰ Integralnost *svijeta* kakav Krleža pokušava zastupati zasniva se

⁵⁶⁰ Krleža nadalje polemizira s tvrdnjom da „je ova plastika, po Boškoviću, manje vrijedna, ona predstavlja balast koji će upropastiti sve vrijednosti srpske freske. On je naveo u diskusiji Radovanov portal trogirski za primjer. Radovanov trogirski portal isto je tako početak jednog novog plastičnog stila. Kao i makedonske freske ovaj portal nije samo vulgarizator romanike, jer on prevladava ovaj stil u predosjećanju vremena koje dolazi. Ova veoma tačna Venturijeva ocjena mogla bi se uzeti kao moto svim mojim argumentima. Rađanje kupole kod nas na primjer, kupole na trompama, kao svodnog prevladavanja drvenih tavanica i to je jedan proces koji se odigrao od Nina i Zadra do Splita i Poljuda po malim minijaturnim katedralama, tako dirljivim simbolima vjekovne i očajne borbe za civilizacijom u ovim krajevima a tout prix. [...] Fresaka ima po čitavoj zemlji. One putuju od Poreča do Buzeta, od Pazina i Berma do Zadra i Stona, one prelaze Čakorske, Crnogorske i Balkanske masive, one se spajaju sa velikim vardarskim slikarstvom i kao što je jedan Fra Vito putuje od Kotora do Dečana, između makedonskog i trogirskog Radovana ima mnogo više sličnosti no što se to možda pričinja na prvi pogled ili što se to tendenciozno negira i ne priželjkuje sa strane adepata, koji likuju nad teorijama o 'dva svijeta“.

Baveći se *Freskom kod Srba* i u zasebnoj *marginaliji* Krleža potcrtava da je „freska u X ili XI st.“ *evropska moda*. – Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 274.

Krleža je napisao predgovor i za *Katalog Zbirke kopija srpskih i makedonskih fresaka* (1951), izložbe koju je „Institut za Likovnu umjetnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti uredio u prostorijama Muzeja suvremene plastike, Medvedgradska ul. 2 četiri dvorane kopija slika sredovječnog slikarstva i plastike NR Hrvatske, Srbije, Bosne i Makedonije. / Ovaj katalog daje pregled eksponata u dvoranama, gdje su izložene kopije srpskih i makedonskih fresaka. / Materijal sakupljen n ovoj povremenoj Izložbi dio je materijala, što ga je Savjet za nauku i kulturu F. N. R. J. dao kopirati za Izložbu srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije u Parizu god. 1950., a koji iz tehničkih razloga nije mogao biti prikazan u Umjetničkom paviljonu. / Izložba srpskih i makedonskih fresaka u Muzeju suvremene plastike je privremena, dok se ne otvori analogni institut u Beogradu“.

na *integritetu* povezanom s pokretnom točkom u prostoru, a onda i u svijesti. Freske, stećci ili kupole nisu perceptivno tek potencijalna identitetska baština kojoj bi se promjenom konteksta mogla promijeniti i simbolička vrijednost, odnosno potencijal. One su kao i jezik, a i književnost u njemu, zaliha kreativnoga trezora. Zapis s kojim se emancipatorski naraštaj povezuje trebao bi jednako poslužiti pojedincu kao i zajednici, njegovu snalaženju i pripadnosti u svijetu koji počinje računati s nedovršenošću svojih oblika.

U *Alfabetskim varijacijama na fugu Krležianu* Marko Ristić za Krležinu *marginaliu lexicographicu*, nastalu „po crti svoje enciklopedijske strasti i naravi“ uočava da je „oblik (ili kalup) za prirodan tok ili način Krležinih mišljenja“, pa „te leksikografske marginalije treba jednog dana svakako da budu u celini objavljene, kao popratni tekst za bezbrojne, po nuždi u enciklopedijama suvo i bezlično, činjenički obrađene alfabetske jedinice, potka ili pratnja, komentar ili varijacija, subjektivna asocijacija u stvari, s obzirom na to čija je, katkad daleko dragocenija od svog manje – više naučno – egzaktnog povoda“.⁵⁶¹ I sam vičan žanru *marginalija*, Ristić se bavi Krležinim postupkom kao „ispitivanjem gradiva koje pokazuje vlastite prirodne zakonitosti, ali istovremeno sa sobom donosi sjećanje na kulturu kojom je ispunjeno (odjek intertekstualnosti)“.⁵⁶² Krležine su marginalije, da parafraziramo rodonačelnika pojma Edgara Alana Poea, *filozofija kompozicije*, poučak o postupku prije nego apsorpcijsko pomagalo. U njima je riječ o sposobnosti teksta da proizvodi uvijek drukčija čitanja, te da se, makar koliko invalidan s obzirom na cilj kojem je usmjeren, ne iscrpi. Sam se Krleža nad predloškom o *balkanskoj temi sjeća*: „Marko Ristić bio je obećao, upravo grozio se na početku, da će se pozabaviti tom

⁵⁶¹ Marko Ristić, *Alfabetske varijacije na fugu Krležijanu*, u: Enes Čengić, *Krleža*, Zagreb: Mladost, 1982, str. 18.

⁵⁶² Usp. o takvom postupku u: Umberto Eco, *Priča o postupku*, Istra, 1985, br. 7–8, str. 124–125.

problematikom, međutim: Ex nihilo-nihil!“.⁵⁶³ Dok *varijacije* dolaze iz tradicije vlastitoga a *čitanoga* djela, dakle *izmišljene priče* po sebi, *marginalije* se i samom tradicijom kao pričom bave u pravilu kao *postupkom*, a i kada to izravno ne čine, narativ koji je na *margini* sročan bavi se tradicijom kao problemom sinteze. Krležino je pripovjedno *ja* u njima autoritativno s povratnim legitimacijskim učinkom na vlastiti tradicijski intertekst, identitetsku postavljenost u osporenom ambijentu kulturnog zavičaja koji nije potonuo.

Sva tri tipa *izmišljene tradicije* – usmjerenost na *pripadanje skupini*, *legitimiranju institucije* te napokon *socijalizacija*, *ucjepljivanje uvjerenja* odnose se na to što o *nama*, to jest *Krleži* – znaju *drugi*, ali ne znaju *naši*. Akademija u Zagrebu, kojoj je Krleža utemeljio književni razred i bio joj potpredsjednik, stavlja u zaglavlje skromnoga *hommagea* o tridesetoj obljetnici njegove smrti epitaf pjesnika Jure Kaštelana: „Veliki brate svih nas koji držimo pero u ruci, stojim pred Vama u nekoj čvrstoj vjeri da Vi niste mrtvi“. To uvjerenje nije privid. Kaštelan je bio u pravu, ne samo stoga što je Krleža *uspostavio razgovor mrtvih i živih preko granice vremena*,⁵⁶⁴ već iz jednostavnog razloga, jer se toga razgovora, dakle samoga Krleže iz svoga vremena, boje *naši*. Pokušavajući ga prevladati, predsjednik Akademije je, u toj prigodi,⁵⁶⁵ točno prenio proturječje o doziranju tradicije: pisac ide u baštinu, narodne običaje, a za *povijest* će se vidjeti. Tradiciju, pa i *izmišljenu* treba jasno razlikovati od *običaja* koji prevladavaju u tzv. tradicionalnim društvima. Tradicija implicira nepromjenjivost, a običaj ne *sprečava inovaciju*, makar je *promjena* očito ograničena nužnošću da se barem

⁵⁶³ Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 65.

⁵⁶⁴ „S mrtvima živim u posljednje vrijeme i s njima razgovaram čitave noći i to je moja tajna da su mi razgovori s mrtvima nerazmjerno življi od svih mojih dodira i riječi što ih izmjenjujem s licima koja me okružuju kao navodno živa...“ (*Cvrčak pod vodopadom*). – Miroslav Krleža, *Novele*, Zagreb: Ljevak, 2001, str. 399.

⁵⁶⁵ Usp. bilj. 158.

mora činiti kompatibilnom ili čak identičnom s onim što je bilo ranije. Pospremanje Krleže u red naših velikana pisane riječi time bi bilo verificirano kada već ne bi postojala povelja te iste Akademije, također obljetnička, koja nacionalnu sintezu i društvene prakse definira drukčije. Tu se povelju dakako može redefinirati, pa čak i oduzeti, ali ne i izbrisati iz sjećanja.

Za razliku od protokola po kojemu je taj „izuzetno zaslužni član Akademije“ iz njezina predvorja ispraćen u sjećanje, u reminiscencijama na Krležu dotična se simbolična gesta Akademije, a u ime naroda, gotovo nikad ne spominje. Sam se Krleža u intervalu ta dva događaja, „svečane sjednice od 10. prosinca 1973. i svečanog ispraćaja“ samoga sebe od 4. siječnja 1982. očitovao da je „bio političar jednog malog naroda. Šezdeset i više godina zalagao sam se za nešto bolje nego što je bilo, za neku vrstu progresu... Pokušavao sam nešto reći o tome narodu, njegovoj povijesnoj uvjetovanosti, njegovoj stoljetnoj potištenosti... Hoće li štogod ostati od svega toga: hoće li se to zaboraviti, hoće li netko sve to izbrisati? Tko će o tome prosuđivati, i u kojim okolnostima, u vakumu oko nas, u pomanjkanju klime“. Pojmove *član, književnik i svestran* Krleža sažima u figuru *političar*, premda sebe tako inače nije imenovao – za sintezu o kojoj govori, opkoračenje *nedovršenosti*, trebao mu je jednostavan, samorazumljiv oblik.⁵⁶⁶ Na *sceni* su time opet i piščevi suvremenici, s kojima je *svestrani* razgovarao jednako nemilosrdno kao i sa sobom samim, bili prisutni ili ne. Uvodi ih u

⁵⁶⁶ Ubrzo po Krležinoj smrti postali su dostupni, u *rukopisu*, zapisi slikara Josipa Vaništa (1924). S obzirom na Krležinu nominalnu oporuku da se njegova književna ostavština *odgodi* na dvadesetogodišnji rok, Vaništa je svojim *Krležom* pobudio zanimanje, tim više jer je Krležinu misao i rečenicu posredovao uvjerljivo, koristeći emocionalne a ne mehaničke registre: naglašavajući da njegov *lik* govori *s malim prekidima*, on uvodi čitatelja u intuirani prostor reduciranih, ali uvjerljivih Krležinih narativnih sklopova. Vaništa je poslije te zapise objavljivao u svojim knjigama, napokon kao poglavlje *Krleža (Skizzenbuch 1932–2010, Zagreb: Kratis, 2010, str. 110–195)*.

vlastitom izboru, prema asocijacijskom impulsu koji se širi i unutar pojedine biografske natuknice.⁵⁶⁷

Krleža je pretpostavljao da će se njegova nervoza oko „generalnog zakašnjenja“, za kakvo je pretpostavljao da se vidi u enciklopediji jednom postati *vidljiva*: „Onda će se vidjeti kako sam reagirao na tekstove koji danas čine enciklopedijsku masu. Ali to bi trebalo prirediti, a ne znam tko bi to mogao osim mene načiniti, a meni se to neda raditi“. Sam pritom tu vrstu teksta naziva marginalijama: „Marginalije su, dakle, moje primjedbe ili zanovijetanja na tekstove koje su već pripremili stručnjaci iz pojedinih sektora i onda na njihov pisani materijal ja dodajem svoje ocjene, a one su takve naravi da se o njima argumentirano može i diskutirati“⁵⁶⁸. Takva bi *diskusija*, međutim, podrazumijevala da bi trebalo „reći nešto i o stvarima o kojima se danas govori“.⁵⁶⁹ Ranjivost Krležina sustava dolazi iz prisnosti, a ne nadmoći: „Ni o Filipu Benešić nije imao dobro mišljenje. Za Gavellu to su bili

⁵⁶⁷ Krleža uporno, pa i Vaništi, tvrdi da je „čitava naša povijest umjetnosti, povijest siromaštva“, pa da je Ljubo Babić „ovdje, u ovom svraćem zakutku propao, a da je živio vani“, ondje bi, kao „*dekorater postao drugi Berdsley*“. U paralelnom *kontekstu*, Krleži se ipak čini kako Chagallovo strop pariške opere, bit će također dekoracija, „ne vrijedi ništa – Znate kad je Chagall vrijedio? Kad je slikao zelene Židove kako lete po zraku iznad Vitebska“. Krleža je *povijest* posredovao u biografskom žanru, pa su njegove *marginalije* adresirane i retorički personalizirane, ali i utemeljene u paradoksu.

⁵⁶⁸ „Sve što sam o enciklopedijskim jedinicama rekao ili napisao dalo bi se skupiti u pet ili šest knjiga. [Taj je materijal doduše] sređen i pisan je tako da služi kao uputa urednicima kod priređivanja enciklopedija“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I, str. 222–223.

⁵⁶⁹ Objaviti za života „izazvalo bi paniku“, iza smrti „govorilo bi se o apokrifima“. „Ono što bi me još veselilo, to je da u jednom listu, ali takvog kod nas nema, svakodnevno u toku godinu dana progovorim sasvim otvoreno o nekim stvarima koje promatram i nosim u sebi. [...] Trebalo bi, na primjer, reći o nekim imenima o kojima se mlati do besmisla kako to uopće nije literatura, čak ni publicistika, ali neću da ih sahranim, jer ako o njima kaže svoj sud takozvani literarni autoritet, mogla bi se dovesti u našim prilikama i materijalna egzistencija njihova u pitanje. Dakle, bolje je da šutim“.

eseji, to nije bio roman. Petar Dobrović, kojemu sam tu knjigu čitao u Pragu, nije ništa razumio. Eto, to su bili moji prijatelji“.⁵⁷⁰

Fenomen distance kakva obilježava Krležin suživot s (književnim) suvremenicima ne iscrpljuje se ipak u kulturnim, dotično idejnim, te društvenim, a onda osobnim kondicijama. Uzajamno se podupirući i u sporeći, on i oni nisu dijelili kreativnu percepciju mogućega: dovršenost i čuvanje *nade* proturječilo je njegovoj skepsi da se riskira s nedovršenošću i konfliktom kao kriterijem pomaka. Kada Krleža tako reagira na tezu iz natuknice o Matošu kako „sve mane Matoša kao čovjeka nisu ga omele da daje savršeno tačne slike: Dosta više o tim ljudskim manama A. G. M. Koje su to njegove mane, i to „ljudske mane“, koje nisu normalno ljudske mane ili koje to ne bi bile?“ – pretpostavljamo da govorni subjekt nije leksikografski koliko autorski: pisac, govoreći o piscu, hoće reći, misli na sebe.⁵⁷¹

Enciklopedija u Krleže također dolazi iz književnosti. Proturječja u koja bi zapadao kada je sa suradnicima stao razrađivati njezin radni okvir i ciljeve, a i razmjerno mali broj enciklopedijskih natuknica koje je objavio upućuju da bi ga i uz fascinantnu upućenost u mnoga područja, matematičku memoriju, izniman redaktorski talent i nedvosmislena kritička uporišta, bilo riskantno nazivati enciklopedistom. Krležu prema

⁵⁷⁰ Josip Vaništa, *Skizzenbuch 1932–2010*, Zagreb: Kratis, 2010, str. 121.

⁵⁷¹ Još je to očitije iz upute „Neka se [članak] vrati s napomenom, da [autor] ne može da se razračunava u negativnom obliku s autorom koga prikazuje“. Krleža je u tom smislu nezadovoljan prvo s Kaštelanom kao *predloškom* – jer „ima pravo da se osjeća osamljenikom u ovoj našoj pustinji lirskog duha, gdje on često vapije zaista za nekim tko bi ga čuo u ovoj dosadnoj osami“, a drugi put i time kako Kaštelan piše o drugima: „Slab prikaz. Ovako ne može“. Zanimljiv je detalj kada Krleža odustaje od oba predloška članaka o Vladimiru Beciću: „Oba članka se anuliraju. Neka ih netko u redakciji ponovno preradi (Batušić). Peićev članak je netačno fabuliranje, nestvarno u ocjeni, a Bašićevića ne će familija“[!]. – Citati iz *marginalija* u ovome poglavlju uzimaju se dijelom iz rukopisnog korpusa koji se čuva u Arhivu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

enciklopedičkome iskustvu nisu vodili toliko pragmatični kulturni razlozi, na kojima je napokon leksikografski sustav koji mu je povjeren potaknut i razvijen – kulturna legitimacija prema vani i podizanje razine društvene pismenosti iznutra, koliko oskudica uređenoga javnog ambijenta u kojem je djelovao, sve do manifestacije kulture laži i namjernog, bezočnog izvrtanja činjenica. U svojim polemikama i člancima on troši neobično mnogo energije i prostora na utvrđivanje činjenica, sugerirajući kako između zbilje i predodžbe, zbivanja i interpretacije postoji ozbiljan pojmovni nered. Dramatični ideološki prijepori u kojima se i sam zatekao doveli su 1930-ih do egzistencijalne napetosti u društvu kakva inače karakterizira književne predloške⁵⁷², koncepcije i poruke plutale su iznad i mimo razumljive logike, između ostaloga, jer su se kretale ispod nepostojećeg kataloga značenja, rječnika i pojmovnika koji bi sadržavali civilizacijski zapis. No, kada se nakon revolucionarnog prevrata negacija toga nereda pokaže tek jednom od objektivnih sastavnica enciklopedije kao testa integriteta neke zajednice, Krleža će se zateći na drugoj razini dijaloške fragmentacije, prije svega pitanja kriterija prema kojima se u projiciranu cjelinu unose definicije, dakle pojmovna očitavanja činjenica.⁵⁷³ Krleža u memoarskom iskazu podsjeća kako se prihvatio „enciklopedijskoga posla pod pretpostavkom

⁵⁷² „Civilizacijski lomovi, krize i propasti historijskih kultura, od početka se ljudske povijesti najjasnije razaznaju upravo u autobiografskim tekstovima [...] U razdobljima promjena društvenih sustava, naime, individualni se život oslobađa konceptualne snage jednoga utvrđenoga sistema i (prije nego što se stekne novi) postaje za tren osobno, samostalno važniji“. – Andrea Zlatar, *Ispovijest i životopis*, Zagreb: Antibarbarus, 2000, str. 80.

⁵⁷³ Za tridesetak godina enciklopedijskog rada – od ranih pedesetih (*Enciklopedija Jugoslavije*, I–VIII, 1955–1971) promijenile su se kulturne okolnosti, ponajprije u rastu akademske zajednice. Koliko je pritom iskustvo niza općih i posebnih priručnika, te prikupljanje neusporedive građe za kulturnu i političku povijest naroda Jugoslavije, participativno teže je procijeniti od supstrata za enciklopedijski diskurs, koji po definiciji treba biti samorazumljiv korisniku, ali i zajednici iz koje nastaje. Po kriteriju raširenosti u društvu *enciklopedija* je takav uvjet zadovoljila, dok je za njezinu *historijsku* mjeru odlučujuća procjena odmak od historicizma, na kakvom je odmaku inzistirala.

da se samo metodičkim radom mogu prevladati razne predrasude, a naročito primitivizam i neznanje“. Izričito je o svojoj Enciklopediji govorio kao o „početku“, „jer u njoj još uvijek prevladavaju kao preživjele sheme provinc–mentaliteti iz Devetnaestog stoljeća“. ⁵⁷⁴ Svoje primjedbe na tekstove koji „čine enciklopedijsku masu“ naziva *marginalijama* ⁵⁷⁵: Osim kao „uputa urednicima kod priređivanja enciklopedija“, koje su ponekad doista upute, a ponekad prava pisma, pa i prepiska, načelnih napomena o naravi leksikografskoga posla, Krležina su zapažanja i autoreferencijalna, bilo da ironiziraju vlastitu nemoć ili prelaze u tematske asocijacije razmjera pravih rasprava. Krleža je takve priloge, sa samostalnim argumentacijskim pokrićem, obično tematski grupirane, i objavljivao, nazivajući ih varijacijama ⁵⁷⁶.

⁵⁷⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, V, str. 215–216.

⁵⁷⁵ Tako u dnevničkom zapisu (2. XI 1967) kaže „Marginalia lexicographica. Zalijenilo se sve. Ne da nam se raditi“. Nešto ranije (5. X) bio je „Diktando. Marginalia lexicographica. O Đivi Boni i manirizmu“. Onda (2.III 1968) opet diktando: „Marginalia (Khuen)“, s primjedbom „520 str.“, što se iz dnevničkog konteksta, a i usporedbom s predlošcima iz ostavštine razumijeva da je korpus prijepisa marginalija u strojopisu (ili jedna od takvih cjelina) dosegala zbir veći od 500 stranica! „Trebalo bi biti mudar, trebalo bi živjeti kao brodolomac u osami. U marginalijama LZ napisao sam mali roman o Selkirkovom Robinsonu, bolje o Selkirku. Na intelektualnom konopu treba stupati oprezno! Lijevo i desno – ponori. Tuđe riječi, tuđe misli često ometaju čovjeka u vlastitom razboru. Nikada nitko nije slijedio nikoga, nego samo svoju 'mudru' pamet“ (8. XII 1968). S takvim pristupom u vezi (25. I 1968) „Marginalia lexicographica u vezi s člankom V. Č[ubrilović]a o srpskoj historiji. Četrdeset napomena. Onaj materijal napomena može se upotrijebiti kao serija klasičnih citata za tezu o zakašnjelim mentalitetima. Poslije razgovora s autorom, proglasio me autokratom“. – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977.

⁵⁷⁶ Varijacije su nastale „kao Krležini osvrti i zapisi na rubu enciklopedijskih prinosa raznih suradnika, i sadrže autorove kritičke opaske na rukopise za“ enciklopedije. „Same po sebi znak protivljenja ili simpatije, motivirane određenim neslaganjem s tretmanom predmetne pojave ili ličnosti kao neposrednim povodom, ove se marginalije u tom pogledu ne iscrpljuju. Naprotiv, Krleža se u njima izdiže iznad toga povoda u samostalno stvaranje, osobene *varijacije*, zaokružene esejističke cjeline i minijature misaono–

Marginalije⁵⁷⁷ su za posljednjih četvrt stoljeća Krležine kreativne energije bile i kabinet intelektualne i kulturne provjere razine s kojom je u svojim pothvatima uvijek računao. Izgubivši u promijenjenim društvenim okolnostima povlasticu doziranja javnosti u tom osjetljivom postupku za razumijevanje javnih dosega, Krleža je u Leksikografskom zavodu, kao stvarnom prostoru ali i kao zamišljenom ambijentu, zadržao pristojan prostor autonomije. Marginalije dokumentiraju komunikacijske čvorove takva stanja, ali je, kada je o samome Krleži riječ, od sociokulturnih fusnota važniji kritički i polemički refleks njihove geste, posebno s obzirom na tekstove kojima se tada inače bavi, pa i definitivne varijante svojih djela. Baveći se enciklopedijom, Krleža se suočio s otvorenošću takva pothvata, pojednostavljeno kazano: pretpostavkom da enciklopedija nije model koliko stanje, odnosno da nije zamisliva enciklopedija koja uz to što je selektivno određena ne bi bila i opća. Fama o marginalijama kao alternativnom Krleži, koji bi u njima kazao što zapravo misli, utoliko je apsurdna: one nisu prostor konspiracije nego diskrecije, nisu dopirale do javnosti jedino stoga što su oni koji su njima simultano raspolagali vjerovali u učinak onoga čime se s Krležom bave kao javnu stvar i kulturni probitak.

Suzdržanost utjecajnih, institucionaliziranih segmenata javnosti, u Hrvatskoj uglavnom političke, a u Srbiji akademske, spram Krleže,

kritičkog mozaika“. – Mate Lončar, Predgovor, u: Miroslav Krleža, *99 varijacija*, Beograd: Duga, 1972, str. 12–13.

Krležinim se *varijacijama*, dakle, mogu uzeti dvije, uzajamno povezane žanrovske cjeline: autorizirani fragmenti s potvrđenim ili impliciranim povodom u marginalijama, te ekscerpti iz vlastitih djela, također autorizirani tako da se referiraju na enciklopedijski diskurzivni i recepcijski kontekst.

⁵⁷⁷ Kako je građa marginalija u ostavštini zatečena nerazvrstana, provedeno povezivanje u cjeline nije definitivno, kao za druge vrste, tako ni za marginalije. Pri procjeni opsega i sadržaja dotične osnove korpusa marginalija dodatna je poteškoća i u tome što se u različitim prijepisima, koji često sadrže autorove rukopisne popravke, isti naslovni ili tematski povod varira na različite načine. To u Krležinom postupku, pa ni u kompoziciji romana (*Zastave*), nije iznimka.

njegove Enciklopedije i njegova razumijevanja nacionalnoga aspekta modernizacije prevodi(lo) se i u odvojeno čitanje, recepciju njegova djela iz tako postavljenih rakursa. Cjeline tematski zasnovane na (i) srpskoj građi, opsegom i fenomenološki reflektirale bi (i) sintetski, pa i kao njegovo vlastito čitanje Srbije prema enciklopedijskim predlošcima) fundamentalnost Krležinih poticaja⁵⁷⁸. Primjena takva koncentracijskog načela iznevjerila bi ipak idejni predtekst Krležina interpretacijskog pomaka, naracijska posebnost i poenta marginalijskog sklopa tiče se upravo komparativnih uvida u pripadne južnoslavenske komplekse, s njihovom sadržajnom potentnošću i interpretacijskom inferiornošću u odnosu na vrijednosne ljestvice europskoga kruga. „Nismo u principu protivu hrvatovanja, ali kad se u okviru jednog članka od 20 redaka 11 puta apostrofira neko da je hrvatski književnik“ nešto tu nije u redu⁵⁷⁹. No teško da takvo polazište išta govori o osjetljivosti na redukciju suvišnih srpskih atribucija, koje se onda doživljava kao crvenu olovku za srpske pisce. Ne radi se pritom tek o predrasudama, suvremene su kulture hrvatska i srpska izrazito centralizirane, nepovjerenje da bi izvan vlastitoga središta moglo dolaziti nešto dobro po sebe, a pogotovo određujuće, determinirajuće, stoga se funkcionalno podrazumijeva.⁵⁸⁰

Krleža je sam (1956), nakon što su izašli prvi svesci enciklopedijskih izdanja zatražio posebnu sjednicu hrvatskoga Politbiroa: „Treba vidjeti što je nivo naših intelektualaca. Kad bi ja publikovao 5% primjedbi na njihove dopise (članke) oni bi svi otišli“. Odgovarajući

⁵⁷⁸ Usp. tako cjelinu *Teatralija* objavljenu u novosadskoj *Sceni* (10/1974, br. 1–2, str. 5–24.

⁵⁷⁹ Miroslav Krleža, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 298.

⁵⁸⁰ Premda je u Leksikografskom zavodu osmislio i organizirao jugoslavensku bibliografiju rasprava i članaka od početka štampe do 1941, u kojoj prevladava serbica, Mate Ujević (1901–1967) u srpskoj se kulturi obično percipira s obzirom na vlastiti enciklopedijski projekt prekinute *Hrvatske enciklopedije* koja je nastavila izlaziti za vrijeme ustaškog režima.

Krleži, Vladimir Bakarić je zapazio da s prevladavanjem „prosječnosti na univerzitetu“ neće biti lako: „tek treba vidjeti s kakvim novim snagama raspoložemo i što s njima možemo izmijeniti“. Krleža je tvrdio da je „uzimao ugledne naučnike kao na pr. Barca. Oni daju ono što i predaju“, što zastupaju u nastavi, „a to je često puta vrlo slabo“. Pozivajući se na Barca, kao negativan primjer, Krleža se očito referirao na *stanje* a ne na *osobu*, jedno stoga što je toga vodećeg kroatista doista pozvao na suradnju, a drugo jer je Barac u trenutku rasprave na Politbirou već bio umro⁵⁸¹. U raspravi se ističe da je stanje u „republičkim redakcijama“ loše: „Šefovi su nezainteresirani. Rad se prevaljuje na sekretare“, a Krleža navodi primjer „u Srbiji“, „gdje su razni Čubrilovići poseban problem. Marko Ristić je imenovan u redakciji da bi bio tampon, ali on je preokupiran poslom u Komitetu za kulturne veze s inostranstvom“. Bakarić zapaža problem suradnje, „ljudi koji su pozvani da rade, ali nije bilo uspjeha. Nije bilo želje da se angažuju na tom poslu niti od njih, a niti od redakcija da ih povuču“. Na sjednicama spomenutih sekretara republičkih redakcija još izravnije dolazi na vidjelo nerazmjer projekcije i mogućnosti: „Članak Politička historija Jugoslavije 1918–1941. Nije dobar, ali ako ga odbije, gubimo Vasu Čubrilovića kao suradnika“⁵⁸².

Krleža je i osobno, uključujući razgovor s Čubrilovićem, pokušao prevladati ograničenja enciklopedijske sinteze sa srpskim suradnicima projekta koji je vodio. Među onima koji su i sami ostali zatečeni Krležinim prijedlozima kako to učiniti bio je i Dejan Medaković. Na primjedbe o načinu kako se u enciklopediji obrađuje likovna struka, koje

⁵⁸¹ *Zapisnici Politbira Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, IV, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 201–204. – Krleža o voditeljima republičkih redakcija govori kao o *dekorativnim*, posebno o predsjedniku JAZU Andriji Štamparu u hrvatskoj redakciji, dok mu je i Marko Ristić u srpskoj redakciji tek *tampon*, ali, jer je, za razliku od Štampara, preokupiran drugim ozbiljnim poslovima.

⁵⁸² *Zapisnik sjednice sekretara republičkih redakcija* (9. III. 1961), Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža; Citirana replika sekretara srpske redakcije Roksanđe Njeguš.

mu je s drugim beogradskim suradnicima neposredno predočio, Krleža je Medakoviću odgovorio kako ne može sve „sam“ i poentirao: „Možemo odmah riješiti taj problem: Dođite Medakoviću u Zagreb i preuzmite *Likovnu enciklopediju* kao glavni urednik...“, ali umjesto da takvu ponudu prihvati ili je odbije iz merituma vlastite argumentacije, Medaković je ustrajao na prividno *nižoj* razini problema, procjeni redaka koji u enciklopediji dobije koji srpski ili hrvatski približno relevantan slikar, da bi se na Krležino inzistiranje očitovao da ne može *doći* u Zagreb jer ima posao na *fakultetu* i *porodicu*. Kada sam spominje *porodicu*, upravo bi se Medaković, s obzirom na, zajedničku sa Krležom, zagrebačku *porodičnu* zavičajnost očekivao kao potencijalno kondicioniran kadar takva *prelaska*, a *enciklopedija* kao karijerno superiorna *fakultetu*. No u društvenoj zbilji, u kojoj se zatiču kako bi odredili njezin kulturni prostor, raspoređeni nisu tako objektivizirani: iz Beograda se u Zagreb karijerno ne prelazi uopće, a ni Enciklopedija, pa da je utemeljena i u Beogradu, na programskoj osnovi kakvu je zastupala ne bi u odnosu na kanonsku dimenziju *katedri* pretegnula kao osobni izbor.

U memoarskom zapisu o putu u Skoplje (1937)⁵⁸³ Krleža tako u Kumanovu, u „sumrak“, dok „pada snijeg“, *fiksira* karijernog „infanterijskog kapetana“ koji se oprašta od svoje družbe kod kojih je očito bio u posjeti i veselo razgovara s veselim djevojkama, koje su ga dopratile na stanicu: „Elegantna figura mladoga kapetana u šinjelu ulazi u moj kupej. Putujemo sami. Skinuo je šinjel i izvukao iz džepa Petricu Kerempuha. Tišina. On čita i glasno se smije. 'Mora da je vesela knjiga koju čitate. 'O neobično! Baš je sjajna'. 'A šta je to što čitate?'. 'To su balade Krležine'. 'A jeste li Vi Hrvat?'. Podignuo je glavu i pogledao me sumnjičavo. Iza duge stanke promatrajući me s iznenađenjem , 'a zašto me to pitate'. Odgovorio sam mu evazivno: 'pa ništa. Samo tako“.

⁵⁸³ Citirano prema Krležinu rukopisu [strojopis] *Skoplje godine 1937., mjeseca januara*. Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

je Ivo Andrić pri ulasku u *enciklopediju* reagirao slično kao kapetan iz Kumanova, Krleža je, također prema istom tipu sjećanja, odgovorio prvo impulzivno a onda analogno, neka ostane kako Andrić hoće.⁵⁸⁴ U natuknicu o Tinu Ujeviću, njezin biografski dio, doista se umiješao pa je *prestilizacija* njegova⁵⁸⁵ i demonstrira težište. U rasponu stoljeća kojime se bavimo Krleža je živio s hrvatskim i srpskim *pjesnicima* kao suvremenima, bilježeci i korigirajući svoja zapažanja – „Pitamo se za koga i kome pišu pjesme ovi naši pjesnici kada ih ni enciklopedisti neće da čitaju“. No on je pritom očevidno na njihovoj, strani takve *nedovršenosti*, za razliku od Mačeka, koji ga odbija jer je – „svršen čovjek“. Krležina proturječja, kakvih razumije se ima⁵⁸⁶, ne slabe sintezu njegova svijeta, jer su paralelizmi u njoj, ostavljeni u otvorenoj, nedovršenoj slici povijesti kakvu je ironizirao kao europsku kristalnu kuglu. „Izmišljene tradicije“ počivaju na „vježbama u socijalnom inženjeringu, ako ni zbog čega drugog a ono zato što historijski novitet implicira inovaciju“. U toj se točki, u jeziku, zapletemo oko europske prevodivosti sjećanja, kao subjektivne, a ne kulturne osnove *moderne nacije*.

⁵⁸⁴ „U ovom hramu biti bezbožnik koji poriče baš sve idole i fetiše ove gospode od Miloša Crnjanskog, Ive Andrića (pismo M. V. Bogdanovića da se briše 'da je rođen u Travniku, hrvatskog podrijetla', iz M. V. B. biografije za E. J. I moj odgovor da sam brisao, ali neka poruči M. V. B... hrvatsku)“. – Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 33.

⁵⁸⁵ „Jedan od jugoslavenstvujućih omladinaca, romantično oduševljen pobjedom Srbije 1912, putuje u predvečerje Prvog svjetskog rata u Beograd, progonjen od austro-ugarskih vlasti, ostaje u emigraciji. Pripada generaciji „pjesnika i atentatora“ i poetski su mu prvijenci puni mladenačkog buntovnog nemira. Protjeran iz Beograda odlukom policijskih vlasti zbog svojih bohemskih ekstravagancija, živi tridesetih godina u Sarajevu, pred rat u Splitu, a od 1940. u Zagrebu“. – Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁵⁸⁶ „A s Nietzscheom mlate već pedeset godina, svi jedan kao drugi i od toga polaze, kao da su to 'duboka priznanja pisca', ali zaboga, kakav Nietzsche, kažem ja danas!“. – Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, IV, str. 106.

Krleža je inzistirao na tome da su *narodi* koji traže *dokaz o svome identitetu* u otiscima *srednjovjekovlja* zapravo *jadni*,⁵⁸⁷ tim više ako ne mogu vlastitu emancipaciju razumjeti kao socijalističku, lenjinističku koncepciju ostvarenu „na temelju svoje vlastite revolucionarne borbe“. Samome mu je, ipak, pritom jasno da je „svaka veličina normativni pojam“, pa se može *gubiti* u „relativnosti odnosa“. Dovoljno je zapaziti da „imade u historiji zapadnoeuropske civilizacije relativno velikih pojava, koje izmjerene“ vanjskim mjerilom „možda i nisu tako grandiozne“. Stoljeće kojim se, kao Krležinim dobom, bavimo historicističko je i s obzirom na jačanje *kolektivnih ideja*, a da ih u srpskim i hrvatskim društvenim prilikama nije pratila simultanost *društvenog sjećanja* i „odgovarajućeg jačanja definicije društva kao jednog organizma ili jedne celine“. Afirmacija *kolektivnih društvenih subjekata* (civilizacije, nacije, naroda, klase) „koje je zapadnjački historicizam pretpostavio kao suštinske pokretače istorijskog dinamizma“, očitovala se, pa i u Krleže, u svojevrsnom teorijskom apriorizmu pri zahtjevu „poznavanja prošlosti kao osnovne pretpostavke da se razume sadašnjost i da se promeni budućnost“.⁵⁸⁸ Krleža se, poput Katroge, u „nameri da ne dovede u pitanje objektivnost pojmova“, držao „uloge ličnog pamćenja uključenog u socijalizaciju i transformaciju koje svaka jedinka dobije u nasleđe“. Takvome Krleži postojano se činilo da „mi po evropskim školama učimo zemljopis shematično“, *mi* „postavljamo Evropu za nedvoumni i uglavljeni centar svijeta i sve je drugo za nas sporedno“⁵⁸⁹, dok istodobno u „višim slojevima duha“ egzistira „sinteza evropske civilizacije“.

⁵⁸⁷ Miloš Jevtić, *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim djelom*, 121.

⁵⁸⁸ Fernando Katroga, *Historija, vreme i pamćenje*, Beograd: Clio, 2011, str. 19–21.

⁵⁸⁹ Miloš Jevtić, *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim djelom*, 291.

IX. Zaključak

Više se puta u ovome radu Miroslava Krležu, citatno i diskurzivno, apostrofira kao pjesnika. Književnohistorijski format istraživanja, a i pristupna metodološka i teorijska objašnjenja, dovoljna su terminološka podloga da se značenje toga pojma ne propituje, pa i kada se njegova upotreba ne odnosi tek na žanrovsko određenje tekstualne tvorbe autorskoga predloška o kojemu je riječ. No, upravo nam književnohistorijska paradigma pomaže da u tipologiji njezinih formi, pored *personalističke historije*, *historije stvaralaštva*, pa žanrovske, odnosno *historije* prema tematskoj osnovi djela kao estetičke projekcije, za sažimanje ovdje predloženih čitanja, uzmemo i „ideju povijesti književnosti kao evolucije oblika autorstva“. Baveći se Čehovom, Igor N. Suhih tako,⁵⁹⁰ na temelju Bahtinovih kategorija koje utemeljuju odnos autor – čitatelj⁵⁹¹ (pret)postavlja *autora* kao „znak, simbol sustava“, odnosno „kulturološku kategoriju nastalu na granici između umjetničkog svijeta djela i 'stvaralačkog kronotopa“ u kojemu se na za djelo osobit način prožimaju polazište i kulturni kontekst. Primjenjujući tu shemu

⁵⁹⁰ Igor N. Suhih, *Pisci u Čehova i literat Čehov*, u: Autotematizacija, Zagreb: ZZK, 1996, str. 87–95.

⁵⁹¹ Pojmove *autora*, *junaka*, *kronotopa* i *čitatelja* Suhih utemeljuje na Bahtinovoju monografiji o pitanjima literature i estetike (Moskva, 1975); usp. također Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Novi Sad: Bratstvo–jedinstvo, 1991.

Suhin uočava „tri paradigme što se izmjenjuju, ali istodobno utječu jedna na drugu“, s tri terminološka utemeljenja u „evoluciji“ autora: pjesnik – pisac – literat. Drugi, *receptijski* član u takvom periodizacijskom ključu markiran je manje selektivno, ali jednako precizno: naspram pjesnika stoji „narod“, „Bog“, možda i „muza“, naspram pisca „društvo“ – pri čemu pisac nedvosmisleno već iz „poticaja preuzima društvenu obavezu“ – a naspram literata je „publika“. Kada bi se Suhiova konstrukcija primijenila na kulturne modele u srpskoj i hrvatskoj književnosti XX stoljeća, što bi dodatno legitimirao dijakronijski pomak u „zakašnjenju“ po tipu europske modernizacije spram ruskog primjera, očito bi proizašle poticajne interpretativne indicije, posebno u odnosu autora prema evoluciji receptora od naroda, preko društva (odnosno građanina), do publike (kao participanta u estetski potaknutom doživljaju). U našem raspravnom polju predložena nas paradigma zanima ponajprije u integrativnoj potenciji *autorove* funkcije, kakva se očituje kada se Suhih poziva na Čehovljeve – Trigorina, „literata do srži“, koji kaže da „mora govoriti o narodu, o njegovim potrebama, o njegovoj budućnosti“ ili Trepļjova, „pjesnika po vokaciji i umjetničkim težnjama“, koji se „maskira u literata, ali se [vraća] prvotnoj paradigmi, paradigmi pjesnika“.⁵⁹²

Objašnjavajući zašto se u *Riječima i stvarima*, govoreći o konkretnim autorima, odmakao od „uobičajene celine: knjiga, delo, autor“ Michael Foucault se poziva na „pokušaj da analizira verbalne

⁵⁹² Objasnjavajući zašto je Krležin odlazak obilježio akordom *umro je naš Tolstoj*, pisac Ranko Marinković, čiji odnos s Krležom nije bio harmoničan (usp. poglavlje VI), pa je ta usporedba izazvala čuđenje s obzirom na Tolstoja „kao čovjeka koliko nadarena toliko izazovno čudljiva“, kaže: „Krleža je bio iznimka po onome što mi nismo umjeli, a on je umio. Pismenih je Rusa bilo mnogo, i literarno nadarenih i prije velikog ruskog realista Tolstoja, ali nikome od njih nije pošlo za rukom da 'drma savješću čovječanstva'. Tolstoju je to uspjelo. I Balzacu je uspjelo. I Krleži je uspjelo.“ Jozo Puljizević, *Dvadesetpet godina od Krležine smrti*, Vijenac, 14/2006. br. 323–326, str. 9.

celine, vrste diskurzivnih slojeva“, držeći se pritom „prirodne istorije“.⁵⁹³ *Priznajući* da bi se njegova *oprimjerenja* mogla kao portreti smatrati „smešno nedovoljnima“, on ipak podsjeća da svoje *autore* kao primjere nije ni imao namjeru „rekonstruirati“, tumačiti „što su kazali ili hteli da kažu“, „jednostavno“ je „tragao za pravilima prema kojima su oni formirali izvestan broj pojmova ili teorijskih slojeva koji se mogu naći u njihovim tekstovima“. Premda je u ovome istraživanju „definiran način na koji se upotrebljava [Krležino] ime“, a i razlozi raspravljanja (polazišta) njegova „djela“ prema problemskoj, identitetskoj, pretpostavci Foucaultovo rastvaranje pojma *autor* iz identitetskog pitanja *što je* (a ne tek *tko je*) on izravno se odnosi na zaključni moment kakav se ovdje predlaže s obzirom na to da *ime* autora ne bi bilo „isto što i ime unutar govora o stvarnoj osobi“ te ide dalje i od „imena autora koje se proteže do granice tekstova, da ih rastavlja, sledi njihove zastoje, da manifestuje njihov način postojanja, ili da ih barem karakteriše“. Doista, „u civilizaciji kao što je naša postoji određen broj diskursa koji imaju funkciju *autor*, dok su drugi lišeni toga“. Za analizu „funkcije autor“ odlučujuće je kako se u nekoj kulturi „određuje koji je govor nosilac funkcije autor“. Nadamo se kako su rezultati istraživanja pokazali kako je tip „spontanosti kao pripisivanja jednog načina mišljenja jednom pojedincu“ – Krleži – u srpskoj kulturi – a s obzirom na receptora kao narod, društvo i publiku – potvrđen, pa u prilog očite i pretpostavljene okolnosti da je „rekonstrukcija“ recepcije njegova djela i rekonstrukcija same te „recepcije“ *nedovoljna* i uzimamo „funkciju autora“ koja nije „samo čista i prosta rekonstrukcija iz druge ruke, koja polazi od datog teksta kao nepokretne materije“. Koliko god da bi „bilo pogrešno tražiti autora u stvarnom piscu kao i u fiktivnom govorniku“, funkcija *autora* odvija se u tom „cepanju“ – „svaki diskurs koji posreduje funkciju autora sadrži pluralitet ega“. Kada definiramo Krležino *autorsko* poniranje u *srpsko* iskustvo kao kulturni profil takav je pluralitet ega na oba nominalna pola *Krleža – srpsko* identitetski markiran.

⁵⁹³ Mišel Fuko, *Šta je autor?*, Polja, 2012, br. 473, str. 100–112.

Do poteškoća u srpskom razumijevanju Krleže dolazilo je u pravilu kada bi se taj pluralitet zanemario pod pretpostavkom *hrvatske* autorizacije njegova govora. Dok su u 1920-ima identitetski nesporazumi na toj razini logični, pa i očekivani, nakon pola stoljeća, kada u sporu oko javnoga dokumenta o definiciji *imena jezika*⁵⁹⁴ eskaliraju, mogli bi podrazumijevati negativnu kulturnu bilancu. Stoga je, kao i Krležinu *autorsku*, važno precizirati kulturnu, *srpsku* perspektivu, kao tradiciju, iskustvo i nasljeđe, koliko je to moguće, „prirodni“, organski, a ne tek predodžbeni model. Historicistička zasićenost konstrukta o nacionalnom identitetu ne potire historičku svijest zajednice koja trpi takvo stanje, pa ni srpske, odnosno hrvatske. Svijest o pripadnosti u njima se, analogno kršćanskome mitu, prometnula u svojevrsni *istočni grijeh*, od kojega bi se, kritičkim pročišćenjem trebalo osloboditi. Točku u kojoj se na dijakronijskoj crti *milost* ili bogatstvo nasljeđa prometnulo u *grijeh*, nije, za razliku od doba kada se u takvu grijehu počelo *uživati*, lako odrediti. Štoviše, pretpostavlja se da su Srbi i Hrvati u tim, uvjetno rečeno *nepovijesnim*, razdobljima graničnost dijelili skladno, unatoč etničkim, poslije i konfesionalnim razlikama. Preskok u *sjećanju* na to doba, kada su u svojim sredinama prakticirali suvremenu europsku modu i trendove, nije, međutim, uvjetovan tek općim povijesnim iskustvom, već i dominantnim tipom zajednica u kojima su poslije živjeli. Sam Krleža zapaža kako se početkom XIX stoljeća – „a to nije samo stoljeće buđenja, rađanja i kretanja 'nacionalne misli' ili 'nacionalizma' u zapadnoj Evropi, nego stoljeće rađanja *građanske klase i kapitalizma*“ – „panorama južnoslovenskih zemalja i naroda“ zatiče pod „zulumom osmanijskog feuduma“ s jedne i habsburškog terora s druge strane; „na jednoj i na drugoj, t. j. na hrvatskoj ili na srpskoj strani“ pokazat će se da je „buržoazija zapravo sjenka od građanske klase“, „a bijeda od provincijalnih jajaroša koja toči špirit i kupuje lisičje repove za šaku žita“

⁵⁹⁴ O *Deklaraciji* usp. Ivo Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, Zagreb: Most, 1991, str. 100–103; usp. također Andrew Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture, 2001, str. 229–235.

poprimila je mentalitet „štreberske, poltronske, dvorske, ne rojalističke, nego upravo dinastičarske konjunktura“. Slobodne i nezavisne inteligencije „kao društvenog sloja“ *ni u Srbiji nije bilo*, „a ukoliko se javljaju neki napredni pojedinci, oni su izolovani i prema tome razumije se, svršavaju jalovo i tragično“.⁵⁹⁵ Cezura između evropskog *nacionalizma* i njegove balkanske mutacije ne dolazi tek iz mentaliteta, pri uspostavljanju tradicijskih figura sjećanje se obnavljalo iz jezika, a tip temeljne, porodične zajednice, obrađene u sociologiji i kao zadruga,⁵⁹⁶ upućuje na održanje i obnovu zajednice iz nje same. Kada država u ime nacije počne sa sjećanjem postupati na porodični, *ritualni* način, pjege zaborava plastificiraju se izmišljenom tradicijom, bez kritičkog korektiva pisanih izvora kao u evropskoj paradigmi, ali to ne delegitimira narodnosni supstrat kulture, ona je *srpska*, kao i koja druga i po iskustvu *stradalnika* na koje Krleža upućuje. U retoričkoj nijansi *kako ni u Srbiji nije bilo* nezavisne inteligencije sadržana je Krležina historijski uvjetovana optimalna projekcija, neka vrsta suficita iz negativnog salda – da takve inteligencije u Hrvatskoj pogotovo nije bilo, pa su izgledi srpske inteligencije ipak sve do modernog doba bolji. Krležine statistike s

⁵⁹⁵ Citirano prema građi Krležinih *marginalija*, *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁵⁹⁶ Baldo Bogišić, *Da li se vrijedno u nas baviti ozbiljnim naučno–narodnim pitanjima*, *Otadžbina*, IX/1892, sv. 125–129. – „Obitelj po svojoj prirodi nije mehanička kakva tako, da kad si joj razorio dosadašnji oblik, možeš ga odmah zamijeniti drugim koji je takođe mehaničke prirode. Obitelj je uredba koja je prepuna moralnih elemenata, uredba koja se obrazuje, razvija i utvrđuje kao svaki organizam, tijekom mnogih i mnogih vjekova. Moralni elementi te uredbe uzdrže se najglavnije predanjem. Ovo posljednje i ako vrši funkcije obruča, opet taj obruč, dok je cio i na svome mjestu, dosta je elastičan i prilagodljiv ka svim potrebnim postepeno – ograničenim izmjenama. Ali, kad radi koga drago spoljašnjeg uzroka, obruč od jednom krhne i dosadašnja se kućna forma, kao tradicionalna uredba, prospe, posljedice su strašne, jer nastaje moralna anarhija. Ova pak, zbog neposredne i intimne sveze te uredbe sa svim stranama narodnog bića, obuzme sav narodni život.“

dramatičnim sumarnim procentima gradskog stanovništva u spomenutim zemljama za predjugoslavenskog razdoblja i dramaturškom razradom takve sheme u *palanački* ambijent kvalitetna su podloga za razradu kategorija koje identitetsko značenjsko polje dovode u prijevor s dogmom (tradicije). Za mentalitet *palanke*⁵⁹⁷ je *čaršija* formativni oblik kakav izmiče standardnom, napose komparativnom registru, ali čak ni *palanačko* društvo, ne samo što ne isključuje pjesnika, čega je Krleža svjestan kada govori o *slomljenim* pojedinačnim identitetima, već je u njemu održiva i *publika*. Kada je riječ o književnosti upravo takva publika kristalizira *javnost*, društvenu snagu moderne epohe koja problem svoga opstanka, pa i u komunikacijskoj sferi, upravo refleksno, *automatski* kao u govoru locira u univerzalnome.

Kada Krleža upućuje „da pišeš li o jeziku, ispitaj društvo i društvene prilike i odnose prije svega! Nema poezije bez društva, nema društva bez gradova“, referira se zapravo na vlastitu, *građansku*, poziciju: „Danas mi je jasno da bi naše provincijalizme trebalo prevladati poznavanjem svih jezičnih krugova od ljubljanskog Nebotičnika do Lovčena i od Kolarca do Kukuljevića. Riječ je o beletrističkom izražajnom sredstvu...“, a „meni je relativno kasno počelo 'svitati' kako bi trebalo pisati da bude 'živo', u smislu naših političkih i društvenih apsurd...“.⁵⁹⁸ U vrijeme dok o tome (1942) razmišlja njemu se čini da se rat na „generalno poremećenje kriterija i ukusa [...] survao kao lavina“, a tridesetogodišnji „ratni vrtlog“, još od balkanskih ratova, ni kao poticaj „po tome što nas vitlaju ogromne internacionalne snage koje su nas izbacile iz naše provincijalne arhajske inercije“ ne daje naslutiti da bi „protuslovni procesi“ za našu beletristiku počeli „postojati“. Pisac kojemu je stalo do književnojezičnog standarda nimalo slučajno se pritom *sjeća* Jakova Ignjatovića, pa i riskirajući distancu od Skerlića, do

⁵⁹⁷ O fenomenu *palanke* u srpskom društvu usp. Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd: Nolit, 1981.

⁵⁹⁸ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 109.

kojega mu je inače stalo: „Skerlić smatra da su najbriljantnije stvari Jakova Ignjatovića 'nemušte' i upravo on sa svojim simplifikacijama klasičan je dokaz kako se stvari odonda pa do danas nisu pomakle s mjesta ni za milimetar, a taj proskribirani Jakov spada među najblistavije svjedoke epohe, književno kud i kamo suvremeniji od Skerlićeva pera, koje ga poriče.“ U vrijeme kada Krleža govori o Skerlićevim *pojednostavljenjima* Simone Weil *ukorijenjenost* tumači kao sposobnost postavljanja *perspektive* u odnosu spram dobra i zla: „Prenošenje lažne veličine kroz stoljeća nije svojstveno samo povijesti. To je opći zakon. On vlada, primjerice, književnošću i umjetnošću. Postoji stanovita vladavina književnog talenta kroz stoljeća koja odgovara vladavini političkog talenta u prostoru.“ Potcrtavajući rizik „trgovačkog karaktera talenta“ Weil Krležinu poeziju iz „grada“ obvezuje *moralnošću*, jer ako se talentom kao vrijednosnom razlikom trguje onda je „krepost“ ostavljena „osrednjosti“.⁵⁹⁹ U Skerlićevu je Ignjatoviću stoga ucrtana književnoidentitetska okomica srpske kulture u kakvu ulazi i o kojoj govori Krleža, on sa Skerlićem dijeli društvenu svijest o historičnosti kanona, ali ne i o književnojezičnom izrazu, koliko god da će ga i sam, prema dugu ankete koju je o jezičnoj osnovi Skerlić provodio,⁶⁰⁰ i u tome pokušati slijediti. Nakon pola stoljeća i *potpisivanja* „ekavske“ varijante, Krleža utoliko *deklaraciju* više ne potpisuje kao (društveno odgovorni) pisac, već kao autor koji ne želi poreći *ukorijenjenost* na koju upućuje Skerlića, kada je već u osobnom i povijesnom vremenu bilo *kasno* za sudjelovanje u njegovoj anketi.

Skerlić je u svojoj književnohistorijskoj sintezi zagovarao potrebu za „romanom“, očekujući „velikog romansijera“ kao pisca „koji bi se

⁵⁹⁹ Simone Weil, *Ukorijenjenost*, Zagreb: Globus, 2003, str. 169–171.

⁶⁰⁰ Jovan Skerlić (1877–1914) pokrenuo je kao urednik *Srpskog književnog glasnika* anketu o jeziku kojim govore Hrvati i Srbi, prema kojoj je artikuliran prijedlog o zajedničkoj pravopisnoj osnovi s ekavskim izgovorom i latinicom kao pismom. Unatoč znatnoj potpori s obje *književnojezične* adrese, pri čemu je i Krleža prihvatio ekavski izgovor, reforma nije zaživjela.

svim svojim talentom bacio na roman“. Skerlića ne samo Ignjatović, nego ni suvremeni pripovjedači koji „daju široke slike pojedinih društvenih sredina“ ne zadovoljavaju, roman može biti i „istorijski“, dapače: „u tome pogledu srpska književnost stoji iza hrvatske“. Skerlić je socio-kritičke orijentire srpsko-hrvatskog kulturnog sklopa u književnoj sferi skicirao precizno i nedvosmisleno. Ono što je za Krležinu kulturnu matricu u tome presudno odnosi se na definiciju *hrvatske* književnosti kao „zasebne“, a ne „lokalne“ književnosti: Skerlić kaže da su „Srbi i Hrvati jedan narod, ali oni imaju dve književnosti“. Hrvatska književnost „javila se i razvila samostalno“, za razliku od srpskoj korelativnih *lokalnih* književnosti, „koje su bile sasvim prolazne i usamljene pojave“. Može se „žaliti“ i valja „težiti sjedinjenju te dve književnosti“, ali i to će kao „historija celokupne *naše* književnosti“ biti moguće tek kada se izrade njihove pojedinačne „istorije“. A takva je pojedinačna *historija* podrazumijevala svijest o *kontinuitetu*, *mjerilu*, pa i *imenu*. Skerlić je demonstrirao izvanrednu kritičku spremu u historijskim alatima za takvu deskripciju kada govori o Dubrovniku koji je već bio prijeporna točka. Identificirajući Meda Pucića *srpskim* piscem, on njegovo *djelo* uzima za *poveznicu* srpske kulture sa starom dubrovačkom tradicijom, da bi tumačeći (1912) kako je Vojnovićeva *Dubrovačka trilogija* „duboko prodrla u srpsku publiku“⁶⁰¹ pisca apostrofirao *hrvatskim*. Sam Vojnović mu je (1914) „jedan od onih pisaca koji su na sredini između dve

⁶⁰¹ Skerlić ovdje implicira razliku između (književne/kazališne) publike i (kulturne) javnosti. Takvu razliku je očita po tipu integracije Iva Vojnovića i Sime Matavulja u srpsku kulturu. Dok je Matavuljeva kulturna integracija, s potvrdom u članstvu Akademije, neupitna, Vojnović je na obje strane, u Hrvatskoj i Srbiji, kontroverzna pojava. No to nije utjecalo na disponiranost publike. Nakon razmjernog neuspjeha drame sa sižejnom osnovom iz dubrovačke tradicije *Zavjet* (1896) na beogradskoj (i novosadskoj) pozornici, Matavulj je pri preradama razmatrao i *književnojezični* sloj, kao potencijalni komunikacijski problem, no beogradske izvedbe Vojnovićevih drama pokazuju kako recepcija u to doba, kao ni poslije, nije uvjetovana govornim varijetetom koliko estetskim učinkom, pa su fragmenti *Trilogije* kanonizirani, a primjerice *Lazarovo vaskrsenje*, izričito kulturno aktualizirano, poput *Zavjeta*, arhivirano.

književnosti jednoga jezika, između srpske i hrvatske“.⁶⁰² Iste (1912) godine kada je izašlo prvo, *školsko* izdanje Skerlićeve *istorije* objavljeno je i drugo izdanje *Pregleda srpske književnosti* Pavla Popovića, koji se u predgovoru osvrnuo na to da „u izvesnom delu kritike pojavili su se prekori radi šovinizma koji se tobož vidi iz moje knjige“. U pristupnom poglavlju prvoga izdanja govori se o „dubrovačkoj književnosti kao vrlo važnoj oblasti srpske književnosti“, a takvom je postala jer „je bilo suđeno da prihvati srpsku književnost kad je stara ćirilovska književnost počela padati“, zapravo je taj, dubrovački „svet najpre romanski pa tek u toku srednjeg veka posrbljen“. Kada se pojavilo (1920) i treće izdanje Krleža je Popovićevu knjigu nabavio i sačuvao,⁶⁰³ a pri izradi enciklopedijske natuknice o njemu nije zaboravio ni da se o njoj očitovao: „To što je predviđeno 50, a napisano 72 reda, ne bi bilo tako tragično, da je samo približno tačno. Sve što se moglo ili trebalo reći o tom čovjeku, rekao je pisac ovih redaka, ali to, dakako, ne može biti štampano u ovoj enciklopediji, koja je sva konvencionalna i prema tome više-manje pretvorljiva. To kako je Pavle Popović predavao hrvatsku književnost, posebno je poglavlje.“⁶⁰⁴ Poentirat će u trenutku kada se, nakon Skerlićeve (1953) pojavilo (1967) *kanonsko* izdanje i Popovićeve *istorije*: „Dakle, 1912. godine, srpski rodoljubi su reagirali na šovinističke tendencije jedne knjige koja se 1967. godine službeno preporučuje kao udžbenik na Beogradskom univerzitetu.“⁶⁰⁵

⁶⁰² Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti* [ćir.], Beograd: Rad, 1953, str. 433.

⁶⁰³ Primjerak dotičnog izdanja Popovićeve knjige čuvao se u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža.

⁶⁰⁴ Citirano prema građi Krležinih *marginalija*, Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁶⁰⁵ Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 255.

Krležino inzistiranje da je *postupak ujedinjenja* Srba i Hrvata u jedinstvenu državu i (zajednički) kulturni prostor proveden prijeko i bez dogovora koji bi osnažio historijske silnice koje su ih kao zajednice, a ne institucionalizirane pravne forme, magnetizirale povezano je s kontinuitetom vlastite misli o tom pitanju. On takav kontinuitet provjerava i u suvremenika, primjerice bez popusta za Stjepana Radića, unatoč njegove simboličke žrtve⁶⁰⁶, Svetozara Pribićevića, koji mu kao *prognanik* postaje gotovo blizak u literarnom formatu *heretika i sanjara*⁶⁰⁷, dopuštajući si polemički sarkazam kada mu se za pojedinu figuru u vremenskom razmjeru učini da mimikrira vlastita polazišta. Aleksandra Belića u marginalijama reducira na – „bolje ništa“ ne kazati: „čovjek pati od melodramatike beletrističkih, potpuno suvišnih detalja [...] ali tko ima smionosti da dirne u ovog korifeja“.⁶⁰⁸ U Krležinoj ostavštini sačuvan je, međutim, ekscerpt u četiri točke iz Belićeve knjige *Srbija i južnoslovensko pitanje*, objavljene 1915. u Nišu. Bez obzira za koju je potrebu taj predložak pripremljen, a i je li ga Krleža osobno priredio,⁶⁰⁹ Belićeve *teze*, problemski i pojmovno, zadiru u *karakter*

⁶⁰⁶ Usp. npr. „Ako se već govori o njegovom aktivitetu da 'kao ministar prosvjete razvija mnoge reformne osnove', trebalo bi reći da je ta njegova politička taktika bila potpuna negacija njegove vlastite politike, jer se pokazao na djelu kao kraljevski centralista, sklon svim mogućim i nemogućim kompromisima, i prema tome je logično da mu je 'utjecaj na seljačke mase' osjetljivo opao“. – Citirano prema građi Krležinih *marginalija*, Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

⁶⁰⁷ Pojmovni skup *heretici i sanjari* kao metaforička asocijacija na Krležine karaktere pripada Aleksandru Flakeru.

⁶⁰⁸ Citirano prema građi Krležinih *marginalija*, *Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže*.

⁶⁰⁹ U pripremi *Zastava* sam je Krleža, a vjerojatno i uz pomoć suradnika, skicirao historiografske predloške za kakve je bio potreban temeljit uvid u literaturu o kompleksima na koje se odnose. Ne treba isključiti da posebno zanimanje za teže dostupnu a važnu Belićevu monografiju pripada tome razdoblju, tim prije jer se u *Zastavama* razrađuju problemi kojima se Belić bavi, ali i ambijentalni (Niš 1915) i socijalni okvir kojim se kao i Belić kreće Krležin kritički i kronički lik Frana Supila.

ujedinjenja, kao točku a ne samo trenutak spoticanja: 1. „Jer odavno je već rečeno da između Srba i Hrvata ne može biti nikakva ugovora, nikakve pogodbe ili nagodbe, pošto su oni jedan član sa dva imena, a za svaki dogovor potrebna su dva zasebna predstavnika“; 2. „A Srbija će biti veoma zadovoljna da svojoj braći Hrvatima, pored nacionalnog oslobođenja donese i crkveno, za kojim su oni dugo vremena uzalud žudeli“; 3. „...mi hoćemo da pišemo u potpunosti onako kako se piše u Srbiji, ne samo zato što je tako najbolje, nego zato što je to Srbija svojim nacionalnim radom izvojevala bilo na polju književnosti, bilo na polju narodnog oslobođenja“; 4. „Sve prilike i današnjeg rata i političkih odnosa upućuju nas pre na to, da bi baš u interesu Italije bilo, kao što smo videli, stvaranje na Balkanu ujedinjene Srbije. I kada bi trebalo u kakvom pravcu da se ogleda uticaj Italijin na konsolidovanju prilika na Balkanu, to bi, po našem mišljenju, na prvom mjestu trebalo biti u njenoj naklonosti ostvarenju ujedinjene Srbije“.⁶¹⁰ Krleža je doista *Belićev*,

⁶¹⁰ Kada se teze Aleksandra Belića „vrate“ u kontekst cjeline iz koje su izuzete njihova tendencioznost slabi, ali se i nadalje čitaju kao *identitetska* poruka. U vezi s prvom točkom Belić se drži relevantne identitetske pretpostavke da „ako sam čovek ima da izvrši prema sebi neko pravo, onda je to pravo u njemu samom, a ne u nekom pisanom odnosu sa samim sobom“. Taj „čovek“ su Srbi i Hrvati, čiji bi brak, već iz toga što je željen, isključivao potrebu da ga se učvršćuje „ugovorom“. Kada govori o „crkvenom oslobođenju“, Belić ne aludira na konfesionalno stapanje, već pretpostavlja da bi Vatikan mogao na cijeli prostor nove države primijeniti „ugovor“ koji je s njime za svoje katoličke državljane postigla Kraljevina Srbija kao pravo na službu u narodnom jeziku, a za što Belić, ne bez uporišta u povijesnom iskustvu i izvorima, drži da je hrvatskim katolicima važno. Govoreći o *jeziku*, Belić, međutim, nedvosmisleno, za razliku od političke kombinatorike s kalkulacijom o talijanskim *interesima*, zastupa pravo *snage*: on *misli* „kako se posle srpskih ratnih uspeha od 1912–1913. god. istaknuti književnici zapadnog dela srpskohrvatskog naroda nisu ustezali da priznaju [!] da je vođstvo srpskohrvatskog naroda u kulturnom pravcu ili definitivno prešlo Srbiji [!], ili da će Srbiji u najkraćem vremenu pripasti [!]“. Pojmovi *priznati* ili *pripasti* dali bi se teorijski uklopiti u Belićevu identitetsku shemu o narodu kao čovjeku, ali sve i kad bi takav spekulativni manevar računao s primjenjivom koncepcijom sam otkriva svoje slabo mjesto govoreći da je *vođstvo – prešlo*. Ako je *prešlo* onda je negdje i bilo. Belićevu koncepciju nije potrebno idejno (dis)kvalificirati, ona je legitimna i hermeneutički zatvorena. Tip nacije kakav projicira pomiče iz *kulturnog* u

Skerličevoj građanskoj koncepciji suprotan *program* odbacio simultano, podsjećajući već 1923. „kada smo mi taj apsurd proricali i ocrtavali mu konture, svi su vikali na nas da pljujemo u narodnu juhu“, da bi tom programu suprotstavio viziju: „balkanske dotično podunavske republikanske soc. federacije [kao] one sintetične osovine, oko koje se može konstruisati Balkan, na kome će nepismenost stajati na ništici, vode biti regulisane, promet i rasveta elektrificirana i štampati se i čitati knjige“.⁶¹¹ Kada Krleža kaže da su *svi vikali na njih* to se ne odnosi ponajprije na *svijest* kakve zagovaraju Popović ili Belić, već na stanje u komunističkom pokretu kojemu pripada: „Diskusije u ustavotvornom odboru Konstituante, gdje Sima Marković sjedi sa 6 predstavnika KP vode se punih šest tjedana na bazi KPJ prijedloga – Paragraf 1 Ustava: Jugoslavija je socijalistička sovjetska republika“, da bi, s tim u vezi „štampanje Internacionale Aeterne“ u *Plamenu*, upravo iz tog kruga komunističke ljevice, bilo prokazano kao „literarno brbljanje“ koje se ne „podudara s direktivama“.⁶¹² Kada u institucijskom okviru jugoslavenske *socijalističke federacije* državno načelo prevlada kao koncentracijski

državni model, vjerujući da je snaga *Srbije*, a ne zatečene *srpske* nacije, uporište jedinstva na kojem će se u željenom povijesnom razvoju *novoga* središta i pripadnih mu zemalja ostvariti *samorazumljivi* identitet. Takve se zemlje, poslije, zavisno od diskurzivnih planova ili osobnih narativa, doživljava ili naziva: povijesnim, zavičajnim ili s obzirom na upravni raspored – oblastima, odnosno u hrvatskome izrazu pokrajinama. No i kada bi takvo što zadobilo trajniju historijsku validnost, identitetski, bez *dogovora* sa samim sobom ne bi iscrpilo opozitne agense. Naprotiv, kao što sam Belić pokazuje sa sjećanjem hrvatskih katolika na svoje davno pravo na vjersku službu u vlastitom jeziku čak se ni crkveni *kanon* nije u stanju kriterijem *snage* (uvijek) održati.

⁶¹¹ *Napomena uredništva*, Književna republika, I/1923, br. 1, str. 39.

⁶¹² Cit. prema Krležinu rkp. *O čemu se u Plamenu nije govorilo*, Katalog Rukopisne ostavštine Miroslava Krleže.

Krležino se shvaćanje *autorstva* eo ipso *ne podudara s direktivama*, utoliko se njegova poruka, kao što je razvidno i u pristupu jugoslavenskom konstitucijskom fenomenu, striktno drži *zajednice kao skupa*, a ne reprezentirane u *eliti*. Stoga je Drainac zarana i točno zapazio njegov *utjecaj na mase* (usp. bilj. 205).

argument, pa i u identitetskim pitanjima, kakvo je već po definiranju svoga naziva *jezik*, Krleža će polazišne razlike smatrati *neraspravljenima*.

Krležino shvaćanje nacionalne ideje polazi od odmicanja državne, pa i poticajne uloge u njezinu oblikovanju. Kada je Matica srpska početkom 1950-ih pokrenula pitanje jezičnoga dogovora, formalno je takav pristup bio zadovoljen, ali je Krleža bio suzdržan oko pretpostavki,⁶¹³ da bi se u razdoblju ustavnih promjena 1963–1974. implicitno i eksplicitno o tome očitovao. Nakon što je još 1954. na svečanosti u Hrvatskom narodnom kazalištu održao referat o *stopedesetoj godišnjici (prvoga srpskog) ustanka*, 1966. je u zagrebačkoj starogradskoj vijećnici dao *uvodnu riječ* na znanstvenom savjetovanju o 130. godišnjici *hrvatskog narodnog preporoda*. On podsjeća da su upravo hrvatski preporoditelji, *ilirci*, poduzeli korak jedinstven u evropskim razmjerima, odustajući od vlastitog narodnog imena i jezika, ali na *margini* ostavlja primjedbu kako su pritom *bacili kroz prozor* „kajkavsku književnost“. Problem Krležina prihvaćanja Deklaracije koji

⁶¹³ Živan Milisavac, *Autoportreti s pisama* [ćir.], Novi Sad: Matica srpska, 1998, str. 21–34. – U poglavlju *Nesporazum s Krležom* Milisavac govori i o tome kako su u Matici srpskoj 1953. počeli „pripremati anketu o problemima jezika“. Krleža se u anketi nije javio, ali je s Milisavcem iscrpno razgovarao o problemu nasljeđa s tim u vezi, tako da „na kraju njegova dugog, veoma dugog, monologa [Milisavac] ipak nije bio načisto da li on našu akciju odobrava ili je smatra besmislenom“. Upravo tako, *da li smatra besmislenim* tzv. Novosadski jezični dogovor nije sa sobom načisto bio Krleža ni kada ga je, među posljednjima, i zahvaljujući upornosti Matice, ipak potpisao.

Milisavčeva skica o Krležinu odnosu s Maticom srpskom važan je odvjetak i za ovo istraživanje, koji na žalost nije obrađen. Krleža je 1963. otklonio počasno članstvo u Matici srpskoj, a ni njegova suradnja s edicijama te ustanove nije sretno aspektirana. Je li pri pozivu za suradnju u *Letopisu*, odmah po njegovoj obnovi u 1940-ima kao i prijedlogu da priredi knjigu Marka Ristića za kolekciju *srpske književnosti* u 1960-ima, presudio nesretan splet okolnosti ili se takva distanca zasniva na kakvoj pozadini tek treba istražiti.

je u srpskoj kulturi primljen šokantno,⁶¹⁴ a Krleža mu kao narativnu, razgovornu, konstantu posvećuje niz epizoda (1967, 1968) dnevnčkih zapisa⁶¹⁵ po svome je utemeljenju mnogo više od kulturnog – *identitetski* potaknut. Tražeći vlastiti književnojezični izraz, pa i sa srpskim piscima, mimo i nakon neuspjelih *dogovora*, s uspjehom⁶¹⁶, Krleža je *Baladama* dodirnuo identitetsku osnovu *napuštene* književnojezične mogućnosti, doživljavajući potom, postupno⁶¹⁷ delikatnim, pa i više od toga, *historijske* rezove kakvi bi zadirali u spontane, *automatizirane* sklopove povezan s jezikom, upravo one *književne*. Slijedom zapravo takve logike, hrvatski će jezik nakratko (1974–1990) biti i ustavno definiran kao *književni*,⁶¹⁸ a da ni to neće pomoći razumijevanju Krležine maksime:

⁶¹⁴ Usp. o tome Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.

⁶¹⁵ Transponirajući siže o Deklaraciji kao kombinaciju iz sna s pomiješanim vremenskim perspektivama Krleža se tako, zamišljajući da je upravo počeo rat, „sjeća“ svoje replike (locirajući je u razdoblje 1928–1934): „Kako je slaboumno da se uopće moglo dogoditi da se ovaj jezik ne zove hrvatski, a sad je to ionako potpuno vurst, sada kada je stigao konac konca, a taj konac predstavlja smrt svih evropskih i neevropskih jezika.“ – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 330.

⁶¹⁶ Usp. bilj. 252.

⁶¹⁷ „Trebalo bi napisati knjigu o jeziku kao takvom, o stilovima uopće, o značenju fraza, i to na temu koja me muči već više od dvadeset godina, a još je nisam ni približno sredio.“ – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 139; – „Jezik jednog kapucina Zagrepca je gotov, završen barokni jezik u agoniji jedne latinizirane civilizacije na odru, ali quand meme – ipak jezik.“ (1942)

⁶¹⁸ „Bio gospodin Schiller od W. D. Fernsehgesellschafta. Došao po intervju na temu o jeziku. 'Da li postoji jugoslavenski jezik? Kakve su to varijante: srpskohrvatska ili hrvatskosrpska, a kakva je opet posebna varijanta hrvatskog književnog jezika (zapadnog tipa) i srpskog književnog jezika (istočnog) tipa?' Sviram svoju staru gramofonsku ploču o jednom jeziku koji se zove hrvatski ili srpski.“ – Miroslav Krleža, *Dnevnik*, V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977, str. 204; Formulacija o jednom jeziku koji se zove *i* hrvatski *i* srpski ili *ili* hrvatski ili srpski, a prožela je kulturu sjećanja kao Krležina (obično u varijaciji da svoj jezik Hrvati zovu hrvatskim a Srbi srpskim), semantički se ne razlikuje od

Hrvati i Srbi govore jednim jezikom koji Hrvati zovu hrvatskim a Srbi srpskim.

Krleži je „pojam 'svjetske književnosti' [nešto što] muči nas već više od stotinu godina kao neka vrsta fiksne ideje, i tako pretjerujemo bez respekta spram svoje vlastite književnosti, kojoj pravu vrijednost nikada nismo uspjeli da odredimo“, a „kada je riječ o svjetskoknjiževnom mjerilu trebalo bi prije svega progovoriti o Jeziku“: „Riječ je spavala pod teretom socijalnih prilika i neprilika, u besperspektivnosti političkih stanja i odnosa. Sve što je bilo pisano pisano je hermetički, u zatvorenim krugovima, u punoj osamljenosti izoliranih nadarenih pojedinaca, u gluhom barbarskom vremenu, u intelektualnom vakuumu sa jakim i trajnim osjećanjem manje vrijednosti na geopolitičkom reljefu usred petstogodišnjih ratova i ratovanja pod terorom tuđih barjaka i vojsaka“. U „balkanskom loncu [kao] neoliriskoj papazjaniji između Grimma, Grillparzera, Anastasiusa Grünna, Herdera i recimo kasnije Nestroya, tu se hajdučki lik Smail-age javlja kao ostvarenje svega onoga što se zove

oblika *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*, jer ni kada se čini da joj to uspijeva *drugost* je zapravo vidljiva, a na to je još 1932. (*'Srpska mistika' Jovana Dučića*, Nova Evropa, br. 7) upozorio Ivan Meštrović: „Kao Vuk Karadžić, tako i Vi Dučiću, pisali ste i pišete i govorite za mene mojim hrvatskim jezikom, kao što ja za Vas Vašim srpskim – taj fakat treba da je u našem saznanju, ali isto tako i u ophođenju.“ Krleža se *zaustavlja* u točki kada srpski pisci zovu ono što su napisali srpskim, a hrvatski isto tako hrvatskim, ali Meštrović prethodno raščlanjuje takvu situaciju kao formalnu, a da bi ju se provjerilo treba odgovoriti na pitanje: Je li moguće Krležin jezik nazvati srpskim, a jezik Crnjanskog hrvatskim? Takvo radno pitanje u *anketnim* dogovorima nikada nije postavljano, pa je Krleža, koji ga i sam izbjegava, u pravu kada takav raspravni prostor drži *neuralgičnim*.

Definiranje *standardnog*, odnosno jezika političke zajednice, *književnim* također je svojevrsna sociokulturna zloupotreba *književnosti*, jer ne samo što je *književni jezik* (tek) funkcionalni stil (ili skup stilova) jezika samoga, pa i onoga općenito konstitucijski definiranoga, a ni samo stoga što je *estetizirani* jezik nedohvatan, utopijski govorni ideal za bilo koju povijesnu zajednicu, koliko posebno stoga što *književni* jezik mnogo manje od kojeg drugog *jezika* podnosi dogovore ili propise, takav jezik ih, kao što je općepoznato iz stilistike, upravo suprotno – opkoračuje.

otjelotvorenje književne zamisli, kao objektivacija iluzije i na kraju bez pretjerivanja zapravo neka vrsta poezije“ kakvoj teži i „razvojna linija od prote Mateje do Vuka“, što „povezuje ove literature (hrvatsku i srpsku) kao jedna genealoška crta s ovom istom književnom problematikom“.⁶¹⁹ Krležu će na njegovo vlastito razumijevanje takva *razvoja* zaključno podsjetiti Oskar Davičo: „ja sam oduvek bio ubeđen da će Hrvate i Srbe sledeći vek zajedničke konvivencije u uslovima ovog i ne samo ovog nego i evropskog socijalizma navići da bez međusobnog prezira i nepoverenja pristupaju ispitivanju svojih prošlosti i eventualnih literarnih i umetničkih vrednosti koje su stvorili ne samo za to vreme nego i u ranijim vremenima. Ukratko, da će 'nestati' onog provincijalnog evropeiziranog 'latinитета', kojim jedni kulturno prekonosiraju druge, kao i da će jednom zauzeti i među emocijama ali i argumentima pravo mesto mit o autokefaliji slobodarstva, pijemontstva i ostalog zla – koje opet ne daje nikom prava da neinteligentno vređa ceo jedan narod svodeći ga na smrdljiv opanak. Siguran sam da je u istinskom interesu i Srba i Hrvata da se oslobode sopstvenih buržoasko-pseudofeudalnih mitova, pogotovu kad budu trezveno i mirno ispitivali ono što može biti zajedničko u kulturnoj baštini na osnovu onog što tvori njihovu ekonomsku i političku koheziju.“⁶²⁰

Davičo je bio povrijeđen jer je razumio da ga Krleža u svojim dnevničkim zapisima ironizira raspravljajući zašto je historijska sinteza *jugoslavenske* književnosti, kakvu je najavljivao Skerlić, ostala nedovršena.⁶²¹ Sam se Krleža doista retorički zapitao: „Zašto ne bi mogla

⁶¹⁹ Citirano prema građi Krležinih *marginalija*, *Katalog Rukopisne ostavštine Mirolava Krleže*.

⁶²⁰ Usp. bilj. 321.

⁶²¹ Premda je Davičova argumentacija potaknuta nesporazumom, a u velikoj mjeri proizlazi upravo iz Krležina gledišta, ovdje je značajna po sebi, kao važan istraživački orijentir: „Pitanje šta spada pod kapu jedne državno-nacionalne literature, stvar je više no jasna kad je reč o konglomeratu nacija kakva je bila KuK monarhija ili kad je u pitanju SSSR. To je uvek literatura brojno, politički

postojati jedna jedinstvena jugoliteratura?“ No, on odmah u odgovoru tvrdi da ona i *postoji*, i to „u smislu Svetozara Markovića“, dok „u smislu Slobodana Jovanovića te literature nema niti biti može“. Sva se *autorova* gorčina u pogledu apostrofiranja Daviča *iscrpljuje* u premisi da „takvu jedinstvenu literaturu“ nisu uspjeli („a mogli /bi/smo“) „da izvadimo iz poetskog cilindra“. U takvoj je, zaključnoj perspektivi sadržana provodna, koncentracijska misao ovoga istraživanja: Krleža je *jedinstvo književnosti* kao razumijevanje njezine funkcije *ostvario*, odnosno bitno pomogao promaknuti, promijeniti takav njezin *identitet*ski profil, dok je u kanonskom rasporedu kulturne paradigme spram drugih koncepcija *ostao* u zajednici, ili kako bi Foucault kazao *porodici* onih koji, kao ni druge, pa ni suprotstavljene koncepcije, nisu prevladali: „Kad govorim o preživjelostima mentaliteta, govorim o zemlji kao cjelini. U našim pogledima na razne mutne pojmove, od kojih se jedan od najglavnijih zove 'enitas nationis', vladaju u hrvatsko srpskim relacijama barokne slavjanskoserbske etastičke i hrvatske državno pravne sheme...“

a najčešće i kulturno hegemonistička, u slučaju ova dva primera austrijskog i ruskog. Da je mađarska literatura u Austriji bila, bez obzira na etničke, jezičke i ostale razlike između Osterreichera i Magyar evidentno pod uticajem bečkih literarnih moda, nezavisno od svoje idejne antibečke političke usmerenosti i bez obzira na borbeni i slobodarski prizvuk, kao i na Adyevo antibečko bodlerijanstvo, ipak poteklo i iz Viene i nastalo pod uticajima koji su preko Beča stizali u Peštu – to si i sam tvrdio ne jednom. Ali da austrijsku literaturu nikada nisu predstavljali ni poljski ni čehoslovački ni hrvatski pisci, iako su se i oni ubrajali u nju, stvar je po sebi očigledna, kao što je to i činjenica da čuvaški i tadžiski pisci nisu van SSSR-a (a ni u njemu) predstavnici sovjetske literature. Znači, u višenacionalnim državnim zajednicama ili zajednicama u kojima su republike nosioci nacionalnih državnosti (kao u SFRJ) jedino mudro što se može učiniti, pogotovo ako je neki pisac pripadnik naroda kome se još uvek lepi hegemonistički šlep, to je da ne govori o jedinstvu ni na planu literature. Ali isto je tako preporučljivo, u ime zdrave pameti, čak i kad bi to bio i literarni Friedrich Veliki, da, ako oseća još uvek da je nacionalno ugnjeten, da o literarnom jugoslovenstvu ne govori. (Pogotovo kad se zna kako bi njegova sredina reagovala na neki neolirizam pod jugo-imenom i kad je poznato kako je i sam izmaltretirao nacionalni nihilizam Iliraca.)“

(1967), što se u odnosu na perspektivu iz 1933. ne razumije kao *promjena*: „u čemu leži najveći percenat hrvatsko–srpskih nesporazuma? U niskom stepenu kulturne i nacionalne svijesti kao cjeline, u nepoznavanju i nesavladavanju te materije, u nesnalaženju pred mnogobrojnim pitanjima političke historije, u pamćenju mnogobrojnih otrovnih detalja lične prirode, u pomanjkanju bilo kakvog, pa i najmanjeg objektivnog sjećanja na raznovrsne političke obrate i zamke, u gluposti prije svega, u duhovnoj lijenosti malograđanštine, za koju je jeftino izjaviti da je 'buržajska', jer se ovom jednostavnom formulom ne obuhvaća, već obratno prikriva“. Doista, promjenom *buržoaske* paradigme u *narodnu demokraciju* i nadalje „kada se kaže: 'šokačka posla' ili 'onaj Štroco hoće da nas pounijati', ili 'vrlo važno, kakvi bakrački, austrijske pokrajine valja prisajediniti', onda, dakako, da se time nije ni kajmakčalanski reklo mnogo više od glupe fraze s ovu stranu: 'cincarska posla“.

Istraživanje o Miroslavu Krleži u srpskoj kulturi ne bi kao zaokružen sustav kakav se ovdje zaključno pokušava predložiti i kao mogući postupak za slijedeće istraživačke smjerove bilo moguće zatvoriti bez prethodnih sintetskih radova, monografskih⁶²² i problemskih,

⁶²² Posebno se to odnosi na radove Marka Ristića. Uz početak izdavanja Krležinih *sabраних djela* zagrebačka je *Zora* objavila Ristićevu brošuru *Krleža*, s priložima (4), iz razdoblja 1929–1953. Zanimljivo je da Krleža nije *vidljiv* u Ristićevoj knjizi, zbirci članaka (9) *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, „štampanoj u 10000 primjeraka 30. aprila 1946“. Takav je pristup logičan, jer je Krleža još u okupiranom Zagrebu, a Ristić piše o *inventaru moralne lepote* naspram *inventara strahote i sramote*. Dok se u knjizi bavi *čistoćom* pobjednika, on najavljuje i izradu onog drugog inventara za koji posebnu odgovornost imaju oni „koji su imali nesreću da ove tri i po godine proživ[e] s ove strane fronta“, pa su dužni „da u sastavljanju ovog drugog inventara doprinesu sve što je u [njihovoj] moći“, a da ne bi bilo nesporazuma na što se pritom misli: „Gledali smo izbliza izdajstvo i grozu, laž i zločinstva koja nemaju primera, koja nemaju imena, i sada je naša sveta dužnost da učinimo sve što od nas zavisi da bi na krivce [...] pala – jedna pravedna – nemilosrdna kazna“.

posebno kada su kao Kosta Milutinović⁶²³ upućivali na identitetsku konstantu Krležina angažmana – „Krleža nije nikad identificirao zvanični, režimski Beograd i beogradsku čaršiju, sa naprednim, demokratskim, slobodarskim Beogradom“ – ili Nikola Ivanišin, kada se bavi Krležom i Vukom⁶²⁴: „Krležina povremena netrpeljivost prema Vuku mogla bi se vezivati uz trajnu njegovu odbojnost prema hrvatskim ilircima koji su kao i Vuk prihvatili štokavštinu izbacivši pritom 'kroz prozor' rođenu im Krležinu srcu priraslu kajkavštinu, ali ni to se ne bi moglo prihvatiti jer je Krleža koji je u *Baladama* i pjesnički osudio ilirce što su 'popljuvali' rodnu im kajkavsku riječ Čengiću izjavio da su ilirci pri izboru štokavštine postupili ne pametno nego prepametno, a za Vuka [...] potkraj života kaže da je 'nesumnjivo genijalni poznavalac jezika'.“ Suglasit ćemo se s time, podsjeća nas Cvetan Todorov, „da velik dio umjetničke proizvodnje potrebuje javnu pomoć da bi opstao“,⁶²⁵ a takva se pomoć i nesvjesno usmjerava u društveno poželjnim očitovanjima. Samim tim „što oživljuje pluralitet subjekata te odbija biti pukom ilustracijom neke dogmatske istine“ roman se žanrovski emancipira, ali tek *pjesnik* popravljajući svijet, i to ne samo stoga što ga uljepšava, pa ni stoga što bi stoga pronosio neku moralnu pouku, koliko zbog toga što *nam otkriva svoju istinu*, ma koliko se njoj pritom moglo dogoditi za zaobiđe cjelinu Istine. Zamka „spisateljske shizofrenije“ – spremnosti pisca da ubije svoje likove – vodi *autora*, kada govori o *drugima* – drugim piscima (Vuku), drugim prostorima (Beogradu), drugim svjetovima (politika) – u jezik kao azil, pri čemu se s gledišta društva ili javnosti grč lakše previđa nego iz *publike*. Pozornica, jednako u diskurzivnoj, romanesknoj, kao i predodžbenoj dimenziji kazališta uvodi receptora u vrtlog nesigurnih značenja koja, ako mu je do boljeg svijeta,

⁶²³ Kosta Milutinović, *Krleža i Srbija*, Republika, 20/1964, br. 5, str. 213–215.

⁶²⁴ Nikola Ivanišin, *Krleža o Vuku Karadžiću*, Zadarska revija, 36/1987, br. 6.

⁶²⁵ Tzvetan Todorov, *Poezija i moral*, *Lettere internazionali*, 6/1996, br. 17–18, str. 1–4.

treba sam usvojiti, jer nije pouzdano da će mu oko toga društvo u školi, pa ni *antologijama* biti dovoljno pri ruci.

Bio je Krleža *nevoljeni prorok*, „kao i mnogi intelektualci koji nisu istinsku sumnju spremni zamijeniti nekakvom lažnom vjerom“: „njegove su političke i moralne istine uvijek bile izrečene isključivo u povijesnom kontekstu trenutka, kasnije, kada su se pretvarale u nepobitno političke pozicije, gubile bi na životnosti“, ali Krleža nije „bio sklon laganju“, „rekao je mnoge teške istine i o Srbima, i onda kada je govorio o Hrvatima. Sve to bilo je protiv interesa onih koji svijet tumače ili crno ili bijelo, jer da bismo ga razumjeli trebalo je imati razvijen osjećaj za nijanse i ono bitno do kojeg se dolazi samo ako se slatka laž zamijeni mrskom istinom“.⁶²⁶ Upravo zato što je dolazio iz stradalničke, „rebelske tradicije hrvatskog pravaštva“ nalazio je u srpskoj kulturi kao *ljudskoj* zajednici, napose kada je u naponu njegove stvaralačke snage, ondje prodisao građanski ambijent *publiku* za koju je, držimo da smo pokazali s razlogom, vjerovao kako ga *razumije*. Na tezu o velikim i malim narodima rekao je: „netko je Velik u ime Velikog Naroda, a sasvim neugledan ili primjetljiv u ime nekog narodića, pa gutao živu vatru ili hodao na glavi“. Odgovarajući Gyuli Illesu (1977) na prijedlog da se javi u anketi „o velikim i malim narodima, o velikim i malim literaturama, o velikim i malim jezicima, o 'svjetskoj' vrijednosti pisane riječi, to jest 'vječne poezije“ Krleža „skromno primjećuje“ da je riječ o „praznim frazama“: jedno, jer „svi mi koji pišemo u gaćama i opancima stojimo pred opasnim zidinama evropskog analfabetskog antemurala kao goloruka raja“, a drugo jer je *prava poezija neprevodiva*.⁶²⁷ I u toj dimenziji, svijesti da će ga u *srpskome* razumjeti bez prijevoda, odnosno da će pjesnička snaga prevladati moguće nijanse, *identitetski* je ulog s

⁶²⁶ Branimir Donat, *Nevoljeni prorok*, Vjesnik, 1993, 7. VII, str. 23.

⁶²⁷ Miroslav Krleža, *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988, str. 168–169.

pjesničke, autorske strane, u kojemu spram srpske sredine po definiciji nije moglo biti kalkulacije, ni *prijevodne* konjunktore.

Kada se preko valova beogradskoga radija (1980) oprašta od svoje srpske publike Krleža to čini s osjećajem za onaj „autobiografski moment koji se događa kao sravnjivanje između dva subjekta uključena u proces čitanja u kojem određuju jedan drugog kroz uzajamnu refleksivnu supstituciju. Ta struktura implicira diferencijaciju kao sličnost, pošto oba zavise od supstituitivne zamene koja konstruiše subjekt“. Proglašavajući sebe subjektom samorazumijevanja, „eksplicira se širi zahtev za autorstvom, što se dešava kadgod se tvrdi da je tekst *nečiji* i pretpostavlja „da ga je moguće razumeti u onoj meri u kojoj slučaj to dopušta.“⁶²⁸ Bez obzira što je „u katastrofama, danas, lice Evrope stravična grimasa, a civilizacija je poblijedila kao sadra posmrtnog odljeva mrtvačke maske“, autor potiče vjeru u „umjetnost dvadeset i prvog stoljeća“, koja da će „po svoj prilici smireno i klasično“ govoriti o „životnim intenzitetima kao o inspiraciji kolektivnoj“, a da „one gigantske slike po stijenama onih nepoznatih budućih nebodera, one muzike i one knjige nama nejasnog“, makar „naslućenog vremena, neće biti naše muzike i naše slike“.⁶²⁹ Utoliko je ovo istraživanje pokušalo čuvati nadu u razumijevanje identiteta, koji kao crv evropske sumnje nagriza projekciju budućnosti kao nužno naše, povjerenja u književnost kao iskustvo u kojemu prestajemo zazirati od *drugoga*.

⁶²⁸ Pol de Man, *Autobiografija kao razobličenje*, Književna kritika, 19/1988, br. 2, str. 121.

⁶²⁹ Miloš Jevtić, *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim djelom*, str. 291.

X. Literatura i izvori

A/ Izvor / Izdanja djela Miroslava Krleže

- Krleža, Miroslav, *Sabrana djela*, Zagreb: Minerva, I–IX, 1932–1934. [M]
Krleža, Miroslav, *Djela*, Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, I–VI, 1937–1938. [B]
Krleža, Miroslav, *Sabrana djela*, Zagreb: Zora, I–XXVII, 1953–1972. [Z]
Krleža, Miroslav, *Sabrana djela*, I–XLV, Sarajevo: Oslobođenje, 1975–1988. [O]
Krleža, Miroslav, *Izabrana djela* [ćir.], I–X, Beograd: Sloboda, 1977. [ćir.] [S]
Krleža, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, I–V, Sarajevo: Oslobođenje, 1975, 1982².
- Kapetanić, Davor, *Bibliografija djela Miroslava Krleže*, u: Bibliografija Miroslava Krleže, Bibliografije, sv. XV, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999.
- [Nastavno se navode izdanja djela Miroslava Krleže citirana u ovome radu. U uglatoj zagradi je slovna oznaka iz pojedinog izdavačkog niza na kojem se istraživanje temelji, kada mu izdanje pripada.]
- Krleža, Miroslav, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb: Zora, 1972. [Z]
Krleža, Miroslav, *Zapisi sa Tržiča*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988. [O]
Krleža, Miroslav, *Novele*, Zagreb: Ljevak, 2001.
Krleža, Miroslav, *Fragmenti iz dnevnika godine 1942*, Rad JAZU, 1954, knj. 301.
Krleža, Miroslav, *Tri drame*, Zagreb: Zora, 1955. [Z]
Krleža, Miroslav, *Fragmenti dnevnika iz godine 1943*, Forum, 11/1972, br. 3.
Krleža, Miroslav, *Crno-žuti skandal*, Sloboda, 2/1918, br. 1.
Krleža, Miroslav, *Hrvatska književna laž*, Plamen, 1/1919, br. 1.
Krleža, Miroslav, *Napomena o Kristovalu Kolonu*, Književna republika, 2/1924, br. 5–6.
Krleža, Miroslav, *Davni dani*, Zagreb: Zora, 1956. [Z]

- Krleža, Miroslav, *O nekim problemima Enciklopedije*, Eseji, V, Zagreb: Zora, 1966. [Z]
- Krleža, Miroslav, *Rusija umire*, u: *Rusija umire od gladi*, Zagreb: Slobodna reč, 3/1922.
- Krleža, Miroslav, *Na grobu Petra Dobrovića*, Svedočanstva, 1/1952, br. 1.
- Krleža, Miroslav, *Marginalije*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Krleža, Miroslav, *99 varijacija*, Beograd: NIP Duga, 1972.
- Krleža, Miroslav, *Severni gradovi (O putovanju uopće)*, Književna republika 2/1924, br. 1.
- Krleža, Miroslav, *Izlet u Rusiju*, Zagreb: Izdanje Narodne knjižnice, 1926.
- Krleža, Miroslav, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb: Zora, 1972. [Z]
- Krleža, Miroslav, *Slučaj kipara Studina*, Zagreb: Riječ Srba, Hrvata, Slovenaca, 1919.
- Krleža, Miroslav, *Moj obračun s njima*, Zagreb: vlastita naklada, 1932.
- Krleža, Miroslav, *Pijana noć četrnaestog novembra 1918*, Republika 8/1952, br. 10–11.
- Krleža, Miroslav, *O gladnima u Rusiji*, Videlo, 21/1922, br. 84.
- Krleža, Miroslav, *Jedno pismo iz godine 1922. (Milanu Ćurčinu, uredniku Nove Evrope)*, Vjesnik, 21/1960, br. 4968.
- Krleža, Miroslav, *Letimo nad Panonijom*, Književnik, 2/1929, br. 8.
- Krleža, Miroslav, *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje, 1988. [O]
- Krleža, Miroslav, *Vučjak*, Zagreb: Ljevak, 2003.
- Krleža, Miroslav, *Davni dani*, Zagreb: Zora, 1956. [Z]
- Krleža, Miroslav, *Mister Vu – San – Pej, zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje*, Književna republika, 2/1924, br. 2.
- Krleža, Miroslav, *Ljudi putuju*, Danas, 1/1934, br. 5.
- Krleža, Miroslav, *Predgovor*, u: *Zlato i srebro Zadra*, Zagreb: JAZU, 1951.
- Krleža, Miroslav, *Oktobar 1917–1947*, Naprijed, 5/1947, br. 45.
- Krleža, Miroslav, *Dnevnik*, I–V, Sarajevo: Oslobođenje, 1977. [O]
- Krleža, Miroslav, *Šta je Evropa*, Borba, 28/1963, br. 110.
- Krleža, Miroslav, *Politisches Alphabet*, Graz: Stiasny Verlag, 1967.
- Krleža, Miroslav, *Multa et varia iz estetike*, Republika, 18/1962, br. 10–11.
- Krleža, Miroslav, *Zastave*, III, Sarajevo: Oslobođenje, 1979. [O]
- Krleža, Miroslav, *Smrt Florijana Kranjčeca, nadstražara Kraljevske redarstvene straže* [ćir.], Srpski književni glasnik, 1922, NS, knj. 5–6.
- Krleža, Miroslav, *Golgota*, Srpski književni glasnik, 1922, NS, knj. 7. [ćir.]
- Krleža, Miroslav, *Glembajevi*, Srpski književni glasnik, 1928, NS, knj. 24. [ćir.]
- Krleža, Miroslav, *Knjiga pjesama*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1931. [ćir.]
- Krleža, Miroslav, *U agoniji*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1931. [ćir.]
- Krleža, Miroslav, *Izlet u Rusiju 1925*, Beograd: Nolit, 1958. [ćir.]
- Krleža, Miroslav, *Knjiga eseja*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1961. [ćir.]

B/ Izvor / Arhivska građa

Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
Rukopisna ostavština Miroslava Krleže / Katalog

Muzej grada Zagreba / Memorija Bele i Miroslava Krleže
*Izveštaj o popisu predmeta dijela ostavštine Miroslava Krleže na Krležinom
Gvozdu 23 / IV – Dokumentarni materijal*

Arhiv Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža u Zagrebu
Arhiv SANU u Beogradu
Privatne zbirke Radovana Popovića (Beograd) i Drage Ungaro (Zagreb)

C/ Opća i teorijska literatura

- Andrić, Ivo, *Pisma*, Novi Sad: Matica srpska, 2000. [ćir.]
Autotematizacija [zbornik], uredila Magdalena Medarić, Zagreb: ZZK, 1996.
Bahr, Hermann, *Dalmatinsko putovanje* (1909), Zagreb: Grafički zavod
Hrvatske, 1991.
Bahtin, Mihail, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Novi Sad: Bratstvo–
jedinstvo, 1991.
Banac, Ivo, *Hrvatsko jezično pitanje*, Zagreb: Most, 1991.
Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb: Durieux, 1995.
Barac, Antun, *Bijeg od knjige*, Zagreb: Naprijed, 1965.
Belić, Aleksandar, *Srbija i južnoslovensko pitanje*, Niš: Državna štamparija
Kraljevine Srbije, 1915. [ćir.]
Benigar, Alexio, *Theologia spiritualis*, Roma: Secretaria Missionum, 1964.
Berić, Gojko, *Zbogom XX. stoljeće: sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb: Profil, 2013.
Bukovac, Vlaho, *Moj život*, Zagreb: Književni jug, 1919.
Calinescu, Matei, *Lica moderniteta*, Zagreb: Stvarnost, 1988.
Cioran, Emil M., *Istorija i utopija*, Čačak: Gradac, 2009.
Citat Vinaver, priredio Gojko Tešić, Beograd: Kulturni centar Beograda, 2007.
Čerina, Vladimir, *Beograd bez maske*, Spljet [Split]: Biblioteka Ujedinjene
nacionalističke Omladine, 1912.
Čovjek, prostor, vrijeme, [zbornik], uredila Živa Benčić, zagreb: Disput, 2006.
Ćosić, Dobrica, *Pisci moga veka* [ćir.], Beograd: Zavod za udžbenike, 2004.
Ćosić, Dobrica, *Piščevi zapisi (1969–1980)* [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2001.
Ćosić, Dobrica, *Piščevi zapisi (1951–1968)* [ćir.], Beograd: Filip Višnjić, 2000.
Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti* [ćir.], Beograd: Prosveta, 2004⁴.
Duda, Dean, *Hrvatski književni bajkomat*, Zagreb: Disput, 2010.
Dugast, Jacques, *Kulturni život u Evropi – na prelazu iz 19. u 20. vek*, Beograd:
Clio, 2007.
Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Zagreb: EPH–Liber, 2009.
Đukić Perišić, Žaneta, *Pisac i priča*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
Đukić, Slavoljub, *Lovljenje vetra: politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd:
Samizdat B92, 2001.

- Đurić, Ljubodrag, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd: Rad, 1989.
- Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008. [ćir.]
- Flaker, Aleksandar, *Poetika osporavanja*, Zagreb: Školska knjiga, 1984.
- Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska, 1987.
- Gligorić, Velibor, *Matoš, Dis, Ujević*, Beograd, 1929. [ćir.]
- Gligorijević, Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Goff, Jacques de, *Stara i naša Europa*, Zagreb: Matica hrvatska, 2004.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb: Novi Liber, 2008.
- Hammer Tomić, Dragica, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Zagreb: Srednja Europa, 2011.
- Hocke, Gustav R., *Svijet kao labirint*, Zagreb: August Cesarec, 1991.
- Hrnčević, Josip, *Svjedočanstva*, Zagreb: Globus, 1984.
- Jelčić, Dubravko, *Početak Ljetopisa Društva hrvatskih književnika*, Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU, Zagreb: JAZU, 1980.
- Jelčić, Dubravko, *Strast avanture ili avantura strasti*, Zagreb: August Cesarec, 1988.
- Ješić, Nedeljko, *Tin Ujević u Beogradu*, Beograd: Službeni glasnik, 2008. [ćir.]
- Ježić, Slavko, *Hrvatska književnost*, Zagreb: Naklada A. Velzek, 1944.
- Jovanović, Slobodan, *Ustavno pravo*, Beograd: Geca Kon, 1924. [ćir.]
- Kangrga, Milan, *Izvan povijesnog događanja*, Split: Feral, 1977.
- Kiš, Danilo, *Varia*, Beograd: Prosveta, 2007.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb: Matica hrvatska, 1945.
- Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Beograd: Nolit, 1981.
- Kordić, Snježana, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux, 2010.
- Kovač, Zvonko, *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Zagreb, 2001.
- Lauer, Reinhard, *Okviri hrvatske književnosti*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2006.
- Lazarević, Branko, *Dnevnik jednoga nikoga*, I–II, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007. [ćir.]
- Marić, Milomir, *Deca komunizma*, I, Beograd: Laguna, 2014.
- Matoš, Antun Gustav, *Misli i pogledi*, izbor tekstova, indeks i objašnjenja Mate Ujević, Zagreb: Leksikografski zavod, 1955, 1988².
- Medaković, Dejan, *Srbi u Zagrebu*, Novi Sad: Prometej, 2004. [ćir.]
- Mihajlović Mihiz, Borislav, *Autobiografija o drugima* [ćir.], Beograd: BIGZ, 1992, 2008².
- Mujadžević, Dino, *Bakarić, politička biografija*, Zagreb: Plejada, 2011.
- Najbar Agičić, Magdalena, *Kultura, znanost, ideologija*, Zagreb: Matica hrvatska, 2013.
- Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000*, Zagreb: Školska knjiga, 2003.

- Nikolić, Kosta, *Srpska književnost i politika, 1945–1991* [ćir.], Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.
- Nova Evropa* [zbornik], urednici Marko Nedić, Vesna Matović, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010.
- Novak, Slobodan P., *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Palavestra, Predrag, *Istorija srpske književne kritike* [ćir.], I–II, Novi Sad: Matica srpska, 2008.
- Pavletić, Vlatko, *Prisjećanja o sebi i drugima*, Zagreb: Epifanija, 2006.
- Petrov, Aleksandar, *Kanon: srpski pesnici XX. veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2008. [ćir.]
- Planinc, Milka, *Čisti računi željezne lady*, Zagreb: Profil, 2011.
- Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948: Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, Beograd: Arhiv Jugoslavije / Službeni list SRJ, 1995.
- Popović, Miodrag, *Poznice: memoarski eseji*, Beograd: Prosveta, 1999. [ćir.]
- Popović, Radovan, *Beskrajni plavi krug*, Beograd: Službeni glasnik, 2009. [ćir.]
- Popović, Radovan, *Srpski književni zverinjak*, Beograd: Službeni glasnik, 2011. [ćir.]
- Protrka, Marina, *Stvaranje književne nacije: oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici XIX. stoljeća*, Periodica Croatica, Zagreb: Filozofski fakultet, 2008.
- Radica, Bogdan, *Agonija Europe*, Beograd: Geca Kon, 1940. [ćir.]
- Radica, Bogdan, *Hrvatska 1945*, München–Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1974.
- Skerlić, Jovan, *Eseji – o srpsko-hrvatskom pitanju*, Zagreb: Čelap, 1918.
- Skerlić, Jovan, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd: Rad, 1953³. [ćir.]
- Staljin, Josif, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb: CDD SSOH, 1981.
- Stefanović, Mirjana D., *Kratki uvod u istoriju srpske kulture*, Beograd: Službeni glasnik, 2008. [ćir.]
- Tešić, Gojko, *Otkrovenje srpske avangarde*, Beograd: Institut za književnost i umetnost i Čigoja štampa, 2005. [ćir.]
- Tešić, Gojko, *Srpska književna avangarda*, Beograd: Službeni glasnik, 2009. [ćir.]
- Thompson, Mark, *Izvod iz knjige rođenih*, Beograd: Clio, 2014.
- Tomašić, Stanko, *Beogradska književna afera*, Zagreb: Binoza, 1932.
- Tuđman, Franjo, *Osobni dnevnik*, III, Zagreb: Večernji list, 2011.
- Ustavotvorni Sabor*, Zagreb: Sabor NRH, 1949.
- Uvod u komparativnu historiju* [zbornik], uredio Drago Roksandić, Zagreb: Golden marketing, 2004.
- Vasić, Dragiša, *Dva meseca u jugoslovenskom Sibiru*, Beograd: Geca Kon, 1921. [ćir.]
- Vasić, Dragiša, *Utisci iz Rusije*, Beograd: Biblioteka Život i rad, 1928. [ćir.]
- Vaupotić, Miroslav, *Tragom tradicije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- Vidmar, Josip, *O slovenstvu i jugoslavenstvu*, Zagreb: Globus, 1986.

- Vinaver, Stanislav, *Beogradsko ogledalo*, Beograd: Službeni glasnik, 2012. [ćir.]
- Vodička, Feliks, *Problemi književne istorije* [ćir.], Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987.
- Vojnović, Lujo, *Skromni pomeni o velikom kralju*, Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1922.
- Vladisavljević, Milan, *Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom*, Beograd: Politika AD, 1939. [ćir.]
- Wachtel, Andrew, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd: Stubovi kulture, 2001.
- Weil, Simone, *Ukorijenjenost*, Zagreb: Globus, 2003.
- Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, I–IV, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005–2010.
- Zlata, Andrea, *Ispovijest i životopis*, Zagreb: Antibarbarus, 2000.
- Živančević Sekeruš, Ivana, *Uporednici južnoslovenskih književnosti*, Novi Sad: Zmaj, 2004. [ćir.]
- Žmegač, Viktor, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1994.
-
- Andrić, Ivo, *Nezvani neka šute*, *Novosti*, 1918, 8. XI.
- Bachelard, Gaston, *Poetika prostora*, Zagreb: Ceres, 2000.
- Bogišić, Valtazar [Baldo], *Da li se vrijedno u nas baviti ozbiljnim naučno-narodnim pitanjima*, *Otadžbina*, 9/1892, sv. 125–129.
- Čuljić, Branka, *Originali falsifikata* [razgovor s Milošem Labanom], *Duga*, 1989, 5. VIII.
- Ćorović, Vladimir, *Za književno jedinstvo*, *Književni jug*, 1/1918, 16. II.
- Deretić, Jovan, *Mesto Ive Andrića u istoriji srpske književnosti* [ćir.], *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 1991, sv. 7. [ćir.]
- Dučić, Jovan, *Srpska mistika – Meštrović*, *Pravda*, 1932, br. 121–124. [ćir.]
- Duda, Dean, *Prema modernističkoj kulturi putovanja*, u: *Poetika pitanja*, *Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara*, Zagreb, 2007.
- Eco, Umberto, *Priča o postupku*, *Istra*, 23/1985, br. 7–8.
- Flaker, Aleksandar, *Never more – drugo čitanje*, *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, VI, Split: Književni krug, 2004.
- Fuko, Mišel [Foucault, Michel], *Šta je autor?*, *Polja*, 37/2012, br. 473.
- Gordić Petković, Vladislava, *Na ženskom kontinentu*, Novi Sad: Dnevnik, 2007.
- Horvat, Josip, *Pisma Slavku Batušiću*, priredio Branko Matan, Zagreb: HDA, 2014.
- Ionesco, Eugene, *Čovek pod znakom pitanja*, Čačak: Gradac, 1990.
- Kapetanić, Davor, *A. G. Matoš u Beogradu*, *Ljetopis JAZU*, 1963, knj. 68.
- Kapetanić, Davor, *Dokumentacijska istraživanja u studiju novije hrvatske književnosti*, *Umjetnost riječi*, 11/1967, br. 3.
- Lupić, Ivan, *Nove teorije i stare knjige*, *Forum*, 40/2010, br. 10–12.
- M. V., *Pravo lice jedne : Povodom ankete u Politici o položaju naših književnika*, *NIN*, 1/1935, br. 17.

- Man, Paul de, *Autobiografija kao raz-obličenje*, Književna kritika, 19/1988, br. 2.
- Milošević, Miladin, *Andrićev ispit za prijem u diplomatsku i konzularnu službu*, Arhiv, 14/2013, br. 1–2. [ćir.]
- Mustapić, Anđelka, *Čovjek s ovoga svijeta* (Razgovor s Rankom Marinkovićem), Arena, 23/1982, br. 1104.
- Ostojić, Stevo, *Javni dnevnik (1952–1980)*, Zagreb: Globus, 1981.
- Pantić, Mihajlo, *Južnoslovenska literarna zajednica: odnosi srpske i hrvatske književnosti 1918–1930.*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 1994, 46–47. [ćir.]
- Puhovski, Žarko, *Marksovska kritika i komunističko dokidanje kulture*, Vidici, 25/1979, br. 8.
- Radivoje Mikić, *Vodvilj i rat*, Pogovor, u: Ranko Marinković, *Kiklop*, Beograd: NIN, 2004.
- Slabinac, Gordana, *Zapadni kanon i hrvatska književnost*, Književna smotra, 37/2005, br. 135.
- Splivalo-Rusan, Jagoda, *Uvodna bilješka*, u: Harold Bloom, *Zapadni kanon*, Kolo, 5/1996, br. 4.
- Todorov, Tzvetan, *Poezija i moral*, Lettere internazionali, 6/1996, br. 17–18,
- Suhij, N. Igor, *Pisci u Čehova i literat Čehov*, u: Autotematizacija, Zagreb: ZZK, 1996.
- Vrdoljak, Antun, *Posjet nobelovcu*, Globus, 1961, br. 123.
- Wagner, Vjekoslav, *Povijest katoličke Crkve u Srbiji u XIX. vijeku*, Bogoslovska smotra, 23/1933.

D/ Rječnici i leksikoni

- Antologija savremenih hrvatskih pripovjedača*, Beograd: Državna štamparija, 1940.
- Biseri hrvatske književnosti*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1990 –.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Croatica – hrvatski udio u svjetskoj baštini*, uredio Neven Budak, I, Zagreb: Profil, 2007.
- Dinzelbacher, Peter, *Istorija evropskog mentaliteta*, Beograd/Podgorica; Službeni glasnik/CID, 2009.
- Enciklopediji Jugoslavije*, I–VIII, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1955–1971.
- Hrvatska enciklopedija*, VII, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
- Hrvatski biografski leksikon*, VIII, Zagreb: LZMK, 2014.
- Hrvatski leksikon*, I, Zagreb: Naklada Leksikon, 1996.
- Karpatsky, Dušan, *Maly labyrinth literatury*, Praha: Albatros, 2001.
- Kulturna geografija* [rječnik], uredili David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley i Neil Washbourne, Zagreb: Disput, 2008.

Leksikon hrvatske književnosti – Djela, Zagreb: Školska knjiga, 2008.
Leksikon hrvatskih pisaca, Zagreb: Školska knjiga, 2000.
Leksikon pisaca Jugoslavije, III, Novi Sad: Matica srpska, 1987.
Leksikon svjetske književnosti – pisci, Djela, Zagreb: Školska knjiga, 2004–2005.
Leksikon Marina Držića, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.
Minerva, Zagreb: Minerva, 1936.
Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb: Matica hrvatska i Zora, 1962–1995.
Rečnik književnih termina, Beograd: Nolit, 1985.
 Solar, Milivoj, *Književni leksikon*, Zagreb, 2007.
Srpski biografski rečnik, V [ćir.], Novi Sad: Matica srpska, 2011.
Sto godina hrvatske književnosti 1830–1930, I–VI, Zagreb: Minerva, 1934.
Sveznanje [ćir.], Beograd: Narodno delo, 1937.
 Tešić, Gojko, *Avangarda i tradicija*, [pojmovnik], Beograd: Narodna knjiga, 2002.
Zagrebački leksikon, I–II, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža /Masmedia, 2006.

E/ Teorijska literatura o identitetu

Assman, Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica: Vrijeme, 2005.
 Assman, Aleida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd: XX vek, 2002.
 Biti, Vladimir, *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005.
 Brajović, Tihomir, *Komparativni identiteti*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
 Bugarski, Ranko, *Jezik i identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
 Connerton, Paul, *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: AGM, 2004.
 Cooper, Robert, *Raspad nacija*, Beograd: Filip Višnjić, 2007.
 Debeljak, Aleš, *Sumrak idola*, Zagreb: Meander, 1995.
 Deretić, Jovan, *Put srpske književnosti: identitet, granice, težnje* [ćir.], Beograd: Srpska književna zadruga, 1996.
 Doležel, Lubomir, *Heterokosmika – Fikcija i mogući svetovi*, Beograd: Službeni glasnik, 2008.
 Duda, Dean, *Kulturalni studiji*, Zagreb: AGM, 2002.
 Eagleton, Terry, *Ideja kulture*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2002.
Etničnost, nacija, identitet [zbornik], urednica Jadranka Čačić Kumpes, Zagreb, 1998.
Europa i nacionalizam [zbornik], uredili Carole Hodge, Mladen Grbin, Zagreb: Durieux, 1998.
 Geary, Patrick, *Mit o nacijama*, Novi Sad: Cenzura, 2007.
Identitet i politika [zbornik], urednik Furio Cerutti, Zagreb: Politička kultura, 2006.
Kako vidimo strane zemlje [zbornik], priredi Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić, Ivana Brković, Zagreb: Srednja Europa, 2009.

- Kalanj, Rade, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008.
- Katroga, Fernando, *Historija, vreme i pamćenje*, Beograd: Clio, 2011.
- Kaufmann, Jean–Claude, *Iznalaženje sebe / Jedna teorija identiteta*, Zagreb: Antibarbarus, 2006.
- Konstantinović, Zoran, *Literarno delo i nacionalni mentalitet* [ćir.], Beograd: Narodna knjiga, 2006.
- Kovač, Zvonko, *Međuknjiževne rasprave*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Kultura, etničnost, identitet* [zbornik], priredila Jadranka Čačić Kumpes, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999.
- Kultura, pamćenje i historija* [zbornik], priredile Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, Zagreb: Golden marketing, 2006.
- Kulturni stereotipi, koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima* [zbornik], uredili Dubravka Oraić Tolić, Ernő Kulcsár Szabó, Zagreb: FF press, 2006.
- Longinović, Tomislav Z., *Granična kultura*, Beograd: Službeni glasnik, 2013.
- Lukas, Filip, *Problem hrvatske kulture*, Zagreb: Matica hrvatska, 1938.
- Maalouf, Amin, *U ime identiteta*, Zagreb: Prometej, 2002.
- Novi evropski nacionalizam* [zbornik], urednici Richard Caplan, John Feffer, Podgorica: CID, 2015.
- Patočka, Jan, *Što su Česi*, Zagreb: Durieux, 2000.
- Plessner, Helmuth, *Zakasnela nacija*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2005.
- Poutignat Philippe, Jocelyne Streiff Fenart, *Teorije o etnicitetu*, Beograd: XX vek, 1997.
- Smith, Antony D., *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 1998.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija*, Zagreb: Fraktura, 2011.
- Stojković, Branimir, *Evropski kulturni identitet*, Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Studije kulture* [zbornik], uredila Jelena Đorđević, Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Škorić, Marko, Sokolovska Valentina, Lazar, Žolt, *Tradicija, jezik, identitet*, Novi Sad: Mediteran, 2008.
- Tutnjević, Staniša, *Razmeđa književnik tokova na Slavenskom Jugu*, Beograd: Službeni glasnik, 2011. [ćir.]
- Welch, Stephen, *Koncept političke kulture*, Zagreb: Politička kultura, 2009.
- Biti, Vladimir, *Od književnosti do kulture – i natrag?*, Quorum, 25/2009, br. 5–6.
- Đorđević, Jelena, *Uvod*, u: *Studije kulture* [zbornik], Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Hobsbawm, Eric, *Izmišljanje tradicije*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden makreting, 2006.
- Ivančević, Radovan, *Ruralna i urbana komponenta kulturnog identiteta*, u: *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999.

Syndram, Karl Ulrich, *Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup*, u: Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju, Zagreb: Srednja Europa, 2009.
Šakaja, Laura, *Kultura, kulturni pejzaž, etničnost*, u: Kultura, etničnost, identitet, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999.

F/ Literatura o Miroslavu Krleži

Literatura o Miroslavu Krleži (1914–1993), Sastavili Davor Kapetanić (1914–1967), Gojko Tešić (1968–1971), Gojko Tešić sa suradnicima (1972–1993), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Bibliografije, sv. 15, 1999. [Istraživanje se temelji na dotičnoj deskriptivnoj *Literaturi* (6193 jedinice) kao sekundarnom izvoru. Nastavno se, dosljedno tome, zasebno navode one, njome obuhvaćene, jedinice literature o Krleži koje se u radu spominju ili citiraju. Za razdoblje 1993–2015. navode se, pored spomenutih i citiranih, i drugi prinosi kada su važni kao pretpostavka istraživanja. Na takav pristup dodatno upućuje okolnost da je kandidat, zajedno s koautorom *Literature*, mentorom prof. dr. Gojkom Tešićem, jedan od (5) urednika toga izdanja. Premda je *Literatura* usuglašena s bibliografskim radovima profesora Milorada Živančevića o Krleži, dio tih radova ovdje se ipak uvodno ističe, posebno zbog načina obrade, važnog za ovo istraživanje, kao popis zasebnih izdanja (Živančević, *Miroslav Krleža – Bio bibliografski ogled*). Isto tako uvodno se, prema njihovoj dokumentacijskoj osnovi, navode glavni monografski radovi o Krleži profesora Stanka Lasića.]

Živančević, Milorad, *Miroslav Krleža – Biobibliografski ogled*, Letopis Matice srpske, 158/1982, br. 2. [ćir.]

Živančević, Milorad, *Miroslav Krleža u slavistici*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 1983, 24. [ćir.]

Živančević, Milorad, *Krleža Miroslav*, Leksikon pisaca Jugoslavije, III, Novi Sad: Matica srpska, 1987.

Lasić, Stanko, *Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.

Lasić, Stanko, *Krležologija / Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, I–VI, Zagreb: Globus, 1989–1993.

Aleksander, Irina, *Svi životi jedne ljubavi*, Zagreb: HFD, 2003.

Batušić, Nikola, *Riječ mati čina – Krležin kazališni krug*, Zagreb: Ljevak, 2007.

Batušić, Slavko, *Hrvatska pozornica*, Zagreb: Mladost, 1978.

Benešić, Julije, *Osam godina u Varšavi*, Zagreb: Rad JAZU, 1981.

Borozan, Braslav, *Kreativni trenutak*, Beograd: Narodno pozorište, 2009.

Cvitković, Ivan, *Krleža, Hrvati i Srbi*, Sarajevo: Oslobođenje public – Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1991.

Čengić, Enes, *Krleža post mortem I–II*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Čengić, Enes, *Krleža*, Zagreb: Mladost, 1982.

Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan I–IV*, Zagreb: Globus, 1985.

Dautović, Sava, *Krleža, Albanci i Srbi* [ćir.], Beograd: Narodna knjiga, 2000.

Davičo, Oskar, *Polemika i dalje*, Sarajevo: Oslobođenje, 1986.

- Donat, Branimir, *O Miroslavu Krleži još i opet*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2002.
- Gavrović, Milan, *Čovjek iz Krležine mape*, Zagreb: Novi liber, 2011.
- Gerner, Eliza, Arko, Milan, *Svjedoci Krležina odlaska*, Zagreb: Prometej, 2002.
- Hećimović, Branko, *Pod Krležinim kišobranom*, Zagreb: Znanje, 1997.
- Horvat Pintarić, Vera, *Tradicija i moderna*, Zagreb: HAZU, 2009.
- Horvat, Josip, *Zapisci iz nepovrata*, Zagreb: Rad JAZU, knj. 400, 1983.
- Jevtić, Miloš, *Dijalog s Miroslavom Krležom i njegovim delom*, Beograd: Radio Beograd 2, 1980. [Miroslav Krleža, *Mnogopoštovanoj gospodi mravima*, priredio Miloš Jevtić, Zagreb: Ljevak, 2009.]
- Kalezić, Vasilije, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, Beograd: KIZ Trag, 1990.
- Kalezić, Vasilije, *U Krležinom sazvežđu*, Beograd: Narodna knjiga, 2000.
- Kuzmanović, Mladen, *Krleža u sjeni Terezije*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Krleža danas* [zbornik], priredio Tomislav Sabljak, Zagreb: HAZU, 2012.
- Krleža MMI* [zbornik], Zagreb: NSK, 2003.
- Krleža za ponavljače* [zbornik], uredio Boris Gunjević, Zagreb: Sandorf, 2014.
- Krleža i naše doba* [zbornik Krležinih dana u Osijeku, usp. i nastavne zbornike 1995–], priredio Branko Hećimović, Zagreb: HAZU, 1995.
- Krleža na raskrižju stoljeća*, *Vijenac*, 7/ 1999, br. 148.
- Lalić, Dragan, *Moj sugovornik Krleža*, Zagreb: vlastita naklada, 1995.
- Lasić, Stanko, *Struktura Krležinih Zastava*, Zagreb: Liber, 1974.
- Lasić, Stanko, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb: Liber, 1970.
- Lasić, Stanko, *Mladi Krleža i njegovi kritičari*, Zagreb: Globus, 1987.
- Lasić, Stanko, *Članci, razgovori, pisma*, Zagreb: Gordogan, 2004.
- Lauer, Reinhard, *Miroslav Krleža, hrvatski klasik*, Zagreb: Ljevak, 2013.
- Malić, Zdravko, *Prema Krleži*, Zagreb: HFD, 2009.
- Matvejević, Predrag, *Razgovori s Krležom*, Beograd: Ideje, 1974.
- Matvejević, Predrag, *Stari i novi razgovori s Krležom*, Zagreb: Spektar, 1982.
- Milisavac, Živan, *Autoportreti s pisama* [ćir.], Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Milošević, Nikola, *Andrić i Krleža kao antipodi*, Beograd: Slovo ljubve, 1974.
- Miroslav Krleža*, [zbornik], uredio Ivica Matičević, Zagreb: DHK, 2015.
- Nemec, Krešimir, *Čitanje grada / Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Zagreb: Ljevak, 2010.
- (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe* [zbornik], uredile Cvijeta Pavlović, Vinka Glumičić Bužančić, Andrea Meyer Fraatz, Split/Zagreb: Književni krug/Filozofski fakultet, 2013.
- Očak, Ivan, *Krleža – Partija*, Zagreb: Spektar, 1982.
- Pajak, Patrycjusz, *Kategorija raspada u hrvatskoj avangardi*, Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Palavestra, Predrag, *Krleža u Beogradu i drugi ogleđi*, Beograd: Beogradska knjiga, 2005.
- Pranjić, Krunoslav, *O Krležinu stilu & koje o čemu još*, Zagreb: ArTresor, 2002.
- Pečat o Krleži danas*, priredili Marinko Vučinić, Luka Mičeta, Gojko Tešić, Beograd: Tersit, 1993.
- Popović, Radovan, *Krleža i Srbi*, Beograd: Prosveta, 1997, 2012².
- Ristić, Marko, *Krleža*, Zagreb: Zora, 1954.

- Stančić, Mirjana, *Miroslav Krleža i njemačka književnost*, Zagreb: NZMH, 1990.
- Škvorc, Boris, *Ironija i roman: u Krležinim romanima*, Zagreb: Naklada MD, 2003.
- Škuljević, Ksenija, *Pozorišno stvaralaštvo Huga Klajna*, Beograd: Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije, 1977.
- Vaništa, Josip, *Skizzenbuch 1932–2010: iza otvorenih vrata*, Zagreb: Kratis, 2010.
- Vaupotić, Miroslav, *Tragom tradicije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- Vučković, Radovan, *Krležina dela*, Sarajevo: Oslobođenje, 1986.
- Wierzbicki, Jan, *Miroslav Krleža*, Zagreb: Liber, 1980.
- Zelmanović, Đorđe, *Kadet Krleža*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987.
- Žmegač, Viktor, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1994.
- Žmegač, Viktor, *Krležini evropski obzori*, Zagreb: Znanje, 1986.
- Bartolić, Zvonimir, *Krležina genealogija*, *Gordogan*, 7/1985, 19, str. 151.
- Batušić, Nikola, *Kamo je pobjegao Leone?*, u: *Dani hvarskog kazališta* [zbornik], 36, str. 192 – 203.
- Brajović, Tihomir, *Ironija i kolektivna memorija: Desnica, Krleža, Andrić*, u: *Zbornik radova Desničinih susreta 2010*, Zagreb, 2011.
- Bošković Dragan, *Srpski bog rat*, *Književna istorija*, 41/2009, br. 139.
- Crnjanski, Miloš, *Posleratna književnost*, Novi Sad: Letopis Matice srpske, 103/1929, br. 3. [ćir.]
- Dedinac, Milan, [D.], *Nekoliko Glembajevih na beogradskoj pozornici* [ćir.], *Politika*, 26/1929, br. 7552.
- Despot, Zvonimir, *Krleža je imao štíćenika...*, *Večernji list*, 2001, 28. I.
- Drainac, Rade, *Miroslav Krleža u Beogradu*, *Vreme*, 9/1929, br. 2663. [ćir.]
- Drainac, Rade, *Separatizam hrvatske umetnosti. Tendenciozna lokalna literatura*, *Samouprava*, 42/1923, br. 250. [ćir.]
- Duda, Dean, *Bilješke uz Krležino nefikcionalno pripovijedanje*, *Dubrovnik*, 4/1993, br. 6, str. 52–63.
- Flaker, Aleksandar, *Ikoničko pamćenje u Krležinim snovima*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zagreb, 1988.
- Flaker, Aleksandar, *Maskirani tekst Miroslava Krleže*, *Umjetnost riječi*, 31/1987, br. 4.
- Fritsch, Gerhard, Predgovor, u: Miroslav Krleža, *Europäisches Alphabet*, Graz: Stiasny Verlag, 1964.
- Goldstein, Ivo, *Miroslav Krleža o hrvatskoj historiografiji i hrvatskoj povijesti*, *Spomenica Filipa Potrebiće*, Zagreb, 2004.
- Hećimović, Branko, *Još i opet: Krleža i Bach*, u: Miroslav Krleža, Zagreb: DHK, 2015.
- Hećimović, Branko, *U Krležinu oporuku kao da se umiješao sam Mefisto!*, *Zagrebački trg*, 1/1995, br. 4.
- Ivanišin, Nikola, *Krleža o Vuku Karadžiću*, *Zadarska revija*, 36/1987, br. 6.

- Kapetanić, Davor, *Stari i novi Krleža*, Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, 1995, br. 4.
- Konstantinović, Radomir, *Krleža i kriza*, Oslobođenje, 1983, br. 13407.
- Kovačević, Božidar, *Krležin napad na Beograd i njegova poslednja knjiga*, Reč i slika, 1926, 1/IX.
- Kravar, Zoran, *Nacionalno pitanje u djelima Miroslava Krleže*, Radovi LZMK, 1995, 4.
- Kreft, Bratko, *Buntovan memento*, Vjesnik, 42/1981, br. 12336.
- Krunić, Dušan, *Gostovanje zagrebačkog kazališta*, Pravda, 20/1924, br. 74. [ćir.]
- Ladan, Tomislav, *Kritika oko Krleže*. Vjesnik, 25/1964, br. 6186.
- Leitner, Andreas, *Miroslav Krleža i filozofija života*, Republika, 49/1993, br. 11–12.
- Lončar, Mate, *Život i vrijednosti časopisa Danas*, u: *Danas*, II, Zagreb: Liber, 1972.
- Lončar, Mate, *Hronologija života i rada Miroslava Krleže*, u: *Izabrana djela Miroslava Krleže*, I, Beograd: Sloboda, 1977. [ćir.]
- M. B., *Jedno predavanje na Kolarčevom univerzitetu*, NIN, 1/1935, br. 5.
- Milutinović, Kosta, *Krleža i Srbija*, Republika, 20/1964, br. 5.
- Miočinović, Mirjana, *Beleške*, u: Danilo Kiš, *Iz prepiske*, Vršac: KOV, 2005. [ćir.]
- Najbar Agičić, Magdalena, *Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Anali Dubrovnik, 2013, sv. LI/2.
- Ostojić, Stevo, *Moje beogradske premijere*, Specijalni intervju Politici [ćir.], Politika, 68/1971, br. 20568.
- Palavestra, Predrag, *Miroslav Krleža*, Beograd: Godišnjak SANU, sv. LXXXIX, 1982. [ćir.]
- Pantić, Mihajlo, *Ratna bolnica*, Itaka, 1/1995, br. 1.
- Pantić, Mihajlo, *Torzo kao signum jednog vremena u pripovetkama Miroslava Krleže*, Raska Petrovića i Iva Andrića, Srpski književni glasnik, 4/1995, br. 3–4. [ćir.]
- Pavlić, Goran, *Trovanje povijesti – o Gavellinoj dijagnozi „glembajevštine“*, u: *Dani hvarskog kazališta* [zbornik], 39, str. 81–95.
- Slabinac, Gordana, *Ironija kao narativna figura u modernoj prozi*, Umjetnost riječi, 45/2001, br. 1, str. 63–78.
- Stojanović Pantović, Bojana, *Sukob umetnika i društva kao osnovica ekspresionističke drame*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 1990, br. 38.
- Pavličić, Pavao, *Književnost i društvo u novom odnosu*, Vjesnik, 43/1982, br. 12338.
- Perović, Sreten, *Krleža i enciklopedije*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, III/1985.
- Puljizević, Jozo, *Jedna biografija – sto života*, Ekskluzivno / Bela Krleža o Miroslavu Krleži, Vjesnik u srijedu, 1973, 27. VI.
- Puljizević, Jozo, *Dvadesetpet godina od Krležine smrti*, Vijenac, 14/2006. br. 323–326.

- Ribnikar Jara, *Susreti s Krležom*, Sveske Zadružbine Ive Andrića, 1994, br. 9–10. [ćir.]
- Ristić, Marko, *Alfabetke varijacije na fugu Krležijanu*, u: Enes Čengić, *Krleža*, Zagreb: Mladost, 1982.
- Savić, Milan [M. S-ć], *Književne novosti*, Srpstvo, 5/1914, br. 25. [ćir.]
- Sekulić, Isidora, *Problem siromaštva u našoj književnosti*, Politika, 34/1937, br. 10283. [ćir.]
- Stefanović, Mirjana D., *O Miroslavu Krleži u „Letopisu“*, Letopis Matice srpske, 158/1982, br. 2. [ćir.]
- Stojanović, Slobodan, *Autobiografija o drugima: razgovor s Borislavom Mihajlovićem Mihizom*, Književnost, 44/1989, br. 8–9. [ćir.]
- Teodosijević Vujošević, Jasmina, *Duboke i trajne prijateljske veze*, Vjesnik, 42/1981, 30. XII.
- Violić, Božidar, *Horvatovo prokletstvo*, Dubrovnik, 4/1993, br. 6, str. 76–91.
- Vrgoč, Dubravka, *Kazališna sudbina Krležina Kraljeva*, u: Europa i enciklopedija: kultura i kodifikacija, Zagreb: Pravni fakultet, 2015.
- Vuković, Đorđija, *Svest i svet u Krležinim romanima*, Književna istorija, 6/1973, br. 22.
- Živančević Sekeruš, Ivana, *Miroslav Krleža i Tomas Man*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 1997, br. 52. [ćir.]
- Žmegač, Viktor, *Krležina dnevnička proza*, Umjetnost riječi, 32/1988, br. 1.
- Žutić, Nikola, *Liberalizam Dragiše Vasića u Kraljevini Jugoslaviji*, u: Život i delo Dragiše Vasića, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 2008. [ćir.]

G/ Prilozi kandidata

Bogišić, Vlaho, *Dramaturški elementi Krležina Izleta u Rusiju*, Krležini dani u Osijeku, knj. 2, Zagreb: HAZU, 2000. [Znanstveni i stručni radovi kandidata (do 2008), na temelju kojih je izrada disertacije prihvaćena, nisu citatno ni na drugi intencionalan način korišteni u njezinoj izradi. Isto tako, kandidatov leksikografski i urednički rad na Krležinu djelu iz toga razdoblja se, ni kada je neizravan, ne navodi, a, osim iznimno, ni ne koristi, što se posebno odnosi na enciklopediju o Krleži (*Krležijana*, I–II, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993, 1999; član uredništva i autor priloga) i *Djela* Miroslava Krleže (Zagreb: Ljevak, od 2000; urednik /20/ knjiga i autor više tekstoloških napomena). U razdoblju istraživanja (2009–2015), na temelju kojega je izrađena disertacija, kandidat je, uz suglasnost mentora, dijelove istraživanja prezentirao na znanstvenim savjetovanjima i u publikacijama (HAZU, Filozofski fakultet u Zagrebu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Kulturni centar Beograd), a kritičkim je aparatom popratio i više izdanja Krležinih djela. Kada se odnose na područje istraživanja, ti su prinosi disertaciji komplementarni.]